

Dîroka kurdistanê

6

Abdusamet Yîgît

weşanên

•
•
•
•

Dîroka kurdistanê 6
@Abdusamet yigit
Weşanên dîrokî
2024-Almanya-Berlin
Çapa 1.
Grafik: Zendi şîyar

•
ISBN 968-4-940996-23-2

Pêşgotin:

Ji kijan aliyê ve mirov dema ku em li mijarê binerin wê dîroka kurdistanê wê weke aliyekê wê yê giring wê pêvajoyên destpêkê ên şariştaniyê wê bîafirênin. Di wê temenê de wê çavkaniyên destpêkê ên ji demên çanda ubeyd û tel-xalafê wê di wê warê de wê pêvajoyek bi berdewami a ya demên berî şariştaniyê ên neolitikî û hwd re wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Lê wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê piştî wê demê wê, hin bi hin wê dever bi dever wê, deverên ku wê li wan wê, niştecihî wê pêşkeve wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin wê bibê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên şariştaniyê wê gûharinên bi wê re wê weke ku em li ser axa mesopotamya wê dibînin wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê heta ku wê dem wê werê demên şariştani ên gûtîyan ku wê î ro bo me wê çendî wê weke demek şariştani a zêde kevn û ku wê weke zêde çavkani jî di derbarê wê de wê kême wê di destê me de wê hebin jî lê wê weke demek ku wê di encama gelek pêşketinên berî xwe de wê bibê û wê di wê çerçoveyê de wê weke hevgirtinek dîrokî ku mirov wê pênasebikê wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Gûtîyî wê dîroka wan wê li kurdistanê wê bi çavkaniyên ku wê karibin werina fahmkirin wê weke pêvajoyek destpêkê a demên sûmerî bê û wê di wê demê de wê pêşketina têngîna kultan, nivisandinê, pêşveçûnên bi fahmkirinê û hwd ên bi gelek reng û awayên din wê di dewama wan de wê wê were.

Î ro em li ser çavkaniyên xwe yên ku me di çerçoveya wê mijarê û xabatê û wê beşa xabatê a dîroka kurdistanê de ku me hildana li dest de em dikarin xwe bi sipêrênina wan û bi rehetî wê bibêjin ku wê gûtîyî wê demek pêşketî a ku wê di piştî xwe wê pêşketinên weke yên demên akadê, lullubi, kassîtê, û heta demên hûrî û mitanê û asûran û babiliyan jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bidina diyarkirin.

Di awayê diyarkirinê û bi nivisandin û an hasibandinê de wê gûtîyî wê weke xwediyê şêwayê hasibandinê ê teybet ku ew, di roja me de jî wê hê

di rengekê de wê weke ku wê he hatibê bi temenî ku ew were kifşkirin bê. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê qwerênê ser ziman û wê di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Gûtîyî wê, weke ku wê karibê wê werênê ser ziman wê gelek xosletên hevbeş wê weke ku wê bo lullubiyên û kassitan wê piştî wan wê were gotin wê bo wan jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê wer bi levkirin. Di rengekê de wê, keviya diclê wê ji xwe re wê bikina mesken û wê di rengekê de wê gelek deverên ku ew wê weke keyeni wê di şêwayekê de wê karibê wê were dîtin wê bibê.

Çavkaniyên ji kiş, larsa, isinê, urukê, Ur, lagashê, umma, sipar, nippur û hwd wê, derkevin wê di derbarê jiyane wê demê de wê di rengekê de wê, weke çavkaniyên giring bin ku mirov wê karibê di wê temenê de wê bi wan re wê werênê ser ziman bê. Piştî wan wê di dewama wan de wê kassitî wê hevgartinek (sentezek) demkî û an serdemî wê bi xwe re wê çêbikin û wê di şêwayekê de wê li giştîya mesopotamiya wê hegomeniya xwe wê ava bikin. Di nava wê hegomeniya de wê, babilî, elamî, hûrî, mitannî, asûrî û hwd wê bi gelek kom civakên din ên herêmê re ku wê biibn wê karibê wê werênê ser ziman. Di derbarê têkiliyên nava elamî û gûtîyan de wê biqasî ku em ji demên piştre ên kassit û lullubiyên fahmdikin wê di bin serwerîya serdema gûtîyan û an piştre kassitan de wê, xwediyê rengekê jiyane bê. Zêde şer û pevçûn di nava wan de li ser wan qayd di destê me de tûna na. Ku ew hebin jî ew hê wek nayên zanin. Di wê çerçoveyê de wê serdema kassitan wê di rengekê de wê weke serwerîyek herêmî a çandî ku wê bi pêşketinên xwe yê dema xwe ên şariştanî re wê pêşveçûnên demên piştî xwe jî wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku em di aslê xwe de wê, dema ku em pêşketinên demên akadê û piştî wan ên demên kassitê û hwd dixwênin û li wan dinê em di aslê xwe de wê weke ku em pêşveçûnên li demên gûtîyan jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman.

Di rengekê de wê, di rengekê de wê navê gûtî wê di zimanê roja me de wê were wateya kesê li devere bilind diji û an kesê bi gotin û an kesê gotin gotî û yan jî kesê ku ew dihê û hwd jî wê karibê bi hinek wateyna wê fahmbikê. Lê li gorî hinek intibayên morfolojikî wê ew wê ji me re wê were dîtin ku wê weke çavkaniya gotina kurd a ku wê di roja me de

wê were bikarhanin jî wê di rengekê de wê weke ku ew wê bê. Gelek çavkani wê, çavkaniya gotinê wê weke ya 'kur' jî wê di rengekê de wê werênina ser ziman. Kur wê weke xanadanake demdirêj li bakûrê mesopotamya ku wê demên xwe yên dawî de wê herênên weke halpa, abla, mari û hwd jî wê di nava serwerîya xwe wê bikê. Wê di wê temenê de wê, kur wê weke parastvanê wê inanna bê. Lê piştî ku wê akadê wê pêşkeve û wê serwerîya gûtîyan wê li hemberê wê şer bikê û hwd re wê, piştî wê direngê de wê, bi waryante wê ya kultî a 'îştar' wê ji deverê wê gotinên dijber ên li kur jî wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê di wê demê de wê, dijberîyek kultî wê weke ku wê weke ku wê di nava îştar û çanda kulta enlil û hwd de wê bê dîtin wê di rengekê de wê were pêşxistin. Gûtîyî wê li rex û aliyê enlil û kulta wê cih bigirin. Akadî wê di rengekê de wê li aliyê din wê bigrin û wê di aslê xwe de wê, weke ku wê temenê wê parastgeha enlil e-kur' ku wê were bi navkirin jî wê weke bikin ku wê ji holê rabikin wê, werênina ser ziman. Kulta enlil wê piştî jî wê weke ya dema gûtîyan wê bimênê. Lê ya inanna wê piştî wê weke bi nav îştar re wê bigûharê û wê were diyarkirin. Ya ku wê weke qatbûnekê di nava serdema wan de wê bide çêkirin wê weke ku wê ev bê. Kassitan xwestin ku ew lievkirinekê bikin. Û hewldan li hev bidina li hev. Vegotina wêjeya sumerî a 'leneta agade' wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke vegotine ku wê yekser wê li ser wê rewşê wê têgihên berfireh wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê bide me bê. Wê rewşa gûtîyan û dijbariya nava wan û akadiyan wê, di rengekê de wê di cewherê xwe de wê ji xwe re wê bikê mijar. Vegotin giring a, ber ku wê nişanakên demek nû û serdemek kevn a bi hezaran salan ku ew dawî li lê dihê wê di xwe de wê bihawênê. Weki din wê hinek têgihên weke ku wê bi morfolojikî wê weke ji kulta yazdanî û ya mirovî û bi temenê ramyari ê hegomenikî wê çawa wê pêwîst bê ku ew wê were fahmkirin wê di xwe de wê bihawênê. Kulta ramyari wê, di wê demê de wê serdema wê ya hegomenikî wê nişanakên wê di xwe de wê bihawênê. Di nava têgîna kult û ramyariyê de wê li ser têgînek gelemperî wê têkiliyek fahmkirinê wê morfolojiyên wê bi xortî wê werina fahmkirin. Akadiyan kulta inanna kiirn temen û bingihê xwe. Di wê demê de wê ev wê di nava lullubi û kassitan de wê bi navenda wê ya urukî û heta babilê wê xwediyê serwerîyekê bi têgînê bê. Hê jî ew têgîna xwe bi me re dide diyarkirin ku heta ku em gûtîyan baştirin bi pêşketinên wan pêşveçûnên dema xwe ku ew wan dana çêkirin fahmkirin wê nikaribê bi temenî ya demên baştirin demên piştî werina fahmkirin.

Akadiyan bi werger û an tercûmeyên ji zimanê sûmerî û an gûtîyan wê, temenê xwe wê bi wê yekê wê çêbikin. Çavkaniyên ji marî, abla û hwd wê, bidina nişandin ku wê, têkiliyek morfolojikî a fahmkirinê wê bi kassitan û babiliyan re wê hebê. Gotina "dur" ku ew di dema kassitan de wê weke navê bajarên ava dikin minaq weke di dema kurigalzu I., de jî wê di wê demê de jî wê bi wan re jî wê were dîtin. Çavkaniyên ji uruk, nippur, ur û heta isin-larsa, umma û lagashê wê yekê wê ji aliyekê ve wê bi dîmenê pêşveçûnên xwe wê bi morfolojikî wê bi temen û birhan bikin. Di pêvajoya pêşî a wê dîmenê fahmkirinê de wê qalibê kirdeya gerdûniya yazdanî wê bi fêrsên wê yên fahmkirinê ên kultî wê bi temenekê ramyarî wê were bi temenkirin. Piştî wê, dema keyên ku ew xwe weke yazdan êdî ne denezênin û keyên reformker û an xwenûker ên weke urukagina wê bibin. Di wê temenê de wê, dema ku em vegotina leneta agade bixwêne bi van aliyan re wê, yekser di ahengekê de wê weke pêwîst bê ku wê li ser pêşketinek demî û serdemî re wê fahmbikê.

Lê tiştêkê din dihê dîtin ew jî ramyariya mirovê bi hêz ku ew hin bi hin pêşdikeve wê êdî wê bibê û ev mirovê bi hêzê wê di hêz û pêdeçûna xwe de wê sînorê wê nasnekê. Demên weke yên wêrankirinê ên keyeniyên din ku wê weke 'nişanaka hêzbûnê' û heta wê weke 'asalatê' wê were dîtin û wê bindestkirinê wê bi wê rengê wê bikê ku ew bi wê re xwe bide diyarkirin.

Ew kesê bihêz û an fêrsa kesê bi hêz wê pêşî xwe bi sargonê akadî û piştî wê bi naram-sin re wê bide nişandin û weke dager û an sembola wê dikarê wêrankirina agade û leneta wê karibê wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê, keseyeta naram-sin û an wêrankirina agade wê, di wê temenê de wê gelek wateyên morfolojikî bo pêşketinên ramyarî û şariştanî û pêvajoyên wan ên pêşketinê wê diaslê xwe de wê hebê. Ne tenê wê bo dawîlêhanina dem û serdema gûtîyan wê wateya wê hebê. Piştî wê, di aslê xwe de wê, weke ku wê ji pêşveçûnên wê were fahmkirin ku wê demek bi gûharina bi pêşveçûnên wê û bi pêşketina aqilê wê re wê êdî wê rengê wê xwe bide diyarkirin. Di wê de wê rêgez û zagotinên mirovan ku wê ji kesên weke Ur-nammu û heta urukagina û hwd wê bibê wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Bingihê ramyariya desthilatdarî û xweparêz wê di wê demê de wê, were avêtin. Piştî wê, keseyeta wê were pêşxistin. Ji ramyariya kulta yazdanê ghiştina ya mirovê ku ew xwe weke 'xwûda' dibîne û piştî wê li ser wê re wê, pêşveçûnên demên piştre wê bide diyarkirin wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê, têgiha bindestkirinê, sehête û hwd wê, di wê temenê de wê

hin bi hin wê gelemperiya wê pêşkeve. Têgiha 'imparatori' wê yekser wê ya wê aqilê bê. Ew wê kulta xwe û yazdanên xwe wê êdî wê biafirênê. Ev pêvajo wê piştî wê di dema keyên teqez serdest wê bi wan re wê xwe bide diyarkirin. Ew weke kesna ji dûndanak ku wê ti kesek wê weke nigihêjê wan wê bibin û wê werin û ji wan w were bahskirin. Ji dema yazdan-keyan wê bi ber dema key-yazdanan ve wê, çûyin bibê. Tenê farqek wê hebê. Di dema pêşî d wê gotina yazdan li pêşîya ya key bê. Lê di dema piştî a duyem de wê ya key wê li pêşîya ya yazdan bê. Di aslê xwe de wê, di cewherê vegotina leneta agade de wê hinekê jî wê şerê wê rewşê wê hebê û ev wê di temenê dawîlêhatina demekê û serdemekê û destpêka dem û serdemekê ku wê bibê wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda enlil wê weke çanda baviksalarî bê. Ev gotina bavik salari ku em wê li vir bikardihênin em wê ne li ser esasekê zayendî û têgiha zayendî wê bikardihênin em wê li ser temen û têgihek mejuya demdirêj a bi bavik û dayikê ku wê li dûv hev wê hatibin û wê bi wê xwediyê mejiyekê bin em wê di wê nûqtayê de wê di rengekê de wê bikardihênin.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênina ser ziman ku wê mijare çanda enlil wê jî wê aliyê ve wê, fahmkirna wê di derbarê wêjeya dema gûtiyan de wê gelek fêrbûn û hînbûnên giring û dîrokî wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bihawênê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Di şewayekê de wê, di aslê xwe de wê, çendê ku wê gûtiyî wê weke ku wê piştî akadiyî ku wê jî dîrokê wê hin bi hin wê kêmbibin bi serweriya xwe û pê de wê piştî wê, intibaya ku ew wê gûtiyî wê piştî wê nikaribin wê navê wan wê were bikarhanin jî wê weke aliyekê ku wê, di çerçoveya çavkaniyên dawî de ku wê werina diyarkirin û me hinekê di herikina mijarê xwe de cih da wan jî wê bi wan wê were dîtin ku wê piştî wê, valahiya ramyari ku wê piştî kêmbûna akad ew wê tişî bikin. Lê ew wê di rengekê din de wê êdî wê di dîmenekê din ê kultî û ramyarî de wê êdî wê bi tîgînek hegomenikî a weke ya impatori ku em piştî wê bi kassitan re wê dibînin ku wê bibê wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Lullubiyî em dikarin weke rengê wê impatoriye ê jî zagrosan heta herêmên elamiyan wê karibê di rengekê de wê fahmbikê. Di dewama wê de wê karibê hûrî û mitanniyan di dewama hev de weke rengna wan ên cihê ên ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê

karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwa û rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê kkaribê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Li bakûrê mesopotamiya wê, di rengê de hûrî û mitanni wê bi demê re wê weke xwediyê serdemek ku wê bi wê yekê wê karibê wê fahmbikê. Di wê çerçoveyê de wê di çerçoveya têtikiliyên nava hittitan û misra kevn jî wê bii navenda kassitan re wê di rengê de wê weke têtikiliyên wan ên bi hûrî û mitanniyan re wê di rengê de wê weke ku wê were dîyarkirin û wê were hanin li ser ziman. Lê di wê temenê de wê serdema kassitê ku mirov ji kijan aliyê ve wê hilde li dest wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê weke demek nû a piştî ya gûtîyan û an weke serdema wê piştî wê ku wê li ser wê temenê û bingihê wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Li gorî ku em fahmdikin wê di wê demê de wê, gûtîyî wê weke demek serwerîyê a bi ramyari wê êdî wê bijî. Di dema keyên serderma isin-larsa de bê, û an keyên dema uruk, kish, lagash û umma û hwd de bê wê di rengê de wê ev wê bi wê re wê, bide diyarkirin. Minaq di dema urukagina, Lugal-Zage-Si û hwd de wê di wê demê de wê ev rewşên serwerîyê wê di rengê de wê weke ku wê werina diyarkirin. Wê di rengê de wê dîmenê reformê ê bi urukagina re bê û an yê serwerîya ramyari û hegomenikî ê bi Lugal-Zage-Si re ku wê bibê wê dîmenna giring ên demê bin. Di rengê de wê bo ku em demên akadê û an keyê akadê sargon baş fahmdikin wê di rengê de wê rewşa wê ya giring a Lugal-Zage-Si û diyarkirinê bi serwerîya wî û serwerîya bi keyê adabê Lugal-Anne-Mundu wê di wê temenê de wê karibê di rengê de bibîrbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê ev wê bi wê re wê karibê wê di rengê de wê li wê bihizirê ku wê di wê demê de wê, demek nû wê di wê rengê de wê pêşkeve û wê bi ramyari wê ji rewşên sînorên dewletên bajarî wê hin bi hin wê derketin wê bibê. Wê serdema kultê û serwerîya wê, ramyariya wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, demên ku wê, di wê demê de wê bibin wê weke demna ku wê di wan de wê, şerê serwerîyê ê hegomenikî wê pêşve û wê di wê temenê de wê, di nava wê demê de wê sargon weke keyê akadê wê zirweya wê demê wê bi serwerîya akadê a

wê demê ku wê di asta impratoriyek hegomenikî û serwerîya wê de wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê fahmbikê bê.

Li gorî gelek çavkaniyan ku wê balê bikişênina li ser wê rewşa akadê wê weke navendek wê ya giring ku wê derkeve li pêş wê kish bê. Heta ku wê hinek çavkani wê werênina ser ziman ku wê agadê wê bi derfet wê li deverê kishê bê wê di renekê de wê bi wê re wê werênina ser ziman.

Minaq di Erdê Kassit de ku ji hêla Meli-Shipak II. (1186-1172 b.z) ve ji Marduk-apla-iddina I re hatiye dayîn, ji wergir re erdê çandiniyê li erdê komunal ê bajarê Agade hatiye destnîşankirin, ku li dora wargeha Tamakku li kêleka Nar Sarri (Kanala key) li Bît-Piri'-Amurru, li bakurê "erdê Istar-Agade" û li rojhilatê kanala Kibatîyê ye bê wê were diyarkirin (çav: W. J. Hinke, "A New Boundary Stone of Nebuchadrezzar I from Nippur (BE IV)", University of Philadelphia, 1907).

Li gorî rêwîtiya Babîlên Kevin ku Akad li ser rêyeke ji Mari ber bi Eşnunna di navbera bajarên Sippar (Sippar û Sippar-Amnanum) û Xeface (Tutub) de cih digire, Akad dê li ser Dicleyê bûya, tenê li jêr bajarê Bexdayê yê neha, nêzîkî herêma Dicle û şaxê wê, Çemê Diyala. Belgeyên Marî jî destnîşan dikin ku Akad li dergehekî çem dijiya (çav: Andrew George, "Babylonian and Assyrian: a history of Akkadian", In: Postgate, J. N. (ed.), Languages of Iraq, Ancient and Modern, London: British School of Archaeology in Iraq, 2007).

Ev herêmên mijare gotinê na wê weke herêmên pêşî ku wê di bin serwerîya gûtiyan de bin û wê piştê wê weke herêmên serwerîya kassitan bin wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê nûqteyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Qeydeke girtiyên Babîl ên Kevin ji serdema Rîm-Anûm ê Urukê di sedsala 18an a berî zayînê de nîşan dide ku Akad li herêma Eşnunnayê ye, li Geliyê Diyala li bakur-rojavayê Sumerê ye. Her wiha hatiye diyarkirin ku Akad di wê serdemê de di bin kontrola Eşnunnayê de bû. Ankû di bin serwerîya gûtiyan de bû. Her weha tê zanîn ku hukumdarên Eşnunnayê çalakiyên perestgehê li bajarê Akadê berdewam kirin.

Mesajek ji serdema Zimrî-Lîm (li dora 1775–1761 berî zayînê) jî cihekî ne dûrî Eşnunnayê nîşan dide. Piştî ku Eşnunnayê ji aliyê Atamrum ê Andarigê ve hate fetihkirin, stranbêjek bi navê Huššutum ji aliyê Mari ve hate vegerandin welatê xwe û di demek kurt de gihîşt Agade.

"Gumul-Sin jin ji deriyê bajêr derxist û çû. (agahiyek ji efendiyê min re tê şandin.) Min ev ferman da rêberan, 'Heta ku hûn jinê bi ewlehî di nav bajarekî sînor re rêber bikin, cil û bergên wê biguherînin.' Lê ji ber xemsariyê, mêran (cil) neguherandin, lê sê-çar (jinên din) li gel wê zêde kirin. Piştî ku embar kirin, ew çûn û gihîştin Agade. Wan bîra vexwar û, jin li ser kerê siwar kirin, ew bi tevahî di meydana Agade re birin. Jin hate naskirin û ew hate girtin. Dema ku nûçeya girtina wê gihîşt Atamrum li Eşnunnayê, komek ji 30 mêran bi rimên bronz çekdar Gumul-Sin dorpêç kirin û gotin, 'Efendiyê we 5 mana zîv ji we re haniye, lê hûn jinên ji Eşnunnayê difiroşin!'" (çav: Sasson, Jack M., "Warfare", From the Mari Archives: An Anthology of Old Babylonian Letters, University Park, USA: Penn State University Press, 2015, pp. 181-214, 2015).

Tell Muhammed (dibe ku Diniktum be) li taxên başûr-rojhilatê Bexdayê, nêzikî cihê ku çemê Diyala bi Dicleyê re têkel dibe, wekî namzedek ji bo cihê Akadê hatiye diyar kirin. Li vê derê tu bermahiyên ku dîroka wan vedigere serdema Împeratoriya Akadê nehatine dîtin. Kolandin bermahiyên ku dîroka wan vedigere serdema Isin-Larsa, Babîliya Kevn û Kassît dîtin (çav: Gentili, Paolo, "Wandering Through Time: The Chronology Of Tell Mohammed", Studi Classici e Orientali, vol. 57, pp. 39–55, 2011).

Li gorî perçeya bingeîn a peykerê Akadiya Kevn (niha li Muzexaneya Brîtanî ye) ku li wir hatiye dîtin, cihek, ku li herêmê jê re El Sanam (an Makan el Sanam) tê gotin, li nêzikî Qadisiyê (Kudsia), hatiye diyar kirin. Peyker ji kevirê reş e û di destpêkê de sê metre bilind bû û tê texmîn kirin ku ya hukumdar Rimûş e. Li gorî raporê, beşa jorîn a peykerê ji hêla îmamekî herêmî ve ji ber pûtperestiyê hatiye hilweşandin. Cihê ku behsa wê tê kirin ji aliyê Dicleyê ve qismî hatiye hilweşandin û di navbera Samarra û cihê ku çemên diclê û Adhaimê têkel dibin de ye. Ev perçe cara yekem di sala 1821an de ji aliyê Claudius Rich ve hatiye dîtin û wesfkirin. Ev cih ji aliyê 'Lane' ve pir zûtir hatibû diyarkirin. Di demên dawî de ev cih di lêkolîneke herêmî de (cihê N) wekî ne dûrî başûrê cihê Samarra li ser çemê Dicleyê li kêleka keleheke kevin hatiye destnîşankirin (çav: Northedge, Alastair, and Robin Falkner, "The 1986 Survey Season at Sāmarrā", Iraq, vol. 49, pp. 143–73, 1987).

Mâr-Issâr (Mar-Istar), nûnerê hukumdarê Asûriya dema nû Esarhaddon li bajarê Akadê, di gihandina raporê ji key re zehmetî dikişand. Ew navê

hin deverên herêmê yên di navbera Akad û Nînewa de dide. Her çend diyar hebin jî, neha yek ji wan nayê zanîn.

Di wê demê de wê mijare akadê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtîn wê bo gûtiyan û keyeniyên wan ên herêmî wê weke demek nû wê bi xwe re wê werênê li holê. Aliyekê din jî wê aliyê nêzî baxdayê li deverên weke di dema kassitê de ên dur-kurigalzu' ku wê weke bajarek navendî bê wê di rengekê weke wê de wê, weke navendekê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman wê xwe bide diyarkirin. Di wê demê de wê, bi derfet wê du navendên giring wê bo akadê wê hebin ku wê dixwest ku ew li wê serwer bibê. Yek wê uruk bê ku wê ji kishê wê bidest serwerîya li wê weke ku wê bidagirkirin û wêrankirina wê bikin û ya din jî wê di wê demê de wê piştî wê êdî ku ew hat kirin wê di dewama wê de wê li ser kulta wê ya ku wê xwe bi wê pênasekiriya wê li hemberê yên din wê weke doza serwerîyê wê bikê û wê di wê temenê de wê, rewşên weke yên fetihkirinê ên sargonê akadî û hwd wê di dewama wê de wê dest pê bikin. Ev wê, weke aliyna giring ên ku mirov mriov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê akad wê di wê demê de wê, serwerîya wê li herêmê wê zêde bibê û wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Dîmenekê ku wê akad wê li wê binerê wê weke di dema gûti de wê rewşa serwerîyê ku ew heya wê weke ku wê bixwezê ew bigihijê wê dîmenê. Lê ew ne di rengê weke yê gûtiyan bi dîmenekê tifaqî a nava keyeniyên wê dikê ew wê di bin destê xwe de kirina yek û an yekkirinekê wê dibi têgîha kulta xwe dikê wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîtîn.

Ev dem heta ku wê were dema kassitan wê demên gûtiyan wê pêşkevtin û wê pêşketinên wan ên demdirêj wê di rengekê de wê di nava jiyanê de wê bi çandî, zimanî û hwd wê hebûna xwe wê bi serwerî wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Gutî gelekî ji Rojavayê Asyayê bûn ku tê bawerkirin ku li herêmeke bi navê Gutium li derdora Çiyayên Zagros dijîn. Zimanê wan ê nivîskî tunebû, û her tiştê ku li ser wan tê zanîn ji dijminên wan tê, di nav de Akadî, Sumerî û Asûrî, yên ku wan bi wêrankirin û wêrankirina axê tawanbar dikirin.

Nivîsên kevnar wan berpirsiyarê hilweşîna Împatoriya Akad û wêrankirina Sumer dibînin. Ew cara yekem di nivîsên Akadî de di dema serweriya Şar-Kalî-Şarî (2223–2198 b.z) de tê behs kirin, ku yek ji keyên dawîn ên împaratoriya ku ji hêla Sargonê Akadê Mezin (2334–2279 b.z)

ve hatiye damezrandin e, û di vegotinên serweriya neviyê wî Naram-Sin (2261–2224 b.z) de xuya dike û di berhemên pašîn ên Wêjeya Naru ya Mezopotamyayê de jî tê behs kirin. Efsaneya Cutha û lenetaa Agade wê weke têgihên wê demê wê werin destnîşandin.

Piştî hilweşîna Împeratoriya Akadî, Gûtiyan îdia kirin ku ew cîgir in û li Sumerê hukum kirin (her çend çiqas ev yek nîqaş e) heta ku keyê Urukê, Utu-Hegal (2055–2047 b.z), li dijî wan serhildanek da destpêkirin. Piştî ku Utu-Hegal xeniqî, keyitî derbasî Ur-Nammu yê Urê (2047–2030 b.z) bû, ku wî şer berdewam kir û dema ku kurê wî Şulgî yê Urê (2029–1982 b.z) dihê ser taxt ew wê, kevneşopiyê wê bide domandin.

Di derbarê rewşa gûtiyan de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê weke aliyekê wan ê giring çendî ku wê weke li li dora rêza çiyayên zagrosan wê, werina diyarkirin ku ew dijin jî lê di nava kurdan de wê hertimî wê weke têgihek ku ew ser têgînek weke ya baweriyê re wê dihênina ser ziman wê, li dora keviyên dîclê û heta ku ew digihijê cizra bota a roja me û herêmên bakûrê mesopotamya ku ew teqez serwerên wê na wê werina hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê, çavkaniyên ku ew li zagrosan weke dijin wê nikaribê bide redkirin ku ev li van herêman nejîna. Wekî din kurd wê cizrabota û heta keviya çiyayê cûdî wê weke navendek wan ya mazin û heta weke paytaxta wan wê bizanibin.

Wekî hemû aliyên din ên Gûtiyan, nayê zanîn ka wan çawa Sumer di şer de fetih kir - an jî gelo ew bi ser ketin - lê nivîskarên paşê wan bi wêranî û mirina berfireh tawanbar kirin. Lêkolîner Paul Kriwaczek destnîşan dike ku kolandinên arkeolojîk ên roja îroyîn li deverên cûrbecûr ên Mezopotamyayê ti nîşanên dagirkirina mirovan di navbera hilweşîna Akad û vejîna Sumerê di bin Ur-Nammu de nîşan nadin, û berdewam dike û rave dike ka çawa nivîskarên Sumerî Gûtî berpirsiyar dîtine:

Gelên kevnar ji wan sûcdaran re digotin Gûtî, yên ku li Geliyê jorîn ê Diyalayê geriyan û li dû xwe wêranî hiştin. Lîsteya keyan dibêje, "keytî kete destê leşkerên Gutiumê, ku bê key bûn." Şîneke helbestî ya paşê, "The Curse of Agade", rave dike ka çawa yazdanê "Enlil ji çiyayan ew kesên ku ne mîna mirovên din bûn, ew kesên ku ne beşek ji Axê dihatin hesibandin, ew kesên ku wekî gelekî bêserûber dihatin hesibandin, ew kesên ku xwedî aqilê mirovan bûn lê xwedî hestên kûçikan û xuyangê meymûnan bûn, derxist holê." Karesata ku wan li Akadê jiyan kir hovane bû: "Tiştêk ji lepên wan xilas nebû, kes ji destê wan xilas nebû. Peyamnêr êdî li ser rêyan rêwîtiyê nedikirin, qeyika peyamnêran êdî ji

çeman derbas nedibû. Girtiyan çavdêrî dikir. Çeteyan rêyan dagir dikirin. Deriyên bajarên welêt ji heriyê hejiyan, û hemû welatên biyanî ji dîwarên bajarên xwe qîrînên êşê derdixistin." (çav: Kriwaczek, P. Babylon: Mesopotamia and the Birth of Civilization. St. Martin's Griffin, 2012. p:129-130)

Kriwaczek destnîşan dike ku dîrok nasên pêşîn çawa van gotinan wekî bi tevahî rast qebûl kirine, lê dîsa jî mimkun e ku guherîna avhewayê, ku hişkesalî û birçîbûnê anî, di serî de berpirsiyarê paşketina Akad bûbe; Dûvre Gûtiyan jî vê qelsiyê sûd wergirtin. Hilweşîna norm û kevneşopiyên civakî yên ku di hesaban de hatine behs kirin, dibe ku encama birçîbûnê û nekarîna hikûmetên herêmî ya li hember birçîbûna berbelav û kêmbûna nîrxê diravî be. Kriwaczek dinivîse, "Ew ne mimkûn xuya dike ku Gûtî bi tena serê xwe bikaribana împaratoriye bi hêza çekan bişkînin. Akad berê di berxwedana li hember êrîşên dijminên pir baştir rêxistinkirî de zehmetiyek mezin nekişand". Loma, xuya dike ku guhertinên jîngehê di fetihkirinê de avantajek dane Gutiyan tam di gava ku pêwîstiya wan pê hebû.

Lî vir di aslê xwe de wê di wê rengê de wê weke ku wê Kriwaczek destnîşan bikê wê hinek kêmbûnên di fahmkirinê de jî wê weke ku wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Çavkaniyên wî vegotinên sûmerî ên dema gotiyan ên wekeleneta agade na. Lê wê dibêjê ku wê ne ev vegotin û ne jî şîroveyên piştê wê di derbarê cihjiyane gûtiyan de wê zêde agahiyan wê nedin. Gotinên weke jî zagrosan hatina xwere wê têra xwe vegotinbar nebin. Wekî din wê, di wê rengê de wê, di rewşek împaratori de wê weke ku wê, weke were fahmkirin wê berî akadê wê di rengekê de wê bîjin. Çavkaniyên jî lagashê, umma, isin û larsa û heta urê wê rastiyê wê di rengekê de wê weke piştrast bikin. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê, şêwayê împaratori ê akadê wê, di rengekê de wê weke ku mirov wê, fahmbikê, wê heta ku wê dem wê were demê wê, pêvajoyek pêşketinê wê di nava gûtiyan bixwe de wê, di rengekê de wê, bide diyarkirin. Gelek çavkani wê, kassit û lullubiyan jî wê di dewama wan de û li herêmen ku ew dijin û weke dihê gotin ku ew dihên wê, bidina diyarkirin ku ew dihên. Di wê temenê de wê, hêsta serdestiyê wê di wê demê de wê pêşkeve û wê dema ku wê heta ku wê keyên gûtî wê bixwezin li giştîya welatê û an mesopotamya serweriya xwe denezênin wê di nava wan û lullubiyan û hwd de jî wê ew nakoki wê derkevin. Di wê temenê de wê pîrsgirêkê serdestiyê wê, di wê temenê de wê, xalkên ku ew di herêmen xwe de weke xwe didijin û giringiyê didin azadiya xwe

wê, herê nekin ku ew serweriyek ser wan re hebê. Ew rasta ku ew li çîyan dijin û wê weke ji navê gûtiyan wê were fahmkirin bi morfolojîkî wê kesna mêr, digurt û bi hêz bin. Lê çavkaniyên piştire ku ew dibin jî wê teza me bi awayekê teqez wê rast derdixê ku ew wê, ji herêmên diclê û heta bakûrê mesopotamya wê serwerîya wan bi keyeniyên wan û tifaqên nava keyeniyên wê hebê. Ev wê ji aliyekê din ve wê were wê wateyê jî ku ew ji başûrê mesopotamya û heta bakûrê wê ew weke xwediyê serweriyekê bin. Ev serwerî, bi keyeniyên herêmî diji û di dûmenekê giştî ê weke împaratoriyeke de wê xwe nede diyarkirin. Lê akadê ew dûmen gûharand. Ya ku wê di nava wan de wê bi demê re wê bibê temenê nakokî û sedema şer jî wê weke ku wê ev bê.

Lê di heman demê de, rêyek tune ku mirov vê yekê bi awayekî teqez bibêje. Birhanên arkeolojîk di vê serdemê de guherîna avhewayê nîşan didin, lê gelo ev yek bûye sedema birçîbûnê an jî nêrîniya civakî ya ku di tomarên kevnar de bi hûrgilî hatî destnîşan kirin ne diyar e. Keyên Akadî yên paşîn ne ewqas bihêz bûn wekî Sargon û Naram-Sîn, û kurê Naram-Sîn, Shar-Kali-Sharri, di seranserê serweriya xwe de li dijî Amorî, Elamî û Gutîyan şerên hema hema bînavber kir. Ev wê weke kom civakna wê berê wan wê di çerçoveya gûtiyan û sazûmana wan ya hegomenîkî de wê bi wan ve girêdayî ku wê bijin bin. Keyên dawîn ên Akadê tenê herêma li dora bajarê xwe yê navendî digirtin û wekî monarşên împaratoriyeke nayên binavkirin, tenê wekî keyeniyekê tên binavkirin. Wisa dixuye ku Akad, di vê rewşa qels de, dê ji bo Gutîyan nêçîrek hêsan bibûya bêyî guherîna avhewayê an jî faktorên din.

Keyên Gutîyan wê navê wan wê weke 'keyên cihanê' wê werina diyarkirin. Ew bi navl kulta enlil û an yazdanekê din dibin. Di dema wan de wê bahsa demek ronasansî a weke 'Ronesansa Sumerî' wê were kirin. Yekem keyê Gutîyan ku li Sumerê wekî hukumdar tê behs kirin Imta ye (ku wekî Nibia jî tê dayîn, dora dawîya hezarsala 3-an b.z) ku piştî wî Inkishush, yê yekem ku di Lîsteya keyên Sumerî de xuya bû, hat girtin. Wî şeş salan hukumdarî kir, lê bandûra wî ji ku derê an çiqasî gihîştîye nayê zanîn. Piştî wî Sarlagab hat, ku dibe ku heman padîşahê ku ji hêla Shar-Kali-Sharri ve hatiye girtin be, lê ev jî ne diyar e. 16 keyên din ên Gutî di Lîsteya keyên Sumerî de xuya dibin, her yek ji wan ne ji heft salan zêdetir û hin jî tenê yek an du salan hukumdarî kirine, heta Tirigan, ku tenê 40 rojan hukumdarî kiriye heta ku ji hêla Utu-Hegal ve di dora 2050 b.z. de ji text hate xistin. Ev demên weke dema serwerîya keyekê jî

wê hinekê jî wê weke zor bê ku mirov bi wan di awayekê de bawer bikê bin.

Li gorî Stela Serkeftinê ya Utu-Hegal, keyê Sumerî red kir ku bi Tirigan re danûstandinan bike û nûnerên xwe girt. Tirigan bi jina xwe û zarokên xwe reviya dema ku fêr kir ku Utu-Hegal desthilatdar e lê hate girtin û paşê, dibe ku, hate îdamkirin. Stela tenê dibêje "Utu-Hegal ew li ber lingên wî dirêj kir û lingê xwe danî ser stûyê wî" lê ji bilî ku Utu-Hegal keyenîya Sumerî vegerand û "Gutiyên mar ên çiyayan bêbandûr kir", ti hûrguliyên din nade. Dûvre xuya dike ku Utu-Hegal li dijî Marduk, yazdanê sereke ê Babîlê, gunehek kiriye, ku bûye sedema xeniqîna wî ("çem cenazeyê wî hilda") û keyî derbasî Ur-Nammu ye Urê bûye.

Ur-Nammu destpêka Ronensansa Sumerî ya Serdema Ur III (2047-1750 b.z) kir, ku di dema wê de wî di gelek projeyên avahîsaziyê de beşdar bû, aboriyê ji nû ve geş kir û komek qanûnên xwe, Qanûna Ur-Nammu, ku kevintirîn qanûna cîhanê ye, derxist. Ur-Nammu di şerê li nava keyeniyên Gutîyan de hat kuştin, û kurê wî, Şulgi yê Ur, şerê li dijî komên dihen herêmê domand, û di dawiyê de di destpêka serweriya xwe de wan ji Sumerê derxist.

Lêbelê, Gutîyan têk neçûn û tenê vegeriya cihê ku lê li nêzî Çiyayên Zagros ên li bakur dijiyan. Ew di cureya ku niha wekî Wêjeya Naru ya Mezopotamyayê tê zanîn de jiyan, ku kesayetiyek navdar a ji rabirdûyê - hema hema her gav key - di dramayek xeyalî de nîşan dide ku dersek girîng an rewîstekê vedibêje. Mînaqî, di "The Curse of Agade" de, Naram-Sin berpirsiyarê hilweşîna Akadê tê dîtin piştî ku, bêtî ku bersiva duayên xwe bistîne, hêrîşî perestgeha Enlil dike, û yazdanan kerema xwe ji bajêr derdixin, û dihelin ku Gutî wêran bikin. Dersa vê çîrokê ev e ku divê mirov her tiştê ku ji yazdanan distîne qebûl bike - heta bêdengiya di bersiva lavakirî de - û divê qet rêyên wan nepirse.

Di "The Efsaneya Cutha" de, Naram-Sin dîsa wekî karakterê sereke di çîrokek bi mijarek wekhev de xuya dike. Li vir, keyenîya Naram-Sin ji hêla hebûnên tirsnak û supermîrovî ve tê dagirkirin ku gund û bajaran bê sedem wêran dikin. Ev mexlûq bi rêya dengvedana barbariya wan a ku ji hêla nivîskarên Sumerî ve hatî tomar kirin, bi Gutî ve tene girêdan, lê wekî Gutî nayên binav kirin. Bi rastî, Gutîum (gûtî) yek ji wan welatan e ku tê behs kirin ku ji hêla mexlûqan ve berî ku bigihîjin Akadê hatiye wêran kirin. Naram-Sin yek ji leşkerên xwe dişîne ku yek ji cinawiran bikuje ji ber ku, heke xwîn biherike, dikare were kuştin. Dema ku ew

dibihîze xwîna mexlûqan, ew bi xwedayan re dişêwire ka kengî û li ku derê divê hêrîş bike.

Gûtî wê demek dirêj wê li sumer û an mesopotamya wê serwer bibin. Di rengekê de wê piştî wan, wê minaq wê weke di dema akadiyan de wê were dîtin ku wê akadi wê werin û wê bi wê yekê wê navê gûtî wê weke êdî wê zêde newê bikarhan in. Lê piştî wê, lullubi û zêdetirî navê kassit wê were diyarkirin û ew wê weke civakên ku ew di dewama wan de dihên. Di wê temenê de gûtîyî wê ne tenê wê weke keyeniyekê bi tenê wê karibê wê werênê ser ziman. Di nivisên dema akadê de wê bahsa gelek keyeniyên wan ên li herêmên cihê wê bê kirin.

Di vegotinên weke 'cutha' de wê, naram-sin wê weke bi yazdanan bi şêwirê û wê werênê ser ziman. Ew yazdan dipirsê. Bi wê rengê wê were hanin li ser ziman. Keyê akadê wê bi wê yekê wê, di pozisyona gûtîyan de wê xwe di rengekê de wê bi cih bikê. Yazdanan bersiv didin ku divê ew cihê xwe bigire û tiştêkî neke, ku ew vê yekê qebûl nake, û artêşek ji 120,000 leşkeran dişîne, ku yek ji wan venagere. Piştî ew 90,000 leşkeran dişîne ku ew jî tîn kuştin û dû re 60,700 leşkeran dişîne ku heman çarenûsê dibînin. Naram-Sin fahm dike ku wî yazdanan aciz kiriye û xwe li ber wan nizm dike. Piştî ew 12 leşkerên dijmin digire lê heya ku ew bi yazdanan re şêwir neke, li dijî wan dernakeve. Dema ku jê re tê gotin ku zirarê nede wan ji ber ku Enlil plan dike ku wan bi awayê tune bike, ew wan radestî perestgeha Enlil dike. Çîrok bi Naram-Sin ku rasterast ji wan re diaxive, û ji wan re dibêje ku guh bidin yazdanan û xwe nespêrin têgihîştina xwe ji ber ku mirov nikarin bizanin yazdanî çî plan kiriye.

Wisa dixuye ku çîrok di hezarsala 2-an a b.z. de populer bûye, demek dirêj piştî ku Akad ketibû, û Naram-Sin û keyên din ên Akadî bûbûn qehremanên gelêrî. Girêdana Gutiyan bi artêşa cinawirên mirovî yên serhezar êşkere dike ku ew hîn jî wekî dijminên nemirovane yên yazdanan dihatin hesibandin ku tenê ji bo wêrankirina axê şaristanî hebûn û bi demê re, dê bi destê îradeya yazdanî edaletê bistînin. Dibe ku çîrok di wê demê de bi pêşkeiyên Sumerî re deng vedabe ji ber ku Sumer di sala 1750 b.z. de ketibû destê Elamîyan û dûv re ji hêla Amorîyan ve hatibû dagirkirin, yên ku bi yekbûna bi nifûsa xwecihê re, dawî li çanda Sumerî hanîn an jî, qet nebe, di hilweşîna wê de destek hebûn. Van de Miroop şîrove dike:

'Rola rastîn a Amorîyan di hilweşandina dewleta Ur III de dijwar e ku mirov fahm bike lê em dikarin paralelîsmek bi rola Gutiyan re di dawiya

dewleta Akad de bibînin. Her du kom jî ji derveyî herêmê hatin, girîngiya ramyarî bi dest xistin, û paşê di hilweşandina rewşa ramyarî ya heyî de wekî girîng hatin hesibandin. (çav: Van De Mieroop, M. A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC. Wiley-Blackwell, 2015. p; 83).

Çîrokên mîna Efsaneya Cutha û leneta Agade wêneya Gutiyan wekî 'yên din' ên ku ji ber hanîna guhertinên nexwestî divê werin tirsandin û nefret kirin, domandin. Dihê bawer kirin ku heta ku Efsaneya Cutha hate nivîsandin, çîrok demek dirêj bi devkî hebû, û Gutiyan di nav çîrokên Mezopotamyayê de wekî dijminê hem gel û hem jî yazdanan bi tundî bicîh bûbûn. Van de Mieroop rave dike:

[Gutiyan] her gav bi gotinên pir neyînî têne xuya kirin: Ew rêûresmên olî yên rast pêk naynin û bi veqetandina jinê ji mêr, zarok ji dêûbav, îstismarî li gelê Babîlê dikin. Nivîsek edebî ji destpêka hezarsala duyemîn wan wekî "rûyê mirovan, zîrekiya kûçik, laşê meymûn" bi nav dike. Bi vî awayî em dikarin bigihîjin wê encamê ku, ji bo demekê, beşên Babîlê ji hêla mirovên bi navê Gutiyan ve dihatin kontrol kirin ku ji hêla nifûsa xwecihî ve wekî biyanî û barbar dihatin dîtin (çav: Van De Mieroop, M. A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC. Wiley-Blackwell, 2015).

Lêbelê, Van de Mieroop eşkere dike ku rêyek tune ku mirov bizanibe ka ev têgihîştin rast e an na. Gelo Gutî bi rastî ew qas xirab bûn ku têne xuya kirin, an jî ji hêla nivîskarên ku li dijî serdestiya biyanî û kevneşop û rêûresmên nenas derketin ve hatin reşkirin? Mixabin, bi rastî bersivê jî bo vê pirsê tune.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê navê gûtî wê piştî wê di rengekê de wê weke newê ser ziman. Di wê temenê de wê weke ku wê, di şêwayekê de wê pêvajoyek li dijî gûtîyan wê wê were pêşxistin. Lê li vir tiştekê ku Van de Mieroop dikê ku wê çawa wê, dijîbûnek li hemberê gûtîyan wê di wê rengê de wê di nava nivîsarên pîroz ên demê de wê were çand in. Di dema akadiyan de ev wê weke di dîmenekê weke propagandayî jî wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bidina diyarkirin.

Gûtî di dîroka Mezopotamyayê de roleke girîng leyîstin. Asûrî Medan wekî Gûtî bi nav dikin, û piştgirî didin teoriya roja îroyîn ku 'Gûtî' ji bo her kesê biyanî bûye peyvek xwerû û wekî xeternak an tehdîdkar tê fêmkirin. Keyê Asûrî Asûrbanîpal (668-627 b.z. hukum kir) 'Gûtî' bi teşwîqkirina serhildanê li Babîlê tawanbar kir û Keyê Babîlê yê paşê Nabonîd (556-539 b.z. hukum kir) îdia kir ku ew berpirsiyarê hilweşandina perestgehê li bajarê Sippar in.

Di sala 539 berîya zayinê de, dema ku Kirûsê mazin II (lî dora 550-530 b.z. hukum kir) yê Împeratoriya Axameniyan Babîl girt, wî kirêgirtiyên Gûtî kar kirin û dibe ku di seferên din de jî wiya kiribe. Lêbelê, piştî ku Axameniyan Mezopotamya fetih kirin, Gûtî ji dîrokê winda dibin. Wisa dixuye ku navê wan di nav referansên 'barbaran' de jiyaye, lê wekî ku hatiye destnîşan kirin, ne mimkûn e ku 'Gutîyên' paşin heman gelê ku ji bo ketina Akad an wêrankirina Sumer berpirsiyar hatine hesibandin bin.

Van de Mieroop dibêje û dipirs, "Her çend gelek referansên li ser Gutîyan û Gutîyan dikarin werin berhev kirin jî, ew nahêlin ku em dîroka gelekî an welatekî binivîsin". Mixabin, ev îdîa daxuyaniya herî rast e ku di derbarê Gutîyan de ye. Her çend zanistiya roja îroyîn hewl daye ku wan bi Kurdên etnîkî ve girêbide jî, ev ne mimkûn e ji ber ku kes nikare bi teqezî bibêje ka Gutî kî bûn, û heya ku bêtir agahdarî li ser wan dernekevin holê, ev rewş dê bêguherîn bimîne. Lê ev ji wê weke rastiyeke ku mirov wê ji du aliyan ve wê werênê ser ziman ku wê gûtî wê, berîyên kurdan bin û dîroka wan piştî wan wê bi lullubi, kassit, hûrî û mitannî û heta medan wê bi wan re wê bidomê. Lê di wê warê de wê hê jî wê gelek aliyên ku wê bi wan wê pêwîstin di çerçoveya dîroka gutîyan de wê werina ser ziman wê hê di tariyê de wê bimênin û wê pêwîst bin ku ew werina rohnîkirin.

Lê tişteke din wê hebê ku wê gelek dîmên dîrokê ên wê demê wê, weke qat bi qat wê bibin. Weke bi navê gûtî, lullubi, sûbaru, kassit, hûrî, mitannî û di bin wê de jî wê herêm bi herêm wê navên keyeniyên piçûk wê hebin. Lê dîmenekê hertimî wê weke bi tîkiliyên wê re wê weke sergirti û ne zelal wê bimêne. Yan jî wê, beyeni wê bimêne weke ku Van de Mieroop dibêje û dihêne ser ziman.

Abdusamet Yigit

Destpêk: dîroka kurdistanê 6.

Bi kortasî çerçoveya serdema gûtiyan û pêvajoya pêşketina akadê û encamên wê.

Mijare dîrokê wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê werênê ser ziman wê çawa wê, di çerçoveya ku ew bûyi de wê weke wê hanina ser ziman û wê bi çi rengê û awayê bûyin û rûdayina wê ku wê fahmbikê re wê giring bê. Di wê temenê de wê mijare dîrokê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi pêvajoyên jiyankirinê ve wê girêdayî bin. Wê dema ku wê li gorî rastiya wê were ser ziman ku wê çendî wê demna wê mirov xwediyê kêma zanînê jî bê wê di rengekê de wê karibê wê ahenge fahmkirinê wê bi wê re wê, di reng û şewayekê de wê çebikê û wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Ev wê, bi teybetî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê bê. Bi teybetî dîroka mesopotamya wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê hinekê wê li ser wê bisekinê û wê karibê wê di şewayekê de wê fahmbikê bê. Demên dîrokê ên herêmê ên pêşî wê bi awayekê wê bandûra wan li pêşketinên şariştanî ên dervî wê û li dora wê jî wê bibin. Ber vê yekê wê weke aliyekê navendî ê giring wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê, di şewayekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman. Mijare dîroka herêmê wê, di rengekê de wê gelek aliyên wê yên ku wê karibê wê di zikhev de wê bi gelek pêşketinên wê yên cihê wê karibê wê fahmbikê û wê di reng û awayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Dîroka mesopotamya wê di wê temenê de wê pêvajoyên wê yên demên peleolitikê û an heya neolitikê wê li herêmê wê dimenekê 'civakî' ê ku wê karibê wê di rengekê de wê weke civakên xwezayî ên berê dîrokî û an

civakên neolitikî ku wê karibê wê salixbikê wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê mijare salixkirinên li herêmê wê di rengekê de wê bi teybetî demên şariştanî ên demên urukê û hwd wê, pêvajoyên yên pêşî û piştê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman bê.

Demên pêşî ên şariştaniyê wê, çendî ku wê hê jî wê kêma zaninên me û agahiyên me ji wan wê hebê jî lê di çerçoveyek giştî de wê zaninên me wê hebin û wê heya me ji wê hebê ku wê çawa wê weke xwediyê pêşketinek şariştaniyê bê.

Bi teybetî di demên kassitan de wê hinek nişanakên ku wê karibin bi wê di rengekê de wê demên berî wê werina salixkirin wê hebin. Ew wê di wê temenê de wê dîmenekê wê bide diyarkirin ku wê çendî wê komên civakî ên derve ku wê werina herêmê û wê dem bi dem wê serwerîya xwe wê li herêmê wê bikin jî lê wê di rengekê de wê ji temen ve wê hertimî wê xatek wê ya ku wê bînavber xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin û domandin wê bi wê re wê weke ku wê were kifşkirin.

Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. BI rastî dema kassitan wê bi serê xwe wê weke di çerçoveya zanistekê de wê weke beşekê bi teybetî bi gelek aliyên wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Herî hindik wê sê û an çar dîmenî wê bi wê re wê di rengê pêşketina wê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Bingihê pêşketinê demên hewdema wê û an demên hemdem ên piştê ku wê werin jî wê di wê demê de wê weke ku wê bi çavkaniyên wê yên pêşketî re wê were avêtin û wê bibê. Ber vê yekê wê weke demek giring bê ku mirov wê ji gelek aliyên ve wê bi awayekê rengê jiyane wê weke wê di çerçoveya rengê pêşketina wê de wê di şewayekê de wê weke ku wê karibê wê kifşbikê û wê werênê ser ziman.

Kassitî wê, piştî ku ew pêşketin wê demên berê xwe ên gûtî û aqadiyan jî wê hevgerînek û an sentezek wan wê di xwe de wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Çi rastihantina ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê ku wê çendî wê aqadî wê li hemberê gûtîyan wê şer bikin û wê bibina desthilatdar wê bi nîrx û kultên wan ên ku ew li gorî xwe bi nav û şêwa dikin wê bi wan wê bikin. Ev wê di demên kassitan de wê bi asûrî, hittitî û heta ku wê misrê jî wê ji hinek aliyên ve wê karibê wê bikê nave wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Kassit wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke demek teybet a ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê, di demên gûtîyan de wê weke ku wê were dîtin wê piştî wan wê gelek keyeni ên weke lulubîyan û heta kassitan wê pêşî wê bi herêmkî wê destbi pêşketina xwe wê bikin. Piştî wê di rengekê de wê weke aliyek wê yê giring wê mazin bibin. Di wê warê de wê hê jî wê di derbarê destpêka kassitan de wê hinek nezalali wê weke ku wê hebin. Di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Kassiti wê di wê temenê de wê demên hemdem wê bixwe re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di dema wan de wê jî çavkaniyên bi nivîsên kudurrûyan û an tabletên dema wan ku miîrov jî nava wan fahmdikê wê niv bi niv wê bi felsefeyî jî wê xwedîyê şêwayekê fahmkirinê bin. Di zane min de wê gotina weke ku wê li ser jiyane kassitan re ku wê weke 'di dîmenekê faodali de' wê werina diyarkirin û wê werina hanin li ser ziman wê weke hinekê jî wê weke encama tegin û fahmkirinaka weke bi wê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengek de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê bisekinê û wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Kassiti wê di wê nûqtîyê de wê, di rengekê de wê çavkaniyên wan wê zêdeyi wê dîmenekê xwezayî ê jiyane civakî wê bidina me. Heta deverêkê wê rewşên serweriyên bi keyên wan ku mirov li rengê jiyane wan dinêrê wê di wê temenê de wê birewşên weke restorekirinê û hwd ve wê alaqada bin. Wê keyên wan ên weke kurigalzu û hwd wê çawa wê bajarê bi navê xwe wê avabikê ê weke 'dûr-kurigalzu' û hwd wê di wê temenê de wê weke nişanayeka pêşketina wê demê ku wê di wê temenê û rengê de wê karibê wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê bixwênê bê. Di wê temenê de wê çerçoveya sînorê serwerîya hegomenîkî a kassitan wê berfireh bê û wê nikaribê wê tenê wê bi çerçoveya kurdistanê û an mesopotamya ve bi wê bi sînor wê fahmbikê. Wê di wê temenê de wê weke mireteyek ku wê jî gûtîyan û aqadiyan wê bigirin wê

bi têngînek imparatori wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bidina diyarkirin.

Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Mijare fahmkirina jiyane kassitan wê di wêê temenê de wê ji wê aliyê ve wê giring bê ku mirov karibê ji wê bigihijê hinek dîmenên morfolojikî ên bi fahmkirinê. Di wê temenê de wê ew dîmen wê di rengekê de wê karibin dîmenekê serwerîyê ê giring wê bix we re wê bidina diyarkirin. Heta roja me wê xwandinên ji navaroka tablet û an nivisarên bizmarî ku wê were kirin wê herêm bi herêm û keyeni bi keyeni wê di rengekê qatbûyî û beşbûyî de wê bi wê re wê were fahmkirin. Çendî ku wê hê gelek kêmesiyên wê fahmkirin wê hê hebin ku em bi wê bigihijina dîmenekê bi wê ê giştî jî lê wê hinek fêrsên ku wê bi wê karibê wê di wê temenê de wê bikê jî wê bi xortî wê hebin. Ev wê di dema kassitan de wê piştî wan û an di hewdema wan dewê bi hûrî û piştî wan bi mitanniyan re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê bi wê re wê karibê wê êdî wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê. Mijare kassitan wê dîmenekê wan ê pêşketinê û fahmkirinê wê weke ku wê bi dîmenekê sernûxûmandî re wê bi tîkiliyên wan ên bi hittitan û ser hûrî û mitanniyan û hwd re wê weke ku wê xwe bide diyarkirin û wê bi wê re wê weke pêwîst bê ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê.

Ji navaroka namayên amarna wê weke aliyekê wê yê wê yê din ê giring wê ew jî wê weke aliyekê wê yê din ê fahmkirinê wê xwe bide diyarkirin ku wê çawa wê kassitî wê serwerîya wan wê bi wê re wê bi giştî wê hebê. Tîkiliya wan a bi namayên keyên kassit û firawunên misrê re wê bibê. Di awayekê de wê dervî wê bahsa hûrî û mitanniyan jî wê bikê û ev wê di çerçoveyek giştî de wê weke bi çerçoveya hanigalbat û sûbarû re wê bi çerçoveyek civakî ku wê carna hinek dîrokzan wê bi çavkaniyên asîrî wê şîrove dikin re wê di rengekê de wê were dîyarkirin û were ser ziman.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê

wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê were fahmkiirn.

Tiştêkê din jî wê karibê wê di dewama wê de wê bi keyê hittit key Şuppiluliuma û kûrê wê murşilli de ku wê bi navê namayên wan ên jî keyên kassit weke kadaşman-enlil bê, kadaşma-herbê û hwd bê ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê dîmenekê giştî a navendîtî wê bi dîmenê kassitê wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, piştî wê çendî ku wê bi şerên nava keyeniya mitanni û hittit de wê piştî wê bi peymana aşîtiyê wê di dema keyê mitanni key Satturna de wê weke ku wê were diyarkirin û çêkirin jî lê wê di renekê de wê weke ku wê ev wê çendî ku wê ne xwediye diyariyekê û çavkaniyek şenber nebê jî wê weke ku ev wê li ser kasta navendî a kassit re wê weke ku wê bibê. Em li vir gotina 'qasra navendî a kassit' wê bikardihênin û wê bo wê yekê wê sedema me wê di wê temenê de wê hebê ku ew wê çawa wê di renekê de wê piştî şerê nava hittit û mitanni wê di wê temenê de wê weke bi danûstandinên nava kassit û hittit re wê ew domandin wê bibê û wê piştî wê heta ku wê keyê mitanni key saturnayê sêyem ku wê taqabûlî dema keyê hittit ê Şuppiluliuma I. wê were wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê werênê ser ziman. Ev wê weke dîmenekê serweriyê wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê, di dîmenekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ku em bahsa keyên mitanni bikin em divê ku em navê keyê mitanni key tuşratte bikin ku ew wê weke keyekê zêde navdar bê. Bi têkiliyên wî yên bi navenda misra kevn ên xort re wê di renekê de wê were nasîn û wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê were û xwe bide diyarkirin. Keça keyê mitanni a key Şaturnayê duyem wê bi fiawaunê misrê Emenhotepê duyem re wê bizewicê. Di wê temenê de wê di renekê de wê ev têkili wê di rengên din û demên din de jî wê di renekê de wê weke ku wê di renekê de wê xwe bi awayekê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê zawacên nava qasran wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê diplomatikî û têkiliyên nava wan wê di renekê de wê biafirênin. Ev wê di nava keyên hittit ê nav bori Şuppiluliuma û keça keyê kassit 'kadaşman-enlil' re jî wê di renekê de

wê, were û bi zewicê. Ev wê di rengekê de wê di hinek nivisaran de wê weke xwûşka wî jî wê di rengekê de wê were dîyarkirin û wê ji wê were bahskirin. Keyê kassitî wê di wê demê de wê di rengekê de wê di aslê xwe de wê were dîtin ku wê bi navendî wê weke li rewşên dordora xwe wê weke serwer bin. Wê dîmenê wê di rengekê de wê bidina diyarkirin. Di nava wan de wê hebûna asûrê jî wê dema ku em bahsa hatina wan ya ser taxtê giştî û weke mazinbûna wê û gihiştina wê ya serweriya hegomenikî a kassitê wê hinekê jî wê bi rêya wan zawacên diplomatikî bê. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê, di şewayekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê mijare serwerîya asûr wê di demên kassitan de wê bibê û wê piştî wê çendî ku wê weke hêzek di dîmenê de weke serwerê giştî û hegomenikî wê were li holê jî ew wê, ne dervî wê têkiliya diplomasiyê a bi hêzên herêmê ên kassiti re wê bikê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke hêzek giring wê serwerîya kultên herêmê ku wê weke weynek bîrdozikî a herêmê û demê wê bileyizin wê bi wan û bi serwerîya wan re wê karibê wê bibê. Minaq wê dema ku wê arami wê werina herêmê û wê hêrişî babilê wê bikin û wê peykerê marduk wê bibin wê hinekê jî wê di dîmen û kirdeya wê de wê ev weke aliyekê wê yê ku mirov wê fahmbikê wê weke ku wê hebê.

Di demên piştre wê ev rewş wê bibê. Di rengekê de wê, seferên hittitan ên li herêmê jî wê di wê rengê de bê. Hittit jî, luwi jî û kizzuwatnayi jî wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê di wê çerçoveyê de wan di rengekê de fahmbikê û wê karibê werênê ser ziman bin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare kassitan û serwerîya wan ku ew çendî dihê ser ziman jî wê di rengekê de wê bi wê yekê û rengê wê dîmenekê fahmkirinê wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê li ser wê bisekinê. Mijare kassitan û hegomeniya wan wê piştî wê bi teybetî wê ji du aliyan ve wê bi dîmeenî wê karibê wê fahmbikê. Yek wê bi dîmenekê civakî û têkiliyên navxweyî ên bi wê bin. Di wê temenê de wê kult û civak wê haşîrnaşîrbûyinekê wê çêbikin û wê karibin rêyên desthilatê û hegomeniyê bidina diyarkirin. Ev wê, di demên piştre wê, di demên dest gûharandinên dem bi dem ên hêzên desthilatî û

serwerîya wan wê di wê temenê û çerçoveyê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê weke ku me haniya ser ziman wê di wê temenê de wê hinekê wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Mijare hebûna civakî wê di wê temenê de wê weke ku me li jor wê li deverêkê wê hani ser ziman wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Serwerîya kassitan a civakî wê zêde di nava serwerîya keyên wan û demên wan de wê zêde dîmenê wê newê dîtin. Ev dibê ku ew jî ber kêr zanînê bê. Lê ew wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê, di dewama wê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê û şêwaye de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Mijare civakî wê, di wê temenê de wê weke aliyekê giring ê fahmkirina demê wê bafirênê û ev dîmen wê weke dîmenekê li şûn bimênê bê. Ber vê yekê wê çawa wê dîmenê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke karibê wê derxê li pêş û wê bi wê re wê werênê ser ziman wê pêwîst bê ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke kirpendinek wê bi wê pêwîst bê ku mirov wê bi wê re wê, di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke di rengekê de wê bikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Mijare çavkaniyên ji demê û herêmê wê di derbarê pêşketinê demê de wê di wê warê de wê karibin baş dîmenekê fahmkirinê bi xwe re ew bidina diyarkirin. Wê di wê temenê de wê ev dîmen wê weke dîmenekê giring ê bi pêşketina herêmê re bê ku mirov wê pêwîst bê wê ji hinek aliyan ve wê weke pêwîst bê ku wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê û ahenge wê ya bi têgîna kultan û desthilate keyenî û hwd ve wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê dîmenekê din jî wê weke ku

em li ser nippurê re wê dibînin wê bi wê yekê wê ji demên gûtfîyan û heta ya kassitan wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke xwe bide diyarkirin. Nippur wê weke navendek giring a keyeni wê xwe di wê çerçoveyê de wê weke bide diyarkirin. Weki din wê bi çavkaniyên li ser parastgeha gûlla re wê ji isinê wê bi wê yekê wê di demên serwerîya kassitan de wê bide diyarkirin ku ew wê çawa wê bi wê temenê wê derkeve li pêş.

Serdema kassitan wê dema ku mirov wê li wê dinerê wê di rengekê de wê dikarê wê di destpêkê de wê bibêjê ku wê weke aliyekê wê yê giring wê rewşek giştî ku ew hê ne hatiya salixkirin wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, dema ku wê çendî wê car bi car wê kassit wê weke têtînek keyeni wê were diyarkirin jî lê ev wê di aslê xwe de wê, di rengekê de wê, nikaribê wê rastiya wê bi tememî û wê baş wê werênê ser ziman.

Ku em hinekê bi şûn ve herin wê dikarin wê bi wê re wê werênina ser ziman. Gûtfîyî û wê di rengekê de wê weke ku wê di demên aqad û an di nav çavkaniyên aqad de wê werê ser ziman wê bahsa ser 70 keyeniyîn wan ku wê bi aqadan re wê bikevina nava şer wê di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin. Ev wê piştî wê, di rengekê de wê, di rengekê de ku wê, wê li wê were nerin wê karibê ew wê bi wê re wê were fahmkirin. Di wê demê de wê di dîmenekê konfedereli de wê li herêmê wê bi hev re wê bijin. Lê piştî ku ê aqadi wê derkevina li pêş wê, di rengekê de wê, weke di dîmenê berxwedanak mazin wê bi wê re wê li hemberê wê bibê. Ev wê, di çavkaniyên dema naram-sin û hwd de wê were dîyarkirin û wê bahsa wê were kirin. Wê dema ku ew çawa wê, serwerîya xwe wê çêbikê li hemberê keyê dawî ê gûtfî tirigan wê demê wê bimeşê bi ber urukê de. Di wê demê de wê parastgeha inanna wê dagirbikê û wê yekser wê ji wan wê bixwezê ku ew wî pîrozbikin dakû ew were herêkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ew wê bibê.

Ev wê di rengekê de wê bo ku ew rewşa dijberiyên ku ew bi berxwedanan dibê ew li hemberê xwe ji holê rabikê. Ber ku wê girêdana kultan wê di rengekê de wê weke weynek bîrdozi û giring wê di wê temenê de wê bileyizê. Ev wê di wê temenê de wê piştî wê jî wê di rengekê de wê were dîtin. Aqadî wê piştî ku wê bi sergonê mazin re wê serwer bibê û pêde wê, piştî wê di rengekê de wê, di rengekê de wê, piştî wê, li rojhilatê kurdistana roja me wê lulubi wê derkevin û wê serwerîya xwe wê, bidina diyarkirin. Wê di rengekê de wê şerên wan ên li hemberê aqadiyan wê di dema wan de wê were dîtin. Di gelek stêlên keyên lullubi ên weke Anubanini wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê, bahsa wan

berxwedanên xwe wê bikin. Ji çavkaniyên herêmi wê fahmbikê ku wê li deverên ku wê piştire wê bahs wê were kirin ku wê kassiti wêderkevin ew jî wê di rengekê de wê bibin. Ji herêmên zagrosan û heta kirmaşanê wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê di rengekê de wê li wê xwe bidina diyarkirin û wê di wê temenê de wê bibin. Stêla anubanini wê di rengekê de wê ew wê bide diyarkirin ku wê di wê temenê de wê weke keyeniyek raperiner û şerker bê. Wê di wê temenê de wê gelek çavkaniyên aqadî wê dema ku wê bahsa lullubiyên wê bikin wê di rengekê de wê weke civakek ku ew di şikeftan de dijin, li deverên bilind ên çiyên dijin û wê di rengekê de wê weke pirr zêde wê şerker bin wê ji wan wê bahsbikin. Di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin.

Di aslê xwe de wê, di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di wê demê de wê bi keyeni û an xanadani ku wê heta demên piştire wê hebûna xwe wê bidina diyarkirin wê, di rengekê de wê were dîtin ku ew wê bibin. Li vir wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dîroka ku wê bahsa lullubiyên wê bikê wê di rengekê de wê ji ya kassitan ku wê bahsa kassitan wê bikê wê dirêjtir wê direngê de wê bahsa wan wê bikê. Li dora demên destpêka derketina aqadiyan de wê xwe bidina diyarkirin û wê bi şerên bi aqadiyan re wê xwe bidina diyarkirin. Minaq Îmmashkush wê weke keyê ku wê di qaydan ê pêşî ê lullubi bê. Di dîrokkirina dema wî de wê li dora 2400ê ê beriya zayinê de wê were dîrokkirin. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê bahsa wî were kirin. Di wê temen de wê dema ku ew derdikeve wê di rengekê de wê bi şerên ku ew wê bi aqadiyan re wê bikê wê bahsa wî were kirin. Piştî wî anibanini û an anubanini ku wê weke keyê lullubi wê li gorî çavkaniyan wê weke ku wê bi dîrokkirina wî li dora salên 235ê ê beriya zayinê wê di rengekê de wê were dîrokkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wî were kirin. Piştî wî weke keyekê din ê navdar û bi şer û serkevtinên xwe re ku wê di stêlên wî de wê bahsa wî were kirin wê keyê lullubi key Satûni bê. Di wê temenê de wê ew jî wê li dorî dîrokkirinên bi wî û navê wî re wê li dora salên 2270ê beriya zayinê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê yekê wê bahsa wî were kirin. Piştî van keyên lullubi wê dem bi dem wê keyên wan wê werin û keyê ku wê weke keyê 'dawî' wê were bi dîrokkirin wê keyê li lullubi key larkurtla bê ku wê li dora salên 675'an ên beriya zayinê wê biji. Di wê temenê de wê di wê çavkaniya dawî de wê bi wê re wê ew wê karibê were fahmkirin ku wê di wê rengekê de wê ji demên li dora 2400ê ên beriya zayinê û heta salên 675'an ên beriya zayinê ku wê biji û wê di wê navberê de wê weke demêmn keyeniya

liullubi û keyên wê û xanadanên wê yên ku wê werin û wê werin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê demek dirêj bê.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê lullubi wê di rengekê de wê di wê temenê de wê li gorî wê dîrokkirinê wê weke di hemû demên kassitan de wê weke ku wê hebin. Zêde di demên kassitan de wê, dernekevina li pêş. An jî wê zêde wê navê wan wê dernekevê li pêş. Di demên kassitan de wê navên hûrî û mitannî û an hanigalbat û sûbarû û hwd wê derkeve li pêş.

Ev wê weke navên herêmî û demî bin. Di wê temenê de wê weke navên ramyari bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Keyên kassitî wê di rengekê de wê di rengekê de wê serwerîya wan wê demaku mirov li wê dinerê wê di dîmenê keyeniyekê û an keyê wê de wê zêde wê xwe ne de diyarkirin. Wê weke serwerîyek hegomenikî a ramyari a giştî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di dîmenê serwerîya keyên kassitî de wê keyeniyên piçûk ên di bin serwerîya wan û deesthilata wan de wê weke yên herêmî wê hebin. Ew wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîtîn. Lê ew di dmenê giştî ê imparatori de wê di rengekê de wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bi awayekê wê bi wan re wê bide diyarkirin. Keyên kassitî wê di rengekê de wê dikarê wê di şewayekê de wê jî bi wan re wê fahmbikê ku wê weke di rengekê de wê weke xwediyê qasrek navendî ku wê keyeniyên din wê weke berê wan û çavên wan li wê bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê. Wekî din wê dîmenekê din jî wê ew wê bi wan re wê were dîtîn ku ew wê çawa wê, di rengekê de wê weke xwediyê navendek ramyarî bin. Minaq wê piştî wan wê di dema medya de wê çawa wê navendek ramyari wê bi levkirinek ramyari wê di rengekê de wê bikeyeniyên herêmî re wê were çêkirin ku wê were dîtîn wê di dîmenekê ne dûrî wê de wê dîmenek wê bi wan re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê bi wan re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê ku ev fêrsa bi fahmkirina navendîtîya kassitê wê di rengekê de wê weke dîmenekê ku ew hê bi zêdeyî wê weke ku ew ne hatiya fahmkirin wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev dîmen wê weke dîmenekê giştî wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê

giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê di renekê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê, di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare serwerîya kassitan wê di renek de wê, weke ku wê serwerîyên din ên weke ya lullubiyên jî wê di nava xwe de wê hilgirê. Wê dîmenê wê di wê temenê de wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin. Serwerîyên li deverên weke rojavayê kurdistanê ên piştî wê ên hûrîyan wê di demên ku wê derkevin de wê, taqabûlî demên li dora ku wê bahsa demên derketina li pêş ên kassitan bikê. Di wê temenê de wê di renekê de wê, di şêwayekê de wê ev wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê li rojavayê kurdistanê wê keyeniyên weke ku wê li wê ava na heta hana û an kur, alalakh, mari, û hwd wê gelek keyeniyên din wê bibin. Piştî wê keyeniyên weke kummuh, karkemiş û hwd wê di renekê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê bibin. Ev wê di renekê de wê, weke keyeniyên ku wê têkiliya herêman û serwerîya wan wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Li herêmên bi ber anatolya ve wê diçin wê keyeniyên weke yên luwî û kizzuwatna wê di dewama wê de wê bibin û ev wê weke keyeniyên ku wê di dewama çanda kassit-hûrî de wê di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê. Lê ev wê li herêmên ku ew li wê dibin wê di renekê de wê bi xosletên xwe yên herêmî ên teybet wê hin bi hin wê pêşkevin û wê bi demê re wê çandên xwe yên civakî, bawerî, ramyari û hwd wê bi xosletên wê rengê pêşketina xwe ya herêmî wê di renekeê de wê weke ku wê pêşbixin

Ev wê di renekê de wê weke ku wê bi wan re wê di şêwayekê de wê xwe di awayekê de wê weke ku wê bi wan re wê di renekê de wê bide diyarkirin.

Miajre kassitan wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê gelek dîrokzan wê bi rastî jî wê werênina ser ziman wê gelek aliyên wê hê di nava ne zelaliyê de bê. Wê di wê temenê de wê di rengê ku ew di demên ku ew li wê serwerbûna de wê çerçoveya wê ya ramyari wê hê ji gelek aliyên ve wê wê ne diyar bê. Î ro li ser çavkaniyên ku wê bi wan re wê were dîtîn wê heta bahreyna roja me û an herêmên 'dilmun'ê ku wê bahsa wan wê were kirin wê bibê. Di wê temenê de wê têkiliyên wan ên xort ên dîplomatîkî û serwerî ên bi wê bi hittit û misra kevn re wê di renekê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê kassitî wê navendîtîya wan wê di renekê de wê weke ku wê mirov dibênê wê bi pêşketina wan

re wê di renekê de wê xwe di şêwayekê de wê weke kku wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê di renekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê di wê temen de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide diyarkirin.

Li ser çerçoveya ramyari a kassitan wê dema ku em wê li wê dinêrin wê di renekê de wê, weke ku wê navendên wê yên teybet wê hebin û ev wê weke navendên ramyarî wê giring bin. Di renekê de wê li herêmên dût ên dervî mesopotamya û an kurdistanê ên weke dilmunê' ku wê li bahreyna roja me wê bibê û an heta wê herêmê wê di renekê de wê dirêj bibê. Di awayekê din de wê li dora baxdaya roja me û an wê baxda bi xwe wê weke navendek wan ya giring bê. Li ser wê çerçoveya wê navenda baxda wê piştî wê keyê kassit kurigalzu wê navenda bajarî a bi navê xwe weke 'dur-kurigalzu' ku wê avabikê wê bo serwerîya bazirgani û an ramyari jî ku wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ji çavkaniyên kultî û çandî wê di hê fahmkirin, wê navendên weke isinê, uruk sipar, ur, urkeş, nippur û hwd wê çend ji wan navendên giring bin. Di demên hemdem de wê kifşkirinên bi parastgeha gulla a li isinê re ku wê werina dîtî wê di wê rengê de wê dîmennekê wê bi xwe re wê di renekê de wê hem bi çandî û hem jî bi kultî wê di wê çerçoveya ramyari de wê bi xwe re wê di renekê de wê bide diyarkirin. Nippur wê weke navendek giring bê ku wê dikarê wê bi teybetî wê karibê wê bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê nippur wê navendek çandî û kultî bê û wê di demên berî wan ên gûtîyan de jî wê weke navendek giring bê. Di çavkaniyên herêmê de wê were dîyarkirinku wê piştî aqadî jî wê li ser wir û urukê wê bi heman giringiyê wê nêz bibin û wê bixwezin ku ew li wê serwer bibin. Ji xwe di rewşên kolandina arkolojîkî ên li nippurê de wê di renekê de wê nivisarên ku wê jî wê derkevin wê di wê warê de wê weke wê giringiya wê jî wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare çanda ramyari û ya bawerî wê di rengekê de wê weke ku wê bi hev ve girêdayî û di ahengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê pêşketinaên pêjna baweriyê û ramyariyê bi hev re û an wê weke piştê wê wer bi gotinkirin wê 'baweriya ramyari' wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bê diyarkirin. Pêjnên weke piştî dagirkirên weke babilê û hwd birina peykerê marduk û piştî wê hewldanên bi şûnve hanina wê di rengekê de wê weke dîmenekê ku wê bi wê aliyê û awayê ve jî wê karibê wê fahmbikê bê.

Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mijare salixkirinên ku wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê hinekê wê li ser wê bisekinê.

Mijare çanda dema kassitê wê di rengekê de wê bi awayekê wê berfirehbûna wê di rengekê de wê bi demê re wê bibê û wê yelpezeyek berfireh a ramyari wê bi tîkili û tifaqên ramyari û hwd re wê were dîtin. Di wê temenê de wê pêşketina hûrî wê di wê temenê de wê li rex kassitan wê karibê wê fahmbikê. Her wusa di dewama wan de wê mitanni û hatina wê dikarê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê kkaribê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Kassiti wê çerçoveya wan ya ramyari wê çendî ku mirov wê gotinê wê li ser wê dibêjê û wê dikê ku wê bi pêşketinên bi demê û ardnigariyê ên di dewama wan de ku ew dibin ku wê salixbikin jî wê hertimî wê weke hêstekê wê bi me re wê bide diyarkirin ku wê weke ku wê aliyekê wê di fahmkirinê de wê weke kêmbimênê. Em di her şîrovekirinên xwe de di

dawiyê de em nikarin xwe ji wê hêstê wê bi wê re wê xilas bikin. Ev wê ber çi wê bibê? Ev dikarê wê weke di encama hinek aliyên wê yên ku ew bi tememî ên ku ew hê kêr dihên ditin û an ne hatina kifşkirin û ew xwe di rengekê de di nava wê fahmkirina me ya di derbarê wan de dikê ku ew bide diyarkirin, ew dibê ku ew ji ber wê û an ji wê bê.

Wê jî wê di rengekê de wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di demên ku wê kassitî wê serwer bin de wê, sazûmana ku wê li herêmê wê biafirênin wê di awayek de wê weke pergalek û an sazûmanek bi sê lingên wê dikarê wê di rengekê de wê bi hev re wê di şewayekê de wê şîrove bikê. Lingê pêşî wê yê kult û çanda wê bê. Di wê temenê de wê ev wê weke temenê wê bê û wê di demên her keyên kassitî de wê bii giringî dayina wê re wê xwe bide diyarkirin. Minaq rewşên weke restorekirina rewşên bi yên parastgehên wê yên demên berê û hwd wê karibê di dîmenekê wê de ew wê were fahmkirin. Dîmen û lingê din ê duyem jî wê bi rewşa ramyari û têkiliyên wê yên diplomatikî ên bi hewirdora wê re wê weke minaq bi misra kevn û hitittan û hwd re bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Piştî pevçûnên nava hittit û hûrîyan û an mitannîyan wê dema ku wê wê peyman aştîyê wê di nava wan de wê çê bibê wê li gorî morfolojiya ku em ji wan tê digihîjin wê weke ku wê di wê de wê kassitî û keyên wê xwediyê rolek giring bin. Wê yekê ji nava nameyên keyên hittitî ên li keyên kassitî wê werin şandin wê ji navaroka wan wê, were fahmkirin. Wê di wê de wê çawa wê rengekê têkiliyê wê were danin û diyarkirin wê bi wê karibê wê di rengekê û awayekê de wê fahmbikê.

Kassitî wê di rengekê de wê serdema wan wê di rengekê de wê piştî ya gûtîyan wê di rengekê de wê bibê. Lê di wê nûqteyê de wê weke ku wê were fahmkirin wê hinek aliyên wê yên din ên ku mirov wê karibê di dewama wê de wê li ser wê bisekinê wê hebin. Gûtîyî wê di rengekê de wê biqasî ku wê were fahmkirin wê herêm bi herêm wê di dema xwe de wê keyenîyan wê avabikin û wê bi wê re wê di rengekê de wê, serwerîyek bi wan re wê li herêmê wê bikin. Di demên têr ên gûtîyan de wê hin bi hin wê di nava wan pîr keyenîyan de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê navendîtîyek ku wê piştî wê weke bibê ya imparatori û an wê wusa karibê wê were fahmkirin wê bi wê re wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê ji aliyekê ve wê weke ku wê were fahmkirin wê li ser tifaqa nava wan keyenîyên wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê

fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Mijare têtîna navendî wê di rengekê de wê ev wê weke pêvajoyek û an serdemek nû bê. Ber ku wê di wê temenê de wê êdî wê têtîliya bajarwelatan wê bi wê demê re wê bi hev re wê dênê û an wê yek li ser ya din re wê di rengekê de wê bi wê re wê pêşkeve. Gûtîyan wê ji ber ku dibê ku ew têtîliyê wan ya kokî wê bi keyeniyên wê re wê hebê ew wê zêde ne weke pîrsgirêkê wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Lê di wê temenê de wê navendîtî wê di rengekê de wê di şewayekê de wê hêza wê ya mazin wê di rengekê de wê bibê. Wê dema ku em bahsa têtîna imparatori a aqadî wê bikin wê di aslê xwe de wê di wê nûqteyê de wê karibê wê fahmbikê û wê bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê aqadî û an keyên wê ên weke sargonê mazin wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi wê ve wê girêdayî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê.

Ber bi dema akadiyan ve

Sagonê aqadî wê di rengekê de wê weke generalekê keyê kiş ê demê Ur-zababa bê û wê di wê temenê de wê serwerîyek û hêzek mazin wê di rengekê de wê weke ku wê di destê xwe de wê berhev bikê. Di wê temenê de wê têtîliya hêzê û navendîtîyê wê di rengekê de wê di wê nûqteyê de ku em bi hev re wê dênin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekkê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Hinekê wê di wê temenê de wê giring bê ku em dûbare wê hinekê li ser têtîna aqadê wê bisekin in. Berê li hin deverna me mijare aqadê bi xabatên demên li ser wê demê ku me kirina de em hinekê lli ser wê sekin in. Lê di wê xabatê de wê di destpêkê de wê ji aliyê têtîna hegomenikî ve wê di wê temenê de wê hinekê din wê li ser wê sekin in wê weke ku wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke xwe bide diyarkirin.

Aqadî wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê, heta wê dema sagon û derketina wî ya ser taxt weke bi derbeyek leşkerî jî wê di rengekê de wê weke ku wê, weke generalekê gûtîyan bê û wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê aqadî wê di nava wan de wê di rengekê de wê weke bi wan re wê bijin. Di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Wê ziman, çand, kult û hwd wê di rengekê de wê ji wan wê fêrbibin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê, piştî wê têtîna navendîtîyê ku wê dîmenekê wê yê pêşî wê bi gûtîyan re wê hin bi hin wê pêşkeve wê di

rengêkê de wê êdî wê ev wê yekser wê ji aliyê kesên weke bi stretejiyên leşkerî mazinbûna ên weke sargon û hwd re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengêkê de wê di dewama wê, di rengêkê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê ev têngîna navenditiyê wê di wê çerçoveyê de wê di dema gûtiyan de wê çendî ku wê keyeni bi keyeni wê weke di wê de wê ponijînek leşkerî wê weke ku wê hebê jî lê wê zêde dîmenê leşkerî wê di rengêkê de wê ne li pêş bê. Wê ji wê zêdetirî wê dîmenekê weke yê ramyarî ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê weke pêşî wê derkeve li pêş. Ber ku wê gelek keyeniyên wê yên piçûk û mazin ên bi hev re di têkiliyê de wê hebin û ev wê di rengêkê de wê bi wê re wê di rengêkê de wê weke ku wê bijin.

Pîştî wê di rengêkê de wê ev wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê xwe di rengêkê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev rewşa ramyari û an ya weke dişibihê wê piştî wê di rengêkê de wê bi tefsir û tefkirkirinên bi teswirên wê di rengêkê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê di rengêkê de wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê, bi awayekê wê bi têngîna 'kultên serdest' û an 'kultên giştî' re wê di rengêkê de wê êdî wê xwe di rengêkê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengêkê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê ev wê êdî wê hinbi hin wê bi wê re wê weke ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wê jî wê di rengêkê de wê dikarê wê werênê ser ziman û an wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Mijare salixkirinên di wê temenê de wê werina kirin wê bi temenê de wê têngînek weke ya bi têngîna kult-hegomenikî wê bi hev re wê di rengêkê de wê dîmenekê wê biafirênê û ev wê bi xwe re wê fêrsên fahmkirinê wê werênê ser ziman. Ev wê weke ku wê carna wê di nava kurdan de wê were ser ziman wê bi rengê têngînên weke 'yazdanê min ji yê maztira' re wê di rengêkê û wê bi fêrsên fahmkirinê re wê xwe êdî wê di rengêkê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ev wê êdî wê bi wê re wê weke rewşekê wê bi awayekê wê rengê xwe wê bide diyarkirin. Kengî ev wê rengê xwe wê bide têngînên ramyari û an ên weke yên rêzanî? Kengî ku ew wê di rengêkê de wê di rengêkê de ku wê êdî wê bi wê têngîna kultên serdest û hegomenikî ku wê pêşkevin re wê ev wê bibê.

Di wê temenê de wê di renekê de wê ji fêrsên inanna a urukê derxistina têtîna îstarê wê di wê di wê temenê de wê weke salixkirinek hegomenikî a kultî wê di renekê de wê bi xwe re wê di renekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di renekê de wê, ji têtîna weke yên Şurîaş û an şamaş û heta marduk wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke xwediyê têtînek gerdûnî a giştî wê di wê temenê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê pêşkeve. Marduk û an şamaş wê di temenê bi fêrsên weke yên di destana anuna-îlish de ku wê di rengê şerkirina bi tiamat re ku wê were kirin wê di renekê de wê yekser wê wan fêrsên hegomenikî û di mejîyan de wê bi cihkirina wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê.

Têtînen astronomikî wê ji wê re wê di renekê de wê weke temenekê wê biafirênin bi şîroyên ku wê bi wê re wê werina kirin. Ev wê di wê temenê de wê êdî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mijare giştîbûnê, gelemperîbûnê û an gerdûnîbûnê wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giştî bê û wê di wê temenê de wê , piştî wê di renekê de wê bi pêvajoyên salixkirina wê di wê temenê de ku wê bi wê bigihijina têtînak giştî wê êdî wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Mijare salixkirinê weke bi yazdanî wê di wê temenê de wê êdî wê yazdanê weke kult wê ji deverekê û sînorêk wê derkevin. Wê bi ber gerdûnîbûnê ve wê herin. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê ji ya mazin û bi ber ya piçûk ve wê bibê. Lê pêşî wê ji ya piçûk wê çawa mazinbûnekê bi ber ya mazin ve wê bijî wê bi wê bibê. Ev wê temenê wê aliyê din ê ku wê ji ya mazin wê bi ber ya piçûk ve wê herê wê di renekê de wê weke ku wê biafirênê. Piştî wê êdî wê li ser wê re wê di renekê de wê bibê. Di wê temenê de wê urukiyan wê piştî wê li şûna wê di têtînek bavîksalari de wê, li şûna inanna wê weke bavê wê anu wê di renekê de wê derxina wê asta giştî û gerdûnî û mazintirin wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê, piştî wê weke fêrsên ku wê çawa wê temenekê hîyararşikî wê bi wê re wê êdî wê were afirandin wê bibê. Hîyararşî wê di renekê de wê di wê çerçoveyê de wê pêşî wê di kultê de wê bibê û wê piştî wê di jiyanê de wê sazûmana wê di renekê de wê were pêşxistin û ev wê weke bi sazûmana wê re wê êdî wê serwerîya ji serî heya bini wê di renekê de wê weke an ji key heta kesekê binî wê çawa wê bibê wê karibê wê di renekê de wê di dewama

wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wekî din wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare hiyararşîyê wê dema ku em pêvajoyên zêhni û hizirkirinê ên demên berî urukê ên an berî şariştaniyê ên weke şariştana urukê ku em li wan dinêrin wê çawa wê dîmenekê pêşî şariştani wê bi wê re wê pêşkeve wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê pêvajoyên pêşketinên zêhnî wê bibê û wê pirralibûn wê di rengekê de wê bibê. Pirralibûn wê di şêwayekê de wê di zêhnî de wê piştirê wê li ser yazdanekê re wê weke pirralî şîrovekirin û lê baxşkirina xosletan re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bibê.

Ev wê piştî wê weke pêvajoyek zêhnî a di wê de a kûrbûnê wê werênê ser ziman. Wê di dewama wê de wê weke ji xosletekê gihiştina hûrgiliyên kûrtir û an hûrtir wê di wê temenê de wê bi wê re wê bibê. xosletekê wê piştî wê reng û awayên xwe yên bi xosletekî wê bikê. Wê di dewama wê de wê weke bi yelpezeyekê wê berfirehî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê, ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê li dora têgînekê wê weke pêşî ji temenekê hiyararşî wê zêdetirî wê weke aliyên ku wê tenê wê weke bi têgînek weke ya komeli li hev kombûnê û an li dora têgînekê kombûnê wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê her kesekê wê dema ku wê ji aliyê xwe ve wê gotinekê jî bibêjê wê weke gotinek cihê û an ji aliyekê kesekê din ve ew 'cihê' weke hati gotin wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were gotin.

Ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê

mijarên salixkirinê ev wê bi demê re wê di rengekê de wê weke bi vegotinan û hwd wê re berfirehtir kirin. An jî wê bi serboriyan wê zêdetirî wê wasif û xoslet wê bi wê werina baxşkirin. Di wê temenê de wê xosletên bi demê re ku wê werina kifşkirin wê di rengekê de wê mayinda kirina wan wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare salixkirinên wê yên weke ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman wê bibê. Her salixkirin wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê di nava têkiliya xoslet û kultê de wê têkiliyek ontolojikî û morfolojikî wê weke di zikhev de wê hebê. Ev têkili wê weke çawa wê bi kultê wê wan xosletan û teybetiyên fahmkirinê wê mayinda bikê û wê bi dîmen û dîtbar wê bikê wê bi wê re wê di rengekê de wê ew wê kultê jî wê di rengekê de wê di jiyânê de wê li ser temenekê bi têkiliya ya şenber-razber'ê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê bigihênê têkiliyek fahmkirinê a zêhnî ku wê êdî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê bi wê re wê were kûrbûn. Ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ya ku wê kultan wê bi wate bikê û wê di destpêkê de wê weke bikê ku ew bersivê bidina xwestekên jiyânê ên mirov wê di wê temenê de wê bi têgînekê û çerçoveyek fahmkirinê wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinên me yên bi zêhnî wê di wê temenê de wê êdî wê kûtir bibin. Di wê temenê de wê kulturek wê weke bi çerçoveyek fahmkirinê wê bi pêjn, dager, xoslet, teybetmendî, û hwd re wê di rengekê de wê bibê. Ya jî wê herî zêdetirî a giring wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê weke ku wê ew bê ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê karibê bide diyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê ku wê teswirên bi kultê û têkiliya wê ya bi jiyânê re wê

dênê wê di meji de wê weke têkiliya nava ya şenber û razberê û an vaji wê razber û şenberê re ku wê di rengekê de wê bibê û ev wê dîmenekê weke di kirasê felsefeyî wê di rengekê hizirkirinê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin.

Çendî ku wê weke karibê wê bahsa felsefeyê wê bikê piştî di demên kevnera de wê were kirin jî lê wê ev pêvajoya ku wê heta wê demê ku wê bi hizirkirinê û pêşxistinên bi wê rengê ku wê bibin ku em wan fahmnekirin emê nikaribin wê di rengekê de wê weke çawa pêvajo bûya wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Pêvajoya di rengekê de wê, weke têtîna gelemperbûnê wê pêşxistin û di navaroka wê de wê ghiştina salixkirinên gerdûnî, azmanî û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê bi têtînek şoreşî a zêhnî ku wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Mijare salixkirinên me yên weke yên ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê weke pêvajoyek fahmkirinê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Mijare salixkirinê a bi giştî bûnê re wê di rengekê de wê êdî wê di rengekê de wê temenê weke têtînin bi hizirkirinên di rengê weke ya bi fêrsên li gorî wê ya rast û nerast, başî û nebaş ku wê weke bi têtîha weke ji ya giştî bi ber ya ne giştî ve wê çawa wê weke pêvajo û şêwayekê hizirkirinê wê weke ji serî ve wê biafirênê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê biafirênê. Li mesopotamya wê ev pêvajo wê zêdetirî wê çerçoveya wê di wê temenê de wê bibê û wê dema ku em pêvajoyên gûftîyan ên bi ber gerdûnîbûnê ve wa bi zêhnî dikin ku em bixwênin jî pêşketina wan wê di wê temenê de wê di rengekê de wê çerçoveyek berfirehbûnê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Asil gerdûnîbûn wê di dewama wan de wê bi inanna û fêrsa wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Piştî wê pêjna îştar wê di rengekê de wê weke dîmenekê wê yê din ku wê weke ji wê hati derhanin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê bê. Wê di rengekê de wê di wê demê de wê têkiliya nava dema gûftî û ya piştî a aqadîyan ku wê pêşkeve wê yekser wê li ser têtîna kultê a di wê temenê de wê bi dîmenekê fahmkirinê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê karibê wê ji aliyekê ve wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di

wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev dîmenê bi fahmkirinê wê weke bi kultê wê piştî wê reng û awayê xwe yê serwerîyê û têngîna hegomenikî wê di jîyanê de wê weke ku wê biafirênê û ev wê weke aliyekê wê yê ku wê di nava têngîna jiyane serrûyê aerdê û pêjna kultê a azmanî ku wê bê kirin re wê bibê. Di wê nûqteyê de wê têkiliya nava wan wê hinekê din wê ji hev derhanin di fahmkirinê de wê di derbarê pêşketinên zêhnî ên di demên gûtiyan de jî wê tênginekê wê bxwe re wê di rengekê de wê weke kku wê karibê wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê weke pêvajoya heta ya aqadiyan ku wê çawa êw bibê wê di wê temenê de wê çî wê li ser çî temenê wê were esasgirtin wê êdî wê bi wê re wê baştirin wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê baştirin were fahmkirin.

Ji demên aqadiyan û bi vir ve wê demek nû wê êdî wê li ser wê temenê gelemperî û an gerdûnî wê bi tênginekê wê bibê. di aslê xwe de wê, dikarê weke aqadê weke tênginek û an pêşketinek wê gelemperîyê jî wê di rengekê de wê şîrovebikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di dema keyê aqad sargon de wê, di rengekê de wê, ev wê weke xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Sargon wê di şêwayekê de wê, di rengekê de wê bixwezê ku ew desthilatek hegomenikî a giştî wê avabikê û wê serwerîyê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê navberê de wê pêvajoya aqad di nava dîroka mesepotamya de wê ji gûtiyan û heta kassitan wê weke navberdek bi wê rengê û temenê a weke ya bûhûrîner bê. Di aslê xwe de wê piştî ku wê dem wê were dema kassitan wê kassitî wê weke di rengekê de wê sentezekê wê bi wê temenê wê bi xwe re wê çêbikin. Wê çendî wê bi temenê gûtiyî wê nişanakên xort wê bi wan re wê hebin wê di rengekê de wê xwe weke keyên aqadî jî wê di rengekê de wê denezênin. Her wusa wê, di wê kirdeya wê rengê denezendinê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê tênginek gûtiyan jî wê hebê û ew nikaribê were redkirin.

Li vir wê di rengekê de wê dikarê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê di awayekê de wê dikarê wê hinekê li ser wê bisekinê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Mijare aqadiyan wê direngê de wê dîrokzan wê bi zêdeyî wê bi sargon ku wê weke generalekê ur-zababa keyê kişê bê ku wê piştî bi hêza destê xwe weke dest dênê ser desthilatê

re wê di rengekê de wê bibê. Ew wê weke 'keyek şerwan' wê li ser wê temenê wê were dîyarkirin û wê di nava nivisaran de wê ji wî were bahskirin.

Sargonê Akadî ku weke 'Şarrugi (şarrugi di wateya kesê serek, key, keyê gihiştî serektiyê û hwd re wê, di zimanê roja me de wê were fahmkirin. Yan jî Şar weke di wateya kesê li ser û serek de wê karibê bixwênê. '..rugi' hinek têgihên weke rûyek' bilindbûnekê wê bide me. Weki din rugî di wateya kesê navser û gihiştî de jî wê karibê were fahmkirin.)' jî dihê diyarkirin; di sala 2279 berî zayînê de miriye, wekî Sargonê Mezin jî tê nasîn. Ew yekem serwerê Împeratoriya Akadî bû, ku bi fetihkirina xwe ya bajar-dewletên Sumerî di sedsalên 24 û 23an de dihê nasîn. Carinan ew wekî yekem kesê ku di dîroka tomarkirî de împaratoriyeke bi rê ve biriye dihê wesfandin.

Ew damezrînerê xanedana "Sargonî" an "Akadiya Kevin" bû, ku piştî mirina wî nêzîkî sedsalekê hukum kir heta ku Gufî Sûmer fetih kirin. Lîsteya keyên Sumerî wî nîşan dide ku berî ku Sargon bi xwe bibe key, ew generalê key Ur-Zebaba yê Kîşê bû (çav: Bauer, Susan Wise (2007). *The History of the Ancient World: From the Earliest Accounts to the Fall of Rome*. W. W. Norton & Company).

Dihê texmînkirin ku împaratoriya wî, ku wî ji paytexta xwe ya li Akadê ya ku ji hêla arkeolojîk ve nayê naskirin, hukum dikir, piraniya Mezopotamyayê û hin beşên axa, gûfî, lullubi, Hûrî û Elamite di nav xwe de digirt. Sargon wekî kesayetek efsanewî di wêjeya Asûrîya nû ya sedsalên 8 heta 7 berî zayînê de xuya dike. Tabletên ku qatên Efsaneya Jidayikbûna Sargon tê de hebûn, di Pirtûkxaneya Ashurbanipal de hatin dîtin (çav: Westenholz, Joan Goodnick (January 1984). "Review of *The Sargon Legend: A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero Who Was Exposed at Birth*. By Brian Lewis". *Journal of Near Eastern Studies*. 43 (1): 73–79).

Navê Akadî wekî 'Šarru-ukīn' an jî 'Šarru-kēn' dihê tomarkirin. Rastnivîsîna navî bi tîpên bizmari LUGAL-ú-kin, šar-ru-gen, šar-ru-ki-in, šar-ru-um-ki-in e. Di tabletên Babîliyên Kevin de ku behsa efsaneyên Sargon dikin, navê wî wekî 'Šar-ru-um-ki-in' hatiye nivîsandin. Di referansên Asûrî yên Dereng de, nav bi piranî wekî LUGAL-GI.NA an LUGAL-GIN dihê nivîsandin, ankû bi navê keyê Asûrî yê Nû Sargon II re yek e. Nivîsandina navê Sargon ji behskirina carekê ya navî (bi referansa Sargon II) di Kitêba Pîroz a İbranî de, wekî שַׂרְגִּין, di Îşaya 20:1 de, tê girtin. Hêmana yekem di navî de šarru ye, ku di Akadî (Semîtîya

Rojhilat) de tê wateya "key" (bnr. Îbranî šar שָׁר). Hêmana duyem ji lêkera kînum "tesdîqkirin, sazkirin" (ku bi kûn a bi zimanê Îbranî ve girêdayî ye) hatiye wergirtin.

Weki din gotina 'šarru' wê di zimanê roja me de wê, di kurdî de jî wê di wateya 'yê li ser serî', yê wek serek' û hwd dikarê wê werênê ser ziman. Wekê di zimanê roja me de wê bi tîgîna 'šarru' wê di dewama wê de wê dema ku em bi '..r-ru' a dawiyê re wê dixwênin ew wê wateya tîgînek rûniştî a gotinê serekê wê bi xwe re wê, bide me. Yek ser wê bi pêveka dawî a 'r-ru' re wê wateya serek' kesê weke serek ê rêveber û an desthilat wê bixwe re wê di awayekê de wê bide me.

Şîrovekirineke bi derfet a xwendina Šarru-ukîn ev e "key ava kiriye" an jî "wî [yazdanê] key ava kiriye". Lê belê navekî wisa dê neasayî be; navên din ên di -ukîn de her gav hem kirde û hem jî objekt dihewînin, wekî di Šamaš-šuma-ukîn de "Šamash mîratgirek ava kiriye". Li ser vê yekê nîqaş heye ka gelo ev nav navekî şahane yê pejirandî bû an jî navekî jidayikbûnê bû. Xwendina Šarru-kên bi awayekî rengdêr hatiye şîrovekirin, wekî "key hatiye damezrandin; rewya ye", û wekî hevoka šarrum ki(e)num hatiye berfirehkirin (çav: Peter Panitschek , Lugal - šarru - βασιλεύς (2008), p. 51).

Peyvên "Berî-Sargonî" û "Piştî-Sargonî" di Asûrolojiyê de li gorî kronolojiyên Nabonîdus berî ku hebûna dirokî ya Sargonê Akadî were piştrast kirin hatine bikar hanîn. Şêweya Šarru-ukîn ji Efsaneyê Sargon a Asûrî tê zanîn ku di sala 1867an de li Pirtûkxaneyê Asûrbanişepal li Nînewa hatiye keşîfkirin. Dihê texmînkirin ku behsa Sargon di dema xwe de li ser mohra bangorî ya Îbnî-Şerrû, karmendekî payebilind ê di bin fermandariya Sargon de xizmet dikir, hatiye kirin. Joachim Menant di sala 1877an de ravekirinek li ser vê mohrê weşand, navê key wekî Shegani-shar-lukh xwend, û hîn jî ew bi "Sargonê Mezin" (ku bi keyê Asûrî yê Kevin Sargon I ve hatibû naskirin) nas nekiriye. Di sala 1883an de, Muzexaneyê Brîtanî "serê gopalê Šar-Ganî-šarrî" bi dest xist, ku diyariyeke sondxwarinê bû û li perestgeha Šamaš li Sipparê hatibû danîn. Ev "Šar-Ganî" bi Sargonê Agade yê efsaneyê Asûrî ve hatibû naskirin. Di salên 1910an de naskirina "Šar-Ganî-šarrî" bi Sargon re wekî şaş hate pejirandin. Šar-Ganî-šarrî (Šar-Kalî-Šarrî), di rastiyê de, neviyê Sargon e, cîgirê Naram-Sîn e (çav: Morris Jastrow, Jr., The American Journal of Semitic Languages and Literatures Vol. 33, No. 3 (Apr. 1917), pp. 252–254).

Bi temamî ne diyar e ka gelo keyê Asûrî Sargon II rasterast ji bo Sargonê Akadê hatiye binavkirin, ji ber ku hinek nezelalî heye ka gelo divê navê wî Şarru-ukîn an jî wekî Şarru-kēn(u) were wergerandin.

Lê tiştêkê din jî wê dikarê wê direngêkê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê Şêweya Şarru-ukîn ê nivisandina wê di hinek wateyên din ên bi derfet de jî wê hinek têgînan wê weke ku wê bide me. di rengêkê de wê bi zêdeyî wê di zimanê gûtiyî de wê weke têgihekê di wateya kesê serok û an serek û an bi têgîna 'sarokên ..' dihê xwandin. Di morfolojîyekê de wê weke têgînek efsanayî a ku ew weke dervî sargonê aqadî wê weke têgînekê wê xwe di rengêkê de wê bide me. Yan jî wê dikarê wê bibêjê bi derfet a ku ev navê kesekê din ê dervî sargon bixwe bê. An jî weke navekê bi unwani bê ku ew ji dema berî wî bê. Ber ku wê bi morfolojîyekê wê hîsîyet û têgîna bi fahmkirinê bi wê rengê wê ji xwandinên bi wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Çavkaniyên sereke li ser Sargon kêman in; Referansa sereke ya hemdem guhertinên cihêreng ên Lîsteya keyên Sumerî ne. Li vir behsa Sargon wekî kurê baxçevanekî dihê kirin ku berê qedehgirê Ur-Zebaba yê Kîşê bû. Wî keyî ji Lugal-zage-si ya Urukê desteser kir û bir bajarê xwe Akadê. Kronîka Weidner a paşîn (destpêka hezarsala 2-an a b.z) serweriya Sargon yekser piştî Ur-Zababa datîne û behsa Lugal-zage-si nake. Kopyîyên cûrbecûr ên lîsteya keyan dema serweriya wî wekî 40 an 54-56 sal didin. Tenê çend nivîsên hemdem ên derbarê Sargon de hene, lê hejmarek nivîsên Babîliya Kevin hene ku îdîa dikin ku kopyîyên nivîsên berê yên Sargon in.

Bi salên teqez, serweriya wî dê li gorî kronolojiya navîn a 2334–2279 berî zayînê be. Piştî wan, cîgirên wan heta fetihkirina Sumerê ji aliyê Gutîyan ve wekî "Xanedana Sargonîk" têne zanîn û desthilatdariya wan wekî "Serdema Sargonîk" a dîroka Mezopotamyayê tê zanîn (çav: Mari A. Gough, "Historical Perception in the Sargonic Literary Tradition: the Implications of Copied Texts", Rosetta 1, pp. 1-9, 2006).

Foster (1982) argûman kir ku xwendina 55 salan wekî dirêjahiya serweriya Sargon di rastiyê de guhertinek şîroveya xwemal a 37 salan e. Guhertinek kevintir a lîsteya keyan nîşan dide ku serweriya Sargon 40 sal dom kiriye (çav: Rebecca Hasselbach, Sargonic Akkadian: A Historical and Comparative Study of the Syllabic Texts (2005), p. 5 (fn 28).

Thorkild Jacobsen beşê ku behsa baxçevantiya bavê Sargon dike wekî kêmasî nîşan da û nezelaliya xwe ya li ser wateya wê nîşan da (çav: Jacobsen 1939: p: 111).

Îdiaya ku Sargon damezrînerê rastîn ê Akadê bû, ji hêla vedîtina nivîsarekê ve hate lêpirsîn ku cihê wê nîşan dide û dîroka wê vedigere sala yekem a Enshakushanna, ku hema bêje bê guman beriya wî bû. "Weidner Chronicle (ABC 19:51)" dibêje ku Sargon bû ku "Babîl berî Akad ava kir". Kronîka keyên Yekem (ABC 20:18-19) bi heman awayî dibêje ku di dawiya serweriya xwe de Sargon "erdê çala Babîlê kola û li kêleka Agade hevtayek Babîlê ava kir". Van de Mieroop îdîa dike ku ev her du kronîk behsa keyê Asûrî yê pir derengtir Sargon II yê Împeratoriya Asûrî ya nû dikin, ne Sargonê Akadî. Wî diyar kir ku dibe ku ew behsa Sargon bike (çav: Stephanie Dalley, Babylon as a Name for Other Cities Including Nineveh, in [4] Proceedings of the 51st Rencontre Assyriologique Internationale, Oriental Institute SAOC 62, pp. 25–33, 2005).

Her çend kopiyên cûrbecûr ên navnîşa keyên Sumerî û kronîkên Babîlî yên paşê dibêjin ku dirêjahiya serweriya Sargon di navbera 34 û 56 salan de diguhere jî, belgeyên dîrokî tenê ji bo çar navên salên cûda yên serweriya wî ya rastîn hatine dîtin. Navên van çar salan seferên wî yên li dijî Elam, Mari, Simurru û Uru'a/Arawa (li rojavayê Elamê) vedibêjin. Ew ji ev bin; Sala ku Sargon çû Simurru, Sal ku Sargon Uru'a/Arawa (li rojavayê herî rojavayê Elamê) wêran kir, Sala ku Sargon Elam wêran kir, Sala ku Mari hate wêrankirin, û Navên salên serweriya Sargon ên ku têne zanîn.

Ev wê weke navlêkirinên salên wî ku wê di dema wî de wê weke ku ew wê bi kiryarên wî re wê di rengekê de wê were diyarkirin bê.

Di nav çavkaniyên herî girîng ên ji bo serdestiya Sargon de tableteke du qatî ya ji serdema Babîliya Kevin e ku di salên 1890î de ji hêla sefereke Zanîngeha Pennsylvania ve li Nîpûrê hatiye dîtin. Ev tablet kopiyek ji nivîsên li ser bingeha peykerê ye ku ji hêla Sargon ve li perestgeha Enlîl hatiye danîn. Beşa yekem (CBS 13972) ji aliyê Arno Poebel ve, beşa duyem (Ni 3200) jî ji aliyê Leon Legrain ve hatiye edîtorîkirin.

Di wan de wê bahsa dagirkirina 'sumerê' wê were kirin. Di wê nûqtayê de wê gotina sumerê û dagirkirina wê hanina ba hev wê di rengekê de wê weke têgînek teybet wê bide me. Lê pêşî em wê dikarin wê bibêjin ku wê di wê nûqtayê û wê şewayê fahmkirinê de wê di kirdeya gotina sumerê de wê weke wateya dagirkirina keyeniyên gûtiyî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide me.

Di nivîsê de, Sargon xwe wekî "Sargon, keyê Akadê, wezîrê (meşkim) Înanna, keyê Kîş, meshkirî (guda) yê Anu, keyê welatê Mezopotamyayê,

parêzgarê (ensi) yê Enlîl" bi nav dike. Ew dagirkirina Urukê û têkçûna Lugalzagesi pîroz dike, ku Sargon "bi qayîşekî anî ber deriyê Enlîl" (çav: Mario Liverani, "The Ancient Near East: History", Routledge (2013), p. 143).

Sargon, keyê Akadê, wezîrê Înanna, keyê Kîş, meshkirî yê Anu, keyê welêt, waliyê Enlîl: wî bajarê Urukê têk bir û dîwarên wê hilweşand, di şerê Urukê de bi ser ket, di şer de Lugalzagesi, keyê Urukê, girt û bi qayîşekê ew bir ber deriyê Enlîl. Paşê Sargon Ur û E-Ninmar dagir kir û herêm ji Lagaşê heta deryayê "wêran kir", û ji wir jî dagir û wêrankirina Ummeyê berdewam kir (çav: Douglas R. Frayne, "Akkad", The Sargonic and Gutian Periods (2334–2113), University of Toronto Press, pp. 5–218, 1993).

Sargon, keyê Agade, di şerê li dijî Ur de bi ser ket, bajar dagir kir û dîwarên wê hilweşand. Wî Eninmar dagir kir, dîwarên wê hilweşand û axa wê û Lagaş heta deryayê dagir kir. Çekên xwe di deryayê de şuşt. Wî di şer de li ser Umetê serket, [bajar dagir kir û dîwarên wî wêran kir]. [Ji bo Sargon], yazdanê Enlîl ji bo serweriya welêt tu reqîb nedida. Yazdanê Enlîl [Deryaya Jorîn] û [Deryaya Jêrîn] da wî.

Li vir wê di rengekê de wê, mijare agade ku wê piştê wê bibê mijare têtîna 'leneta agade' dibê ku ew têtîliyê bi wê demê û kiryarên sargon ên wê re jî hebê. Di wê çerçoveyê de ev jî wê weke aliyekê ku wê weke pêwîst bê wê **li jêr wê hinekê li ser wê bisekinê** bê.

Dagirkirina Mezopotamyaya Jorîn heta Deryaya Spî wê sargon wê bikê û wê serkeve. Sargon xwe radestî Dagan kir, herêmen Mezopotamya Jorîn û heya, tevî Mari, Yarmuti (Jarmuth?) û Ibla, heta "Daristana Sedir (Amanus) û Çiyayê Zîv (Aladagh?) dagir kir, û jî "deryaya jorîn" (Deryaya Navîn) heta "deryaya jêrîn" (Kendava Farisî) hukum kir (çav: Douglas R. Frayne, "Akkad", The Sargonic and Gutian Periods (2334–2113), University of Toronto Press, pp. 5–218, 1993).

Key Sargon li Tuttul li ber Dagan serê xwe netewand. Wî (Dagan) Axên Jorîn: Mari, Iarmuti û Ebla, heta Daristana Sedir û Çiyayên Zîv da wî (Sargon). Wî wê weke dîrokzan wê werênina ser ziman wê, serkevtina xwe wê atfî dagan wê weke bikê û wê li hemberê wê, serî tawênê û wê berg bikê. Dagan wê weke yazdanê dema gûtîyan bê. Lê di rengekê de wê, di derbarê pêvajoya wê yazdanê de wê, zêde agahi wê li holê wê bi şenberî wê nebin. Ew dihê zanin ku ew weke yazdanê gûtîyan û wê demê ya û wê serwerîyek bi wî û were baxşirin.

Li ser dagirkirina Elam û an Marhaşî jî ev dihê diyarkirin. Sargon di nivîsên xwe de îdia dike ku ew "Sargon, keyê cîhanê, dagirker û fetihkarê Elam û Parahshum" e, du dewletên sereke yên li rojhilatê Sumerê. Ew her weha navên gelek hukumdarên rojhilatê yên ku wî têk birine jî dide, wek "Luh-uh-ish-an, kurê Hishibrasini, keyê Elam, û an keyê Elam" an "Sidga'u, generalê Parahshum", ku paşê di nivîsek Rimûş de jî xuya dike (çav: Douglas R. Frayne, "Akkad", The Sargonic and Gutian Periods (2334–2113), University of Toronto Press, pp. 5–218, 1993).

Sargon bi tevahî li ser 34 bajaran serket. Keştiyên ji Meluhha, Magan û Dilmun, li paytexta wî ya Akadê girêdan (çav: MS 2814 – The Schoyen Collection") Wî şahiyek li darxist ku wê artêşek ji 5,400 mêran wek mêvan ku "roja li ber wî nan dixwarin" bi wê were diyarkirin (çav: Mario Liverani, "The Ancient Near East: History", Routledge (2013), p. 143).

Komek ji çar nivîsên Babîlî, ku wekî "Sargon Epos" an 'Res Gestae Sargonis' têne kurtkirin, Sargon wekî fermanzarekî leşkerî nîşan didin ku berî destpêkirina seferê ji gelek kes berdestên xwe şîret xwestiye. Çîroka Sargon, Lehengê Serkeftî, di dema tengezeriyekê de li qesra Sargon derbas dibe. Sargon xîtabî şervanên xwe dike, pesnê lehengiyê dide û gotarek ji aliyê qesrekê ve li ser serkeftina ku ji hêla leşkerî ve hatî bidestxistin dihê pêşkêş kirin; çîrokeke sefera Sargon bo welatê dûr ê Uta-raspaştîm, tevî ravekirina "tarîbûna rojê" û fetihkirina welatê Simurru; û gotareke dawîn ku tê de serkeftinên Sargon hatine rêzkirin (çav: Joan Goodnick Westenholz, "Legends of the Kings of Akkade: The Texts", Eisenbrauns, 1997).

Çîroka keyê Şer sefera Sargon li dijî bajarê Purushanda yê Anatoliyê ji bo parastina bazirganên xwe vedibêje. Hem guhertinên Hîtîti û hem jî yên Akadî yên vê vegotinê hatine dîtin. Versiyona Hîtîti di şeş qatan de maye, guhertina Akadî ji çend destnivîsên li Amarna, Aşûr û Nînewa hatine dîtin tê zanîn. Vegotin anakronîk e û Sargon di hawîrdorek sedsala 19-an de nîşan dide. Di heman nivîsê de tê gotin ku Sargon ji Deryaya Rojava (Deryaya Spî) derbas bûye û gihîştîye Kupperayê, ku hin nivîskar vê yekê wekî peyva Akadî ji bo Keftiu şîrove dikin, cihekî kevnar ku bi gelemperî bi Girit an Qibrisê ve girêdayî ye (çav: Vandersleyen, Claude, "Keftiu: A Cautionary Note", Oxford Journal of Archaeology, vol. 22, iss. 2, pp. 209-212, 2003).

Di salên dawî yên serweriya Sargon de, birçîbûn û şer gef li împaratoriya wî xwarin. Kronîka keyên destpêkê radigihîne ku di salên

dawî yê serweriya wî de li herême serhildan dest pê kirin. Paşê, di temenê wî yê pîr de, hemû welat li dijî wî rabûn û li Akadê ew dorpêç kirin; û Sargon berdewam kir bi şer û wan têk bir; Ew di têkbirina wan û tunekirina artêşa wan a mezin de bi ser ket. Piştî wî bi hemû hêza xwe hêrişî welatê Subartu kir, û ew radestî çekên wî bûn, û Sargon ev serhildan aram kir û wan têk bir; ew di têkbirina wan de bi ser ket û artêşa wan a mezin ji holê rakir û kelûpelên wan bir Akadê. Wî erd ji ser sûrên Babilê rakir û sînorên Akadê kir mîna yê Babîlê. Lê ji ber xerabiya ku kiribû, keyê mezin Marduk hêrs bû û gelê xwe bi birçîbûnê tune kir. Ji rojhilat heta rojavabûnê li dijî wî derketin û bêhna wî nedan (çav: Botsforth 1912: 27-28).

Piştî ku Sûmer bi dest xist, Sargon dest bi rêze seferan kir da ku tevahiya mesopotamyayê bi dest bixe. Li gorî Kronîka keyên Destpêkê, nivîsek dîroknivîsî ya Babîlî ya paşê:

[Sargon] ne reqîb û ne jî wekhev hebû. Rûmeta wî, li ser axên ku ew belav dikir. Wî derya li rojhilat derbas kir. Di sala yanzdehan de wî axa rojava heta xala wê ya herî dûr fetih kir. Wî ew xist bin yek desthilatdariyê. Wî peykerên xwe li wir danîn û talana rojava bi barjan veguhest. Wî karmendên dadgehê di navbera pênc demjimêrên ducar de bi cih kir û bi yekîti li ser eşîr û keyên welatan hukum kir. Ew ber bi Kazallu (kassita piştî) ve meşiya û Kazallu veguherand girekî wêran, da ku ji bo çûkekê jî cihek nema (çav: Glassner 2004).

Li rojhilat, Sargon çar serokên Elamê, bi pêşengiya keyê Awan, têk bir. Bajarên wan hatin talankirin; walî, cîgirên keyan û keyên Sûsa, Warahşe û navçeyên cîran bûn vasalên Akad (çav: Gershevitch, I. (1985). *The Cambridge History of Iran*).

Sargon di wêjeya Asûrî û Babîlî ya paşîn de bû mijara vegotinên efsanewî ku bilindbûna wî ya ji eslê xwe yê nefsbîçûk û fetihkirina wî ya Mezopotamyayê vedibêjin. Ji bilî van vegotinên duyemîn, û qismî efsanewî, gelek nivîsên ji Sargon bi xwe hene, her çend piraniya van tenê ji kopiyên pir derengtir tene zanîn. 'Louvre' qatên du stelên serkeftinê yê Sargonî hene ku ji Sûsayê hatine dîtin (ku tê texmînkirin ku ew di sedsala 12-an berî zayînê de ji Mezopotamyayê hatine veguhastin) (çav: Lorenzo Nigro, "The Two Steles of Sargon: Iconology and Visual Propaganda at the Beginning of Royal Akkadian Relief" *Iraq LX* (1998); Louvre Sb1 (Stèle de victoire de Sargon, roi d'Akkad, Apportée à Suse, Iran, en butin de guerre au XIIe siècle avant J.-C. Fouilles J. de Morgan)).

Efsaneya Sargon a bi zimanê Sumerî vegotinek efsanewî ya bilindbûna Sargon bo ser desthilatdariyê dihevine. Ew guhertinek kevintir a efsaneya Asûrî ya berê ye, ku di sala 1974-an de li Nîppurê hat dîtin û cara yekem di sala 1983-an de hat sererastkirin. Lêkolînên paşê guman kirin ka her du qat bi rastî jî yekbûnek bûn, an jî ji du nivîsên cûda bûn. Wergera destpêkê jî hatiye pirsîn(çav: Alster, Bendt, "A Note on the Uria Letter in the Sumerian Sargon Legend", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 77, no. 2, pp. 169-173, 1987).

Guhertinên heyî ne temam in, lê du qatên mayî bavê Sargon wekî La'ibum bi nav dikin. Piştî valahiyek, nivîs diçe ser Ur-Zababa, keyê Kîşê, ku piştî xewnekê şiyar dibe, ku naveroka wê li ser beşa mayî ya tabletê nayê eşkerekirin. Ji ber sedemên nediyar, Ur-Zababa Sargon wekî qedehbirê xwe tayîn dike. Di demek kurt de piştî vê yekê, Ur-Zababa Sargon vedixwîne odeya xwe da ku li ser xewnek Sargon, ku tê de dilovaniya yazdana Înanna û xeniqîna Ur-Zababa ji hêla yazdanê ve di çemek xwînê de heye, nîqaş bikin. Ur-Zababa ji tîrsa kûr ferman dide ku Sargon bi destên Belîş-tikal, hesinkarê sereke were kuştin, lê Înanna rê li ber vê yekê digire, daxwaz dike ku Sargon li ber derî raweste ji ber ku ew "bi xwînê qirêj bûye". Dema ku Sargon vedigere Ur-Zababa, key dîsa ditirse û biryar dide ku Sargon bişîne ba key Lugal-zage-si yê Urukê bi peyamek li ser tabletek axê ku jê dixwaze ku Sargon bikuje. Efsane li vê nuqteyê qut dibe; bi îhtîmalek mezin, beşên wînda rave dikin ka Sargon çawa dibe key (çav: Cooper & Heimpel 1983: 67–82).

Li vir wê di rengekê de wê dîmenê vegotina xewna Ur-zababa wê li gorî rengê çanda vegotina dema gûtî a sumerî bê. Di wê temenê de wê têtînekê wê di rengekê de wê bide me. Lê li vir wê, di şewayekê de wê, di vegotinê de dibê ku ew hinek gûharin hatina kirin piştî wê demê li leyha sargon. Di wê demê de wê, inanna wê di rengekê de wê, çendî ku wê di efsanê û vegotinê de wê weke ku wê di destpêkê de wê weke aligirê ur-zababa bê û wê sargon weke "bi xwînê qirêj bûye" wê bide diyarkirin jî lê çi hikmeta wê piştî wê, weke parastvanê sargon wê were diyarkirin. di wê nûqteyê de wê, di awayê vegotinê û têtîna wê ya morfolojîkî de wê, dema ku em li ser wê dihezirin wê weke hinek rewşên vegûhar wê bi wê re ku ew bûna wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê. Di awayekê din de jî wê, di mijare têtîna inanna û piştî wê di dema akad de ku wê weke 'îstar' wê were bi navkirin wê xwediyê fêrsên ji hev cihê bin. Di rengek de wê, di dema keyên berxwedêr ên lullubiyar

û hwd li hemberê akad ku ew têdikoşîn wê inanna li rex wan bê. Lê di vegotin û nivisarên akad de wê îştar wê weke alikariya wan dikê û wan di hemû şerên ku ew dikin de serdixê.

Di wê nûqtayê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê mijare pêjna îştar wê weke pirr zêde cihêyeyekê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê dikarê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Mijare pêvajoya inanna û heta ya îştar wê di aslê xwe de wê wusa dihê dîtîn wê weke gelek rewşên ku ew ne hatina fahmkirin û an pêwîstî werina fahmkirin wê di wê navberê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê weke aliyekê ku wê hê jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de ew li ser wê bisekinê bê.

Lê inanna weke îştar wê, di rengekê de wê, jinûve salixkirina wê di dema serdestîya desthilatiya nû de wê weke ku wê bibê. Jinûve wê were salixkirin. Di wê temenê de wê ev wê jî xwe wê weke nîrxên berê bin ku wê di wê dema nû de wê werina esasgirtin û bi temenkirin û sargon jî wê li ser re wê xwe bikê desthilatdar.

Minaq wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê keyê lullubi wê di rengekê de wê weke keyekê ku wê bi girêdana xwe ya bi inanna ve wê girêdayî wê werênê ser ziman. Key ur-zababa wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê bahsê bikê û wê di wê temenê de wê di nava nivisarên bahsa mijarê dikin de wê di wê temenê de wê werênina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê, piştî wê di rengekê de wê gûharinên ku wê bi wê re wê bibin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Nivîsek Asûrî ya dema nû ji sedsala 7an berî zayînê ku wekî otobiyografiya Sargon dihê hesibandin, îdia dike ku keyê mezin kurê neqanûnî yê kahînek bû. Tenê destpêka nivîsê (du stûnên pêşîn) jî qatên sê destnivîsan dihê zanîn. Qatên pêşîn di sala 1850an de hatine keşîfkirin. Jidayikbûna Sargon û zarokatiya wî ya zû wiha tê vegotin:

‘Diya min kahînek mezin bû, min bavê xwe nas nedikir. Birayên bavê min ji giran (mazin) hês dikirin. Bajarê min Azupiranu ye, ku li qeraxên

Firatê ye. Dayika min a kahîna mezin bi min ducanî bû, bi dizî min hanî dûnyayê. Wê ez xistim selikek kêzikan, bi bîtûmê qapaxa min girt. Wê ez avêtim nav çemê ku ji ser min rabû. Çem ez hilgirt û bir cem Akki, kişandina avê. Akki, kişandina avê, ez wek kurê xwe girt û min mezin kir. Akki, kişandina avê, ez wek baxçevanê xwe tayîn kirim. Dema ku ez baxçevan bûm, Îştar (an jî inanna) evîna xwe da min, û çar û ... salan min keyî bi kar hanî (çav: Joan Goodnick Westenholz, "Legends of the Kings of Akkade: The Texts", Eisenbrauns, 1997).

Dişibiyên di navbera Efsaneyê Jidayikbûna Sargon û eşkerekirinê din ên jidayikbûna pitikan di wêjeya kevnar de, di nav de Mûsa, Karna, û Oedipus, ji hêla psîkoanalîst Otto Rank ve di pirtûka xwe ya 1909-an de "The Myth of the Birth of the Learon" hatine destnîşan kirin. Efsane ji hêla Brian Lewis ve jî bi berfirehî hate lêkolîn kirin, û bi gelek mînaqên cûda yê motîfa eşkerekirina jidayikbûna pitikan re hate berhev kirin ku di çîrokên gelêrî yê Ewrasîyê de tene dîtin. Ew li ser formeke arketîpê ya gengaz nîqaş dike, bi taybetî bala xwe dide efsaneyê Sargon û vegotina jidayikbûna Mûsa. Joseph Campbell jî berawirdkirinê weha kiriye. (çav: Campbell, Joseph (1964). The Masks of God, Vol. 3: Occidental Mythology. p. 127).

Li vir wê li ser wê fêrsa şibînê wê dikarê wê ji wê dema urukê wê bi gelek aliyên din jî wê werênê ser ziman. Minaq wê destana gulgamêş wê dema ku em wê hildina li dest wê ji şibînê wê yê ku wê homeros di îlyada xwe de ku wê werênê ser ziman û heta vegotina mitra a weke 'ga gûrandinê' ku wê bikê wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê bikê. Di wê temenê de wê, ev dema mitikî a urukê wê ji awayekê mitikî wê zêdetirî wê awayekê nîvaqilî û an bi aqilê rasyonali wê di dîmenekê de wê li ser wê temenê têngîna mitikî wê weke ku wê bi vegotinê wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê were diyarkirin.

Mitra 'gûrandina ga' yekser wê pêjna 'gûrandina gayê bihûştê ê inanna' a ji hêla gilgamêş ve dihêkin wê di rengekê de wê bi xwe re wê weke ku wê bi hizra xwe bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li ser wê bihizirê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Mijare gûrandina ga wê, di wê temenê de wê, piştî wê jî wê weke fêrsek teolojîkî a demên piştre jî wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev pêjn wê heta roja me wê bi şewayekê wê weke bibîrkirinê û an wê dûmandina birhanina wê ritualê wê di nava êzdayiyên

kurdistanî de heta roja me wê di rengekê de wê xwe di şlwayekê de wê, bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman.

Wusa di hê dîtin û xuyakirin wê pêjna bi wê rengê a sargon ku wê bi zêdeyî wê di nava nivisarên asûr û babil de wê cih bigirin wê di vegotinên weke yên di derbarê jiyane musa de jî wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din jî bê. Minaq wê, pêjna wê weke ya ku wê bi avakarê roma wê piştî bi rumus û rumulus re wê were ser ziman wê, dîmenekê wê weke ku wê medî wê bi kirose mazin re wê di rengekê de wê, were diyarkirin. Wê weke çawa wê, di şêwayekê de wê, bi wê yekê û rengê wê çawa wê, weke ku ew wê bi wê re wê, xwediyê dîmenekê bê. Ev wê, weke dîmenekê bi bandûrkirinê wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Emê **li jêr li ser vegotina kiros wê hinekê bisekin in ku ew wê çawa wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were kirin.** Wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev wê weke çandek kûr a ku wê di wê temenê de wê were diyarkirin bê. Di wê nûqteyê de wê teybetiya di nava çanda sargon û heta ya musa û piştî kiros jî wê di wê rengê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê çerçoveyê de wê, bi hinek pêjnên ku wê bi wê temenê wê weke daxilkirina li nava kulta pîroz ku wê çawa wê were kirin wê di wê temenê de wê were kirin. Pêjnên musa ên weke bi xalkê xwe re hevnasînê dikê û wê piştî wê bi yazdanê xwe re wê bi axîfê û ew wê wasifan wê li lê weke baxşbikê wê di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê, bi sargon re wê weke bi dîmenekê weke jî çem derxistina sargon û wê îştî ku wî weke 'zaroyê xwe' wî mazin dikê û baxtê wî yê bibê key ku ew diyarkirê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê bi ya kiros re wê bibêjê ku ew wê weke minaq wê du gur wî mazin bikin jî wê di rengekê de wê bi pêjna gûr a ku wê di hinekê şêwayan de wê di nava çanda wê demê de wê hebê wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê. Şîrdayina ji gur wê weke hinek pêjnên ku wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, were herêkirin û wê bi tîgînek girêdanê a bi çand-kulta pîroz ve wê were çêkirin. Di wê temenê de wê, piştî wê kiros wê herêkirina wî di hinek awayan de wek key wê ne tenê wê sedema wê ew bê ku wê yan ji dîndana keyê (keça keyê medî) med wê

were û an di hinek vegotinên piştîre ku ew wê weke bi keça keyekê ji heman malbata ku ew dihê ku ew wê bi wê re wê bizewicê bê. Di wê nûqteyê de wê hinek aliyên din ên bi kultî ku ew hê bi tememî ne hatina fahmkirin û an dernexistina li rohnîyê di mijarê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di wê temenê de wê weke u wê bidina diyarkirin. Di mijare sargon de jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê tiştê wê bibînê. Wê weke çawa wê inanna wê li aliyê berxwedêrên li hemberê sargon wê cih bigirê û îştar wê weke pêjna wê ya desthilatê wê li aliyê sargon wê cih bigirê û wê ji wî re wê serkevtinan wê li dûv hev wê werênê.

Sargon jî yek ji gelek diyarkirinên ên li ser nasname an peyxam (îlhama) Nimrodê di Incîlê de jî wê bi xwe re wê weke bikê peyxam. Ewing William (1910) Sargon li ser bingeha yekîtîya Babîlî û mîta jidayikbûna Asûrîya nû diyar kir. Yigal Levin (2002) diyar kir ku Nimrod bîrhanînek ji Sargon û neviyê wî Naram-Sin bû, û navê "Nimrod" ji ya pašîn hatiye (çav: Levin, Yigal (2002). "Kudretli Nemrut, Kiş Kralı, Sümer ve Akad Kralı". *Vetus Testamentum*. 52 (3): 350–356).

Navên jina sereke ya Sargon, Şahbanû Taşlultum, û hin zarokên wê ji me re têne zanîn. Keça wî Enheduanna kahîna sereke ya yazdanê heyvê li Urê û an gûtî bû, ku îlahîyên ayînî çêdikirin. Gelek ji berhemên wî, tevî Bilindkirina Înanna, piştî wê bi sedsalan hatin bikarhanîn. Sargon ji aliyê kurê wî Rimûş ve hate guhertin; Piştî mirina Rimûş, kurekî din, Manishtushu, bû key. Kurê wî Naram-Sin dê şûna Manishtushu bigire. Du kurên din, Şu-Enlil (Îbarum) û Îlaba'is-takal (Ebaîş-Takal), têne zanîn. Sargonê Akadî carinan wekî kesê yekem di dîroka tomarkirî de tê binavkirin ku împaratoriyeke bi rê ve biriye (bi wateya desthilatiyek navendî ya herêmek pir-etnîkî), her çend hukumdarên Sumerî yên berê yên wekî Lugal-zage-si wek keyê gûtî dibe ku îdiayek wisa kiribin. Serweriya wî her weha dîroka împaratoriyeke Semîtik ên Rojhilata Nêzîk a Kevnar nîşan dide, ku piştî navberdana Sumerî ya demek nû (sedsalên 21/20 berî zayînê), nêzîkî panzdeh sedsalan dom kir, heta fetihkirina Hekamenîş piştî Şerê Opîsê di sala 539 berî zayînê de.

Weki din di dewama wê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku Sargon kevintirîn hukumdarê naskirî ye ku xwedî navekî Semîtî ye û her tiştê ku nêzîkî çarçoveyek dîrokî dibe, tê tomar kirin. Lêbelê, behsa hukumdarên ku navên Semîtî hildigirin, bi taybetî keyê berî-Sargonî Meskiang-nunna yê Urê ji hêla şahbanûya wî Gan-saman ve, ku di nivîsarek li ser tasekê de ku li Urê hatiye dîtin, tê behs kirin. Wekî din, navên hin hukumdarên

berî-Sargonî yên Kîşê di navnîşa keyên Sumerî de wekî xwedî etîmolojiyên Semîtî hatine şîrove kirin, ku dibe ku hebûna Semîtî li Rojhilata Nêzik heta sedsala 29 an 30 dirêj bike. (Çav: J. N. Postgate, Languages of Iraq, Ancient and Modern. British School of Archaeology in Iraq, 2007).

Sargon nêzikî du hezar sal piştî mirina xwe ji aliyê keyên Mezopotamyayê ve wekî modelê dihat hesibandin. Keyên Asûrî û Babîliyan ên ku împaratoriyan xwe li Mezopotamyayê ava kirin, xwe wekî mîratgirên împaratoriya Sargon didîtin. Bi rastî jî, dibe ku Sargon têgeha "împaratorî" wekî ku di serdema paşîn a Asûriyan de dihat fahmkirin, destnîşan kiribe; Nivîsara Sargon a Asûriya nu, ku bi kesê yekem hatiye nivîsandin, Sargon dixê ber pîrsê ku li ser "gelên serreş" (ankû, nifûsa xwecihî ya Mezopotamyayê) hukum bike, wekî ku wî li ser hukumdarên paşê kir. Çavkaniyek girîng ji bo "lehengên Sargonî" di kevneşopîya devkî ya Serdema Bronz a paşîn de tomareke Hîtîtên Navîn (sedsala 15emîn berî zayînê) ya straneke Hurro-Hîtîtî ye ku Sargon û cîgirên wî yên yekser wekî "keyên xwedayî" (dşarrena) bi nav dike (çav: Bachvarova (2016:182).

Weki din wê nivîsarek din ku wê li dema sargon û wî were malkirin wê di wê rengê de wê di wê de wê gotin wê werina bi lêvkin: "Min gelên serreş hikum kirin, min ew hikum kirin; çiyayên mezin bi kêrên sifir min tune kirin. Ez hilkişiyam çiyayên jorîn; Min çiyayên jêrîn derbas kirin. Min welatê deryayê sê caran dorpêç kir; Min Dilmun girt. Ez çûm Dur-ilu ya mezin, min ... Min guherand ... Her keyê ku piştî min were bilind kirin, ... Bila ew hikum bike, bila ew gelên serreş hikum bike; çiyayên mezin bi kêrên sifir bila wêran bike; bila ew hilkişê çiyayên jorîn, bila ew çiyayên jêrîn bişkîne; bila welatê deryayê sê caran dorpêç bike; Dilmun bila ew bigire; Bila ew biçe Dur-ilu ya mezin."

Minaq Stephanie Dalley, Sargonê Agade di wêjeyê de: "Beşa xewnên ku Yûsif ji bo Fîrewn di Destpêbûn de şîrove kiriye, dişibihe şîrovekîrîna Sargon a xewnên keyê Kîşê di Efsaneyê Sumerî ya Sargon de, heman efsane motîfa peyamnêrê ku nameyek hildigire ku fermana mirina wî dide, dihevine, ku bi çîroka Êriya di 2 Samûêl 11 de (û ya Bellerophon di Îlyada 6 de) re tê berhev kirin. Beşa di Efsaneyê Akadîyan a Jidayikbûna Sargon de, ku tê de Sargon wekî pitikek di qeyikê de tê veşartin û terikandin, dişibihe çîroka pitikê Mûsa di Derketin 2 de. Çîroka Sumerîyan di destpêka hezarsala duyemîn de populer bû, û dibe ku efsaneyê Akadîyan di destpêkê de ew destnîşan kiribe. Nivîsarên

bizmarî bi gelek sedsalan bi berhemên weha hatine perwerdekirin. Wan di dawîya sedsala heştemîn de populerbûnek nû bi dest xistin dema ku Sargon II yê Asûrî hewl da ku xwe bi hevnavê xwe yê navdar ve girêbide."

Sargon navê xwe bi du keyên Mezopotamyayê yê paşê re parve kir. Sargon I keyekî serdema Asûriya Kevin bû, bi ihtimaleke mezin navê xwe ji Sargonê Akadî girtiye. Sargon II. Keyekî dema Asûriya nû bû ku navê xwe ji Sargonê Akadî wek girtibû; Ev key e ku navê wî di Incîla Îbranî de wekî Sargon (סַרְגִּון) tê wergerandin (Îşaya 20:1).

Dîroka serweriya Sargon pir ne diyar e, bi tevahî bi salên serweriyê (nakok) ve girêdayî ye ku di kopiyên cûrbecûr ên Lîsteya keyên Sumerî de hatine dayîn, bi taybetî jî dema nediyar a xanedana Gutî. Salên serweriyê yê zêdekirî yê xanedaniyên Sargon û Gutî divê ji hatina Ur-Nammu ya Xanedana Sêyemîn a Urê werin derxistin, ku bi awayên cûda wekî 2047 b.z (Kronolojiya Kurt) an 2112 b.z (Kronolojiya Navîn) dihê dîrokkirin. Dîroka hatina Sargon a 2334 b.z weha dihizire: xanedaniye Sargon a 180 salan (ketina Akad 2154 b.z), serdemeke navbera Gutî ya 42 salan û heya sala hatina Ur-Nammu ya Kronolojiya Navîn (2112 b.z) vedibêjê.

Akad ku wê di hinek çavkaniyan de wê wek yekem împaratoriya naskirî bû ku piştî bajar-dewletên demdirêj ên Sumerê hat damezrandin. Împaratoriya ku navenda wê bajarê Akadê (/ˈækæd/ an /ˈɑːkɑːd/) û herêma derdorê bû, axaftvanên Akadî û Sumerî di bin yek desthilatdariyê de kir yek û bandûrek girîng li seranserê Mezopotamya, û Anatoliyê kir, û seferên leşkerî ji başûr heta Dilmun û Magan li Nîvgirava Erebi (Îmaratên Yekbûyî yê Erebi, Erebistana Siûdî, Behreyn, Qeter û Oman ên îroyîn). Akadî di navbera sedsalên 24 û 22an berî zayînê de, piştî fetihkirina damezrînerê wê, Sargonê Akadî, gihîşt zirweya xwe ya ramiyê. Di bin serweriya Sargon û cîgirên wî de, zimanê Akadî ji bo demek kurt li ser dewletên cîran ên ku hatibûn fetihkirin wek Elam û Gutiyan hate ferzkirin. Carinan Akad wekî împaratoriya yekem di dîrokê de tê hesibandin, her çend wateya vê termê ne zelal be û berê jî hin kes hebûn ku dixwestin Sumer serdest bibin (çav: F Leo Oppenheim – Ancient Mesopotamia).

Li gorî Liverani (1993), "Rexneya rastîn ew e ku împaratorî berî Akadê jî hebûn: an jî rasttir ew e ku term û têgeha 'împaratorî' di demên dawî de li ser rewşên din ên kevintir hatiye sepandin, ji Urukê ya serdema Urukê ya dereng bigire heya Ebla ya arşîvên keyî, heya pêkhatayên dewletê yê

başûrê Sumerî di serdema ku di rastiye de wekî 'proto-împaratorî' tê binavkirin. Di tu rewşê de împaratoriya Akad ne tişteki nû ye [...] Ji ber vê yekê 'Akad împaratoriya yekem' ne tenê ji bo rengdêra 'yekem' lê bi taybetî ji bo navdêra 'împaratorî' mijara rexneyê ye."

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê bahsa têgîna 'împaratorî' a akadê wê bikê wê di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê çawa wê fahmbikê wê hê ji wê weke mijarek ku wê gelek dîrokzan wê li ser wê nîqaş bikin û wê ji hinek aliyan ve jî wê rexneyên xwe wê diyarbikin. Di wê temenê de wê gotina weke 'împaratoriya yekem' ku wê bi lêbikê wê di wê nûqteyê de wê diaslê xwe de wê dikarê wê bikê mijare rexneyê. Di wê nûqteyê de wê pêvajoyên berê wê ên ku wê di wê temenê de wê werina diyarkirin wê têgîna împaratorî wê weke fêrsek fahmkirinê a ku wê ji akad û sargon re wê weke bibê temen jî wê demên gûtîyan bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê li ser wê re wê, di şêwayekê de wê bikê.

Li vir di aslê xwe de wê du fektor wê weke ku wê pêwîst bin ku ew werina fahmkirin. Yek wê di wê nûqteyê de wê pêjna împaratoriya yekem bê. Ya din jî wê weke ku wê ji hêla hinek dîroknanan ve wê were diyarkirin wê weke ku wê serdestbûna wê ya li herêmê û li ser civakên herêmî ên weke gûtî û hwd farzkirina serwerîya xwe ya ramyarî û zimanê xwe wê bikirpênin bê. Di wê nûqteyê de wê kirpendina ziman û ramyariyê wê du aliyên ku ew dikarin cihê û cihê wê werina fahmkirin bin. Lê ku em di wê nûqteyê de wê hildina li dest û wê di wê temenê de wê werênina ser ziman wê demê wê, di fektora zimanî de wê hilde li dest wê demê wê weke hêzek ji derve dihe û herêmê dagir dike wê bi wê weke morfolojîyekê ji wê ku wê were fahmkirin bê. Di wê nûqteyê de wê ev fektora zimanî wê di wê temenê de wê êdî wê aliyê din ê ramyari jî wê weke li gorî wê argûmanê û têgînî wê weke piştgir wê bikê.

Lê wê weke aliyekê wê ye din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare serwerîya akad a li herêmê wê di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li herêmê wê weke aliyekê wê ye din ê giring wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê minaq wê weke serwerîya sargon de wê weke ku wê li herêmê wê di nava pêşketina herêmê de wê weke demên dirêj wê derbas bike û wê piştî wê di dewama wê de wê weke hêzek serwer wê derkeve li pêş. Berê wê li herêmê wê, gûtîyî wê bi gelek keyeniyên xwe yên herêmî wê serwer bin û wê weke li herêmê wê di dîmenekê 'konfederelî' de wê weke ku wê bijin. Di dewama wê de wê, di rengekê de wê dîmenê konfederelî wê di rengê têgîna împaratorî ê weke ya dema demên paşerojê ê dema mediya de wê

di rengekê de wê karibê di dûmenekê de wê bi wê re wê weke karibê wê fahmbikê.

Mijare gûtiyî wê di wê nûqtayê de wê weke dûmenekê hê ku wê pêwîst bê ku ew ji gelek aliyên wê ve ew were derhanin li rohnîyê. Lê aliyên ku ew derketina li rohnîyê wê didina diyarkirin ku wê gûtiyî wê, ji ber diclê û firatê û heta zagrosan wê di rengekê de wê, xwediyê serwerî û serdestîyek ku wê di gelek çavkaniyan de wê bi rehetî wê karibê li ser wê re wê dûmenê gotina împaratoriye wê li wê were bikarhanin wê bi xwe re wê bidina diyarkirin.

Lê dûmenê gûtiyan ê bi wê rengê ê împaratori ku em wê bikarbênin ji em nikarin wê li bin wê gotina keyeniyên herêmî ên weke di rengê mirgeh û hwd de wê redbikin. Ew wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê û rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Yanî wê di rengekê de wê weke keyeniyên herêmî wê xwe bidina diyarkirin.

Di rengekê de wê, wusa wê were dîtin ku wê gûtiyî wê demek dirêj wê bi wê temen û çerçoveya xwe ya keyeniyî re wê bijin. Nişanakên wê hena ku wê pêvajoyek çandî a kûrbûyî bi pêşketinên wê re wê xwe bi wan û pêşketina wan re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wan re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê û rengê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Çavkaniyên herêmî ji wê didina diyarkirin ku wê akadî wê li herêmî ku ew weke civakek cihê ji wê herê bikin wê were dîtin ku ew demên dirêj ên fêrbûnê wê di nava civakên gûtiyî, babilî û hwd ên li herêmê ku wê di wê demê de wê bijin wê bi xwe û jiyane xwe re wê derbas bikin. Piştî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Çavkaniyên epîgrafîk ên ji serdema Sargonîk (Akadî) nisbeten kêmtir in, qismî ji ber ku paytext Akad, mîna paytextên Mîtanî û Sealandê yên paşîn, hîn nehatiye dîtin, her çend gelek spekulasyon hene. Hin tabletên bizmarî li bajarên di bin kontrola Împaratoriya Akad de wekî Eşnûnna û Tell Agrab hatine kolandin.

Tabletên din li bazara kevnar peyda bûne û di muzexane û koleksiyonên taybet de têne girtin wekî yên parêzgarê Akadî li Adab. Birhanên navxweyî dihêle ku ew bi serdema Sargonîk û carinan ji bi cihê orijînal ve werin tarîxkirin. Arşîv bi taybetî ji bo dîrokzanan girîng in û tenê çend heb peyda bûne. Arşîva Me-sag, ku di sala 1958an de dest bi weşanê kir,

yek ji koleksiyonên herî girîng dihê hesibandin. Tablet, ku bi qasî 500 heb in û nivê wan hatine weşandin, bi giranî li Koleksiyona Babîliyan a Zanîngeha Yale û Muzexaneyê Bexdayê têne girtin û çendên din jî li dora wan belav bûne. Ev tablet ji dawîya serdema serweriya Naram-Sin heta destpêka serdema Shar-kali-sharî ne. Dihê bawer kirin ku ew ji bajarekî di navbera Umma û Lagaşê de ne û Me-sag waliyê Ummayê ye. Di kolandina Tell el-Suleymah li Hewza Hemrîn de arşîvek ji 47 tabletan hat dîtin. Di wan de jî wê bahsa akad û wê dema wê were kirin. Lê wê tiştêkê din wê weke ku wê weke mijare lêpîrsînê û niqaşan jî bê wê navendên ramyari kifşekirina wan bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê bahsa wê bikê. Bajarên weke eshnunna, nippur, isin, uruk, û heta Ur wê hebin û ev yên dema gûtiyan bin ku wê di dema akadiyan de ji wê weke navend wê bibin û wê piştî wê di dema kassitan de jî wê di heman de wê giringiyên xwe yên navendî wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin û domandin.

Nivîsên cûrbecûr ên ji hêla hukumdarên Akadî ve ew hatina nivîsin jî hatine dîtin. Piraniya mînaqên orijînal kurt in, an jî pir qat qat ne mîna Stela Serkeftinê ya Naram-Sin û stela serkeftinê ya Sargonîk ji Telloh. Çend mînaqên dirêjtir jî ber kopiyên paşîn têne zanîn, ku pir caran ji serdema Babîliya Kevin a pir derengtir in. Her çend tê texmîn kirin ku ev bi piranî rast in, lê zor e ku mirov bizanibe ka ew ji bo nîşandina şert û mercên ramyarî yên heyî hatine sererast kirin an na. Yek ji mînaqên herî dirêj mayî Peykerê Bassetki ye, bîngeha sifir a peykerê Narim-Sin (çav:Douglas R. Frayne, *The Sargonic and Gutian Periods* (2334–2113), University of Toronto Press, 1993):

"Naram-Sin, keyê Agade yê bihêz, dema ku çar qat bi hev re li dijî wî serî hildan, bi saya evîna ku yazdana Astar nîşanî wî da, ew di salekê de di neh şeran de bi ser ket, û keyên ku wan (serhildêran[?]) li dijî wî rakiribûn, wî girtin. Ji ber ku wî bîngehên bajarê xwe ji xetereyê parast, (welatiyên bajarê wî ji Astar li Eanna, Enlil li Nippur, Dagan li Tuttul, Ninhursag li Kes, Ea li Eridu, Sin li Ur, Samas li Sippar, (û) Nergal li Kutha xwestin ku (Naram-Sin) bibe yazdanê bajarê wan, û wan li Agade perestgehek (ji bo wî) ava kirin. Ji bo yê ku vê nivîsê jê dike, bila yazdanên Samas, Astar, Nergal, parêzvanê key, ankû hemî ew yazdanan, pîroz bin." (li jor hatî behs kirin) bîngehên wî hilweşînin û nîfşên wî hilweşînin (çav: Douglas R. Frayne, *The Sargonic and Gutian Periods* (2334–2113), University of Toronto Press, 1993)."

Hejmarek qatên peykerên keyeni yê Manishtushu hemî beşên "nivîsandina standard" hildigirin. Ji bilî çend nivîsên kurt ên piçûk, ev tenê çavkaniya hevdem a naskirî ye ji bo vî hukumdari. Minaq qatek bi vê rengê:

"Man-istusu, keyê cîhanê: dema ku wî Ansan û Sirihum fetih kir, ... keştî ji Deryaya Jêrîn derbas bûn. Bajarên li seranserê Deryayê, sî û du (bi hejmar), ji bo şer civiyan, lê ew (li ser wan) serketî bû. Wekî din, wî bajarên wan fetih kir, hukumdarên wan [rûxandin] û piştî ku wî [wan (leşkerên xwe) hişyar kir], talan kir heta Kanên Zîv. Wî kevirê reş ê çiyayên li seranserê Deryaya Jêrîn derxist, li keştiyan bar kir, û (keştî) li keştîya Agade lenger kir" (çav: Douglas R. Frayne, *The Sargonic and Gutian Periods* (2334–2113), University of Toronto Press, 1993).

Li vir wê bo fahmkirina mijarê wê di rengekê de wê bo ku wê di herikina wê de wê mijare akadê baş were fahmkirin wê weke ku wê di vê navberê de wê hinekê li ser rewşa agade wê were sekin in. Ev wê di rengekê de wê weke nûqteyek giring a wê demê wê were diyarkirin. Hinek nivisarên ku wê weke bi têngîna 'leneta agadê' jî wê werina diyarkirin wê di derbarê wê de wê hinek têngihên giring wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Agade, ku wek Akadî jî dihê nivîsandin, her weha URUKI di Sumerî de di serdema Ur III de) wek paytexta Împeratoriya Akadî jî dihê diyarkirin û bû, ku di heyamek nêzîkî 150 salan de di sêyeka dawîn a hezarsala 3'mîn a berî zayînê de hêza ramiyarî ya serdest li Mezopotamyayê bû.

Cihê wê nayê zanîn. Di rojên destpêkê yê lêkolînê de gelek girên nenas wekî cihê Akadê dihatin kirin. Di demên nûjen de piraniya balê li ser herêmek ku bi qasî 1) nêzîkî Eşnûnna, 2) nêzîkî Sippar, 3) ne dûrî Kîş û Babîlê, 4) nêzîkî Çemê Dîcleyê, û 5) ne dûrî Çemê Diyala - hemî di nav nêzîkî 30 kîlometreyan ji Bexdayê ya nûjen li navenda Iraqê de hatiye destnîşankirin. Herweha pêşniyarên cihê hene heta devera Mûsilê li başûrê kurdistanê ya (çav: Westenholz, C. F., "The Old Akkadian Period: History and Culture", in *Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III-Zeit* (Orbis Biblicus et Orientalis 160/3), Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Freiburg, Schweiz, pp. 11-110, 1999).

Yazdana sereke ya Akadê Îştar-Annunitum an jî 'Aştar-annunîtum (Îştara Şerker) bû, her çend dibe ku ew aliyek cûda be, Îştar-Ulmaşîtum. Mêrê wê Îlaba jî dihat rêzgirtin. Îştar û Îlaba paşê li Girsu û dibe ku di serdema Babîliya Kevin de li Sipparê dihatin perizandin (çav: Westenholz, C. F., "The Old Akkadian Period: History and Culture", in

Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III-Zeit (Orbis Biblicus et Orientalis 160/3), Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Freiburg, Schweiz, pp. 11-110, 1999).

Dibe ku bajar di Incîla Îbranî de (Destpêbûn 10:10) tê behskirin ku li wir di navnîşek bajarên Nimrod li Sumer (Şînar) de wekî אַכַּד ('Akkad, bi awayekî klasîk tê wergerandin Accad) hatiye nivîsandin.

Di rojên destpêkê yê Asûrolojiyê de, hate diyarkirin ku navê Agade ne ji zimanê Akadî ye. Pêşniyar zimanê Sumerî, zimanê Hûrî an jî Lûlûbî vedihewînin (her çend ev nehatiye piştrastkirin). Koka navê bajarî ne-Akadî ye û nîşan dide ku dibe ku ev cih di demên berî-Sargonîk de hatibe dagirkirin (çav: Speiser, Ephraim Avigdor, "Elam And Sumer In The Epigraphical Sources", in Mesopotamian Origins: The Basic Population of the Near East, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 26-58, 1930).

Navê salekê yê En-şakuşuana (nêzîkî 2350 b.z), ku navê wî ji keyê Uruk û hevdemê Lugal-zage-si yê Umma hatiye girtin, "Sala ku En-şakuşuana Akad tîk bir" bû. Ev demek kurt berî bilindbûna Împeratoriya Akad û beşek ji sefera wî ya bakur bû ku Kîş û Akshak jî tîk birin bû (Çav: Pomponio, Francesco, "Further Considerations On KîşKI In The Ebla Texts", Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale, vol. 107, pp. 71-83, 2013).

Hejmarek qatên peykerên keyene yê Manishtushu (li dora 2270-2255 b.z), duyemîn hukumdarê Akad, hemî beşên "nivîsarek standard" hildigirin. Di vê qatê de behsa Agade dihe kirin: "Man-istusu, keyê cîhanê: dema ku wî Ansan û Sirihum fetih kir, ... keştî ji Deryaya Jêrîn derbas bûn. ... Wî kevirê reş ê çiyayê li seranserê Deryaya Jêrîn derxist, li ser keştîyan bar kir û (keştî) li keştîya Agade girêdan." Nivîsa li ser Peykerê Bassetki tomar dike ku niştecihên Akad piştî ku wî serhildanek li dijî desthilatdariya xwe tepeser kir, ji bo Naram-Sin perestgehek ava kirin (çav: A. H. al-Fouadi, "Bassetki Statue with an Old Akkadian Royal Inscription of Naram-Sin of Agade (2291-2255 BC)", Sumer, vol. 32, no. 1-2, pp. 63-76, 1976).

"Naram-Sin, keyê bihêz ê Agade, dema ku çar qate bi hev re li dijî wî serî hildan, ... Ji ber ku wî bingehe bajaran xwe ji xetereyê parast, (welatîyên bajarê wî ji Astar li Eanna, Enlil li Nîppur, Dagan li Tuttul, Ninhursag li Kes, Ea li Eridu, Sin li Ur, Samas li Sippar, (û) Nergal li Kutha xwestin ku (Naram-Sin) bibe xwedayê bajarê wan, û wan li Agade perestgehek (ji bo wî hatiye veqetandin) ava kirin. ... " Navê Naram-Sin

salekê weha ye: "Sala ku dîwarê Agade [hatiye çêkirin]". Yekî din jî "Sala ku perestgeha Ishtar li Agade hatiye avakirin" e (çav. Douglas R. Frayne, *The Sargonic and Gutian Periods (2334-2113)*, University of Toronto Press, pp. 5-218, 1993).

Cihê "Dur(BAD)-A-ga-de" (Keleha Agade) di nivîsên serdema Ur III de pir caran dihat behs kirin, ku nîşana... xwedakirin a. Ji çavkaniyên nivîskî dihê zanîn ku hukumdarên Eşnûnnayê yên dawiya sedsala 19an berî zayînê li Akadê çalakîyên kult. pêk hanîne (çav: Nele Ziegler, "Akkad à l'époque paleo- babylonienne", in *Entre les fleuves – II: D'Aššur à Mari et au- delà*, ed. N. Ziegler and E. Cancik- Kirschbaum, Gladbeck: PeWe, 2014).

Li gorî nivîsên ku li Mari hatine dîtin, keyê Amorî Şemşî-Adad (1808–1776 berî zayînê), di salên dawîn ên serweriya xwe de, di çarçoveya yek ji seferên xwe yên leşkerî de, di vê rewşê de li dijî Eşnûnnayê, çûye bajarên "Rapîkûm û Akadê" (ku ew berê jî hêla kurê wî Yasmah-Adad ve hatibûn girtin) (çav: Lewy, Hildegard, "The Synchronism Assyria—Ešnunna—Babylon", *Die Welt Des Orients*, vol. 2, no. 5/6, pp. 438–53, 1959).

Pêşgotina Qanûnên Hamûrabî (li dora 1750 berî zayînê) hevoka "yê ku Îştarê li perestgeha Eulmaş a li hundirê bajarê Akadê saz dike" vedihewîne. Her weha navnîşek bajaran li gorî rêza wan a avê dihevwîne, ankû "... Tutub, Eşnûnn, Agade, Aşûr, ..." ku Akadê li derveyî Dîcleyê di navbera Eşnûnna û Aşûr de bi cih dike. Guherkera ribitu ji Akadê re dihê dayîn ku ji bo cihên girîng tê bikar hanîn (çav: Steinert, Ulrike, "Akkadian Terms for Streets and the Topography of Mesopotamian Cities", *Altorientalische Forschungen*, vol. 38, no. 2, pp. 309-347, 2011).

Sedsal şûnda, nivîsek kevn a Babîlî (ku tê gotin kopiyek ji nivîsa peykerê ya orijînal a Sargonê Akadê (2334–2279 b.z)) behsa keşîyên ku li keşîya Agade hatine daliqandin dike, ankû "Sargon keşîyên Meluhha Magan, û Tilmun li keşîya Ag[ade] daliqand!." (çav: Douglas R. Frayne, *The Sargonic and Gutian Periods (2334-2113)*, University of Toronto Press, pp. 5-218, 1993).

Li vir gotina 'dalaqandinê' wê çendî wê were bikarhanin jî lê wê dikarê wê di rengekê de wê li wir girêdana keşîyan li keviya avê û hwd jî wê karibê wê di wê rengê de wê fahmbikê. Ji nivisarê xwandina dalaqand'inê wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku ew wê karibê wê weke bi derfet bi têngîna girêdanê wê bixwênê. Weki din wê bi rêzimanî û

morfolojikî wê karibê fahmkirinên vaji wê ahange fahmkirinê ew bi xwe re ew di rengekê de bide diyarkirin. Yan ji dikarê şaş were xwendin.

Lîsteya koleyan ji bajarê Sippar ê Babîliya Kevin du koleyên jin dihevine ku li gorî nexşeya navlêkirinê ya standard, an ji Akadê ne an jî xwediyê kesekî ji Akadê ne, ankû "Taram-Agade û Taram-Akkadi". Ya berê her wiha navê keça hukumdarê Akadê Naram-Sin çend sedsalan berê bû.

Li gorî kopiyek nivîsa kerpîç a qaşo ku di dema hukumdarê Babîli Nabonidus (556–539 b.z) de gelek sedsalan şûnda hatiye çêkirin, hukumdarê Kassîti Kurigalzu I (nêzîkî 1375 b.z) ragihand ku xaniyê Akitu yê Îştari li Akadê ji nû ve ava kiriye. Kopiyek din a serdema Nabonidus nîşan dide ku Kurigalzu (ne diyar e ku yê yekem an yê duyem ê wî navî ye) li Akadê nivîsek hiştiye ku lêgerîna xwe ya bêencam ji bo E.ul.mas (perestgeha Îstari-Annunitum) tomar dike. Nabonidus îdia kir ku keyê Asûrî Esarhaddon (681–669 b.z) perestgeha E.ul.mas ya Istar-Annunitum li Agadeyê ji nû ve ava kiriye (çav: S. Langdon, "New Inscriptions of Nabonid", *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 32, 1915-16).

Keyê Elamî Shutruk-Nakhunte (1184 heta 1155 b.z) beşek ji Mezopotamyayê zefî kir, da zanîn ku wî Sippar têk bir. Wekî beşek ji xenîmetê, hin peykerên keyeniyê Akadî yê hezar salî hatin birin Sûsayê, di nav wan de Stela Serkeftinê ya Naram-Sin û peykerê hukumdarê Akadî Manishtushu. Nayê zanîn ka peyker ji Akadê hatine girtin an jî hatine veguhestin bo Sippar (çav: Winter, Irene J., "How Tall Was Naram-Sîn's Victory Stele? Speculation on the Broken Bottom", in *Leaving No Stones Unturned: Essays on the Ancient Near East and Egypt in Honor of Donald P. Hansen*, edited by Erica Ehrenberg, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 301-312, 2021).

Li vir wê weke hûrgilek din jî wê, minaq wê navê 'naram-sin' bê. Di navê wî de wê navê 'sin' wê weke yazdanê heyvê ê gûti bê ku wê piştî wê di dema gûti û kassitan de jî wê bi serweriya xwe ya mazin wê were zanin bê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê ku wê nîrxên aqadî ên dema wê, di rengekê de wê, bi kult û çavkaniyên wan re wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê xwe bidina diyarkirin.

Mâr-Issâr (Mar-Istar) ji aliyê hukumdarê Asûrî Esarhaddon (681–669 b.z) ve ji bo bajarê Akadê hate tayînkirin. Di nameyekê de ji Mâr-Issâr jî bo Esarhaddon di sala 671 b.z. de ew radigihîne ku "keyê cîgir", ku kurê

rêveberê perestgehê (šatammu) yê Akadê bû, ji Ninewa derket û pênc roj şûnda gihîşt bajarê Akadê û "li ser text rûnişt" û li wir hate veşartin. Di nameyek din de ew dibêje:

"Derbarê girjbûna heyvê de ku key, efendiyê min, ji min re nivîsand, ew li bajarên Akad, Borsippa û Nîppur hate dîtin. Tiştê ku me li Akad dît bi yên din re li hev dihat. Kelek [tledum] ji bronz hate danîn (lêxistin)." (çav: D. Brown and M. Linssen, "BM 134701=1965-10-14,1 and the Hellenistic Period Eclipse ritual from Uruk", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, vol. 91, no. 2, 1997, pp. 147–66, 1997).

Di sala 674 b.z. de Esarhaddon radigihîne ku yazdanên (peykerên kultê) bajarê Akad ji Elamê vegerandin wî bajarî, dibe ku pênc sedsalan berê ji hêla Shutruk-Nakhunte ve hatibe girtin, her çend îhtîmalek mezintir di hêrîşeke Elamitan de ku di sala 675 b.z de qewimî hatibe girtin. (çav: A. K. Grayson, "Assyrian and Babylonian chronicles", J. J. Augustin, 1975).

Belgeyeke firotina koleyan ji sala 13an a hukumdarê Babîlyayî Nebukadnezar II (605–562 b.z) dibêje: "Îbna kurê Şum-ukin, bi dilxwazî Şahana û keça wê ya sê salî Şa-Nana-banî firot Şamaş-dannû kurê Muşezîb-Marduk neviyê keşîşê bajarê Akadê bi nîv mîna û pênc şekel zîv, bihayê ku li ser hatibû lihevkin. ..." (çav: Garroway, Kristine, "Appendix A. Cuneiform Texts", *Children in the Ancient Near Eastern Household*, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 254-280, 2014).

Kirosê Mezin (li dora 600–530 b.z), piştî ku Mezopotamya fetih kir, nivîsand: "... hemûyan (keyên ji tevahiya cîhanê) bacgiriya xwe ya giran hanîn û li Babîlê lingên min maç kirin. Ji (herêmekê) heta bajarê Aşûr û bajarê Sûsa, bajarê Agade, welatê Esnunna, bajarê Zamban, bajarê Me-Turnu, bajarê Der, heta welatê Gutiyan, (ev) bajarên pîroz li seranserê Dicleyê ..." (çav: Rawlinson, Henry Creswicke, "A selection from the miscellaneous inscriptions of Assyria and Babylonia", in *The Cuneiform inscriptions of Western Asia*, vol. 5, London, 1884).

Li vir li gorî çavkaniyan wê navê agadê û gûtî wê heta demên kirosê mazin jî wê werina dîtin ku wê weke navekê ramyari û ardnigari ên serweriya li herêmekê wê diyarbikin. Lê di morfolojiya vegotina bi navê agadê de wê heta wê demê ku wê were ser ziman wê di rengekê de wê weke tîgînek ku wê, çawa wê weke navê bajarekê wê di rengekê de wê were diyarkirin bê. Di wê nûqtayê de wê, ji navendek ramyarî zêdetirî wê weke hewldana diyarkirina navendekê kultî-pîrozî wê bi wê re wê di

rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke bide diyarkirin. ..

Berî Împeratoriya Akadiyan, salên salnameyê bi Hejmarên keyeniyê dihatin nîşankirin. Di serdema Sargonîk de, sîstemek ji navên salan dihat bikarhanîn. Ev pratîk heta dawîya serdema Babîliya Kevin berdewam kir, mînaqî, "Sala ku tê de Hammu[rabî] key bû Esznunna yê yazdanî bi lehiyê wêran bû." Piştî, Hejmarên keyeniyê ji hêla hemî keyeniyên li pey hev ve hatin bikarhanîn. Di dema Împeratoriya Akadiyan de 3 ji 40 navên salan ên Sargon ên ku tê texmînkirin têne zanîn, 1 (texmînkirî 9) ya Rimush, 20 (texmînkirî 56) ya Naram-Sin, û 18 (texmînkirî 18) ya Shar-kali-shari a. Di demên dawî de, navek salekê ya yekane "di sala ku Dûr-Manishtusu hate damezrandin" de hate dîtin. Her weha, dibe ku, dehdeh navên din jî hene ku nayên zanîn, ku bi hişkî bi serwerekî ve nayên girêdan. Bi taybetî ji ber kêmbûna nivîsên din, navên salan di diyarkirina dîroka Împeratoriya Akadiyan de pir girîng in. Wekî mînaq, ji navekî salê, em dizanin ku împeratorî demek dirêj berî dawîya xwe bi Gutiyan re di pevçûnê de bû. Ew navê hukumdarekî Gutiyan piştrast dike û avakirina du perestgehan li Babîlê wekî naskirina serkeftina Akadiyan nîşan dide (çav: Alkhafaji, Nashat Ali Omran, "A Double Date Formula of the Old Akkadian King Manishtusu", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 71, pp. 3–9, 2019).

"Di sala ku Szarkaliszarri bingegehên perestgehên yazdana Annunitum û yazdanê Aba li Babîlê danî û dema ku wî Szarlak, keyê Gutium, têk bir" (çav: Lambert, Wilfred G., "Babylon: Origins". *Babylon: Wissenskultur in Orient und Okzident*", edited by Eva Cancik-Kirschbaum, Margarete van Ess and Joachim Marzahn, Berlin, Boston: De Gruyter, pp. 71–76, 2011).

Çavkaniya dawî ya hemdem mohr û dîrokên wan ên mohrkirinê ne. Ev li vir bi taybetî girîng in, wekî nîşanker, bi kêmbûna epîgrafên din ên Împeratoriya Akadiyan û ji bo dîrozkazanan pir bikêr in. Wekî mînaq, du mohr û yek mohr li Goristana keyeniyê ya li Urê hatin dîtin ku navê keça Sargons En-hedu-ana tê de hebû. Vê yekê hebûna wê piştrast kir. Li ser mohran wiha hatiye nivîsandin "En-hedu-ana, keça Sargon: Ilum-pal[il] (e) porçêkera wê ye" û "Adda, çavdêrê milkê/majordomo yê En-hedu-ana". Li Tell Mozan (Urkeşa kevnar) mohreke ji axê ya Tar'am-Agade (Akkad ji <wê> hez dike) derket holê, keçeke berê nenas a Naram-Sin, ku dibe ku bi endayekî (hukumdarekî) herêmi yê nenas re zewicî bû (çav: Buccellati, Giorgio; Kelly-Buccellati, Marilyn (2002). "Tar'am-Agade,

Daughter of Naram-Sin, at Urkesh" (PDF). In Al-Gailani Werr, Lamia (ed.). Of Pots and Plans. Papers on the Archaeology and History of Mesopotamia and Syria presented to David Oates in Honour of his 75th Birthday. London: Nabu. pp. 11–31.).

Împeratoriya Akad, bi taybetî Sargon û Narim-Sin, ewqas mezin bû ku dîroka wê bi hezaran salan ji nîfşê xwe re hatibû bûhûrandin û vegotin. Ev ji aliyekî ve ji kopiyên yên nivîsên serdema Sargonîk ên hîn jî hene bigire heta çîrokên wêjeyî yên ji tevahiya qumaşê hatine çêkirin ji aliyê din ve diguherî Çend mînaq bi wê rengê dikarin werina diyarkirin:

‘Serhildana Mezin a Li dijî Naram-Sin - Di demekê de di serdema wî de piraniya Împeratoriye, bi taybetî li bajar-dewletên kevin ên bi piranî Sumerî (û an gûtîyî), li dijî Naram-Sin rabûn. Serhildan hate tepisandin lê dengvedana bûyerê di dîrokê de hate bûhûrandin û vegotin. Hin ji çîrokan, mîna "Naram-Sin û hordeyên dijmin" (Babîliya Kevin - di hê gotin ku kopiyek nivîsek li perestgeha Nergal li Cutha ye) û "Gula-AN û Heftdeh key li dijî Naram-Sin" berhevokên wêjeyî bûn ku mijaran bêtir pêş xistin û guhertin. Nimûneya herî kevin, ji serdema Babîliya Kevin, di çend tablet û perçeyên netemam de tê dîtin, ku hinekî ji hev cuda ne, û tê gotin ku ew kopiyên nivîsek li ser peykerê Naram-Sin in ku li perestgeha Ekur a Enlil li Nîppur radiweste. Ji ber ku ew bi nivîsên hemdem û navê salê yên naskirî re li hev dike, ew wekî rast di hê hesibandin, ku Mezopotamyayiyên asayî di hîzîrin ku tiştek xelet diçe di hê vê wateyê ku we yazdanan nerazî kiriye. "... Bi biryara yazdan Astar-Annunltum, Naram-Sin, yê bihêz, di şerê TiWA de li ser Kîsîyan (bi derfet navê kişî pêşnave kassitî bê) [serkeftî] bû. [Wekî din], Îlî-resî, general; Îlûm-muda, Îbî-Zebaba, Îmtalik, (û) Puzur-Asar, serekên Kisê; û Puzur-Ningal, walîyê TiWA; Îlî-re'a, serekê wî; Kullizum, serekê Eresê; Edam'u, serekê Kutha ..." (çav: Douglas R. Frayne, The Sargonic and Gutian Periods (2334–2113), University of Toronto Press, 1993).

Vegotina ‘leneta agadê’, nakokiya nava akad û gûtî û wateya wê yên bi serdema gûtîyan ve girêdayî

Nifandina Agade(çomleka agade, nîfira agade dibêjê, di derbarê gûtîyan de jî wê agahiyan wê bide.) - Berhemeke bi tevahî wêjeyî ye ku bi hezaran salan li Mezopotamyayê hatiye veggotin bê. Di serdema Ur III de, sedsalek an herî zêde du piştî bûyeran hatiye çêkirin, ew di bingeş de propagandaya hunerî ye. Piştî serdemeke dirêj a serdestiya Akadîyan, Sumeriyên ji başûr dîsa serdest dibin. Serdestiya Ur carinan wekî

Împeratoriya Sumerî dihê binavkirin. Ev nivandin hemû tengasiyên berî bilindbûna Urê dixê bin lingên Împeratoriya Akadîyan (ji ber ku Naram-Sin perestgeha Ekur a Enlîl wêran kir dema ku ew ji nû ve ava kir û bû sedema ku heşt xwedayên sereke yên Mezopotamyayê piştgirî û parastina xwe ji Akadê vekîşînin). Her çend di bingeş de çîrok be jî, ew hîn jî ji bo dîrokwazanên kêrhatî ye (çav: "The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature").

Wê dema ku wê bahsa keyê akadî, naram-sin wê were kirin weke keyê sumer wê ev karibê bi derdet hinek wateyên din bi xwe re bide diyarkirin. Minaq wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, têngîna wê gotinê wê weke 'bûyîna serwerê gûtîyan' û an weke ji aliyê kultên wan ve weke hatî herêkirin jî wê karibê weke hinek wateyna ku wê ji gotinê bi wê were derhanin. Di rengekê de wê 'yazdana sin' wê di dema gûtîyan de wê weke yazdana heyvê wê navê wê derkeve li pêş bê û wê navê naram-sin li ser wê yazdanê re wê xwe bide diyarkirin. Wekî din hinek nişanekên din jî ên di wê temenê de wê hebê. Minaq wê navêdên giring ên kultî weke nippur, sippar û ekur û hwd wê di rengekê de wê bahsa serwerî û di wan de bi cihbûna navê naram-sin wê were kirin.

Di rengekê de wê farqe di nava naram-sin û bavê wî sargon de wê di têngînek morfolojikî de ku mirov wê li vir gotinekê wê li ser wê bibêjê wê ew bê ku wê bavî wê bi seferên ku ew dikê wê dagirkirina hemû herêman wê di rengekê de wê bikê. Naram-sin wê weke keyê wê dagirkirinê wê derkeve li pêş. Di demên kurt ên birayên wî çûna ser taxt wê piştî wê ew derkeve ser taxt. Wê di rengekê de wê, bindestiyê wê bikê. Dema ku wê Naram-sin wê herê ser taxt wê, yekser wê herê urukê û parastgeha inanna wê bixwezê ku ew were pîrozkirin. Wusa dihê fahmkirin ku ew rêya herêkirina xwe di wê de dibîne. Di wê temenê de wê piştî wê çavkaniyên ku wê li ser wê yekê wê li urukê wê werina dîtin wê bahsa wê xwesteka wî bikin. Hinek çavkani wê piştî têkbirina "keyêkî gûtîyan" wê piştî wê ew wê bikê. Di wê temenê de wê bandûra têkçûna ev keyê gûtî wê li herêmanê wê dengvedê. Ew wê, pîr zêde wê bahsa wê were kirin û wê were hanin li ser ziman. Lê piştî wê, vegotinên ku wê bahsa 'herêkirina naram-sin' wê di wê temenê de wê li ser wê bisekin in.

Weki din di derbarê nifandina (lenetkirina) agadê de wê hin têngî bi gotinî ku wê ser wê werina nivisandin wê bahsa wê werkiirn. Wê di wan de wê, bahsa gûtîyan wê bikê.. Ev wek berhemeke wêjeyî ya Sumerî ye ku bi gelemperî jê re Nifira Agade (ku ji hêla Sumeriyan ve wekî "Çermê

Enlîl" tê zanîn) tê gotin, û gelek çavkanî û guhertinên wê hatine dîtin, ku îdia dike ku hilweşîna Împeratoriya Akadyayî vedibêje ji ber ku ji hêla yazdanan ve hatibû nifirkirin. Li ser Gutiyan dibêje:

"Enlîl ji çiyayan ew kesên ku ne dişibin mirovên din, yên ku wekî beşek ji Welatê nayên hesabandin, Gutiyan, gelêkî bêserûber, bi aqilê mirovan lê bi aqilên kûçikî û taybetmendiyên meymûnan, derxist. Mîna çûkên piçûk ew bi keriyên mezin li ser erdê difiriyan. Ji ber Enlîl, wan destên xwe li ser deştê mîna toreke heywanan dirêj kirin. Tiştek ji lepên wan xilas nebû, kes ji destê wan derneket. Peyamnêr êdî li ser rêyan rêwîtiyê nedikirin, qeyika peyamnêr êdî li ser çeman derbas nedibû. Gutiyan bizinên pêbawer (?) yên Enlîl ji keriyên wan derxistin û şivanên xwe neçar kirin ku li pey wan biçin, wan ga ji qefesên wan derxistin û şivanên xwe neçar kirin ku li pey wan biçin. Girtiyan nobedarî kirin. Diz rêyan dagir kirin. Deriyên deriyên bajarên Welat di nav heriyê de hilweşîyan, û hemî welatên biyanî ji dîwarên bajarên xwe qîrînên tal derdixistin. Wan di nav bajaran de ji bo xwe baxçe ava kirin, û ne wekî... asayî li deşta fireh a derve. Mîna ku berî dema avakirin û damezrandina bajaran bûya, erdên mezin ên çandiniyê genim nedidan, erdên tijî masî nedidan, baxçeyên avî şerbet an şerab nedidan, ewrên stûr (?) baran nebarandin, nebata macgurum şîn nedibû." (çav: Cooper, Jerrold S., *The Curse of Agade.*, The Johns Hopkins University Press: Baltimore/London, 1983).

Em hindik dizanin ka serwerên Gutî çi yazdanan dihebînin, her çend em dizanin ku ew li pey yazdanan diçûn (hem yên xwe û hem jî yên Mezopotamyayê li gorî nivîsên serwerê wan ê yekem ê naskirî, Erridu-pizir, wekî vê yekê: "[Li ser dijminê xwe] wî ceza da. Yên ku sax man qurbanîyên xwe radest kirin (bi rastî "birin vî"). Wan lingên yazdanê Gutium û Erridu-pizir hembêz kirin (û gotin): "Bila keyê me ... (şikestî bimîne)"(çav: Markina, Ekaterina, "They embraced his feet, saying ... and ezêbum as idioms of loyalty and defiance in Sargonic", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 100, no. 2, pp. 165-168, 2010).

Û di dewama wê de wê ev bê gotin: "[yazdanê ... yazdanê wî (kesane) ye], [yazdana Esta]r-[Annuni]tum (ya wî ye) ..., (û) yazdanê Ilaba, yê bihêz ê yazdanan, eşîra wî (yazdanê) wî ye. Erridu-pizir, keyê bihêz ê Gutium û çar perçeyan: ... û peykerê xwe ji yazdanê Enlîl re li Nîppur terxan kir. Ji bo yê ku vê nivîsê jê bike, bila yazdanên (wek) Samas, Astar, [û] Ila[ba] bingeheên wî hildiweşînin û nifşên wî hildiweşînin."(çav: Douglas Frayne, "Gutium" in "Sargonic and Gutian

Periods (2234-2113 BC)", RIM The Royal Inscriptions of Mesopotamia Volume 2, Toronto: University of Toronto Press, pp. 219-230, 1993).

Û di dewama wê de wê li ser serê gopalê hukumdarê Gutî yê paşîn La-erabum ev wê bê; "Lasirab, keyê [G]utium, Lacuna ... çêkirî û terxankirî (ev gopal). Ji bo yê ku vê nivîsê jê dike û navê xwe dinivîse (li şûna wê), bila yazdanê Gutium, Astar, û Sin bingeheên wî hildiweşîne û nîfşên wî hildiweşîne." (çav: Douglas Frayne, "Gutium" in "Sargonic and Gutian Periods (2234-2113 BC)", RIM The Royal Inscriptions of Mesopotamia Volume 2, Toronto: University of Toronto Press, pp. 219-230, 1993).

Yazdanek muhtemel ê Gutium hatiye diyar kirin, Abublab, ku bi Ninurta re dihê nas kirin (çav: Litke, Richard L., "A Reconstruction of the Assyro-Babylonian God-Lists, AN: dA NU-UM and AN: ANU SA AMÊLI", New Haven: Yale University, 1998).

Ji bilî çend nivîsan, bi piranî ji hukumdarek yekane, Erridupizir, piraniya tiştên ku di derbarê nav û serdestiyên hukumdarên Gutî de têne zanîn ji Lîsteya keyên Sumerî dihê. Ji bo listeya keyê sumeri nêzikî du rêzinên deh û deh çavkanî hene, piraniya qatan, ku pir caran nakok in. Çavkaniya herî kevin ji serdema Ur III ye, demek dirêj piştî hin bûyerên ku hatine vegotin. Berevajî vegotinên wêjeyî, ku tê de Împeratoriya Akadî dikeve destê horiyên Gûtiyan, desthilatdariya listeya keyên sumeri ji Akadê derbasî Urukê dibe, ku dû re dikeve destê Gûtiyan. Her weha nayê zanîn ka xanedanên ku di listeya keyên sumeri de hatine navnîş kirin hemî li pey hev in an jî di desthilatdariyê de hevûdu digirin. Bala xwe bidinê ku rêz û dîrok di guhertinên cûda yên listeya keyên sumeri de diguherin. Dirêjahiyên serweriyê yên navnîşkirî di piraniya serdema Gûtiyan de nisbeten kurt û yekreng in.

Nivîseke hukumdarê Ûrûkê Utu-hengal, ku ji 3 kopiyên Babîliyên Kevin dihê zanîn, têkçûna Gutian (û keyê wê Tîrîgan) û vegera serweriyê bo Sumer bi bîr tîne. Li navên Mezopotamyayî yên generalên Tîrigan bala xwe bidin. Nivîs bi wê rengê ya:

"yazdanê Enlil—(dema) Gu[tium], marê dirandar ê çiyê, yê ku bi tundî li dijî yazdanan tevdi gere, yê ku keyeniya welatê Sumerê dibe welatê çiyayan, yê ku welatê Sumerê bi xerabiyê dikuje, yê ku jîna kesê ku jinek heye digire, yê ku zarok ji kesê ku zarokek heye digire, yê ku xerabî û xerabiyê dixwe welatê (Sumerê)—yazdanê welatên biyanî, yazdanê Enlil, zîlamê bihêz, keyê Urukê, keyê çar navçeyan, keyê ku gotinên wî nayên redkirin, Utu-hegal tayîn kir ku navê wan tune bike. (Li ser vê yekê) ew (Utu-hegal) çû ba xatûna xwe, yazdana Înanna, (û) jê re dua kir: "Xatûna

min, şêra şer a ku welatên biyanî veguherandiye, yazdanê Enlil, min tayîn kir ku keyeniya welatê Sumerê vegerînim." Artêşên dijmin (her tişt) di bin lingan de tepisandin. Tirî[gan] hebû, keyê Gutîûmê..., (Lê) kesî li dijî wî tedbîr negirt. Wî her du peravên Çemê Dicleyê girtibûn. Li başûr, li Sumer, wî zevî (av) girtibûn. Li bakur, rêyan girtibû (û) bûye sedema şînbûna giyyayê dirêj li ser rêyan(an) ên welêt. (Lê) key - Utu-hegal - zîlamê bihêz, ku ji hêla yazdanê Enlil ve hêz lê hatiye dayîn, di dilê yazdana Înanna de hatiye hîlbijartin, ji Urukê derket (û) ... di perestgeha yazdanê Îşkur de ava kir. Wî bi vî awayî ji welatîyên bajarê xwe re axivî: "yazdanê Enlil Gutium da min. Xanima min, yazdana Înanna, hevalbenda min e. yazdanê Dumuzi-ama-uşumgal-ana got, 'Ev mesele ji bo min e.'" yazdanê Gilgamesh, kurê yazdana Ninsun, wî (Dumuzi) wek walîyê min tayîn kir. Wî welatîyên Uruk (û) Kullab bextewar kirin. Wî bajar wekî ku yek kes be, şopand. Wî (Utu-hegal) leşkerên xwe yên bijartî yên elît bi awayekî rast organîze kirin. Piştî ku wî (Utu-hegal) ji perestgeha yazdanê Îşkur derket, di roja çaremîn de wî ... li bajarê Nagsu li ser kanala Iturungal ava kir. Di roja pêncemîn de wî ... li perestgeha Ili-tappe ava kir. Wî generalên Ur-Ninazu (û) Nabi-Enlil, ku Tirigan wek balyoz şandibûn welatê Sumer, girt (û) destên wan kelepçe kirin. Piştî ku ew ji perestgeha Ili-tappe derketin, di roja şeşemîn de wî ... li Karkar ava kir. Ew ber bi Iskur ve çû û dua lê kir û got, 'Ey yazdanê Îşkur! yazdanê Enlil çeka (xwe) daye min. Tu dikarî hevalbendê min bî.' Ew di nivê şevê de [rabû] û di sibehê de [pêşve çû] heta (xalek) li jor Edeb(?). Wî ji wî (Utu) re dua kir, (got): 'Ey yazdanê, Utu! yazdanê Enlil Gutium da min. Tu dikarî bibî hevalbendê min.' Li wê derê wî ji bo Gutiyan dafik danî (û) leşkerên xwe li dijî wan bir. Zîlamê bihêz Utu-hegal generalên wan têk bir. Piştî Tirigan, keyê Gutiumê, bi tena serê xwe reviya. Li cihê ku wî hewl da jiyana xwe - Dabrum - rizgar bike, ew (di destpêkê de) ewle bû. (Lê) xelkê Dabrumê Tirigan nehiştin, ji ber ku wan fêhm kir ku keyê ku yazdanê Enlil desthilat daye wî Utu-hegal bû. Qasidên Utu-hegal Tirigan bi jina wî (û) zarokên wî re li Dabrumê girtin. Wan destên wî kelepçe kirin û çavên wî girêdan. Utu-hegal ew li ber lingên yazdanê U[tu] danî û lingê xwe danî ser stûyê wî. "Gutium, marê dirandar ê çiyê - ... ji rêyên avê av vexwar ([?]).... (Utu-hegal) hate rakirin ... wî keyî li welatê Sumer vegerand." (Çav: Douglas Frayne, "Uruk" in "Sargonic and Gutian Periods (2234-2113 BC)", RIM The Royal Inscriptions of Mesopotamia Volume 2, Toronto: University of Toronto Press, pp. 274-296, 1993).

Ev çavkanî li ser sînore di navbera dîrok û nivîsandina wêjeyî de dijî. Hin hêmanên wê ji kopiyên Babîliyên Kevin ên nivîsên keyeniî yên Naram-Sin in. Ew bingeh veguherî cûrbecûr hewldanên wêjeyî bi navên wekî "Naram-Sin û Hordeyên Dijmin". Yek ji wan ên têkildar "Gula-AN û Heftdeh keyên li dijî Naram-Sin" e. Vegotin ew e ku keyê Gutî Gula-AN, bi rêberiya 17 keyên din, hêrîşî Akad dike û têk diçe, dîl tê girtin û dûv re ji hêla Naram-Sin ve tê berdan, lê dîsa hêrîş dike û dibe sedema şerekî mezin ku encamên wî nayên zanîn.

"... Gula-AN, keyê Gut(i)um, [. . .], ku min di şerê xwe yê bihêz de [şikand] [. . .], û ku min ew berdabû ku vegere axa xwe (lê) PN [ew tevî bû], ew ê ku ne goşt e û ne jî xwîn e, bi rastî ew [. . .]. Li Amanus çiyayê sedir [wî şewirî]. Li ber perçeyên mezin ên çiyayên [zîv(?)], deriyê wê girt û bi dizî di şevê de hêrîşî wan kir û [hêzên] min ên çekdar ew kuşt, wî qir kir û wî [binpê kir]. [Wî] ji cenazeyên wan girseyek tevlihev çêkir. Dep û wadî bi xwîna wan [tijî] bûn. Heta rojhilat, şeş demjimêrên ducarî wî [meşek bi zorê kir]. Wan nehiştin (ez?) bêhna xwe vedim [. . .]. Wî li pey min çû, wî [bi hêrs hêrîşî] min kir. 90,000 leşkerên min, ku di bin femandariyê de bûn ji [PN], wî kuşt, wî qir kir û wî tepeser kir. Di 360,000 leşkerên min de min [bawerî hebû]. Kurê bêkes [. . .], Wî ez dorpêç kirim. Ji bo xatirê (?) jiyana Sargon [bavê min] ..." (çav: Westenholz, Joan Goodnick. "Chapter 9. The Great Revolt against Naram-Sin". *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 221-262, 1997).

Di derbarê lêkolînên erkolojîkî ên ku wê bahsa dema sargon û an naram-sin wê bikin de wê bahsa serkevtinên wan ên li hemberê gûtiyan wê bikin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê çendî ku wê heman çavkani wê bahsa qada gûtiyan weke qada keti bin serwerîya akadîyan de jî lê li vir wê hinek ne diyarî û ne zelali wê hebin. Di serî de wê navê gûtiyan wê çendî ku wê weke di dînenekê keyeni de wê were dîtin de jî lê ew ji du alîyan û bi du dîmenan li ser hev re wê weke ku wê pêwîst bê ku ew di rengekê de were fahmkirin. Di dîmenê pêşî de ku wê weke çerçoveyek keyeni ku ew bi wê were xêzkirin û diyarkirin bê û ev wê di wê temenê de wê gûti wê weke keyeniyekê wê were û diyarîkê.

Dîmenê din wê weke dîmenekê ramyarî û hegomenîkî bê û ev wê di dîmenekê giştî de bê û wê di wê temenê de wê bi wê dîmenê dawî wê nikaribê wê sînore wê di rengekê de wê bi têgînek keyeni bi teyênê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê hinek gotinên ku wê di wê temenê de wê karibin werina fahmkirin wê di wê temenê de bin

ku wê li deverna wê bahsa '70 keyeniyên gûtiyan ku wê bi carekê wê dest bi şerkirina bi akad re wê bikin. Di wê temenê de wê sînorê keyeni wê di wê temenê de wê her çendî ku wê her keyeni weke bajar-dewletê û hwd wê sînorê wê were diyarkirin jî lê ev wê, dikarê weke cihêbûnekê di nava xwe de wê bigirê. Em vê encamê ji kû digihijina wê? Em ji wê digihijina wê ku wê di wê demê de wê gûtiyî wê navendên kultî ên weke nippur, isin, larsa, kur, sippar, û hwd wê wek an wê navendên mazin wê avabikin. Ev navendî wê ji têngînek keyeni û fahmkirina wê ya bi wê rengê wê zêdetirî wê weke têngînek kultî ku wê bi berfirehiya wê ya hegomenikî wê karibê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê uruk wê, navendek giring û mazin ku wê li ser navendên weke isinê, girsû, arappa, û gelek navendên û hwd ku wê bibin wê li wan serwer bê. Babil jî wê di nava wan de bê.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê dema ku em, bahsa akad li ser wê temenê re wê bikin em nikaribin bêjin ku wê kultên herêmê wê redbikê û wê li şûna wan wê kultna din wê pêşbixê. Bi demê re ku wê li ser yên heyî re wê pêşxistinê wê bikê û wê wergerandinê wê bikê jî lê wê di rengekê de wê di wê temenê û ahengê û çerçoveya heyî de wê xwe salixbikê û wê di wê temenê û çerçoveyê de wê werênê ser ziman.

Ev jî wê wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Di nava kurdan de wê hê jî wê di vegotin û çîrok û çîvanokên wan de wê têngihên ku wê li ser gûtiyan ku wê bahsa wan wê were kirin de wê hinek gotinên weke ji bakûrê mesopotamya û heta rêza-çiyayên zagrosan wê serweriya wan wê bahsa wan wê were kirin. Wekî din wê heta rêza çiyayên amanosan, torosan û hwd wê di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin. Ev wê çerçoveyek hegomenikî a ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê û çerçoveyê de wê karibê wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê wernê ser ziman bê.

Çerçoveya gûtiyan di vegotin û têngihên kurdan de wê ne weke keyeniyekê wê were diyarkirin. Wê weke çerçoveyek giştî a mazin ku ew di nava wê de wê bi gelek keyeniyên weke bi tifaq û hwd wê bi hev re wê weke peymankirî wê bijin re wê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê ev çerçove wê di têngînek weke cihêreng de wê bahsa wê were kirin

û wê werê hanin li ser ziman. Ji wê çerçoveyê ku mirov bi rehetî digihijê têtînek weke ya bi gotina imparatoriye wê di wê temenê de wê piştî wê ku em ji nava nivisarên ji dema sargon û kurê wî naram-sin ku em dixwênin jî wê têtîhên ku wê yekê wê piştrast bikin em li wan digihijin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din jî bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê dema ku wê sargon wê were ser taxt wê direngê de wê bi carekê wê weke imparatoriyeke wê bikê. Dagirkirin û an fetihkirinên wî yên weke bi keyeniyên din wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê ku ew wê, di wê temenê de wê, ji du aliyên ve wê karibê li gorî karakterê demê ew were fahmkirin. Yek wê di rengê de wê weke têtînek serwerîye a giştî ku wê weke imparatori ku wê temenê wê ji xwe hebê bi têtîhên weke konfedereli û hwd ku wê berê bi gûtiyan re wê were jiyankirîn bê. Ya din a duyem jî wê di wê temenê de wê bi kultên wê yên serwer bê. Navê naram-sin bixwe jî wê di dawîye de wê bi navê yazdanê heyvê ê bi navê 'sin' re wê di rengê de wê were bi temenkirin. Ev yazdanê gûtiyan a.

Di wê çerçoveyê de wê çerçoveya serwerîya gûtiyan wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê were fahmkirin.

Mijare gûti û akadiyan wê têtîliya nava wan wê a berê wê zêde wê ne zelalîyek wê di wê de wê hebê. Di aslê xwe de wê dema ku em rewşa têtîliyên pêşî sargon û an berî dema sargon ku wê hinekê li ser wan bihizirê wê hinek hizrên morfolojikî ku wê karibê weke hinek birhanên bi fahmkirin ku em bigihijinê de wê di wê temenê de wê xwe di rengê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Mijare gûtiyan wê di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di wê temenê de wê hinekê wê li ser wê bisekinê û wê di wê çerçoveyê de wê weke aloiyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê û çerçoveyê de wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê werênê ser ziman bê.

Mijare gûtiyan wê di wê temenê de wê bi têtîliyên wan ên bi akadiyan re wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, direngê de wê weke karibê wê di şêwayekê de wê weke ku wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê, weke sergirtinê û an nepenîyekê berê sargon wê rewşa dîmenê têtîli û serwerîya wê demê wê di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê, di rengê de wê weke ku

wê bi hev ree û di nava hev de wê di şêwayekê de wê weke ku wê were jiyankirin. Ev wê bi wê re wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê, çand û kulta rûniştî wê di wê çerçoveyê de wê di temenê wê xate pêşketinê ya ji gûtî li akad wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ji xwe wê dema ku em bahsa akad û navenditiya wê bikin wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê bi wê karibê wê bigihijê encamekê. Wê navenditiya wê di rengekê de wê li ser navendên berê re wê bibê. Yên dema gûtîyan wê bibê. Di wê temenê de wê navendîtîyên gûtîyan wê di wê rengê de wê weke yên ku wê karibin wê werênê ser ziman. Weke agade, nippur, sippur, uruk, isin û hwd wê çend ji wan navendên ku wê di wê temenê de wê karibin bên kirin weke mijare gotinê.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman. Mijare navendîtîyê wê weke aliyekê din ê ku wê bi navê akad re wê weke aliyekê nezalal wê xwe bide diyarkirin bê. Di wê temenê de wê têtîna agade wê bi hinek rewşên ku wê bahsa wê were kirin wê were kirin. Minaq wê agade wê rûxandina wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Mijare agade û lenate wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê bi pêvajoyên rûxandinê wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê. Di nava gûtî û akad de wê temenê ixtilafê û pevçûnan wê tenê wê nikaribê bi serwerîyê û an xwestina weke akad weke hêzek nû dixwezê serwer bibê wê di wê temenê de wê karibê bi teneê wê fahmbikê bê. Ji wê zêdetirî wê ev wê hebê ku wê, dijberiyên li ser kultan û an hêrîşên li navendên kultan ku wê weke temenê pevçûn û dijminatîyên mazin û demdirêj wê biafirênin wê bibin.

Ji navaroka nivisar û tabletên di wê temenê de wê werina ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê dîmenek jî wê hebê. Di wê warê de samuel noah kremer wê dema ku wê bahsa 'leneta aqade' wê bikê wê di wê temenê de wê weke ku wê bixwezê dîmenekê di rengekê de ew xêz bikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mijare agade û lenetkirina li ser wê re wê di wê temenê de wê, di aslê de wê weke hinek aliyên ku wê têtîna hegomenikî re wê karibin werina

fahmkirin ên wê demê ku wê bi pevçûnên nava gûtî û akad re wê xwe di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê fahmkirinên ku em digihijina wan wê di wê temenê de bin ku wê, dîmenekê kultî wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê bê.

Di demên piştre wê, dema ku em piştî akadiyan li dem û pêşketina kassitan li herêmê dinerê wê weke bi heman dîmenê gûtî û akad wê weke ku wê bigihijê sentezekê di temenê ramyarî-kultî de. Wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê ew wê fahmbikê. Ev sentezkirina kassitan bi serê xwe wê weke aliyekê ku ew ne hatiya fahmkirin bê û wê di wê temenê de wê hinek aliyên bi pirsgirêkên demê jî wê karibê di ronikirina xwe de bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Serdema akad wê di wê temenê de wê, di temenên berê wê û an ku wê bi gotina 'pre-sargonik' re wê were diyarkirin wê di wê temenê de wê weke aliyekê ne zelal bê. Lê ku ew were zelalkirin wê weke ku wê ji van aliyên ve wê hinek fahmkirinan wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare demên pre-sargonikî wê di renekê de wê nezelaliya wan wê di wê temenê de wê hinek pirsên giring jî wê weke ku wê bi xwere û an wê di xwe de wê di renekê de wê weke ku wê bihawênê ku ew wê weke pêwistin ku ew di renekê de wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di çavkaniyên di derbarê hatina sargon a li ser taxt de wê, weke berdestê keyê gûtî ê ur-zababa bê. Di wê temenê de wê weke generalekê wî ku ew hêza mazin wê di destê xwe de digirê û ew wê, bi hûner wê ji wî were bahskirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê fahmbikê bê.

Minaq Enlîl di serdemên herî kevin ên Sumeriyan de wekî kurê xwedayê ezmanan An di panteonê de cih girt. Ew duyemîn yazdanê afirîner ên panteonê ye. Nîpûr, ku navenda wê ya kultê xala girêdana di navbera bajarên Sumerî û bajarên bakur de bû, navê perestgeha li Nîpûr, Ekur, bû, ku tê wateya "mala çiyayî". Di zimanê Sumerî de wekî "dur-an-ki" jî tê nivîsandin, ku tê wateya "girêdana di navbera erd û ezman de". Enlîl, ku hejmara wî ya pîroz 50'e, di heman demê de keyê 50

yazdanên mezin ên Sumeriyan e. Di baweriya Sumeran de, Enlîl wekî yazdanê ku keyan hildibijêre, wan tayîn dike û hêzên rêveberiyê dide wan derdikeve pêş.

Bi rastî, ji nivê hezarsala 3'în a berî zayînê û pê ve, ew wekî yazdanê sereke yê panteona Sumerî-gûtî hate hesibandin. Enlîl di nivîsan de wekî "En-lîl", "En-lîl-lá", "Ab", "Kur-gal", "Nu.nam.nir", di zaravayê Emesal de wekî "Mul-lîl", "Mu-ul-lîl", û di çend nivîsên Asûrî de wekî "Bad" dihe behs kirin. Di nivê duyemîn a hezarsala berî zayînê de, ew wekî "lugal-kur-kur-ra" dihe nasîn ku ew dihe wateya "keyê hemû welatan" û "ab-ba-dingir-dingir-re-ne" dihe nasîn ku ew dihe wateya "bavê hemû yazdanan". Enlîl bi sernavên wekî "kur-gal" "çiyayê bilind", keyê welatên din, bahozeke hêrsbûyî, ga yê hov, bayê rojhilat, bayê bakur jî dihat nasîn.

Diyar e ku sernavê "lugal-kur-kur-ra", ku nîşan dide ku Enlîl wekî keyê hemû welatan, tevî welatên biyanî jî, dihat hesibandin, di nivîsên keyenî yên serdema Xanedaniya Destpêkê ên demên gûtîyan de sernavê herî zêde dihe bikarhanîn. Her wiha di rituel û pîrozkirinên "zà-mî" de pir caran wekî "nu-nam-nir" dihe nivîsandin. Li vir, "nam-nir" dihe wateya otorîte, serwerî, keyenî, û an "nu" li şûna "nun", ku dihe wateya mîr û an key, dihe bikar hanîn. Komek ji nivîsên ji serdema Presargonîk an jî serdema xanedaniya Er nivîsên UD.GAL.NUN in, ku şêwazek nivîsandinê ya kevnartir nîşan didin. Piraniya van nivîsan ji Ebû şelabih hatine derxistin û ji hêla Robert Biggs ve hatine weşandin. Li vir têgeha UD.GAL.NUN bêtir wekî formeke kevn û cuda ya rastnivîsîna Enlîl û bajarê Enlîl Nîppur tê hesibandin. Di lêkolîna ku L. Feliu li ser etîmolojiya navê Enlîl kiriye de, hatiye destnîşankirin ku hebûnên yazdanî yên wekî Utu û Nanna bi sernavên ku taybetmendiyên wan ên ronakbîr nîşan didin hatine navandin, lê di sernavên Enlîl de navek bi taybetî bi bahoz an bayê ve girêdayî tune bû. Her weha di listeya keyên sumerî de Enlîl wekî "en-lîl en gim-ri šá-a-ri" û di tabletek bi nav "K.2892" de wekî "en-lîl en gim-ri" dihe nivîsandin. Ev sernav dihe wateya "bêlgimri", ku dihe wateya "serwerê her tiştî (hemûyan), tevahiya cîhanê". Enlîl ji hêla Feliu ve wekî yazdanê gerdûnî dihat hesibandin ji ber têkiliya wî bi diyardeyên cûda yên wekî erd, ezman, cîhana binê erdê, çiya û sernavê wî di vê navnîşê de dihen diyarkirin. Bajarê Nîppûr di serdema Xanedaniyên Destpêkê a sumerî-gûtî de girîng bû ji ber ku cihê ku keyên Sumerî lê dihatin hilibijartin û meşrûiyetê distandin, girîng bû. Dihê zankirin (texmînkirin) ku perestgeha Enlîl cihê ku hemû gelê

Sumerî di vê serdemê de lê kom bûne bû. Entemena, yek ji keyên Lagaşê di serdema Xanedanên Destpêkê de, wekî "keyê ku asa/gopalê wî ji hêla Enlîl ve hatibû dayîn" dihê wesfandin. Ev gotin her çend di derbarê hêz û desthilatdariya wê ya leşkerî de tu agahî tune be jî, desthilatdariya Nîppûr li ser bajarên Sumerî ji serdema destpêkê ve nîşan dide. Ev desthilatdarî muhtemelen aîdî keşişên Nîppur, ankû Enlîl bû, û keyên bajarên din ên Sumerî dema ku tac digirtin ji hêla wan ve dihatin pîrozkirin.

Di navlêkirina enlîl de wê navên weke 'kur-gal' wê di rengekê de wê hinek norfolojiyên weke 'kûrê gel' wê di zimanê roje me de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wek din navê wî di wateya 'serweriya kur' de jî wê karibê bi hinek navna fahmbikê. Di wê temenê de wê ew wê weke key û an yazdanê keyan jî wê di rengekê de wê were diyarkirin. Navendî nippur wê piştî dema gûtiyan wê di dema akadiyan jî wê hebê. Lê di rengekê de wê, di hinek nivisan de wê bahsa hêrişên akadiyan li wê navendê ku wê weke temenê şer û pevçûnên demdirêj jî wê di rengekê de wê were kirin. Wê yek ji wan mijarên vegotinên weke 'lenate agade' wê di wê temenê de wê weke ku wê hinek fêrsên fahmkirinê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Leneta agade û an nifira agade wê wek vegotinek ku wê çendî wê weke çîrokekê wê vebêjê lê wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi têginek weke serborî a bajarê agade re wê li wê weke ku wê tişt a hati serê parastgeha enlîl jî wê vebêjî. Li gorî hinek vegotinên bi devkî ku ew heta roja me jî di nav kurdan de wê li ser mijarê wê werina vegotin de wê bê gotin ku ew wê, sedema şer û pevçûnên demdirêj ên dnava gûti û akad de jî bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Leneta Agade wek çîrokek û an vegotinek e ku vedigere Serdema Ur III ya Mezopotamyayê (2047–1750 b.z), her çend tê texmîn kirin ku eslê wê hinekî kevintir e. Ev çîroka di derbarê pêvajoya piştî derketina li holê weke hêzekê a akad û rengê têkiliya wan a rikhev a bi gûtiyan re wê weke ku wê li ser temenekê kûltî re wê bide diyarkirin bê. Li ser wê çerçoveyê wê, rohnîyek jî li rengê têkiliyên ramyarî jî bi awayekê morfolojikî wê weke ku wê were lê girtin.

Ew çîroka keyê Akadî Naram-Sin (2261–2224 b.z) û rûbirûbûna wî bi yazdanan re, bi taybetî bi yazdanê Enlîl re vedibêje.

Naram-Sin piştî damezrînerê wê (bapîrê wê) Sargonê Mezin (2334–2279 b.z) wekî serwerê herî girîng ê Împeratoriya Akadyayê tê

hesibandin. Wî sînorên împaratoriyê fireh kir û hêz, prestîj û hêza leşkerî ya wê zêde kir. Ew û bapîrê wî di nav sedsalan de mijarên gelek çîrok û efsaneyan bûn, û çîrokên wan di nav yên herî populer ên Mezopotamyayê de bûn. Dema ku keyê Asûrî Asûrbanîpal di sedsala 7an a berî zayînê de li Nînewayê pirtûkxaneya xwe ya navdar kom kir, wî hemû berhemên nivîskî yên ku li seranserê împaratoriya wî dihatin dîtin bi xwe re anî; û di nav van de çîrokên keyên Akad jî hebûn.

Leneta (nifira) Agade beşek ji cureyek wêjeyî ya Mezopotamyayê ye ku wekî "wêjeya naru" tê zanîn, ku kesayetiyek navdar ji dîrokê (bi gelemperî key) wekî karakterê sereke di çîrokek didaktîk de nîşan dide, ku pir caran li ser têkiliya mirovahiyê bi yazdanan re ye. Ev çîrok ne dîrokî ne, an jî qet nebe wekî niv-dîrokî têne hesibandin. Bo nimûne, çîroka ku bi navê Serhildana Mezin tê zanîn, bi ihtimaleke mezin li ser serhildanekê ye ku di destpêka serweriya Naram-Sin de qewimî ye, lê ew van bûyeran bi awayekî rast venabêje, û heman tişt jî bo çîroka bi navê Efsaneya Cutha jî derbas dibe. Bi van çîrokan û yên din, nîfşên paşîn dê Naram-Sin bi Nifira Agade ve girêbidin.

Ew çîroka wêrankirina bajarê Agadê bi daxwaza yazdanan ji ber xirabiya Naram-Sin vedibêje. Her wiha bi awayekî pir balkêş li ser pîrgirêka êşa biwate disekine, ji ber ku hewldana Naram-Sin nîşan dide ku sedema êşa xwe ji yazdanan bistîne.

Li gorî nivîsê, yazdanê mezin ê Sumerî Enlîl kêfa xwe ji bajarê Agadê vekîşandiye, bi vî awayî rê li ber ketina yazdanên din vekirîye û bi hebûna xwe bajar bêtir pîroz kirîye. Naram-Sin nizane çi kirîye ku ev bêbextî lê hatiye kirin, ji ber vê yekê dua dike, nîşan û nîşayan dixwaze, û dema ku li benda bersivê jî yazdanê ye, "dikeve depresiyoneke heft salan."

Di dawiyê de, ji ber ku ji bendê westiyabû û ji ber ku bersivê nestendibû hêrs bûbû, artêşa xwe kom kir û ber bi perestgeha Enlîl a li Ekurê li bajarê Nîppurê ve meşîya û wê wêran kir. "Ew şoqên xwe datîne ser kokê û kêrên xwe datîne ser bingehan heta ku perestgeh wek leşkerekî mirî bikeve ser çokan." Bê guman, ev hêrîş ne tenê hêrsa Enlîl lê di heman demê de ya yazdanên din jî derdixe holê, yên ku Gutium, "gelek ku ti sînorkirinê nas nake, ku ji bilî îmajê mirovan xwedî aqilê kûçikan û taybetmendiyên meymûnan e" divebêjê, dişînin da ku Akad dagir bike û wêran bike.

Wek din jî wê sedemên bi vegotina nava vegotina agade de wê hinekê jî wê di derbarê şer û pevçûnên nava akad û gûtfîyan de jî wê di rengekê de

wê weke ku wê vebêjê. Di wê temenê de wê ev wê weke rewşek ku wê hemû gûtiyan wê bikê nava şer jî wê bibê. Ber vê yekê fahmkirina destana vegotina leneta agade wê di wê temenê de wê weke aliyekê giring ê temenê raperina gûtiyan jî wê bi carekê ku wê li hemberî akad wê bibê wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Vegotin wê bêgûman wê gelek beşên wê hebin. Lê hinek beşên weke ku ew ne hatina parastin û an jî ne gihiştina li roja me. Yan jî di rengekê de wê, weke çerçoveyek vegotinî a berfireh bê ku ew berfirehiya wê ne gihiştîya roja me.

Vegotina leneta agade wê di wê de wê weke ku wê were dîtin wê enlil wê weke yazdanekê mazin û serek ê dema gûtiyan wê were dîtin û wê ji wî re wê berg wê bikin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, rewşa akadê û derketina wê ya li holê û encamên wê yên li herêmê wê ji aliyekê ve wê karibê wê fahmbikê. Karibê li ser encamên wê re wwê pêvajoya têkiliya nava gûti û akad jî wê ji aliyekê ve wê fahmbikê.

Pişti wê bi şerkirina Gûtiyan, birçibûnek berfireh çêdibe, mirî di kolan û malan de dirizin û bajar wêran dibe, û li gorî çîrokê, bajarê Agadê û Împeratoriya Akadê bi dawî dibin, dibin qurbana xwude(na)perestiya keyekî li hember yazdanan.

Lêbelê, tu tomarên dîrokî yên ku Naram-Sin li Nîppurê Ekurê bi zorê xistiye xwarê an jî perestgeha Enlîl wêran kiriye tune ne, û tê texmînkirin ku Nîfira Agade berhemeke pir derengtir e. Ew hatiye nivîsandin da ku "fikareke îdeolojîk bi têkiliya rast a di navbera yazdanan û serwerê teqez de" îfade bike, û nivîskarê wê Akad û Naram-Sin wekî mijara xwe hilbijartiye. Heta wê demê, statuya efsanewî.

Mijare nîfir û an leneta agade wê di rengekê de wê weke mijare ku wê karibê wê di şewayekê de wê werênê ser ziman ku wê weke piştî wêrankirina agade bi destê naram-sin wê piştî wê hemû keyeniyên gûtiyî wê rabin raperin û şer. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê ev wê weke yazdanê wan enlil wan radikê ser piyan wê di dîmenekê de wê bibê. Di dîmenekê de wê li dora wê kultê wê weke yekbûnek giştî a imparatori wê li hemberî rewşa imparatori a akadê jî wê bi wê re wê bi xwezayî wê weke ku wê biafirê.

Vegotina agade wê di rengekê de wê têkiliyek wê ya teybet a ku mirov wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Li gorî tomarên dîrokî, Naram-Sin rêz li digirtan digirt û bi rastî jî pir olperest bû. Wêjeya Naru li Mezopotamyayê kevn wek cureyek pir populer bû, lê pir caran, guhertina rabirdûyê ya ku ji hêla van çîrokan ve hatî pêşkêş kirin wekî dîroka rastîn dihat pejirandin.

Her çend "The Curse of Agade (leneta agade)" behsa têkiliya rast a di navbera yazdanan û key de dike jî, ew di heman demê de pirsgirêkek di derbarê êş û wîma yazdanan de derdixe holê ku ew qet bersiva wê nade: çima Enlîl di serî de kêfa xwe ji bajêr vekişand, û çima Naram-Sin heft salan ji yazdanan ji bo bersivêkê lava kir? Tu yek ji wan nagirî? Hunermendiya nivîskarê kevnar ê nenas di metnê de diyar e, ji ber ku tu carî bersivêk ji van pirsan re nayê dayîn, mîna ku di jiyânê de tu bersivêk têrker nîne dema ku dor tê ser çareserkirina sedemek êşa mirovan.

Enlîl kêf û parastina xwe ji bajêr vedikişîne ji ber ku ew dixwaze; Sedemeke din nehat dayîn. Ev senaryoyek bi temamî cuda ye ji Kitêba Eyûb di Incîlê de, ku tê de Xwedê destûrê dide Şeytan ku jiyana Eyûb xera bike da ku di behîsê de bi ser bikeve. Enlîl di bin zexteke wisa de nebû û bi hêsanî dikaribû Akad bi tenê bihêle da ku pêşveçûna xwe bidomîne. Hin zanyar, wek Jeremy Black, nerazîbûna Enlîl wekî redkirina wî ya naskirina Naram-Sin wekî keyê rewa şîrove kirine. Li gorî Black, Enlîl di bin serweriya Sargon de bi kerema xwe Akad terxan kiriye û rewatiya tiştêkî din nas nekiriye. Lê li gorî çîrokê, Naram-Sin ne di rewşekê de ye ku vê yekê bizanibe.

Di aslê xwe de wê vegotina leneta agade wê tiştêkî din wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ew jî ne pejirendina keyeniya naram-sin bê. Di wê temenê de wê, di morfolojiya vegotinê de wê ev wê hebê. Aliyê ku wê herê nakin wê weke ji navaroka vegotinê wê were fahmkirin wê civakên gûtîyî bin. Wê di encama wê de wê raperin û şer wê li hemberê wê bikin. Di dîmenê xwe vekişîna enlîl de jî wê bi morfolojîkî wê weke di derbarê meşrûiyeta wî ya keyeni de wê çawa wê weke di wê aliyê de wê lêpîrsînêkê wê bide çêkirin wê xwediyê wateyek bi wê jî bê.

Di wê temenê de jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmîbê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare vegotina leneta agadê wê di wê temenê de wê gelek nepeniyên dîrokî ên bi pirsgirêk ku wê di têkiliya nava gûtî û akad de wê bibin wê weke çavkaniya wan jî wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, rewşa leneta agade wê di şewayekê de

wê piştî dema sargon û kûrê wî û desthilatên wan encamên wan ên ku ew hatina diyarkirin wê hinekê jî wê bi wê ve wê weke girêdayî bê.

Vegotina agade bi jiyana şivantiyê li bajarê Akadê dest pê dike, ku hemû dewlemendiyên herêmê ji deriyên wê diherikin, û beşa yekem di sedsala 56-65an de tê. Heta xêzan berdewam dike. "Ew nikarîbû xwesteka xwe ya amadekirina bingeha perestgehekê ragire, mîna ku ew welatiyek li wir be, ev tê vê wateyê ku îştar, ji ber ku hemû dewlemendiya di destê Akad de nas dikir, hîs dikir ku divê ew û yazdanên din bîr rûmetdarkirin û di wan dewlemendiyan de para wan hebe - mîna ku welatiyekî dîndar ê bajêr dê hîs bikira."

Lêbelê, di rêza din ên dewama wê de, em fêr dibin ku "ravekirina ji Ekur acizker bû", yanî Enlîl li ser rewşê heman hest nedikir û avakirina perestgehê herê nedikir, ku nerazîbûna wî ya li hember Akad nîşan dide. Sedema vê nerazîbûnê, wekî ku berê jî hatiye gotin, qet nayê dayîn, lê şîroveyên muhtemelen rast in ku ew diheninê ser ziman ku wê yek keyê rewa dikare hebe, û Enlîl Naram-Sin di wê pozîsyonê de qebûl nake.

Dema çîrok dest pê dike, Enlîl bajarê bihêz ê başûr ê Kîş wêran kiriye, welat xistiye bin destê xwe, û Sargon hilbijartiye ku li seranserê Mezopotamyayê "ji başûr heta bilindahîyan" hukum bike. Înanna, yazdana parêzvan û hevkarê Sargon, ji bo çavdêriya keyê xwe yê şervan, li Akadê dimîne. Dema ku desthilatdarî ji Sargon derbasî Naram-Sin bû, behsa ti aloziyan nayê kirin, û ji ber vê yekê, mîna key bi xwe, xwendevan bê bersiv dimîne ka çima Enlîl bereketên xwe ji bajêr vekişandiye.

Vegotin wê tiştê din jî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Minaq wê aciziya enlîl a li hemberê akadê wê dikarê wê weke ya aciziya gûtiyan wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wekî din jî wê nîşanaka wê ya din jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê ew bê ku wê piştî sargon wê were ser taxt weke bi derbekirinekê wê piştî wê ew newê herêkirin û wê ji destpêkê û heta demên piştre wê di rengekê de wê, bixwezê ku ew xwe bide herêkirin. Lê ew wê nebê. Piştî wî kurê wî naram-sin dema ku ew tê ser taxt wê yekser wê seferê li urukê bikê û wê ji parastgeha inanna wê bixwezê ku ew wî herê bikin. Ew wê bi zorê weke ku ew dide kirin. Ji nîşanakên weke bi navê îştar dihên pêşxistin weke yazdana 'şer a akadê' wê di wê temenê de wê weke nîşanaka wê bê. Di wê temenê de wê ev wê, weke di rengekê de wê piştî wê weke dijberîya nava yazdanan a weke di nava enlîl û îştar de jî wê di rengekê de wê di hin vegotinan de wê reng bistênê.

Di wê çerçoveyê de wê ev gotin wê ji wê aliyê ve wê giring bê ku wê rohnîyê li rewşa ramiyarî wê bigirê. Wê di wê temenê de wê weke vegotinek giring wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Çi rasthatina ku wê di nava inanna wê ji navê inanna zêdetirî wê weke navê îştar' wê cih bigirê. Di wê temenê de wê di dîmenê yazdanek din de wê xwe bide diyarkirin û dibê ku ev dîmen wê aliyekê wê yê wê yê din ê ku weke pêwîsta ku ew were fahmkirin jî wê bi wê demê û têkiliya nava gûti û akadiyan re wê hebê. Di wê temenê de wê, çawa wê inanna wê weke bibê îştar û di temenê wê de wê çî tîgîn û fahm û encam wê hebê wê dikarê wê hinekê ji wê gav biavêjê bigihijê hinek fahmkirinên morfolojikî. Ev wê weke aliyekê ku wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê fahmbikê bê.

Naram-Sin di xewnekê de dibîne ku pêşeroja Akad tarî ye, û ji ber vê yekê serdemek şîn û dua li ser xwe ferz dike. Ew heft salan di vê rewşa cezayê de dimîne, li benda bersivê ye, û dû re meseleyê digire destê xwe. Eger yazdanên wî neyên û bersiva wî nedin, ew ê biçe ba wan û wan neçar bike ku bersiv bidin.

Di aslê xwe de wê dijbariya nava inanna û enlil û an fêrsên ji hev cihê ên fahmkirî ên ji inanna û li îştar wê di wê temenê de wê tiştekî din wê di derbarê wê rewşê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmikê ku wê, inanna wê yazdanê gûti bê û wê di wê temenê de wê naram-sin wê çî bikê û nekê wê weke ku wê bi zorê xwe bi inannayê û parastgeha wê daya herêkirin wê nikaribê bi ya enlil ku ew weke keyê keyan û an keyê yazdanan bide herêkirin.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi rewşê re wê were fahmkirin. Rewşa dawî wê, naram-sin wê li ser wê temenê re wê şerekê kultî wê bixwezê ew bide destpêkirin. Dikarê wê weke bi tîgînek bîrdozikî jî wê fahmbikê. Rûxandin û wêrankirina parastgeha enlil a ji aliyê naram-sin ve wê karibê wê bi wê yekê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ew bawer dikirin ku yazdanên Mezopotamyayê bi rastî di perestgehên bajaran de dijîn. Dema Naram-Sin Ekurê wêran dike, ew ne tenê cihêkî sembolîk ê perestgehê, lê di heman demê de mala rastîn a Enlil jî wêran dike. Di vegotinê de wê weha wê were diyarkirin: "mirov dikarîbûn bikevin nav odeya razanê, odeya ku ronahiya rojê nedidît. Akadî dikarîbûn bikevin nav sînga xezîneya pîroz a yazdanan." Ev ji bêrêziyê wêdetir bû; Ev hilweşandin û bêrêzkirina bi zanebûn a mala yazdanekî bû, ku paşê eşyayên wî yên şexsî jê hatin dizîn.

Hêrsa û diltengiya Naram-Sin ji bêdengiya yazdanê ewqas mezin bû ku wî kiryarên herî nebaşşbar kirin. Lêbelê, bi wêrankirina Ekurê, ew tenê xezebeke din dikişîne ji ber ku yazdanên din niha bi Enlîl re li hev tînin û Akadê nîfir dîkin, wê wêran dîkin, da ku mayîna welêt ji birçîbûnê û Gûtiyan rizgar bikin.

Ji bilî tîkiliya rast a di navbera yazdanan û key de, vegotina agade her weha hişyarî dide ku li dijî yazdanan - bi fîzîkî an giyanî - çek neyên hilgirtin, ji ber ku kesek dê bikeve şerekî ku ne mumkin e ku bi ser bikeve.

Wergera jêrîn a "The Curse of Agade" û an leneta agade ji destnivîsek Babîliya Kevin a berhema berê hatiye girtin. Çîrok pir populer bû û "di dibistanên Babîla Kevin de bi berfirehî hate kopî kirin." 'Agade' yê Akadî (wekî ku ew li derveyî çîrokê tê naskirin) wekî Naram-Sin 'Naram-Suen' tê dayîn, bi nîşanên pîrsê (?) ku beşên ku peyvek lê winda ye an jî wergerake din a rêzê mimkun e nîşan didin (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Di pêjnên weke yazdanan deng û bersiv ne dida naram-sin de jî wê weke ew ji wan ne didît wê bi morfolojîkî wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê mijare naram-sîn wê di wê temenê de wê, li ser vegotinên ku wê weke bibêhîti wê piştî wê jî wê di rengekê de wê weke ku wê werina diyarkirin û wê were hanin li ser ziman.

Di rêzên jîl li 9ê wê, piştî ku Enlîl Kis wekî Gayê Ezmanan kuşt, mala welatê Unug di nav tozê de wekî gayekî bihêz kuşt, û dû re Enlîl serwerî û keyî li başûrê çiyayan da Sargon, keyê Agade - di wê demê de, Înana pîroz perestgeha Agade wekî milkê jina xwe ya navdar ava kir; textê xwe li Ulmacê ava kir (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Pirsgirêka bi kuştina ga re wê weke dagerek giring wê xwe di rengekê de wê werenê li holê û wê bide diyarkirin. Di destana gilgamêş de jî wê ev wê di rengekê de wê weke bi fêrsa 'kuştina gayê bihûştê' wê were diyarkirin. Wekî din ev fêrs wê weke ku wê ji çerçoveya gilgamêş hati girtin wê piştî di fêrsên 'gurandina ga' a bi mitra re ku wê were ser ziman jî wê di rengekê de wê weke bê diyarkirin û wê karibê wê bahsa wê were kirin. Di wî nûqteyê de wê dema ku em werina ser rewşa diyarkirina kuştina ga a weke ji hêla enlil ve jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring wê weke pêşbaziya bi hêzbûnê a weke di nava inanna û enlil de jî wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di reng û şewayekê de wê weke ku

wê bide diyarkirin. Ev pirsgirêk wê çendî wê di dîmenekê de wê weke di kirde û wateyên gotinên vegotina leneta agade' de jî wê weke di nava enlil û inanna de wê were diyarkirin û wê bi gotinên deriyê agade ku wê inanna wê ji akadê û an keyê agadê re wê vekê ku ew wê wêranbikê weke mal û an parastgeha enlil wê di wê temenê de wê karibê wê ji aliyekê din ve wê fahmbikê û wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê di têtîna yazdanî de wê weke du qutub wê di wê rengê de wê xwe bidina diyarkirin û yek wê bi inanna û ya din jî wê weke ku wê bi enlil re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wêrankirina agadê wê di aslê xwe de ku em ji wê aliyê ve wê li wê bînerin wê wekeku wê di temenê serwerîya inanna û kulta wê de wê karibê wê ji aliyekê din ve jî wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê û awayê de wê fahmbikê bê.

Ji wê alliyê ve wê weke aliyekê ku wê heta roja me wê di çerçoveya pêvajoya dîroka sumerê û an gûtiyan de ew ne hati bahskirin wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev dema tekoşîna kultan ku wê weke dîmenekê wê were rijandin li qada ramyari û wê bi wê re wê were kirin wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê ibde diyarkirin. Di wê temenê de wê, kulta inanna û ya enlil wê, di rengekê de wê, dîmenekê wê zêde ku ew di nava dîmenên din de wînda dibê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin wê di dîmen û rengekê zayendî de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev dîmen ku wê karibê wê bahsa wê bikê wê bi têtîliya nava ninlil û enlil de ku wê weke jina enlil bê wê di wê temenê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Lê bi têtîna leneta agade re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê fahmbikê. Çanda agade û çerçoveya wê, di rengekê de wê, weke çerçoveya wê ya ramyari û gûharandinên bi demê ên ji temen ve wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê weke di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê ev wê, di rengekê de wê di dîmenê akadê û gûti û dijberiya wan re jî wê bi desthilatî û têtîna hegomenikî wê weke ku wê bide diyarkirin. Lê di wê nûqteyê de wê gelek dîmenên ku ew ne diyar xwe di fahmkiirînê de didina diyarkirin wê bibin. Minaq dîmenê akadê wê di wê temenê de wê, di şewayekê de wê, di wê çerçoveyê de wê xwe weke demek desthilatî a li herêmê pêşdikeve wê bide diyarkirin.

Ev dîmen wê di heman rengê de wê di nava têkiliyên lullubiyên û gûtiyan de jî wê weke ku wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Çendî ku wê weke ji heman kokê wê weke ku wê werin bê dîyarkirin jî lê wê dinava wan de jî wê li ser temenê esasê hêza desthilatî û hewldana serwerîbûnê a li hev re wê ew wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wan re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve ku em di rengekê de wê bibêjin wê were dîtin ku wê inanna wê zêdetirî wê çerçoveyek kult-ramyari wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov li wê dinerê wê karibê bibêjê ku wê di wê demê de wê berfirehtir bibê. Inanna wê, dîmen û wasif û teswirên cihê wê bi wê re wê werina pêşxistin û ev wê bina temenê diyarkirinê ên cihê. Minaq wê, têngîna weke 'yazdana şer îştar' wê karibê wê weke dîmenek û fêrsek fahmkirinê a ku wê di wê temenê û çerçoveyê de wê bibîr bikê bê. Enlil li hemberê wê zêdetirî wê weke herêmî û bi aliyekê ramyarî wê dîmenekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Li hemberî serwerîya inanna-îştar weke keleha dawî a enlil agadê wê dema ku wê were wêrankirin wê serwerîya kulta inanna wê bi tememî wê li herêmê wê weke serwerîyek giring û mazin wê êdî wê xwe bide diyarkirin ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, ji aliyê kûltî ve wê ev wê, xalaka wê ya dawî ku wê karibê bi rewşa keyê gûti Tirigan û utu-hangal ve wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Utu-hangal wê, çerçoveya piştgirîya ji navenda inanna ji urukê bê û wê hinek nişanak hena wê lullubi jî wê di rengekê de wê weke ku wê piştgirîyê wê bidinê. Ber ku wê di demên hinekê berê wê de wê, keyê gûti wê, weke gengeşîya ku wê bi lullubiyên bi ermanca li wan serwerbûnê wê weke temenê wê aligiriyê wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê.

Ji rêzên 10 û heya 24an wê, mîna xortekî ku pêşî xaniyek ava dike, mîna keçikeke ku pêşî milkê jinekê ava dike, Înana pîroz jî dema ku embaran paqij dikir ne razabû; xanî dê li bajêr werin çêkirin; ku gelê wî xwarinên xweş bixwin; ku xelkê wê vexwarinên mezin vexwin; ewên ku ji bo cejnê xwe dişon, dê li hewşan şa bibin; ku xelkê dê cihên pîrozbahiyê tijî bike; nasên wan dê bi hev re bixwin; ku xerîb dê mîna çûkên xerîb li ezmanan bigerin; Heta Mêrhêc jî dê ji nû ve di navnîşên hurmetê de were tomar kirin; Meymûn, filên bihêz, gamêş, heywanên ekzotîk û her weha kûçikên nijadpaqij, şêr, bizinên çiyayî û meh ên bihîrî-dirêj li meydana gîştî hevûdu dihejandin wê bahsa wan bikê.

Ji rêzên 25 û heya 39an wê, paşê wî embarên genimê emmer ên Agade bi zêr û embarên genimê emmer ên spî jî bi zîv tijî kirin; Wî blokên sifir,

qalayî û lapis lazuli hanîn sîloyên embarê û ew ji derve ve mohr kirin. Ji jinên xwe yên pîr re şîret da, ji kalên xwe re jî gotina xweşgotinê da. Wî diyariya lîstikê da keçên xwe yên ciwan, hêza şerkirinê da xortên xwe û kêfxweşî da zarokên xwe yên biçûk. Hemşîreyên ku lîstikê zarokên general dikirin, amûrên aljarsur lîstikê dikirin. Defên Tigi li seranserê bajêr lîstikê dikirin; Li derve amûrên bilûr û zemzem hene. Bendergeha ku keştî lê girêdayî dikirin tijî şahî bû. Hemû welatên biyanî di aştiyê de razan û gelên wan bi bextewarî jiyân (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 40 û heya 56an wê, keyê şivan Naram-Suen wek ronahiya rojê li ser textê pîroz ê Agade rabû. Dîwarê bajêr wek çiyayekî gihîşt ezmanan. Ew wek vebûna Dîcleyê ber bi deryayê ve bû dema ku Înana pîroz deriyên bajêr vekir û destûr da Sumer ku kelûpelên xwe bi qeyikan bîne jor. Martûyên çiyayî, gelekî ku ji çandiniyê nezan bûn, pez û zarokên zîrek ji bo wî hanîn. Meluhan, xelkê welatên reş, kelûpelên ekzotîk ji wî re hanîn. Elam û Subir xwe bi kelûpelan bar kirin ji bo wî mîna ku ew kerê barkêşiyê be. Hemû walî, rêvebirên perestgehan û hesabgirên Gu-edînayê mehane û bo sersalê birêkûpêk pêşkêş dikirin. Ev hemû çi westandinek li ber deriyên bajarê Agade çêkir! Înana bi zehmetî dikaribû van hemû qurbanan qebûl bike. Ew nikaribû xwesteka xwe ya amadekirina erdê ji bo perestgehekê, wekî ku ew welatîyek li wir be, ragire (?). (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 57 û heya 65an wê bi daxuyaniya ji E-Kur acizker bû bîrê ser ziman. Ji ber Enlil (?) hemû Agade dest bi lerizînê kir (?) û li Ulmac Inanna tirsek mezin çêbû. Ew ji bajêr derket û veqetand. Înanna pîroz perestgeha Agade terk kir mîna kesekî ku jinên ciwan ên welatê jinan terk dike. Mîna şervanekî ku ber bi çekan ve dibeze, wê diyariyên şer û pevçûnê ji bajêr derxist û radestî dijmin kir.

Ji rêzên 66 û heya 76an wê, hîn pênc an deh roj derbas nebûn dema ku Ninurta gewherên keyî, taca keyî, nîşan û textê keyî yê ku ji Agade re hatibû dayîn veqetand E-cumeca. Utu xweşgotina bajêr wêran kir. Enki şehrezayiya xwe wergirt. Demê tirsnaqiya xwe girt, heta nîvê ezman dirêj bû. Enki stûna girêdayî ya pîroz ji Abzuyê veqetand, ku baş girêdayîkirî bû. Înana çekên wî hilda (ji wî). (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 77 û heya 82an wê, jiyana perestgeha Agade wekî jiyana masiyê kerpê yê biçûk di ava kûr de bi dawî bû, û hemû bajar temaşeyî wê dikirin bîrê ser ziman. Wî stûyê xwe wek filekî bi hêz xwar kir, û

hemûyan qiloçên xwe wek gayên bi hêz bilind kirin. Mîna ejderhayekî dimirî, serê xwe kişand erdê û mîna şerekî, bi hev re ew ji rûmeta wî bêpar hiştin wê bînê ser ziman.

Ji rêzên 83 û heya 93an wê, Naram-Suen di xewnekê de şevê dît ku Enlil dê nehêle keyenîya Agade cihekî xweş û daîmî bigire, lê dê pêşeroja wê bi tevahî nebaş bike, perestgehên wê bihejîne û xezîneyên wê belav bike. Wî fahm kir ku xewn li ser çi ye, lê ew negot nav gotinan û bi kesî re li ser vê yekê nîqaş nekir. Ji ber e-kurê, wî cilên şînê li xwe kirin, erebeya xwe bi doşekê qamîşî pêça, banê qamîşî yê bareya xwe ya merasîmê hilweşand û alavên xwe yên keyenî dan. Naram-Suen heft salan li ber xwe da! Kî dîtiye ku key heft salan serê xwe di nav destên xwe de veşêre? (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016). (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 94 û heya 99an wê, bînê ser ziman ku ew piştî ew çû ba kahnenekî da ku derbarê perestgehê de şîreteke bide, lê kahîn tiştek li ser avakirina perestgehê negot. Cara duyemîn ew çû ji kahinekî re li ser perestgehê bipirse, lê kahîn dîsa tiştek li ser avakirina perestgehê negot. Wî hewl da ku daxuyaniya Enlil biguherîne da ku tiştê ku bi wî hatibû kirin (?) biguherîne.

Ji rêzên 100 û heya 119an wê, niha ku xelkên wî belav bûbûn, wî dest bi seferberkirina leşkerên xwe kir. Mîna pehlewaneke ku dixwaze bikeve hewşa mezin, ew... destên wî ber bi E-kur (?) ve ne. Mîna werzişvanekî ku ji bo destpêkirina pêşbirkê xwe tewandiye, wî bi gîgunayê re wekî ku tenê sî şekel biha be, tevdişgeriya. Mîna rêberekî ku bajar talan dike, wî derenceyên dirêj di perestgehê de danîn. E-kur wek keştiyeke mezin wêran bikin, axa wê wek axa çiyayên ku madenên heja lê tene derxistin parçe bikin, wek çiyayekî lapis lazuli perçe bikin, wek bajarekî ku ji aliyê e-kur ve hatiye bin av kirin, bikevin ser çokan. Her çend perestgeh ne çiyayekî bû ku darên sedir jê dihatin birin jî, wî tewerên mezin çêkiribûn, tewerên mazin ên dudevî tûj kiribûn da ku li dijî wê werin bikar hanîn. Şofêlek danî ser rehên wê û heta bingeha erdê kûr çû. Wî kêran danî ser serê wî, û perestgehê stûyê xwe li ber wî wek leşkerekî mirî tewand, û hemû welatên biyanî serê xwe li ber wî tewand, divebêjê (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 120 û heya 148an wê zirweya avê ji holê rakirin û hemû baran veşerîya ezman dibêjê. Wî lînta wê hilweşand û Erd ji xemlên xwe bêpar ma. Wî genim ji "Deriyê ku Genim qet jê nayê veqetandin" dûr xist û Erd bê genim ma. Wî bi kêrê li "Deriyê Serfiraziyê" da û li hemû welatên

biyanî serfirazî têk çû. Wî kêrên mezin avêtin da ku li dijî E-kur werin bikar hanîn, mîna ku ew ji bo erdên mezin ên bi avên tijî masiyên kerap bûn. Mirov dikarîbûn bikevin nav jûra wî ya razanê, odeya wî ya ku tîrêjên rojê nedigirt. Akadî dikarîbûn li sindoqa xezîneya pîroz a yazdanan binêrin. Her çend wan bêrêzî nekiribin jî, lahema pîlasterên mezin ên di perestgehê de ji hêla yazdanê wan Naram-Suen ve hatin avêtin agir. Darên sedir, sîparîs, dara junî û dara şekes, daristanên gîgunayê... ji aliyê wî ve hatin dayin berêgir. Zêrên xwe xistin nav tencereyan û zîvên xwe jî xistin nav kîsikên çermî. Wî dok bi sifirên xwe tijî kirin mîna ku ew barkirinek genim a mezin bin. Zîvkar zîvên xwe ji nû ve şekil didan, zêrînger kevîrên xwe yên hêja ji nû ve şekil didan û hesinkar sifirên xwe bi çekûçê şekil didan. Keştiyên mezin li perestgehê girêdidan, keştiyên mezin li perestgeha Enlil girêdidan, û kelûpel ji bajêr hatin dizîn, her çend ew ne kelûpelên bajarekî talankirî bûn. Piştî ku eşya ji bajêr hatin derxistin, aqilê selîm ji Agade çû. Her ku keştî ji keviyan dûr diketin, aramiya Agade jî ji holê radibû (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 149 û heya 175an di wê de Enlîl hizirî ka divê çi were hilweşandin di berdêla bahoza mazin (gurrîn?) (?) de ku tevahiya welêt bindest kiribû, lehiya bêberxwedan a ku radibû, wêrankirina E-kurê wî yê delal. Çavên xwe ber bi çiyayên Gubîn ve bilind kir û hemû niştecihên rêzeçiyayên fireh hanî xwarê (?). Enlîl ji çiyayan ew kesên ku ne wek mirovên din bûn, ew kesên ku wekî beşek ji Axê nehatibûn qebûlkirin, Gutî, gelekî bêserûber bi aqilê mirovan lê xwedî ajoyên kûçik û taybetmendiyan meymûnî, derxist holê. Ew bi keriyên mezin, mîna çûkên biçûk, daketin xwarê. Ji ber Enlîl, destên xwe li ser deştê wek toreke ji bo heywanan dirêj kirin. Tişteke ji destê wan derneket, tişteke ji lepên wan xilas nebû. Peyamnêr êdî li ser rêyan rêwîtiyê nedikirin, qeyika peyamnêran êdî ji çeman derbas nedibû. Gûtîyan bizinên pêbawer(?) yên Enlîl ji hewşên wan derxistin û şivanên xwe neçar kirin ku li pey wan biçin, ew ji hewşên wan derxistin û şivanên xwe neçar kirin ku li pey wan biçin. Girtîyan nobedarî dikirin. Yên rêyên di şerhandin sereke dagir kiribûn. Deriyên bajêrên welêt bûbûn heriyê û hemû welatên biyanî ji dîwarên bajarên xwe bi êş diqîriyan. Wan di hundirê bajaran de ji xwe re baxçe çêkirin, ne wekî her carê li deşta fireh a derve. Wekî ku berî dema avakirin û damezrandina bajaran bûya, erdên mezin ên çandiniyê genim nedidan, erdên bin avê masî nedidan, baxçeyên avî şerbet an şerab nedidan, ewrên stûr (?) baran nedibarandin,

nebata macgurum şîn nedibû. (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 176 û heya 192an wê bahsa berê wê bikê. Di wan rojan de, zêr tenê nîv bi şêkel bû, genim tenê nîv bi şêkel bû, hirî tenê mînek bi şêkel bû, masî tenê pîvanek bi şêkel bû - û bihayên wan di bazarên bajaran de bi vî rengî dihatin firotin! Ewên ku li ser banî radizan, li ser banî dimirin; Yê ku li malê hatibûn veşartin, nehatibûn veşartin. Xelk ji ber birçîbûnê li ber xwe didan. Nêzikî Ki-ur, cihê ecêb ê Enlil, kûçik li kolanên bêdeng kom bûbûn; Ger du zilam biçûna wir, ew ê ji hêla wan ve bihata daqurtandin, û ger sê zilam biçûna wir, ew ê ji hêla wan ve bihata daqurtandin. Poz hatin lêdan (?), serî hatin şikandin (?), poz (?) li ser hev hatin komkirin, serî wek tov hatin çandin. Mirovên rastgo bi xayînan re hatin tevlihevkirin, leheng li ser lehengan hatin kuştin, xwîna xayînan bi xwîna mirovên rastgo hate rijandin.

Ji rêzên 193 û heya 209an di wê demê de, Enlil perestgehên xwe yê mezîn kêr perestgehên qamîşî (?) yê piçûk û embarên xwe ji rojhilat ber bi rojava ve biçûk kir. Jinên pîr ên ku di wan rojan de sax man, mêrên pîr ên ku di wan rojan de sax man, û stranbêjê şînê yê ku di wan salan de sax ma, heft tembûrên balajê danîn mîna ku li ser asoyê rawestiyabin, û bi hev re bi tembûrê re, ew heft roj û heft şevan mîna E-kur ji Enlil re stran gotin. Jinên pîr gotin, "Şerm li bajarê min!" Wan qîrînên xwe negirtin. Kal û pîran gotin: "Çi heyf ji bo gelê te!" Wan qîrînên wî negirtin. Dengbêjê xemgîn got, "Şerm li E-kur!" Nikarîbû qîrîna xwe kontrol bikin. Jinên ciwan ji kişandina porê xwe dudilî nedikirin. Xortan ji tûjkirina kêrên xwe dudilî nekirin. Şînên wan wekî ku bav û kalên Enlil li Girê Pîroz ê heybet li kêleka çokên pîroz ên Enlil şînê digotin bûn. Ji ber vê yekê, Enlil ket nav nivîna pîroz û rojî girt. (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 210 û heya 221an di wê demê de, yazdanên mezîn Suen, Enki, Inanna, Ninurta, Ickur, Utu, Nuska û Nisaba dilê Enlil bi ava sar sar kirin û jê re dua kirin: "Enlil, bila bajarê ku bajarê te wêran kir wekî ku bajarê te pê re hat kirin were kirin! Bila kesê ku Giguna te qirêj kir wekî Nibru were kirin! Bila serî birên vî bajarî tijî bikin! Bila kes li wir nasên xwe nebîne, bila tu bira birayê xwe nas neke! Bila jina ciwan bê rehm li welatê jina xwe were kuştin, bila kal ji bo jina xwe ya kuştî bi xemgînî bigirî! Bila kevokên wî li ser pencereyên wî nalîn bikin, bila çûkên wî yê piçûk di quncikên wan de bifirin, bila ew di fikarên domdar de wekî

kevokek tirsonek bijî!", vebêjê. (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 222 û heya 244an bibêjê ku, Suen, Enki, Inanna, Ninurta, Ickur, Utu, Nuska, û Nisaba, her kî bin, bala xwe dan bajêr û bi tundî nifir li Agade kirin: "Bajar, te hêrîşî E-kur kir, mîna ku te hêrîşî Enlil kiribe! Agade, te hêrîşî E-kur kir: mîna ku te hêrîşî Enlil kiribe! Bila dîwarên te yên pîroz heta xala xwe ya herî bilind bi şînê biqîrîn! Bila giguna te bibe girek toz! Bila pîlastrên te bi yazdanên lahama yên rawestayî mîna xortên dirêj ên bi şerabê serxweş bikevin erdê! Bila axa te vegere abzuyên xwe, axa ku ji hêla Enki ve hatiye lanetkirin! Bila genimê te vegere axên xwe, genim ku ji hêla Ezinu ve hatiye lanetkirin! Bila darên te vegerin daristana xwe (zûwa?), darên ku ji hêla Ninilduma ve hatine lanetkirin! Bila qirêçê pez jina xwe bikuje, bila qirêçê pez zarokê xwe bikuje! Av, belengazên te, "Bila ew çawa bixwaze bişo...!" Bila fahişa te xwe li ber deriyê fena xwe daliqîne! Bila hierodulên te yên ducanî (?) û fahişeyên mezheba te zarokên xwe kurteber bikin (!) Bila zêrê te bi bihayê zîv, bila zîvê te bi bihayê pîrît (?) û bila sifirê te bi bihayê serşokê were kirîn!" (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 245 û heya 255an vedibêjê ku "bila Agade ji hêza zîlamê bihêz bêpar bimîne, da ku ew nikaribe kîsikê xurekan hilde, û... kêfa kontrolkirina te ya serdest nebîne; Bila ew tevahiya rojê bêkar bimîne! Bila bajar birçî bihêle! Bila welatîyên te, yên ku berê xwarina xweş dixwarin, li ser giya û giyayên te birçî bimînin,... Ma mirov dikare rûpûşa banê xwe bixwe, menteşeyên çermî yên deriyê sereke yê mala bavê xwe bimijîne(!) Bila ji ser qesra te, ku ji bo şahiyê hatiye avakirin, dakeve! Xerabiyên çolê, cîhê bêdeng, her tim diqîrîn!"

Ji rêzên 256 û heya 271an dibêjê ku "bila rovî, yên ku gelek caran gir vediguherînin wêranan, bi dûvikên xwe qelemên we yên qelew (?) yên ku ji bo merasîmên paqijkirinê hatine amadekirin bişon! Bila ukuku, çûkê bêaramiyê, di rêyên we yên ku ji bo Erdê hatine amadekirin de hêlîn çêbike! Li bajarê we, ku ji ber tembûrên tigiyê nikare razê, ku ji kêfxweşiya xwe nikare bêhna xwe vede, bila ga yên Nanna, yên ku qeleman tijî dikin, mîna yên ku li çolê digerin, cîhê bêdeng, nizm! Bila giya li ser rêyên we yên kişandinê li kêleka kanalan şîn bibe, bila giyayê şînê li ser rêyên we yên ku ji bo erebeyan hatine danîn şîn bibe! Wekî din, di Gulanê de... Beranên kovî (?) û marên çavbirçî yên çiyayan nahêlin ku kes ji rêyên we yên kişandinê yên ji bermayiyên kanalê hatine çêkirin derbas bibe! Bila qamişa şînê li deştên we yên ku giyayê xweşik

şîn dibe şîn bibe! Agade, ji bo we, li ku derê ava şîrîn diherike, bila ava tal biherike! Ger kesek biryar bide (û bêjê), "Ez ê li vî bajarî bijîm!" bila ew ji kêfên xanî kêfê neke! Ger kesek biryar bide (û bêjê), "Ez ê "Li Agade bêhna xwe vede!" bila ji kêfên bêhnvedanê kêfê negire, Bila ji kêfên cihê xwe kêfê negire! (çav: Old Akkadian Period Texts, accessed 1 Dec 2016).

Ji rêzên 272 û heya 280an wê bibêjê ku wisa bû berî Utu wê rojê! Li ser rêyên kişandinê yên li kêleka kanalê giya dirêj şîn dibû. Li ser rêyên ku ji bo erebeyan hatibûn çekirin, giyayê şînê şîn dibû. Herwiha, li ser rêyên kişandinê yên ku ji bermayiyên kanalê çêbûne... Beranên kovî (?) û marên hişyar ên çiyayan nehiştin ku kes derbas bibe. Li deştên ku giyayê nazik lê şîn bûbû, niha qamîşên şînê şîn dibûn. Ava şîrîn a ji Agade diherikî wek ava tal diherikî. Kesekî digot, "Ez ê li wî bajarî bijîm!" Dema wî ew got, ew nikaribû ji kêfên xaniyekê kêfê bistîne. Kesekî digot, "Ez ê li Agade bêhna xwe vedim!" Dema ku wî biryar dabû ku ew nikaribû ji kêfên havîngehekê kêfê werbigire (çav: Leick, G. Mesopotamia: The Invention of the City. Penguin Books, 2003).

Di dewama wê de wê were dîtin ku wê di rêza 281'ê de wê bahsa pasnê inanna wê bide ku wê çawa wê agadê wêrankir! wê bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê di renekê de wê bahsa wê bikê.

Ev vegotina dirêj wê di aslê xwe de wê weke vegotinek ku wê di wê de wê gelek aliyên ku wê di derbarê demê û têgîna demê û rengê pêşveçûnê demê de wê weke agahiyên wê di renekê de wê bi xwe re wê bide di wê demê de wê mijare têkiliya akad û gûti jî wê weke du aliyên vegotinê bin. Li aliyekê wê gûti weke li aliyê enlil û li aliyê din wê weke ku wê akadî ku wê piştî ku wê serweriya xwe wê li urukê wê çêbikin wê di renekê de wê ji hêla parastgeha inanna ve wê weke ku ew xwe dide herêkirin wê weke, di fêrsa fahmkirina wan herduyan de wê weke werina hemberi hev. Di wê temenê de wê gotinên dawî ên weke inanna ku wê çawa wê E-kur wê xirabikê wê ji wê wê bahsbikê wê ji inanna zêdetirî wê weke ji aliyê akad û keyê naram-sin ve wê karibê wê fahmbikê. Di wê demê de wê di renekê de wê, rewşa pozisyona inanna wê di renekê de wê di wê de wê di aslê xwe de wê gelek ne zelali wê hebin.

Ew dihê fahmkirin weke du pêjnên giring wê ew bê ku wê wêrankirina agade wê, nişanaka şerê dijar ê nava akad û gûti de bê. Wekî din wê, di wê temenê de wê nişanaka pevçûnê nava wan ên ku wê piştî wê heta dawîya akadê wê bidom in bin. Vegotin dixwezê wê demê wê weke

tofanekê ku ew hati serê wan dixwezê bi wêrankirina e-kur parastgeha enlil re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, bi vegotina agade re wê weke mejiyekê ku wê dinivîsê wê weke bixwezê ku ew wê şidet û bandûra wê ya mazin a li ser herêmê wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê vegotin ku wê çendî wê weke pêwîstiya wê ya bi xwandinek ji wê aliyê ve wê hebê jî wê, di wê çerçoveyê de wê têgînek ku wê di rengekê de wê di derbarê rewşa wê demê a gûharina wê ya weke bi ramyari, hegomenikî, kult û hwd de jî wê, hinek nişanakên tûnd wê di xwe de wê bi morfolojikî û hwd wê weke bihawênê ku mirov karibê fahmbikê.

Ji aliyekê din ve jî wê weke wêrankirina agade wê weke têgînek dagerî wê weke dawîya dema gûtî jî wê bi wê re wê di rengekê de wê dikarê bi morfolojikî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, ev 'leneta agade' wê weke ya wê gelê gûtî a ku wê li şûn xwe weke ibretekê wê bihêlê jî bê. Ji wê aliyê ve wê weke vegotinekê û xwandina wê zêdetirî wê di çi encamê de wê bibê û wê çi encamên piştî wê di encama wê rûxina wê û şûngiriya wê de wê werin ku wan fahmbikê wê weke aliyekê bi fahmkirina wê re jî wê karibê wê fahmbikê bê. Ji wê aliyê ve wê leneta agade wê wek lenetek dîrokî a bi dawîlêhanina dîrokekê û dem û an serdemek şariştani re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê fêrs û pêjnên wê yên fahmkirinê wê bi demê û pêşketinên demê re ku ew werina fahmkirin wê ji ya ku em fahmdikin wê pirr zêdetirî wê hinek wateyên kûr wê di xwe de wê weke ku wê bihawênê ku mirov dikarê wan fahmbikê.

Pêjnên morfolojikî ên ji wê aliyê ve wê di gotina 'leneta agade' de ku wê karibin werina fahmkirin wê, di rengekê de wê, karibê bi vê aliyê ve zêdetirî bi kûrahiya wan re li wan bigihijê. Wê di wê temenê de wê rohnikirina li demekê û serdemekê jî wê di xwe de wê bide diyarkirin. Wekî din wê di wê çerçoveyê de wê weke demeke ku wê ji kultên yazdanî bi ber kultên ramyari ve weke pêvajoyek hegomenikî a pêşketina wê jî wê weke bi xwe re rengê wê bide nişandin. Di vegotina leneta agade de wê rastîya gûtîyan a bi wêrankirina e-kur a enlil re ku wê were ser ziman wê xwediyê fahmkirinên kûr û mazin bê (çav: Bertman, S. Handbook to Life in Ancient Mesopotamia. Oxford University Press, 2003.).

Wê dema ku em li nava nivisarên ku wê bahsa lullubîyan wê bikin ku ew wê bi şerên xwe yên li hemberê akadiyan re wê werina dîtin wê di

nava wan de jî wê minaq li rex Anubanini di stêla wî de w pêjna inanna wê hebê ku ew wê cih bigirê. Di wê temenê de wê di rengê de wê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê di rengê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev rewş wê, di demên piştî wê de jî wê di rengê de wê, weke dîmenên fahmkirinê ên ku wê werina girtin de jî wê di rengê de wê weke ku wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Lê em ku em ji kijan aliyê ve li mijarê binerin wê dibînin ku wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare akadiyan de wê weke ku wê were dîtin wê di wê demê de wê piştî wan wê demek nû wê li herêmê wê destpêkê. Di wê temenê de wê, weke dagera dema gûtîyan wê parastgeha e-kur wê di rengê de wê xwe bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê, dijberîya li enlil a keyê akadî wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê ji aliyekê ve wê fahmbikê.

Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê, ev dem wê di wê temenê de wê bi awayekê wê xwe di rengê de wê bi pevçûnên di encama wê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê nûqtayê de wê dema ku wê di vegotinê de wê weke 'enlil fermanê li gûtîyan dikê ku ew ji çîyayan werin jêr û şer bikin' wê, di rengê de wê, weke fêrsek fahmkiirnê wê di wê temenê de wê di rengê de wê bahsa wê were kirin û wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Vegotina leneta agade wê di wê temenê de wê, di rengê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê were dîtin ku wê agade wê di destpêkê de wê weke navendek giring a gûtîyan wê di wê de wê bide nişandin û wê bi dewlemendî û xweşîya wê ya ku ew ji yazdanê wê enlil digirê wê bibê. Di wê temenê de wê weke navendekê wê ji wê were bahskirin. Di wê temenê de wê, rûxandina navenda e-kur'ê wê di wê temenê de wê weke li dijî kulta enlil ku ew wê gûtîyî wê di rengê de wê weke li dora wê gihiştina hev jî bê.

Lê di wê nûqtayê de wê weke ku me hani ser ziman wê, pozisyona inanna wê di rengê de wê di vegotinê de wê hem di dîmenekê de wê

weke ne diyar wê were diyarkirin û hem jî wê weke ya bi nav û aliyê akadê ku wê e-kur wê wêrankir û an da wêrankirin wê di rengekê de wê bahs û pasnê wê were kirin. Lê wê pozisyona inanna wê ji ne diyariyê zêdetirî wê di rengên salixkirinên bi demê re ên ku wê bi wê re wê werina diyarkirin wê weke di xwe de wê hinek nakokiyên bi fahmkirinê wê bi wê re wê xwe bidina diyarkirin, ku ev nakokiyên bi fahmkirinê ne di encama himek şaş wergerandinên metnên wê demê de **bin**. Ev nakoki dibê ku ew ji şîroveyên ji pêvajoya inanna û rengê salixkirina wê ya cihê û ya dema îştar û salixkirinên bi wê ên cihê wê û an cihê ji hev wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di aslê xwe de wê, ev nûqte ku wê weke napeniyekê wê xwe di rengekê de wê di mijarê û fahmkirina wê de wê weke bide diyarkirin, dibê ku ew di fêrsên fahmkirinê ên îştarê ku wê ji inanna wê weke werina derhanin de wê karibê wê kifşbikê. Di wê temenê de wê di pêjnên îştarê de wê bi tememî wê weke dûrî pêjna inanna wê dîmenekê de wê weke hinek salixkirinên ku wê weke li gorî çanda berê a herêmê a wê demê ne asayî wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Li ser vê demê û mejuya wê di rengekê de wê di rohnîya çavkaniyên wê demê de wê gelek zanyar wê li ser wê bisekin in û wê bikin ku wê fahmbikin. Li vir di rengekê de wê, mijare akadê wê weke navenda wê kûder bê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê were sekin in.

Lê akad wê di wê temenê de wê çawa wê weke rewşek herêmê a desthilatî wê bibê û wê were fahmkirin wê hê jî wê weke aliyê ku wê di wê de wê nezelali wê hebin. Di wê temenê de wê mijare bi hewldana dîtina navenda wê, yek ji wan aliyên ku wê weke ne zelal wê xwe di nava mijarê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare navenda akadê wê xwe bide diyarkirin.

Li vir wê jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê weke mijarekê wê li ser wê bisekinê ku wê navê 'akad' û yê 'agade' weke bajarekê kultê wê pêwîst bê ku em ji hev cihê li wan bihizirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ya ku ew heta nûha wê di rengekê de wê weke ji me re bi têtîna agade re wê bibê mijar wê di rengekê de wê mijare bajarê kultê bê. Ev wê weke deverê ku wê karibê wê bibê weke navend û an na? Di aslê xwe de wê weke pirsek bê. Ti zanyari wê li ser wê diyar nebin ku ew wê weke navendekê bê. Lê ji demên berê wê re wê weke navendek kultî wê were diyarkirin ku wê keyê akadê naram-sin wê di rengekê de wê weke

ku ew wê, wêran bikê. Di wê temenê de wê mijare wêrankirina agade wê ji du aliyên ve wê di sereka de wê were hildan li dest.

Aliyê pêşî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirina agade wê, di wê temenê de wê karibê wê hinekê li ser wê bisekinê. Navenditiya agade wê, di rengekê de wê, di şêwayekê de wê karibê wê li wê bihizirê bê. Navê akad wê karibê bibêjê ku wê ji navê agade ê bajarê kultê ê navenda kulta enlil wê were bê? Di wê temenê de wê bi morfolojikî wê dema ku em li ser wê dihezirin wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê di mejiyê mirov de wê weke biriqinekê wê xwe bide diyarkirin jî wê di wê temene de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mijare agade wê weke têtînek giring bê. Di zimanê roja me de wê navê agade' bi morfolojiya xwe re wê hinek têtînen bi wê rengê wê bide me. Weke bi têtîna "aga'yê dihe" û an "aka'yê dihe" wê hinek wateyna wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê di şêwayekê de wê weki din wê hinek wateyên din jî wê karibê wê ji wê were girtin. Minaq wê di zimanê roja me de wê bi wateya têtîna 'aka'yê dihe" de wê bi wateya 'birayê dihe' jî wê hinek wateyna morfolojikî wê xwe di rengekê de wê ji wê bide biriqandin û wê bide fahmkirin. Di wê temenê de wê 'akka' û an 'aka' wê di rengekê de wê bi têtîna zimanê roja me "kakka" û an 'akka' û an 'akki' û hwd re wê di wê temenê de wê bi temenekê ku em bi wê wateyê wê fahmbikin wê di şêwayekê de wê weke wateyekê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bide diyarkirin.

Di mijare têtîna nava 'akki' de wê di demên piştê de jî wê di rengekê de wê di zimanê hûrî û mitanniyan de jî wê bi heman wateyê wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bi wê wateyê wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê didewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di zimanê kassitan de jî wê bi derfet wê ev gotin wê hebê. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku em minaq, bi navê 'ser' û an 'sar' ku wê bi wateya serî û an yê li serser ser wê di rengekê de wê bide diyarkirin û wê di wê demê de wê di wateya keyê ser taxt ê bilind de wê were fahmkirin wê karibê di rengekê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Ku em disa werin ser mijare têtîna di têtîna navê agadê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê têtînek di zimanê roja me de wê weke bi navekê wê weke bakirinek, qêrînek û gazinkirinek weke ji yazdan ku wê weke di temenê gihandina hawara xwe de wê di rengekê de wê hinek morfolojîyên weke di temen û têtîha bergkirinê û hwd de jî wê xwe bi wê re wê di rengekê û şêwayekê de wê wekek u wê karibê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Di mijare navê de wê di wê temenê de wê navê akadê wê weke navekê di rengekê de wê di morfolojîya wê de wê weke ji rengê dîmenê agade û bi ber akadê û an akkadê' de wê rengê nivisandina wê de wê weke bi têtînê de wê weke bi morfolojîkî bi ber wê afirandina têtîna bi wateya weke ya biratiyê û hwd de wê têtînekê û rengekê fahmkirinê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Navê agadê wê di wê temenê de wê zêdetirî wê weke di ziman de wê weke navekê kultî ku wê çendî wê di dîmen û morfolojîya xwe de û di rêngdêrîya xwe de wê bisekinê û wê we bide diyarkirin de jî lê wê bihemam rengê yê bi rengê weke akadê û an akkadê wê di şêwayekê de wê weke di wateya ya lê digihijê weke birayê de wê di rengekê de wê zêdetirî wê weke wateyekê morfolojîkî a bi gotinê a dervî wê di wê temenê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, navê akadê wê di wê temenê de wê li ser çî temenê wê bi awayekê wê were temen kirin wê di wê temenê de wê hinek aliyên wê yên ne zelal wê hebin. Ber vê yekê wê hewldanên xwe gihandina navenda wê û an weke bajarê wê yê weke 'paytaxt' ku wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê wê hinekê jî wê weke ku wê bi wê aliyê û awayê wê ve wê weke girêdayê bê.

Ji wê aliyê ve wê hewldanên xwe gihandina wê û salixkirinên bi wê re wê çawa wê werina kirin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de

wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Weki din di rengê nivisandina di hinek nivisaran de ku wê weke gihiştinekê û an encamekê wê weke bi tîpî a weke bi rengê 'accadê' wê were nivisandin jî wê di aslê xwe de wê aliyê ku em wê di wê temenê de wê bi gotin dikin jî wê weke aliyekê wê piştrast dikê wê li holê wê bimênê bê.

Mijare rewşa têngîna xwe gihandina rewşa navendîtîya wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di mijarê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Lê li vir wê têngînek din jî wê di rengê nivisandina accadê' de wê dikarê wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê. Ew jî wê di wateyên weke 'hevraştî te', cihê lê serwerîya te heyî, desthilatîya te û hwd wê hinek wateyna bi morfolojîkî jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide me û ev wê bi rengê weke yê ku em li jor digihijînê de di fahmkirinê de wê weke ne di levkirinekê de bin.

Wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê navê akkadê û an akadê wê di wê temenê de wê di zimanê roja me de wê bi awayekê din jî wê weke ku wê, were nivisandin wê karibê wê werênê ser ziman. Minaq wê di zimanê roja me de wê li şûna akadê wê karibê wê weke 'aqadê' jî wê werênê ser ziman. Di morfolojîya gotinê de wê gûharîna 'kk' û an 'k'yê bi 'q' re wê di rengekê de wê hin wateyên din wê li gotinê wê di dewama wê de wê karibê wê zêde bikê. Minaq wê di wateya ew kesê dihê jî wê hinek wateyna wê li wê zêde bikê. Weki din wê karibê bi morfolojîya ew kekê dihê' jî bi wê bi awayekê bigihijê fahmkirinekê. Lê wê zêdeyî wê wateya ewê dihê wê bi wateyekê wê bide me. Ew jî 'ewê dihê', 'ew kesê dihê', 'ewnakê dihê' û hwd wê di rengekê de wê bi wê temenê wê hinek wateyna wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di morfolojîya giştî de wê têngîna agadê wê weke ya bingihîn wê xwe di têngînên weke ya akadê, akkadê' û an accadê û an acadê û hwd re jî wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di morfolojîya accadê' û an acadê de wê bi rehetî wê aliyekê wê yê weke bi rengê xwandina ji acadê li rengê agadê xwandinê wê fêrsek fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di fonoloji û morfolojîya gotinê de wê ji 'c' û bi bi ber 'g' de wê herikirinek di fahmkirinê de wê weke ku wê hebê wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di wê temenê û awayê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê

karibê ew bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di morfolojiya têtîna akadê de wê çendî ku wê weke ku wê weke bi têtîna dijbarîya naram-sin de wê li e-kur' weke parastgeha enlil li agadê wê hebê jî lê di aslê xwe de wê navê akadê wê bi morfolojiyek xort wê ji têtîna agadê wê weke derhaninekê wê xwe di rengekê de wê di mejîyan de wê weke ku wê bide diyarkirin û wê ev morfoloji wê weke ku wê karibê di rengekê de wê di wê temenê de wê weke di temenê weke bi girêdanên bi enlil û agadê û kulte ve wê di ahengekê de wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Lê ev dîmen wê di dîmenê ku wê weke ku me di wê çerçoveya têtîna nivisara leneta agade de ku me li jor wê hinekê hani ser ziman de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê nakokiyê de jî wê weke ku wê bimênê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê karibê wê bide diyarkirin.

Lê di zane min de wê karibê wê hinekê wê li ser wê nûqteyê wê weke pêwîst bê ku mirov wê hinekê wê li sser wê bisekinê û wê karibê wê hinekê wê bi wê nûqteyê ve girêdayî wê fahmbikê. Di wê temenê de wê dîmenên bi akadê ên ku ew heta roja me bi wergerandinan hatiya afirandin wê ev dîmen wê weke ku wê ji me bixwezê ku em wan dîmenan dênina aliyekê û di wê temenê de wê di rengekê de wê hinekê wê bi wê aliyekê ve wê bikin ku wê hinekê şîrove û fahmbikin.

Di aslê xwe de wê bi morfolojîkî û temenekê bi wê ê aqilmeşandinekê de wê weke hinek aliyên ku wê bi fahmkirinê ve wê girêdayî ku wê di wê nûqteyê de wê karibin werina fahmkirin jî wê weke ku wê hebê. Minaq wê weke fêrsên weke bi fahmkirinê ên bi inanna ku wê berê wê bi enlil re wê li agadê wê navê wê hebê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê. Piştî wê weke ku wê tiştek wê bibê û wê di nava herdû kultan de wê navberîyek û heta dijberîyek wê çawa bê ku wê bikeve nava wan û wê inanna wê weke bi jibirkirina navê wê re wê bi navê îştîr re wê di temenekê nakoki de wê xwe di rengekê de wê weke bi vaji rengê teswirkirinê bi inanna re wê were salixkirin û ew wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê di wê nûqteyê de wê gelek aliyên ku wê weke ku wê pêwîst bin ku ew werina fahmkirin ku ew kijan jî wan wê rast bin wê xwe di rengekê de wê di mijare fahmkirinê de wê weke ku wê karibin bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê

wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Mijare gûtîyan û dijberîya li wan a li ser akadê re wê di renekê de wê pêşkeve wê dikarê wê tenê bi sedema agadê û an leneta agadê re wê bi sînor wê fahmbikê? Di wê nûqteyê de wê çawa bê ku wê bi carekê wê hemû yazdanên wê bi carekê wê xwe ji wêê vekîşînin û wê gotinên lenetkirinê wê li wê bibêjin? Ev wê weke aliyekê ku wê ji wan aliyan ku wê weke pêwîst bê ku ew di renekê de ew di dewama wê de wê karibê û pêwîst bê ku ew di şewayekê de were fahmkirin bê.

Wê jî wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê gûtîyî wê di awayekê de wê ji agade û heta isin û kişê wê di renekê de wê ser wer bin. Wê uruk jî wê di nava wê serweriyê de bê. Heta ku wê di renekê de wê, çendî ku wê di nava bineterên akadî de wê navê 'îştâr' wê derkeve li pêş jî wê bi navê inanna û hwd wê di nava lullubîyan û an komên din ên ji koka gûtîyan û hwd dihên li demên kassitan û hwd wê di wê temenê de wê, di nava wan de wê di renekê de wê weke ku wê bibê. Di şîroveyên ku wê piştî wê demê wê di dema kassitan de wê werina kirin wê di rengê şîroveyên weke bi îştara şerxwez û şerker zêdetirî wê dîmenekê weke yê civaknasî û civakî ê weke yê dervî ê inanna wê zêdetirî wê piştî wê di wê de wê were gihandin li fahmkirinê. Ev wê bi wê re wê di şîroveyên îştâr ên piştî de demên kassitan de wê karibê wê bi rehetî wê direnekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê û çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê rewşê de wê di renekê de wê, dîmenê îştara şerker û an şerxwez wê dîmenekê rewşek awarta wê xwe di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Piştî wê dema akadê wê piştî wê demên serwerîya lullubîyan, kassitan û heta hûrîyan ku wê di zikhev de wê li herêmê wê derkeve li pêş de wê di wê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê di wê temenê û çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê rengê de wê dîmenekê fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Weki din gelek zanyar ji rojên destpêkê yên Asurolojiyê ve ji bo dîtina bajarê Agadê xebitîne. Pêşniyar hemû bi giranî dikevin du waran: 1) herêmeke nêzîkî cihê ku çemên Dicle û Diayalla lê dicivin, ku bi piranî ji aliyê bajarê mezin ê nûjen ê Bexdayê ve tê nixumandin, û 2) cihê ku çemên Dicle û Adheim (ku paşê wekî Radānu tê zanîn) li başûrê

Samarrayê lê dicivin. Di derbarê dîtin û xwe gihandina wê de wê, bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirin û wê werênina ser ziman.

Hema bêje hemû pêşniyar ji bo cihê Agadê wê li ser Çemê Dicleyê datînin. Yek ji pirsgirêkan ew e ku Dicle, ku ji başûrê Samarrayê tê, bi demê re qeraxên xwe guhertiye, ku rêça wê ya dîrokî pirsek vekirî ye. Yan jî wê herêmên bi ber deverên ku wê çemê diclê li wan diherikê ve wê werin. Ev yek diyarkirina cihê bajarê Aqadî dijwar dike û her weha îhtîmala ku cihê wê bi demê re guheriye derdixe holê, wekî ku carinan dema ku çemên Dicle an Firat diçin û tên dibe. Mijare nepeniya bajarê agadê wê di aslê xwe de wê weke ku ew lenet hê li ser wê diyar û hebê û serwer bê û pêşiya wê dîtina wê digirê wê di dîmenekê morfolojikî de wê têgînekê û fahmkirinekê di hişê me de wê weke ku wê bixwezê wê bide diyarkirin.

Li ser bingeha kudurrûyên ji Xanedaniya Duyemîn a hikumdarê Kassîr Marduk-nadin-ahhe (1095–1078 b.z) û hikumdarê Isin, Nebukadnezar I (1121–1100 b.z), hatiye diyar kirin ku navê Akad di hezarsala 2-an de hatiye guhertin. Kuduru diyar dike ku navê nû Dur-Sharru-Kin bû, "li ser qeraxên çemê Nish-Gatti li herêma Milikku" ya. Ev nayê tevlihevkirin bi Dur-Şarukin re, ku ji hêla Asûriya nû ve di sedsala 8an a berî zayînê de hatiye avakirin: cihê herî muhtemel Dur-Rimûş (navendeke kultê ya yazdanê Adad) e, neh kîlometre li bakurê Dur-Şarukin (Tell el-Mjelaat) (çav: Khalid al-Admi, "A New Kudurru of Maroduk-Nadin-Ahhe IM. 90585", Sumer, vol. 38, no. 1–2, pp. 121–133, 1982).

Dîroknaşî an çavkaniyek din ji bo dîrokê ne diyar e. Ew ji cihê dîtinê, ji tabletekê tê zanîn ku tê texmînkirin ku Qalat Şerqat e, ku di sala 1925an de di rojên destpêkê yê lêkolînê nivîsên bizmarî de hatiye wergerandin. Gutium (gûtîyan û an gûtî) di nav deverên di bin bandûra Sargon de ku ew dixwezê bindest bikê dihê diyarkirin:

"... ji Sinu (?) [] bo welatê Armanî. [] ji Îzetê bo Ebûl-Edad, bo welatê Gutium. Ji Ebûl-Edad bo Heleb, bo welatê Akadê. ... ji Hîsat bo Sippar, welatê Akadê. welatên Gutium Uzarilulu, welatê Edamarus. Ji Uzarilulu bo Bît-Sîn, welatê Marî. ..."û hwd wê weke deverên ku wê weke çerçoveya desthilat gûtî ku wê weke deverên ku wê akad wê li wê serweriyê bixwezê bê.

Kronîka Weidner berhemeke wêjeyî ye ku ji heft resensiyonên dema Asûriya nû û ya Babîlyayî nû (hezarsala 1emîn a b.z) yê bi piranî qat qata tene zanîn, ku tê îdiakirin ku kopiyek ji orîjînaleke Babîliya Kevin

(1894 - 1595 b.z) ya zirardar e ku bûyerên sedsalan berê vedibêje. Di mijara Gûtiyan de, pêşgotin ew e ku Gûtiyan Împeratoriya Akadî ji ber muameleya xirab a Naram-Sin a li hember bajarê Babilê hilweşandin. Hin zanyar hene ku dibêjin danasîna serweriya Gutiyani li ser hin deverên Mezopotamyayê çirokek e, an jî qet nebe zêde girîngiyê dide artêşa Gutiyani. Bawer dibe ku ev yek ji hêla kronîkên Urukê ve hatiye domandin da ku serkeftina biçûk a Utu-hegal veguherînin bûyerek bi girîngiya gerdûnî û piştgirîya ji bo rejîma wî ya nû xurt bikin. Ev nêrîn li ser gelek vegotinên ji destnivîsên mayî hatiye avakirin, ku gelek ji wan li ser dirêjahiya serweriya key û heta nasnameyên keyên Gûtî bi tevahî nakok in. (çav: Jean-Jacques Glassner, "Mesopotamian Chronicles", Society of Biblical Literature, Atlanta, 2004). Di dewama wêd e kronîka Weidner serdema Gutiyani weha vedibêje:

"Naram-Sin gelê Babilê qirêj kir. Du caran wî koma Gutium li dijî xwe gazî kir. ... gelê wî wek bizinek ... serweriya xwe da koma Gutium. Gutium gelek zordar bû. Ew perestina îlahî nizanibûn; ew nizanibûn çawa rêûresm û rêzîknameyan bi rêkûpêk pêk bînin. "Masîgir" [Utuhegal] li berava deryayê masî wek qurban digirt. Ew masî heta ku ji [keyê yazdan] Marduk re nehat pêşkêş kirin, ji tu yazdanek din re nehat pêşkêş kirin. Gutiyani masiyê pijandî berî ku were pêşkêş kirin ji wî digirtin. Bi fermana xwe ya bilind wî serweriya artêşê girt û da Utuhegal" (çav: Al-Rawi, F. N. H. "Tablets from the Sippar Library. I. The 'Weidner Chronicle': A Supposititious Royal Letter Concerning a Vision." Iraq, vol. 52, pp. 1–13, 1990).

Tabletek, ku tê texmînkirin ji Urukê ye û ji serdema piştî hilweşîna Împeratoriya Akadiyan Islikun-Dagan e, ku ji tabletek din tê zanîn weha dixwend:

"Ji Islikun-Dagan re ... Erd biçînin û pez biparêzin. Heta niha Gûtiyan erd neçandine. Nebêjin 'Çawa?' Tu bihêz î, ji ber vê yekê li Akadê bicîh bibe (?), û erdê biçîne. Bila embar û gol ji bo te werin dîtin (?) da ku nêzîk bibî, û pez bînin bajêr. Di derbarê (?) pezên ku Gutiyani xwedî kirine (?), niha ez ê tiştekî nebêjim, ez ê pereyan bidim te. Ez bi jiyana Şarkalîşarrî sond dixwim ku heke tu bi rastî pezên ku Gutiyani bi wîna xwe xwedî kirine (?) radest bikî, ez ê bigirim (? bi rastî hilgirim), û gava (pez) werin ba min ez ê pereyan bidim te. (Çav: Smith, Sidney, "Notes on the Gutian Period", Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, no. 2, pp. 295–308, 1932).

Di nivisa Nivîsa Lugal-Ane-mundu de wê bahsa wê dema gûtiyan wê were kirin û wê li ser wê b vê rengê wê gotin wê werina diyarkirin. Di destpêkê de dihê hizirîn ku nivîsarek rastîn a hukumdarê sedsala 24-an berî zayînê ye, niha tê zanîn ku ew berhemeke wêjeyî ya 'pseudo-otobiyografîk' e. Ew ji 3 kopiyên tabletên Babîliyên Kevin dihê zanîn. Nivîsa qatkirî deverên ku bacgirên Lugal-Ane-mundu ne navnîş dike.

"... .. ya Gutiumê fireh ... li Zulumê ... girt, ... Serokwezîr ji Çiyayê Sîdar, Elam, Marḥaši, Gutium, Subartu, Amurru, Sutium û ... "... ji Çiyayê Sîdar, Elam, Marḥaši, Gutium, ... Subartu, Amurru, Sutium, û Çiyayê(?) Eanna" .. (? girt), wê bahs bikê. Di wê nûqteyê de wê, morfolojîyek din wê ji wê rêzînê wê were fahmkirin ku wê di rengê de wê weke serwerîya gûtiyan wê li wan deverên ku wê li wan wê were rêzîkirin wê were diyarkirin û jiyanek civakî wê di kirpendinên gotinê de wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bi morfolojîkî wê weke bide diyarkirin.

Wek berhemeke wêjeyî ya Sumerî-gûtiyî ye ku bi gelemperî jê re leneta Agade (ku ji hêla Sumeriyan ve wekî "Çermê Enlîl" dihê zanîn) tê gotin, û gelek çavkanî û guhertinên wê hatine dîtin, ku îdia dike ku hilweşîna Împeratorîya Akadyayî vedibêje ji ber ku ji hêla yazdanan ve hatibû nifirkirin. Li ser Gutiyan dibêje:

"Enlil ji çiyayan ew kesên ku ne dişibin mirovên din, yên ku wekî beşek ji Welatê nayên hesibandin, Gutiyan, gelêkî bêserûber, bi aqilê mirovan lê bi hestên kûçikî û taybetmendiyên meymûnan, derxist. Mîna çûkên piçûk ew bi keriyên mezin li ser erdê difiriyan. Ji ber Enlil, wan destên xwe li ser deştê mîna toreke heywanan dirêj kirin. Tiştek ji lepên wan xilas nebû, kes ji destê wan derneket. Peyamnêr êdî li ser rêyan rêwîtiyê nedikirin, qeyika peyamnêr êdî li ser çeman derbas nedibû. Gutiyan bizinên pêbawer (?) yên Enlil ji keriyên wan derxistin û şivanên xwe neçar kirin ku li pey wan biçin, wan ga ji qefesên wan derxistin û şivanên xwe neçar kirin ku li pey wan biçin. Girtiyan nobedarî kirin. Diz rêyan dagir kirin. Deriyên deriyên bajarên Welat di nav heriyê de hilweşîyan, û hemî welatên biyanî ji dîwarên bajarên xwe qîrînên tal derdixistin. Wan di nav bajaran de ji bo xwe baxçe ava kirin, û ne wekî ... asayî li deşta fireh a derve. Mîna ku berî dema avakirin û damezrandina bajaran bûya, erdên mezin ên çandiniyê genim nedidan, erdên tijî masî nedidan, baxçeyên avî şerbet an şerab nedidan, ewrên stûr (?) baran nebarandin, nebata macgurum şîn nedibû." (çav: Jacobsen, Thorkild, The Harps that

Once Sumerian Poetry in Translation. Yale University Press: New Haven/London, 1987).

Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di dewama wê de wê vebêjê ku wê piştî bilindbûna akadê wê di wê nûqteyê de wê ev vegotin wê weke dijberî û pevçûna nava wan û gûtiyan wê di regekê de wê weke vebêjê. Gûtiyî wê di wê demê de wê, li hemberê akadiyan wê dest bi raperînê wê biikin. Akadî wê heta wê demê wê weke ku wê ji morfolojiya vegotinê wê karibê wê fahmbikê wê weke di nava wan de wê weke bijin û wê xwe bi zane û hêz bikin. Di wê temenê de wê piştî wê, weke ku wê li kişê li qasrê sargon ku wê weke generalekê mazin ê serleşkerî bê wê, derbeyê li taxtê key Ur-zababa wê weke ku wê bikê. Piştî wê êdî wê weke ku wê demek nû wê destpê bikê. Di wê temenê de wê, di regekê de wê bahsa êdî wê, hewldan û seferên sargon ên bo serdestiyê pêşxistin û bindestkirinê ku ew li ser axa gûtiyan û li hemberê keyeniyên wan ên deverên cihê wê bikê.

Di wê çerçoveyê de wê piştî wê êdî wê demek nû wê ji wan re wê weke ku wê were û destpê bikê. Gûtiyan di wê demê de wê, piştî wê rabina serpiyan. Vegotina leneta agade wê, dîmenekê wê rewşê wê di regekê tofanekê de wê weke vebêjê ku wê bi dijberîya akadê a dema naram-sin ku ew wê e-kur'ê parastgeha enlil li agade wê wêran bikê wê bahsa wê bikê. Di wê nûqteyê de wê, enlil wê weke yazdanek gûtiyan û ku ew gûti li dora wî û kulta wî dicivin wê bahs ji jê wê were kirin.

Ev pêvajoyên weke li hemberê şerkirina gûtiyan wê heta demên bilindbûna lullubi û kassitan û an kisiyan (kassit) wê di regekê de wê weke ku wê bilind bibê. Ev wê piştî wê di regekê de wê, hin bi hin wê serwer bibin. Wê weke civakên çiyayî bin û wê li quntarên rêza çiyayên zagrosan wê bicihbin. Li aliyê din wê deverên ku wê eleme wê weke li wan serwer bibin ji kirmaşan û heta luristana roja me wê di bin desthilatiya yekrêziya lullubiyên de bê. Lê bi demê re wê kassit ku wê pêşî wê weke keyeniyek xort a gûtiyan a ne serwer bê wê piştî wê, weke desthilatek împaratori wê piştî wê mazin bibê û wê li şûna akadê wê bi demê re ku wê cihê wê bigirê wê pêşkeve û wê mazin bibê û wê serwerî herême giştî wê bibê.

Li çavkaniyên dema kassitan ku mirov dinerê û serwerîya wan û demên wan û yên keyên dinerê wê di regekê de wê di wê temenê de wê di şewayekê ve wê rêngê fahmkirina ku wê piştrast bikê û wê bi temen bikê wê dîmenekê pêşketinê wê di paşeroja herême de wê bi wan re wê weke ku wê êdî wê pêşkeve. Di nava çand û kultên kassitan de wê sentezek ya

ji dema gûtfî û akadê jî di nav de wê hebê û wê di wê temenê de wê weke demek imparatori a giring û bi serwer wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Serwerîya kassitan wê di wê nûqteyê de wê xosletên wê yên sereka ku em di dewama wê de wê bi gotinekê wê bibêjin wê dikarin wê bibêjin ku wê di şêwayekê de wê, ne weke keyeniyek herêmî a piçûk bê. Wê ne weke di herêmê de wê bi sînor bê. Wê dîmenê impratori ku wê pêşîya wê bi gûtfîyan re wê bi serwerî wê were dîtin û akadî wê weke bi kultkirinek mazin a desthilatî ya imparatori wê rengê wê bidina diyarkirin wê pêvajoyên wê yên pêşketinê li herêmê wê bi giştî wê bi kassitan re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Kassit wê ne tenê wê li giştîya mesopotamya wê serwer bibin. Wê dervî wê jî wê bina xwedi bandûr û serwer. Li deverên weke keviya bahreyne roja me jî wê çavkaniyên ku ew bi wan li wan dihê diyarkirin ku ew serwerbûna wê li wan wê were dîtin. Ji çavkaniyên erkolojikî ên wan herêman wê were fahmkirin ku ew wê çawa wê xwediyê ppêşketinek mazin a herêmê û imparatori bin.

Çavkaniyên arkolojikî wê di roja me de wê zêdeyî wê yên li mesopotamya û koka wan wê bi hinek pêvajoyên wan ên pêşketinê re wê bikê ku wê karibê bikirpênê. Lê wê hê ne di wê astê de bê ku wê karibê wê pêşketinên wan ên dîrokî a li herêmê ku wê bi çerçoveya serdemek giring û mazin a dîrokî ya herêmê de wê fahmbikê bê.

Em hindik dizanin ka serwerên Gutî çi yazdanan dihebînin, her çend em dizanin ku ew li pey yazdanan diçûn (hem yên xwe û hem jî yên Mezopotamyayê li gorî nivîsên serwerê wan ê yekem ê naskirî, Erridu-pizir, wekî vê yekê dibêjê:

"[Li ser dijminê xwe] wî ceza da. Yên ku sax man qurbanîyên xwe radest kirin (bi rastî "birin vir"). Wan lingên yazdanê Gutium û Erridu-pizir hembêz kirin, (gotin): "Bila keyê me ... (şikestî bimîne)" (çav: Markina, Ekaterina, "They embraced his feet, saying ... and ezêbum as idioms of loyalty and defiance in Sargonic", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 100, no. 2, pp. 165-168, 2010).

Û di dewama wê de wê ev wê were ragihandin:

"[yazdanê ... yazdanê wî (kesane) ye], [yazdana Esta]r-[Annuni]tum (ya wî ye) ..., (û) yazdanê Ilaba, yê bihêz ê yazdanan, eşîra wî (yazdanê) wî ye. Erridu-pizir, keyê bihêz ê Gutium û çar perçeyan: ... û peykerê xwe ji yazdanê Enlil re li Nîppur terxan kir. Ji bo yê ku vê nivîsê jê bike, bila yazdanên Samas, Astar, [û] Ila[ba] bingehên wî hildiweşînin û nîfşên wî wêran dikin." (çav: Douglas Frayne, "Gutium" in "Sargonic and Gutian

Periods (2234-2113 BC)", RIM The Royal Inscriptions of Mesopotamia Volume 2, Toronto: University of Toronto Press, pp. 219-230, 1993).

Û li ser serê gopalê hukumdarê Gutiyî yê paşîn La-erabum weha nivisarak heya:

"Lasirab, keyê [G]utium, Lacuna ... çêkirî û terxankirî (ev gopal). Ji bo yê ku vê nivîsê jê bike û navê xwe binivîse (li şûna wê), bila yazdanê Gutium, Astar, û Sin bingehên wî hilîne û nîşên wî wêran bike." (çav: Douglas Frayne, "Gutium" in "Sargonic and Gutian Periods (2234-2113 BC)", RIM The Royal Inscriptions of Mesopotamia Volume 2, Toronto: University of Toronto Press, pp. 219-230, 1993).

Yek yazdanê muhtemel ê Gutium hatiye diyar kirin, Abublab, ku bi Ninurta ve tê nas kirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê yazdanên mazin ên weke enlil, enki, sin, Astar û hwd jî wê weke yazdanên ku wê di wê demê de wê werina dîtin. Li vir wê dikarê wê bibêjê ku wê dema ku em dîroka yazdanên weke enlil û enki û hwd dinerin ku ew çawa weke 'yazdanên mazin dibin' ku em li wan dihezirê wê, dema ku em li ser morfolojiya wê gotina 'mazin dibin..' re li wê bihezirin wê weke têtînek yazdanî a bi kultî ku wê li giştîyê wê çawa dest bi serwerîya xwe wê bikê wê karibê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê. Ev morfoloji wê dide diyarkirin ku wê kultbûn wê bi giştîbûnê wê weke ku wê bi ya enlil re wê were dîtin wê, di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin. Ji xwe wê nivisarên vegotina 'leneta agade' wê di wê warê de wê weke nişanaka têtînek mazin a ku wê di wê demê de wê çawa wê weke 'rastî hêrişê' û an 'wêrankirinê' wê were wê ji wê bahs bikê. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê din de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare kultbûnê wê di rengekê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman.

Di vegotina leneta agade de wê şibandînen weke bi gotina 'kucikê' re wê kirin jî wê weke têtînek 'liminal' wê di rengekê de wê bimênê û em wê têtîna liminal wê weke têtînek pîroz wê di nava çanda yazdana bijijk gulla de wê dibînin. Di parastgehên wê de wê, di wê temenê de wê, dîmenekê ku wê çawa wê weke pîrozkirinekê wê bi kuçik re wê bide diyarkirin wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Li vir wê ev ne weke têtînek 'piçûk xistinê' bê. Lê wê weke têtînek mazinkirinê a weke bi hinek fêrsên pîroz ku ew di wê temenê de wê were diyarkirin jî wê karibê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Di demên piştre ên paşerojê de wê dema ku wê ev çand wê ji holê wê rabin wê kuçik wê weke heywanek xirab, haram û ne baş wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev wê weke gûharînên bi çandî û baweri ku wê bi xwe re wê êdî wê werênê. Li vir li şûna ku em bi baweriyên serwerî û çanda wê ya serwer a vê demê wê fahmbikê wê, weke pêwîst bê bi ya wê demê a serwer û çanda wê ya wê demê wê fahmbikê. Ev wê weke aliyekê ku wê karibê me baştirin wê bigihênê li rastiye di mijare fahmkirinê de.

Li vir çendî ku em di derbarê çanda baweriyê a dema gûtiyan de em weke kêrmanî dizanin jî lê wê dema ku em qat bi qat têgihên ku em ji wan deman di xwênin ji nivîsên bizmarî wê weke çerçoveyek berfireh wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê karibê bide diyarkirin. Ev çerçoveya wê di du awayan de wê weke pêwîst bê ku ew were fahmkirin. Yek wê weke pêvajoyek bi ast a vegûharî bê. Du wê weke aliyekê ku wê weke kultek giştî ku wê ji têgiha yazdanên mazin wê weke derbasbûnekê wê bi rengê pêşketin û fahmkirina xwe re wê di rengekê de wê bi rehetî wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa sîn û enlil wê bahsa wê were kirin wê ne weke yazdanên ku ew kijan malbat wê xwediyê wan bê û an yên kijan malbatê bin wê werina diyarkirin. Ev wê weke kulna giştî bin û wê di wê demê de wê bi fêrsa derxistina wan a li azmanan jî wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bide diyarkirin.

Minaq wê dikarê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê kulta kku wê bi giştî ew dihê dîtin wê weke ku wê li kişê jî bê, urukê jî bê, agade jî bin, nippurrê jî bê, sipparê jî bî û gelek deverên din jî wê were dîtin ku wê nişanaka parastgehên mazin û bilind wê di rengekê de wê weke ku wê hebin wê werina dîtin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê bi têgîna kultê wê werênê ser ziman ku wê, enlil wê di wê demê de wê, weke bi gotina 'hin bi hin wê bilindî taxtê key ê yazdanan wê bibê' wê di wê temenê de wê weke xwediyê morfolojîyek kultî a giştî bê. Ji xwe wê piştî ku wê morfolojîya kultan de ku wê were fahmkirin ku wê kult wê derkevina li azmana û wê taxtê keyeniya yazdanî wê were avakirin û diyarkirin û pê de wê nikaribê li ardê bahsa yazdanekê malbatî û piçûk bikê. Di wê nûqteyê de wê were dîtin û fahmkirin ku wê morfolojîya kultan wê karibê hinek birhanên giring ên ku ew dikarin bi vê aliyê ve girêdayî

werina fahmkirin wê di xwe de wê weke ku wê bihawênê. Di wê temenê de wê ev wê weke fêrsek ku wê êdî wê bi tememî wê dawiyê wê li wê werênê. Di wê morfolojiyê de wê bi kulta giştî wê gelek yazdan wê bi wasifkirinên cihê wê bi hev re wê weke di ahengekê de wê hebin. Wê weke çawa wê bi dîmenê keyeniya li ardê a mirovan wê sazûmana wê hebê wê dîmenê wê li azmana wê bibê û wê ew dîmen wê piştî wê weke wê 'baştirkinê' wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê li holê û wê di dewama wê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Mijare kultbûnê û an kulturek giştî wê di wê temenê de wê, di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê. Minaq wê di destana Enki de wê bahsa Abzû kirinê wê di wê temenê de wê, morfolojiyek giştî wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Piştî kuştina Abzû wê ew 'serwerîya gerdûnî' wê li kê wê bê radestkirin li şamaş û an marduk wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê bibêjê ku wê serwerîya gerdûnî wê bi gotinkirina wê di wê temenê de wê morfolojiyek xort wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê heta ku wê di nava morfolojiya mitolojiya sumer de a bi destê Enki afirandina mirovan û hwd jî wê di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Enki (Ea) wê morfolojiya wî ne hesan bê. Wê giştî û mazin û gerdûnî bê. Wê piştî wê weke ku wê çawa wê dema ku wê bahsa bûyîyan keyê yazdanan wê bi enlil re wê bahs wê ji jê wê were kirin wê bi heman rengê wê bi enki (enki navê wî di zimanê roja me de wê 'ên kî' û an ew kîn na' wê bi xwe re wê di rengekê de wê bi gotin bikê. Yan jî wê lêpîrsînek li ser kîbûnê û an ji kûbûnê û hatinê wê di têtîna gerdûnî de wê weke li lê were lêpîrsîn wê di xwe de wê bide diyarkirin) re wê bahs ji jê wê were kirin û wê enki jî wê piştî wê li ser wê taxtê wê rûnihê. Di demên paşerojê de wê, 'allahê' misilmanan û an 'godê xiristayanan û yan jî berê wê yahovayê cihuyan wê ji aliyekê ve wê, bi rengên fahmkirin û çavkaniyên xwe weke ji Enki û rengê serwerîya wî bigirin. Enki piştê wê weke yazdanê aqil jî wê were bi wasifkirin. Ev morfoloji wê li gorî ya demên bi aqil pêşdikevin ku wê çawa wê piştî wê were û bibê wê karibê ji wê hinek fahmkirinan bi wê li lê bigihijê. Gelek şibîn wê di nava wan de wê di rengekê de wê bibin û wê weke fêrsên cihê ên fahmkirinê ên Enki bin wê di rengekê de wê xwe di şewayekê de wê bidina diyarkirin.

Morfolojiya fahmkirina Enki wê di wê temenê de wê, bi awayekê kultî û piştî wê bi têtînek teolojikî û di dewama wê de wê weke bi felsefeyek baweriyê a ku wê pêşkeve re wê bi gelek awa û dîmenên fahmkirinê wê weke ku wê pêwîst bê ku ew di rengekê de wê weke pêwîst bê ku ew were fahmkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê. Di rengekê de wê, têtîna parastgehên binêardê wê ji aliyekê ve wê weke ku wê di demên piştî wê bi xirabiyekê wê weke bi têtîne dogehê wê were tacidarkirin wê nebê. Wê weke vaji wê xwediyê têtînek weke ku wê bi 'ava şêrîn' û an 'ava abzu' ku ew ji cewherê gerdûnê û an jiyanê dihe ku ew bahsa wê dihe kirin wê were kirin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were diyarkirin. Zerdestî wê piştî wê demê wê têtîha 'ava kansavê' ku wê bi gotinbikin wê morfolojiya wê gotinê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Ezdayî gotina 'ava kewserê' ku wê ji lalaşê derketina wê bi gotin bikin wê dîmenekê fahmkirinê ê di wê rengê de wê bi xwe re wê weke ku wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê weke têtîhên bi kultî ên wê demê ku wê piştî wê çawa wê hebûna xwe wê bidina diyarkirin ji bin. Bi wê yekê mebeste me ew a ku em wê bi gotin bikin ku wê di dema gûtîyan de wê çawa wê di rengekê de wê xwediyê têtînek bi gotinê a kultî û giştî a di wê demê de a pêşketî ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di wê şewa û awayê de wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Di demên gûtîyan de wê weke ku wê were dîtin wê demek şariştani a giring wê xwe bide diyarkirin. Pêşketinên wê piştî wê pêveçûnên ku wê bibin jî wê bidina diyarkirin. Ev ya pêşketina akadê jî wê di nav de bê.

Wekî din wê weke ku wê ji listeya keyên sumerî wê were fahmkirin wê di wê temenê de wê çawa wê xwediyê pêşketinekê bin wê karibê wê hinekê li ser wê bisekinê.

Mînaq wê dema gûtîyan wê dema ku wê li wê were nerin wê dema keyê gûtî Erridupizir wê derkeve li pêş. Heta ku wê di roja me de wê gelek nivisarên ku wê weke ji dema gûtîyan in wê weke ji dema wî bin wê werina diyarkirin. Ji wê yekê mirov dikarê wê fahmbikê ku wê dema wî weke demek giring wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Dema akadê wê di wê temenê de wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê ji aliyekê ve wê weke bi ya gûtîyan re wê di zihê de wê weke pêwîst bê ku wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, weke ku wê baştirin wê weke vegotinbar bê. Gûtîyî wê weke navê civakên destpêkê

ên şariştani û serdemekê a giring ku ew hê ji gelek aliyan ve wê pêwîstiya kifşkirina wê hebê. Di wê temenê de wê karibê wê di regekê de wê li ser wê bisekinê û wê hinekê wê werênê ser ziman bê.

Ji bilî çend nivîsan, ku bi piranî ji serwerekî tenê, Erridupizir, hatine nivîsandin, piraniya tiştên ku di derbarê nav û serdemên serwerên Gûtiyan de têne zanîn ji Lîsteya keyên Sumerî dihên. Nêzîkî du deh çavkaniyên ku gelek caran nakok in ji bo listeya keyên sumeri hene, ku gelek ji wan perçe perçe ne. Çavkaniya herî kevin ji serdema Ur III ye, ku ji hin bûyerên ku hatine vegotin pir derengtir e. Berevajî vegotinên wêjeyî yên ku tê de Împeratoriya Akadî ketiye destê artêşên Gûtiyan, listeya keyên sumerî xwedî serweriyek e ku ji Akadê derbasî Urukê bûye, ku paşê ketiye destê Gûtiyan. Her weha nayê zanîn ka xanedanên ku di listeya keyên sumerê de hatine navnîş kirin hemî li pey hev bûn, an jî di serweriyê de hevûdu hebûn. Ji kerema xwe not bikin ku ferman û dîrok li gorî rêzîknameyên cûda yên listeya keyên diguherin. Di piraniya serdema Gutîyan de, demên serweriyê yên navnîşkirî nisbeten kurt û yekreng in. Lîsteya jêrîn divê wekî temam neyê hesibandin:

Li gorî çavkaniyan wê nêzî li dora derketina sargon wê navê keyekê din ê gûti bi navê "Sarlag" û an Sarlak wê di regekê de wê derkeve li pêş.

Sarlag wê li dora dema nêzîkî ya keyê urukê Enshakushanna bijî û ev dem jî wê ne dûrî ya dema derketina sargonê akadî bê. Minaq Enshakushanna ku wê weke en-sha-kush-an-na wê were diyarkirin wê, li dora 2350 b.z bijî bê. Wê bi navên wek Enshagsagana, En-shag-kush-ana, Enuquanna, En-Shakansha-Ana, En-şakuşuana jî wê were diyarkirin. Lê ev nav dikarin weke navna keyî ên din jî wê di regekê de weke ku wê bi derfet bê fahmbikê bê, weke keyekî Urukê bû di nivê hezarsala 3'în a beriya zayînê de, ku di Lîsteya keyên Sumerî de dihê behs kirin, ku dibêje ku serweriya wî 60 salan dom kiriye. Hemazî Akad, Kîş û Nîpûr fetih kir û li ser tevahiya Sumerê hegemonya xwe îlan kir.

Wî sernavê Sumerî en ki-en-gi lugal bidest xist û ev dibê ku weke unwanakê û an navekê yazdanî wek kalam bê. Ew dikare wekî "yazdanê Sûmer û keyê hemû axan" were wergerandin (dibe ku "en ji herêma Uruk û lugal ji herêma Ur", û dibe ku bi sernavê pašîn lugal ki-en-gi ki-uri "keyê Sûmer û Akad" re têkildar be, ku di dawiyê de bû sedema nîşana keyeniyê li ser tevahiya Mezopotamyayê.

Serweriya Enshakushanna bi piranî bi seferên wî yên leşkerî ve tête diyar kirin, yên herî berbiçav li dijî Kîş û Akshak bûn. Hêrîşa wî ya li ser

van her du bajaran bi taseke kevirî ya ji Nîppurê ve tê piştrastkirin, ku tê de wiha hatiye nivîsandin:

Ji bo Enlil, keyê hemû welatan,

Enshakushanna, keyê welatê Sumer û keyê neteweyê

Dema ku yazdanan ferman lê dan,

Wî Kish ji kar dûr xist

(û) Enbî-Îştar, keyê Kîşê, dîl girt.

Serokê Kîş û serokê Akshak, (dema) her du bajarên wan jî wêran bûn...

(Lakûn)

di(?) [...] de ew vegeriya cem wan.

lê wî peykerên xwe, metalên xwe yên hêja û lapis lazuli, dar û xezîneyên xwe jî yazdanê Enlil re li [N]ippurê terxan kirin. (çav: CDLI-Found Texts". cdli.ucla.edu. Retrieved 2021-01-27).

Gelek zanyar tebeqeyên wêrankirina EDIIP li Qesra A û Avahiya Plano-Konvex li Kîşê bi Enshakushanna ve girêdidin. Federico Zaina dibêje ku birhanên arkeolojîk li Kîş "wêrankirina berfireh û tund a bajarê Kîş di dawiya ED IIIb de" piştrast dike. Dihê zanîn ku Enshakushanna ji bilî hêrîşên xwe yên ber bi bakur ve hêrîşî Akadê jî kir. Navê sala keyê Êrûkê En-Şakuşuana "Sala ku En-Şakuşuana Akad têk bir" bû. Ev demek kurt berî bilindbûna Împeratoriya Akadyayî bû. (çav: POMPONIO, Francesco. "FURTHER CONSIDERATIONS ON KISKI IN THE EBLA TEXTS." *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, vol. 107, pp. 71–83, 2013).

Di wê demê de wê ji urukê wê di rengekê de wê weke ku wê di dema Enshakushanna wê were dîtin wê li dijêê akadê wê şerkirin wê bibê. Di wê demê de wê Enshakushanna bi inanna û enlil ve girêdayî wê ji jê wê werina bahskirin. Lê di wê nûqteyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide diyarkirin.

Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di dema gûtiyan de wê nîrxên weke yên yazdanî ên weke gula jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê li wê serwer bin. Ji wê demê kifşkirina gulla wê weke dîroka wê weke kevntir wê bibê. Di wê nûqteyê de wê navê keyê gûtî "gula-AN wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê yekê wê werênê ser ziman. Dîroka keyê gûtî Gula-AN wê zêzde ne diyarbikê. Lê wê bi derfet wê weke ku wê were kifşkirin wê li dora salên 2250 û heya 2220 û hwd re wê weke di demekê de wê bijî ev dem wê di rengekê de wê taqabûlî dema naram-sin jî wê bikê. Navê Gula-AN wê di

nava vegotina 'hefdeh keyên li dijî naram-sin şerkirin' de jî wê di renekê de wê di wê demê de wê derbas bibê.

Lê wê piştî wê demê jî wê di renekê de wê, desthilatiya gûtiyan wê bi wan wê weke ku wê bidomê û wê heta demêa keyên wê yên weke bi navê Erridupizir, wê di renekê de wê hebûna xwe wê bide domandin. Ji xwe wê navê Erridupizir, wê li gorî listeya keyên sumeri jî û çavkaniyên din jî wê piştî keyê gûti Gula-AN wê di renekê de wê were dîtin û wê navê wî were nivisandin û navnişkirin.

Erridupizir, li dora salên 2141–2138 beriya zayinê wê were ser taxt li gorî kronolojiya kurt, û wê wek hukumdarekî Gûti li Sumerê yê xort bê. Serweriya wî bi nivîsareke keyî li cihê arkeolojîk ê bajar-dewleta kevnar Nippûr tê piştrast kirin, ku ew li wir xwe wekî "keyê Gutî, keyê Çar aliyê cihanê" bi nav dike. Di listeya keyên sumeri de ew wekî "keyê bênav" dihat hizirîn. Paşê şûna wî Imta girt weke keyê gûti.

Li gorî nivîsên ji Erridupizir, piştî ku Împeratoriya Akadî ket destê Gutiyan, Lûlûbiyan li dijî Erridupizir serhildan kirin:

Ka-Nisba keyê Sîmurrumê gelê Sîmurrum û Lullûbî teşwîqê serhildanê kir. Amnîlî, generalê [dijmin Lullûbî]... erd [serhilda]... Erridu-pîzîr, keyê bihêz ê Gutium û çar navçeyan, lez kir [ku rûbirûyê] wî bibe... Di rojekê de wî geliyê Urbillumê li ser Çiyayê Mummum girt. Her wiha, wî Nirishuha girt. Nivîseke din dibêje ku "yazdane Aştar leşker li Agade bi cih kiriye."

Di wê demê de wê çendî ku wê di dema sargon û heta dema naram-sin wê di renekê de wê bahsa serweriya akadê wê were kirin jî lê wê di renekê de wê, di dema Erridupizir wê were diyarkirin ku wî dúbare serweriya gûti denezendiya û desthilata gûti li herêma serdest kiriya. Hêzek mazin di destê Erridupizir serdest bûya û ji ber hin sedemên ne diyar wê, lullubi jî wê di renekê de wê weke li hemberê serî hildin.

Li vir wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev dem wê di wê temenê de wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê ku wê gûtiyî wê di renekê de wê weke ku wê bi derfet wê bixwezîn serweriyek împaratori bidest bixin. Em ku li vir em li ser rewşa weke ya 'serî hildana liullubiyên li hemberê gûtiyan' wê şîrovebikin wê bi derfet wê ev hizir wê di serê mirov de wê karibê xwe bide diyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de bê ku wê, weke ku wê piştî serweriya keyê gûti li ser agadê û an akadê cardin avakir û pê de wê, bixwezê ku ew li ser civakên xwe yên din ên weke lullubiyên ku ew li çiyayan û azad dijin xwestibê ku ew wan bikê bin serweriya xwe de û wan ew herê nekiribû û xwe ji wê çerçoveyê

xwestibê dabê aliyekê û bi ber çîyayên zagrosan ve wan serwerîya xwe biribê.

Ber ku wê di wê temenê de wê çavkani wê karibin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênina ser ziman ku wê gûtiyî wê piştî wê cardin wê ser akadê wê serwerîya xwe avakiribê. Ji van gotinên bi wê rengê dikarê hinekê din li ser rewşa agadê bihizirê. BI derfetek mazin wê bi wê rengê wê rewşek wê bibê ku ew wê, di rengek de wê, çendî ku wê weke navendek kultî û di bin serwerîya gûtiyan de bê akadê ew kiribê bin serwerîya xwe û ew ji hêla Erridupizir ve cardin hatibê bi şûn ve girtin û serwerîya gûti lê serwer kiribê. Di wê temenê de wê, piştî wê êdî wê bi derfet keyê akadê naramsin hêrişî agadê kiribê weke ku wê di nivisara leneta agade de wê were vegotin û ew rûxandibê.

Lê ev wê di rengekê de wê êdî wê dîmenekê din wê li mijarê wê zêde bikê. Ew jî wê weke gûti û akadê wê bi hev re wê, di nava şer de bin û wê di rewşa ji destê hev girtina herêman bi şer û pevçûnan wê weke ku wê bi wê re wê êdî wê weke ku wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Di rengekê de wê di wê demê de wê, piştî wê ku em li mijarê dinerin wê di rengekê de wê, nikaribê bi bilindbûna akadê re wê weke rewşek ku wê dawî li ya gûti wê were wê karibê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Minaq wê, piştî Erridupizir wek helefê wî Imta û an weke di nava hin nivisarna de jî weke 'nibia' jî wê were diyarkirin wê were sertaxt. Piştî wê jî wê di rengekê de wê bahsa keyên wê yên din jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bahs ji wî were kirin û heta ku wê agahi wê î ro wê di destê me de wê hebin ku wê piştî keyê gûti imta wê helefê wî jî wê weke inkishush wê were ser taxtê gûtiyan. Û wê xwe weke keyê mazin û an keyê çar aliyê cihanê wê di rengekê de wê denezênê. Di şopa Erridupizir de wê weke keyekê bi wê rengê û kevneşopîyê wê xwe mazin wê li şûn Imta keyê gûti wê bide diyarkirin.

Weki din wê di çavkaniyên ku wê werina diyarkirin de wê weke hevdemê keyê akadî Shari-kali-Sharri wê were dîtin. Navê Shari-kali sharri wê di rengekê de wê di zimanê roja me de wê di wateya kalê weke key li ser taxt û an kalê weke key li ser serê wê di rengekê de wê bi hinek morfolojiyan û wateyna wê xwe di rengekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin. Weki din wê di dema Shari-kali-Sharri de wê bahsa keyek din ê gûti bi navê Sarlagab wê werê kirin. Ew jî wê weke helefê

inkishush wê di rengekê de wê were diyarkirin û wê di wê temenê de wê li ser taxtê gûtiyan wê rûnihê.

Ger ew heman keyê Gutî Şarlag bûya ku Şarlag dîl girtibû, li gorî yek ji salnameyên wî: "Szarkaliszarri (...) Szarlag (ab), keyê Gutium, dîl girt". Li gorî Lîsteya keyan, ew cîgirê Înkîşûş bû. Şûlme paşê cîyê Sarlagab girt (çav: Publications de l'Observatoire astronomique de l'Université de Belgrade, 1999, p. 157).

Weki din wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê keyê gûti Sarlagab wê dema wî wê zêde nediyar bê. Lê agahiyên ku wê di derbarê dema wî de bin wê bidina diyarkirin ku ew wê di rengekê de wê weke ku ew wê, li hemberê keyê akadê Szarkaliszarri û an Shari-kali-Sharri wê di rengekê de wê şer bikê û wê weke ku wê were diyarkirin jî wê di rengekê de wê ew dil jî wê were girtin. Lê ji wê zêdetirî di derbarê aqûbeta wê de wê zêde agahi wê di dest de wê nebin.

Lê çendî ku wê bahsa keyê gûti wê were kirin ku ew weke dil hatiya girtin jî lê wê di wê demê de wê agahiyên ku wê di wê demê de û piştê wê bibin wê bidina diyarkirin ku wê desthilatiya gûti wê bidomê. Piştê Sarlag wê di regekê de wê li şûnê wê weke keyê gûti wê Shulme wê were ser taxt. Di wê temenê de wê bahsa wî wê were kirin ku ew di rengekê de wê bibê xwediyê serwerîyek giştî û mazin. Piştî wê demê wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê keyê gûti wê serwerîya xwe wê bidomênê. Piştî Shulme wê li şûnê jî wê bahsa weke keyê gûti ku wê herê ser taxtê gûti wê, weke helef wê Elulmesh wê were kirin ku ew were ser taxtê gûti.

Elulmesh (di dawiya hezarsala 3an a berî zayînê de) çaremîn serwerê Gûti yê Xanedaniya Gûti ya Sumerê bû ku di Lîsteya keyên Sumerî de behs dibe. Her çend ji vê serdema kurt hema hema tu birhanên mayî tune ne (ku tê texmîn kirin ku bi hêrişên yekem ên Gûtiyan ên nav axên Akadî re têkildar e), hatiye diyar kirin ku Elulmeş divê bi keyê Akadî Iulu re were nas kirin, ku ew jî ji Lîsteya keyan dihê zanîn. Elulmeş cîgirê Şulme bû. Inimabakesh paşê cihê Elulmesh girt (çav: James G. MacQueen, Babylon, 1964, p. 27).

Li gorî çavkaniyan wê piştî Elulmesh wê di rengekê de wê were ser taxtê gûti wê Inimabakesh bê. Ji navê Inimabakesh ya ku ew li gorî zimanê roja me wê were fahmkirin wê wateya 'yê me yê bê kes' wê di rengekê de wê were fahmkirin. Di wê çerçoveyê de wê wateyekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide me. Weki din dikarê wateyên weke hanina me yên bi kes jî di wê de were fahmkirin.

Çendî ku wê ji dema wî zêde agahi wê nebin jî lê wê di rengekê de wê di rengekê de wê di dewama Elulmesh de wê weke domandina pêvajoya şerên bi akadê re wê weke navê wî derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin.

Li şûna wî weke helefê wî Igashaush ku wê were ser taxt wê di rengekê de wê ew wê weke heman ramyariyê wê di rengekê de wê di dema xwe de wê bide domandin. Ew wê li gorî listeya keyên sumerî wê di rengekê de wê weke keyê li şûna Inimabakesh wê were ser taxt û wê di rengekê de wê, bi dijbariya xwe ya li akadê wê weke were diyarkirin. Lê zêde di derbarê wî de wê agahi wê di destê me de wê nebin. Li gorî hinek çavkaniyna wê weke keyê şeşem ê gûtiyan ê wê demê û xanadana gûtiyan a wê demê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Piştê ku wê were ser taxt taxt weke keyê gûti wê Yarlagab wê di rengekê de wê bi derfet wê weke şûnpê û helefê wî were diyarkirin. Ji navê wî dihê fahmkirin ku wê bi morfolojikî wê weke ku wê têtikilik bi navê Sarlag re wê weke ku wê hebê. Li gorî listeya keyên sumerî wê piştê wê li şûnê wê weke key wê Ibatê wê were ser taxt û ev wê weke keyekê gûti xort ji jê wê were bahskirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di roja me de wê di hinek vegotinan de wê di nava kurdan de wê li ser navê wî hinek vegotin wê weke bi çîrokî wê hebin û ew di wan de wê weke keyekê bi zane û ku ew xwediyê gelek zaroyan û bi serwerîyek mazin li herêma wê ji wî bahs wê were kirin û Ew wê weke kesekê bi yazdanê aqil ve girêdayî jî wê car bi car wê ji wî were bahskirin. Lê ew li gorî morfolojiyên ji listeya keyên sumerî ku ew dihên fahmkirin wê weke du şopa enlil de wê weke bimeşe û wê bi kulta wê derkeve li pêş. Piştê Ibatê wê li şûnê wê weke helef wê Yarla wê were ser taxt û ev dikare weke bi morfolojiyê bi têtikilik bi navê li ser Sarlag û an Yarlagab re jî dênê û wî di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ew di rengekê de wê weke keyekê li şûna key wê weke dihê ser taxtê keyê gûtiyan wê ji wî were bahskirin. Ew wê di wê temenê de wê navê wî weke keyê gûti wê derkeve li pêş di listeya keyên sumerî de. Piştî wî li şûnê wê weke keyê gûti û helef wê key Kurum wê were ser taxtê gûti û navê Kurum wê di zimanê roja me de wê karibê di wateya têtikilik weke yên "kûrê" û an kûrê (?wî keyî) jî di rengekê de wê were fahmkirin. Kurum (di dawiya hezarsala 3'mîn a berî zayînê de) hukumdarê 10emîn ê Gutiyaniyê Xanedaniya Gutiyaniyê a Sumer bû û di "Listeya keyên Sumeriyan" de behsa wî dihê kirin. Li gorî listeya keyên sumerî; Ev cîgirê Yarla bû. Li

gorî listeya keyên sumeri, Apilkin paşê bi heman awayî şûna Kurum girt û derket ser taxtê gûtiyan.

Epilkin wê weke keyê gûti ê xanadanî ê 11' min bê û wê di dema wî de wê bahsa li gorî listeya keyên sumeri wê weke helefê La-earaum û an weke ku wê navê wî di nava kurdan de wê were gotin wê 'La-erabhum' bê. Di zimanê roja me de wê navê wî were wateya 'lê rabûn' û an lê rabûma û hwd wê karibê bi awayekê wê fahmbikê.

La-erabum an jî Lasirab bi rengê ji nivisên bizmarî dihê xwandin wê weke la-é-ra-ab wê were xwandin, her weha wek bi la-a-ra-ab, û an berê jî la-si-ra-ab ku ew dikarê were xwandin wê li dora 2150 b.z. biji û wê weke û an serwerê 12' mîn ê Gûtiyan yê wê dema Sumer bû.

La-erabum di "Listeya keyên Sumerî" de dihê behskirin. Li gorî listeyê: La-erabum cîgirê Apilkin bû. Irarum paşê li şûna La-erabum, dîsa li gorî wê dihê ser taxtê gûti (Cav: Rogers, Robert William (2015). History of Babylonia and Assyria. Cambridge University Press. p. 360.).

Guhdarek diyariyê ya bi navê wî li Muzexaneyê Brîtanî ye (BM 90852). Ew li Sipparê kevnar hate derxistin. Nivîsa serê gurzê weha dibêje: "keyê bihêz ê Gutiyê, Lasirab, ... [6 stûn zîrar dîtine] ... ev kiriye û pêşkêş kiriye. Her kesê ku vî kevirê nexşandî rake û navê xwe li ser binivîse, ku bîngeha wî Gutiyê (an "yazdanên Gutiyê"), Nîna û Sînê ye, dikare nîşên wî ji kokê rake û tune bike, û bila her tiştê ku ew bike bi ser kekeve." (Cav: Rogers, Robert William (2015). History of Babylonia and Assyria. Cambridge University Press. p. 360.).

nivîs wê di wê temenê de wê di derbarê yazdanên dema gûtiyan de wê, weke Nina û sînê wê hinek navna wê bide. Wekî din wê di awayekê de wê paşê wê di hinek xwandinên ji nivisara dema wî de wê navê hin yazdanên din ên gûti wek navê yazdanên gûti Innina û gûnnah ku wê weke du yazdanên din ên gûti bin wê xwe di wê de wê bi navê xwe wê bidina diyarkirin.

Navê keyê gûti wê weke di rengê "la-e-ra-ab da-num lugal gutiim" û an weke keyê mazin ê gûti' wê were ji jê wê were bahskirin. Di wê çerçoveyê de wê navê wî derkeve li pêş. Di wê demê de wê, ew wê, weke ku wê navê yazdanên ku wê di nivisara demên wî de wê derbas bibê wê ji wan re wê parastgeh û deverên parastinê wê çêbikê. Ev wê weke nişanaka têgînek kultî a serwerîya bi wan wê di rengekê de wê bide diyar û nişandin.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, têgînên yazdanî ên dema keyê gûti Lasirab de wê, di rengekê de wê were dîtin ku

wê kulta baweriyê wê derkeve li pêş. Lê di wê temenê de wê têkiliya wê ya ramyari û serwerîya wê, bi têgihên mazinbûnê ên weke 'keyê mazin ê gûtî', 'keyê çar aliyê cihanê' û hwd re wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Piştê wê wek helef wê keyê gûtî Îrarum wê were ser taxt û wê di wê demê de wê desthilatiya gûtîyan wê di demên piştî Lasirab û pê de wê bide domandin. Di derbarê demên wan de wê, zêde agahi wê di destê me de wê nebin. Her wusa heta roja me wê di derbarê gelek keyê gûtî de wê heta roja me wê zêde agahi wê newina ifşakirin û an wê newina diyarkirin.

Lê di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê keyên gûtî wê di wê temenê de wê piştî wê demê jî wê di rengekê de wê li rex akadê wê di rengekê de wê hebûna xwe wê bi navendî wê di rengekê de wê bide domandin.

Di wê nûqtayê de wê di derbarê serwerîya gûtî de wê, heta roja me wê çendî wê weke ku wê piştî serwerîya akadê de wê weke zêde ji wê newê bahskirin û wê weke hin bi hin wê were ji holê rakirin wê bahs wê were kirin jî lê wê nişanak wê vajî wê di çerçoveya dîroka keyên gûtî de wê, di rêzîna wan ya hatina ser taxtê keyeniya gûtîyan û domandina hebûna xanadandên wê karibê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li gorî çavkaniyên listeya keyên sumeri wê piştî irarum wê weke keyê gûtî wê key Ibrarum wê were ser taxtê gûtî. Ew weke keyê rêzîna 14' min ê xanadaniya gûtî wê di rengekê de wê were bi navnişkirin. Wekî din wê di rengekê de wê, dema ku wê bahsa keyeniya wî were kirin de wê bahsa wî weke 'keyê mazin ê gûtî û keyê çar aliyan wê ji jê wê were bahskirin. Piştî Ibrarum weke keyê gûtî û piştê wê, weke rêzîna 15' min a keyeniya gûtî wê keyê wê key Hablum wê were ser taxt. Ew wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê, weke helefê xwe puzur-Suen wê bi navê yazdanê Suen wê were ser ziman. Di rengekê de wê ev navê yazdanê gûtî Suen wê piştê wê di nava keyên akadê ên weke naram-sin de jî wê di hinek nivisarna de wê bahs were kirin. Yan jî wê navê naram-sin wê weke 'naram-suen' wê bi wê yekê wê were nivisandin.

Ev rewş wê karibê wê weke temenê nîqaşek weke bi rengê ku wê navê suen wê navê keyê heyvê ê gûtî sin bê û an na. Yan jî ev wê weke du navên yazdanî ên ji hev cihê bin û an na. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama

wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Puzur-suen wê weke keyê gûti ê rêzîna 16' min ê xanadanî bê û wê di wê temenê de wê navê wî derkeve li pêş. Li gorî listeya keyên sumeri wê di renekê de wê piştî wî wek helef wê Yarlaganda wê di renekê de wê were ser taxtê gûti. Di wê nûqteyê de wê, dema ku em rêzîna keyên gûti dinerin wê tişteke din jî wê xwe di renekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bide diyarkirin. Ew jî wê di wê nûqteyê de wê navê wan û rêzîna wan bê. Di renekê de wê minaq wê navê 'Yarla' bi şûngirên cihê wê di renekê de wê were diyarkirin. Ew li şûna wê tîpên li wê dihên zêde kirin, minaq di navê Yarlaganda de wê, minaq wê '...ganda' wê karibê wê weke navekê yazdanî jî wê bixwênê bê? Ev pirs wê di renekê de wê di navê wî de wê xwe di renekê de wê karibê bide bide diyarkirin.

Ber çi ev pirs dihê aqilê me? Ber ku wê dema ku em li gorî zimanê roja me kurdî wê, di renekê de li lê dihezirin wê, Yarla û ganda wê ji hev cihê wê têgînekê wê bidina me. Di renekê de wê, weke du navan wê bi morfolojikî wê xwe bide diyarkirin. Wê weke 'Yarla weke yê ganda' wê di renekê de wê xwe di wê de wê bi fêrsek fahmkirinê wê di renekê de wê bide diyarkirin. Weke 'yarlayê ganda' jî wê di renekê de wê wateyekê û morfolojîyekê di fahmkirinê de wê xwe re wê di renekê de wê bide diyarkirin. Ber vê yekê wê navê ganda wê di renekê de wê an weke navekê yazdanî û an jî wê weke navekê keyenî ku wê weke bavûkal û hwd wê di renekê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin,

Di wê temenê de wê di renekê de wê, di têgînekê de wê diakrê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din jî wê mijare zimanê gûtiyan bê. Di wê nûqteyê de wê hinek têgînên weke yên wê em dikarin wê di renekê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikin û wê werênina ser ziman.

Ji nivisara dema keyê gûti Lasirab wê hinek xwandinên bi wê rengê wê were dîtin:

La-'a3-ra-ab / da-[num2] / lugal / gu-ti-im / (4 rêze xirab in) [...] / ib-[ni]-ma / a mu-ru / sha dub / su4-a / u-sa-sa3-ku-ni / u3 shum-su / i-sa-ta-ru / {d}gu-ti-im / {d}inanna / u3 / {d}suen / suhush-su / li-su2-ha / u3 / she-numun-su2 / li-il-qu3-ta2 / u3 / kaskal{ki}-x-su2 / a i-si-ir' (çav: Thureau-Dangin, F. (François) (1905). Les inscriptions de Sumer et d'Akkad, transcription et traduction. Paris, Leroux. pp. 244-246.).

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê ev nivisar wê, gotinên wê hem wê karibin bi wateyên cihê di zimanê me de jî wê werina fahmkirin û wê werina diyarkirin. Ev têngîn wê di rengekê de wê di dîmenekê morfolojikî de wê têngînek têkilidaninê a xort wê karibê bi ya wê demê û ya îro re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê, weke ku wê lêpirsin wê kêmbin. Minaq 'li-il qu-ta-u' ku wê werênê ser ziman wê weke di wateya yê li lê û an ku tû li lê ba û an li lê lê da û an li lê lê kuta û hwd wê di zimanê roja me de wê karibê bi têngihên cihê wê were xwandin. Ev wê di rengekê de wê weke aliyên wê yên din ên ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Yarladanda wê weke keyê gûti ê rêzîna xanadanî wê weke 17'mîn jî wê were diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê weke piştî puzur-suen wê were diyarkirin û wê di rengekê de wê weke li pişt wî jî wê keyê gûti key Sî'um wê were. Di listeya keyê sumeri de wê keyê gûti si'um wê berê keyê gûti Tirigan wê were. Piştî Yarlaganda wê were. Li gorî nivisarek ji ji keyeniya umma wê were dîtin wê bahsa keyê gûti Sî'um wê were kirin û wê ev li dora salên 2130 de wê bahs ji jê wê were kirin (çav: From a text recently found at Jokha we also know that Lugal-annatum, patesi of Umma, Lugalannatum patesi of Umma, owed allegiance to Sium, King of Gutu" Chisholm, Hugh (1913). The Britannica Year Book. Encyclopædia Britannica Company, Limited. p. 259).

Weki din di nivisarê de wê navê keyê gûti Sî'um û navê gûti wê di rengekê de wê derbas bibê û wê ji wê bahs wê were kirin. Ev di wê temenê de wê di rengekê de wê, di dewama wê nivisarê de wê, bahsa serweriya ku ew dihê kirin wê di wê de wê bahsa gûti û keyê gûti wê were kirin.

Li gorî listeya keyê sumeri wê navê Tirigan wê weke keyê xanadana gûti ê weke yê vê demê ê 'dawî' jî wê di rengekê de wê ji jê wê were bahskirin.

Tirigan dawîya hezarsala 3'mîn a berî zayînê bi navê ti-ri-ga-a-an) jiya û key 19'mîn û dawîn hukumdarê Gûtiyan li Sûmerê bû ku di "Lîsteya keyên Sumerî" de tê behs kirin. Li gorî listeyê: Tirigan cîgirê Sî'um bû. Tirigan 40 rojan hukumdarî kir berî ku li dora sala 2050 b.z ji aliyê Utu-hengalê Urukê ve were têkbirin (çav: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford).

Li gorî Lîsteya keyên Sumerî: Tirigan 40 rojan hukum kir. 21 keyê; wan 124 sal û 40 rojan hukum kir. Piştî artêşa Gutium têk çû û keyî ber bi

Urukê ve hat girtin. Tirigan di stela serkeftinê ya dijmin û cîgirê wî, Utu-hengal (ku wekî Utu-Khegal û Utu-Hegal jî dihê zanîn) de bi berfirehî dihê behs kirin:

‘Leşkerên dijmin li her derê xwe bi cih kirin. Tirigan, keyê Gutium, devê (kanal?) wê vekir, lê kes li dijî wî [ankû Utu-hengal] derneket. Wî her du qeraxên Dicle dagir kiribûn. Li başûr, li Sumerê, wî ava ji zeviyan girt, li bilindahiyên rê girt. Ji ber wî giya li ser rêyên bejahî bilind bû. Piştî ku ji perestgeha Îşkur derket, di roja çaran de li Nağsu li ser kanala Surungal kamp danî (?), û di roja pêncemîn de li perestgeha li Ili-tappê kamp danî (?). Wî Ur-Ninazu û Nabi-Enlil, generalên Tirigan ku wekî nûner ji Sumer re hatibûn şandin, girtin û destên wan kelepçe kirin.

Piştê Tirigan, keyê Gutium, bi tena serê xwe û bi peya reviya. Wî xwe li Dabrumê ewle didît, û ji bo ku jiyana xwe xilas bike reviya wir; lê ji ber ku xelkê Dabrumê dizanibûn ku Utu-ḫeḡal keyek bû ku ji hêla Enlil ve bi hêz hatibû dayîn, wan Tirigan nehiştin, û nûnerekî Utu-ḫeḡal Tirigan ligel jina wî û zarokên wî li Dabrumê girt. Wî destên wî kelepçe kirin û çavên wî pêça. Li berê Utu, piştê Utu-ḫeḡal ew li ber lingên wî dirêj kir û lingê xwe danî ser stûyê wî. Wî dîsa ji qulên çiyayan (?) avê da Gutium, marê çiyayî yê bi diran (?), ew, ew û ew qeyik. Wî keyeniya Sumer vegerand.’ .. Ev gotin wê di steleya Serkeftinê ya Utu-Hengal ser wê li ser keyê gûtfî wê, di rengekê de wê werina diyarkirin û wê werina hanin li ser ziman (çav: THUREAU-DANGIN, Fr. (1912). "La Fin de la Domination Gutienne". *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*. 9 (3): 111–120).

Piştî wê demê û pê de wê mijare keyeniya gûtfîyan wê weke ku wê dawî li wê were wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Lê em dizanin ku wê piştê wê keyeniyên gûtfî wê li herêma wê di rengekê de wê xwe bidina domandin ku wê çendî wê di derbarê wan de wê agahi wê di destê me de wê ji wan zêde nebin jî. Ev wê di wê rengekê de wê piştî wan wê heta dihê demên lullubi û kassitan wê di rengekê de wê xwe di wê temenê de wê di şewayekê de wê piştî wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bide diyarkirin. Li gorî çavkaniyan wê, piştî wê demê wê, di rengekê de wê dema kassitan wê weke serdemek nû wê di dewama wê de wê piştî wê di rengekê de wê werke ku wê were.

Li vir tiştekekê din jî wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Ew jî wê çavkaniya utu-hangel bê. Di wê temenê de wê di çi rengê de wê karibê fahmbikê wê di rengekê de wê, weke mijare din a ku wê di rengekê de wê li ser wê karibê bisekinê bê. Ber ku wê di rengekê de wê dema ku wê

bahsa wî were kirin wê weke kalkên wî keyê gûtî Si'um bê wê di rengekê de wê bahsa wî were kirin wê ji aliyekê ve wê bahsa wî were kirin.

Di wê temenê de wê, ev wê, dema ku em vê weke teorizyekê wê rastin wê herê bikin wê demê wê hinek hipotez wê di fahmkirinê de wê karibinbi wê rengê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê weke derbeyek li qasrê wê weke ku wê li hemberê keyê gûtî ji aliyê malbatek din a ji keyên gûtî a berê dihên ku ew were kirin wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê di stêla utu-hangel de wê hinek nişanekên wê bin ku ew ji me re karibê bibê sedem ku bi wê rengê li wê bihizirin. Minaq wê dema ku wê bahsa piştî wê rewşa şer a nava hêzên utu-hangel û keyê gûtî Tirigan wê ew çawa wê bê gotin ku ew xwe di sipêrê Dabrumê û xalkê dabrumê dizanê ku ew utu-hengal weke ji hêla enlil ve hatibş tayinkirin weke key ku wê bahs ji jê were kirin wê di rengekê de wê were ji jê bahskirin.

Di wê temenê de wê ev wê, di rengekê de wê piştî wê weke ku wê xalkê dabrumê wê xwe li aliyê utu-hangal wê di wê temenê de wê weke ku wê bigirê û wê Tirigan û malbate wê di rengekê de ew radestî utu-hangal wê bikê. Wê di wê temenê de ew bahsa ti şerên nava wan wê di wê temenê de ku ew wê bi wan wê were girtin wê nekê. Heta ku wê wê vaji wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin ku wê Tirigan wê di rengekê de wê generalên xwe yên mazin û şerker ên bi navê Ur-Ninazu û Nabi-Enlil wî şandina cem utu-hangal û weke ku wî ji wî bi wan doza levkîrinê û an aşîtiyê kiriya. Di wê temenê de wî weke ku wê di wê kiryara xwe de wê şer dernexê li pêş. Lê li gorî stêlê dinivîsê wê utu-hangal wê, herdû generalan ku wê weke payamnêr ew hatibûna şandin wî girtina û zindankirina. Di derrbarê aqûbate wan de wê agahi wê zêde newina dayin.

Lê di wê temenê de wê ev wê weke rewşek navxweyî wê di rengekê de wê weke pevçûnek ser taxt wê di rengekê de wê xwe di reng û şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê werênê ser ziman.

Di rengekê de wê, çavkaniyên ku wê bahsa utu-hangal wê bikin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke utu-hangal wê di wê temenê de wê ji heman kokê wê were wê ji wî were bahskirin. Di wê temenê de wê nişanaka weke key herêkirina wî li urukê, pîrozkirina wî û piştî wê ji aliyê gûtîyan ve wê weke bêî rastî berxwedanak mazin were herêkirina wî wê weke nişanaka hinek têngînên bi wê rengê ên hipotezî jî bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare gûtiyan wê di rengekê de wê di wê temenê de wê weke ku em çendî di derbarê dema wan de em xwediyê kêma agahiyan in jî lê em wê dibînin ku wê di wê temenê de wê têtînek weke bi ya kultî wê serwerîyek împaratori wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di vê fêrsa fahmkirinê a ku wê utu-hangal wê di stêla xwe ya serkevtinê de wê werênê ser ziman wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê girêdana xwe wê ew jî wê weke tirigan wê li enlil wê bide diyarkirin. Enlil wê weke kulta herî mazin a wê demê ya keyeniyên gûtiyan wê di rengekê de wê bide diyarkirin û wê herêkirina wî weke key wê weke herêkirina jî aliyê gûtiyan ve jî wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê çavkaniyên ku wê bahsa koka utu-hangal dîkin ku em li wan jî dinerin wê di wê temenê de wê ev hipoteze me wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê weke ku wê piştrast bikê wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bide diyarkirin. Piştî wê demê wê di rengekê de wê keyê serdemê ku wê gûtiyan jî wê di rengekê de wê weke key jî wan re wê bibê wê di rengekê de wê utu-hangal wê derkeve li pêş. Ji xwe wê hinek vegotin ku ew ne bi nakoki hatina xwandin bin wê di wan de wê bahsa wî were kirin û wê bê gotin ku ” wî dîsa jî qulên çiyayan (?) avê da Gutium, marê çiyayî yê bi diran (?)” Ev wê weke gotinek ku wê di wê temenê de wê hinek fêrs û morfolojîyên fahmkirinê wê bi mijarê ve girêdayî wê jî wê aliyê ve wê bi hinek fahmkirinan ku wê were fahmkirin bê.

Utu-hengal, bi sûmerî utu-ḥe-ḡal ku ew dihê bi navkirin wê li dora 2112 beriya zayinê wê weke bijî. Her wiha wekî Utu-heḡal, û an Utu-heḡal dihê nivîsandin, û carinan wekî Utu-hegal, Utu-hejal, Utu-Khengal dihê nivîsandin, yek ji keyên xwecihî yên pêşîn ên Sûmerê bû, û piştî du sed sal serweriya Akad û Gûtiyan, li koka damezrandina wê bû. Xanedana Sêyem a Urê, ji hêla waliyê Urê,[a] Ur-Nammu ve. Di nivîsên wî de ew bi fermî "keyê Urukê" bû û jî ber vê yekê wekî damezrîner û endamê yekane yê "xanedaniye pêncemîn a Urukê" (Uruk V) tê hesibandin.

Mijare utu-hangal wê di gelek alîyan de wê weke ku wê di nava tariyê de bê. Di rengekê de wê weke ku wê bahsa bavûkalên wî were kirin wê di nivîsarên jî dema gûtiyan de wê bahsa Si-um keyê gûti wê bahsa wî were kirin. Wê weke ji dundana keyê Gûti Si-um wê weke wê were jî wî were bahskirin.

Lê li vir wê rewşa utu-hangal wê hinek têtînen hegomenikî ên ku em bi têtîna kultê-baweriyê-ramyariyê û hwd ve girêdayî di çerçoveyê de wê

karibê wê werênê ser ziman. Di wê demê de wê weke ku wê were dîtin wê di şewayekê de wê têngîna kulta enlil ku wê bi wî re wê weke ku wê cihê serwerîyê wê di awayekê de wê ji ya inanna re wê bihêlê. Di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Vegotina 'leneta agade' de wê bahsa rewşa têkiliya nava inanna û enlil wê di rengekê de wê were kirin û wê bahsa wê, deriyê bajêr ku wê vekirina û wê weke bûya sedema wê wêrankirinê wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Di wê nûqteyê de wê çanda inanna wê bi kok û li herêmê wê êdî wê weke ku wê nikaribê wê tenê wê weke bi têngînek kultî a xwecihî bi tenê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê pêvajoyên dema 'şariştana urukê' ji demên serdema ubeydê û vir de wê di rengekê de wê dem bi dem bi şewayekê wê were dîtin ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Li gorî çavkaniyên wê demê wê piştî pêşketina şariştaniya urukê û bi ber bakşrê mesopotamya ve vebûna wê û pêşketina serwerî û an weke ku wê hinek dirokzan wê bi gotina "kolonikirinê" ku wê di rengekê de wê bi pêşketin, belavbûna weke bi rêya çandê-bazirganiyê û hwd re ku wê bibê wê bi şewayekê berfireh a di dîrokê de wê bahsa wê were kirin.

Di wê nûqteyê de wê niviskarê Firansî Buterlin wê di wê nûqteyê de wê li ser çanda inanna a li rojavayê kurdistana roja me ku wê di rengekê de wê li ser wê bisekinê de wê ji wê aliyê ve wê di şewayekê de wê hinek kirpendinên giring wê di rengekê de wê weke ku ew wê bikê. Piştî wê di rengekê de wê, çanda inanna wê bi navendîtiya urukê wê pêşketina xwe wê di rengekê de wê pêşbixê. Wê ji herêma urukê û heta ya Ur'ê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di nava qadekê de wê ew serwerîya kultî û çandî wê xwe di rengekê de wê bi dîrokî û demî wê bi dirêjeyî û kûreyî û hwd re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Piştî hatina van deman wê di rengekê de wê êdî wê piştî wê di rengekê de wê ev çand wê weke bi kultî ku wê pêşkeve wê, çerçoveya civakî û baweri wê di rengekê de wê êdî wê bi demê re wê weke ku wê biafirênê. Ji wê aliyê ve wê çanda inanna wê li isinê wê weke ji têngîna yazdanî a isinina û heta gula wê bi gelek yazdanên din ên ku wê karibê wê di wê çerçoveyê de bi kirpênê wê rengên pêşketina wan wê weke ji aliyekê ve wê weke ku wê di temenê tememkirina wê de wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Li vir di aslê xwe de wê, di rengekê de wê dema akadê û gûtî ku wê bahsa wê were kirin û wê bahsa rewşa bi dawî li serwerîya gûtî wê were

hanin jî wê di wê nûqteyê de wê weke hinek aliyên ku wê ji wê aliyê ve wê bi têngîna kultê-baweriyê-ramyariyê û çerçoveya wê re wê karibê wê fahmbikê wê bi wê re wê bibê.

Di wê sêkikê de wê çerçoveyek pêşketinê ku wê pêwîst bê ku ew bi pêşketina kultan û ramyariya wê ku wê weke 'civaketiya xwe' wê di renekê de wê weke ku wê biafirênê û an rengê desthilatiya xwe wê di şêwayekê de wê weke ku wê di renekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê li wê bihizirê ku wê mijare çanda enlil û nîrxên ku ew numînêr dikê wê bi wê ve wê girêdayî wê karibê wê hinekê wê li wê bihizirê. Ji wê aliyê ve wê, heta roja me jî wê enlil wê çand û kulta wî zêde wê newê fahmkirin û wê şîroveyan berfireh wê bi wî û kulta wî re wê newina kirin. Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê enlil wê weke têngînek giring wê bi xwe re wê weke di renekê de wê bide diyarkirin.

Enlîl, ku paşê wekî Elîl û an Elîl jî dihê nasîn, yazdanekî kevnar ê Mezopotamyayê ye ku bi bayê, hewayê, erdê û bahozan ve girêdayî ye. Ew pêşî wekî yazdanê sereke yê panteona Sumerî dihê pejirandin, lê paşê ji hêla Akadî, Babîliyan, Asûrî û Hûriyan ve dihê perestin. Navenda sereke ya perestina Enlîl perestgeha Ekur li bajarê Nîpûr bû, ku tê bawerkirin ku ji hêla Enlîl bi xwe ve hatiye avakirin û wekî "têla girêdana" erd û ezmanan dihat hesabandin. Ew carinan di metnên Sumerî de wekî Nunamnir (di zimanê roja me de dihê wateya yê nemiriyê) jî dihê binavkirin. Li gorî îlahîyeke Sumerî, Enlîl bi xwe ewqas pîroz bû ku heta yazdanên din jî nikaribûn lê binêrin. Enlîl bi hilketina Nîppurê di sedsala bîst û çaran a berî zayînê de derket pêş. Piştî talankirina Nîpûr ji aliyê Elamiyan ve di sala 1230 b.z de, kulta wî kêmbû û di dawiyê de yazdanê Babîlî Marduk li şûna wî wekî yazdanê sereke yê panteona Mezopotamyayê hate binavkirin.

Ev têngîna weke bi wê were diyarkirin ku wê marduk wê derkeve li pêş wê dikarê wê bi aliyekê din ve jî girêbide û wê werênê ser ziman. Ev wê piştî dema akadiyan wê, di renekê de wê, derketina li pêş a şamaş û piştê bi navê marduk wê, di renekê de wê, weke di renekê ku wê bi wê re wê, li herêmê wê di serweriya wê de wê xwe bide diyarkirin. Ev rewş wê, di morfolojîyek fahmkirinê a li ser 'leneta agade' de ku wê bibêjê wê karibê wê bibêjê ku wê destpêka kêmbûna bandûra enlil wê piştî

wêraniya agadê wê di rengekê de wê êdî wê weke ku wê bibê. Ev wê weke nişanaka tekoşîna kultan bi têngînek gerdûnî û hegomenikî a li hemberê hev jî wê xwe bide diyarkirin.

Enlîl di kozmolojiya rojhilata nêzîk a kevnar de roleke girîng dileyîze; Ew An (bihuşt) jî Kî (erd) vediqetîne û bi vî awayî cîhanê jî bo mirovan guncaw dike. Di mîta tofanê ya Sumerî ya bi navê Eridu Genesis de, Enlîl Ziusudra jî bo ku jî tofanê sax maye bi nemiriyê xelat dike, û di mîta tofanê ya Babîlî de, Enlîl sedema tofanê ye, tofanê dişîne da ku mirovahiyê tune bike, pir deng derdixe û nahêle ew razên; Tabletên bi nivîsa bizmarî yê Atra-Hasis van têtikiliyan di rewşek nisbeten baş-parastî de radigihînin. Efsaneya Enlîl û Nînîlîl li ser xapandina yazdana Nînîlîl jî hêla Enlîl ve bi awayên cûrbecûr, ku di encamê de yazdanê heyvê Nanna û yazdanên Cîhana Bin erdê Nergal, Nînazu û Enbîlûlu çêbûn ye, vedibêjê. Enlîl wekî dahênerê nivînan û serekê çandiniyê dihat hesibandin. Enlîl her wiha di gelek efsaneyan de roleke girîng dileyîze, di nav wan de Anzû û Tableta Çarenûsê û Lugale, ku kurê wî Ninurta tê de ye.

Navê Enlîl jî peyva Sumerî ya kevnar EN tê, ku tê wateya "efendiyê", û LÎL, ku wateya wê nakok e, û carinan wekî wateya bayê wekî diyardeyek hewayê dihê şîrovekirin (ku Enlîl dike yazdanê hewayê û ezman, "Efendiyê Bayê" an "Efendiyê Bahozê"), an jî alternatîf, jî bo nîşandana giyanek an xeyalekê ku hebûna wî dikare wekî tevgerîna hewayê were hîskirin, an jî dibe ku jî bo nûminêrkirina peyvek deynkirî ya qismî ya Semîtî li şûna peyvek Sumerî. Navê Enlîl ne têngîneke gelemperî ye, ev yek nîşan dide ku Enlîl wekî kesayetîya LÎL dihat dîtin ne tenê sedema LÎL (çav: van der Toorn, Karel; Becking, Bob; Willem, Pieter (1999), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (second ed.), Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, p. 356).

Piotr Steinkeller diyar dike ku wateya LÎL dibe ku di rastiyê de nîşanek li ser milkê îlahî yê taybetî yê Enlîl nebe, çî bahoz be, giyan be an na, jî ber ku Enlîl "yazdanekî gerdûnî yê tîpîk [...] bêî qadeke bandûrê ya taybetî ye." (çav: Steinkeller, Piotr (1999). "On Rulers, Priests, and Sacred Marriage: Tracing the Evolution of Early Sumerian Kingship". In Watanabe, K. (ed.). *Priests and Officials in the Ancient Near East*. p. 114, n. 36).

Weki din di zimanê roja me de wê, wateya navê enlîl û an ya ku wê karibê bi morfolojîkî jî wê were girtin wê di wê temenê de bê ku wê weke 'ên ji lêl' û an 'en lîl.' Di rengekê din de wê wateya wê weke 'An

ku ew ji deverek weke bi navê lîl û an lîl bê wê di rengekê de wê tîgînekê wê bi xwe re wê, di şêwayekê de wê bide me. Wateya di zimanê roja me de weke minaq em ji wê digirin wê di tîgîna di wê demê û kêliyê de heyî, rûdayî, bûyî û hwd wê bide me. Wekî din tîgînek bi morfolojîkî a weke bi serdema demê re wê fêrsek fahmkirinê wê biafirênê. Wekî din di dewama wê de wê 'lîl' wê wateya wê di rengekê de wê li gorî zimanê roja me wê, karibê wê fahmbikê ku wê weke bi tîgîhên weke deverekê lê dihê jiyîn, deverek li wê tevgerî zêde heya, tiştê zêde û bênavber bi tevger û hwd wê bi wateyê bide me. Lîl wê wekî din wê di wateya ya bilind de ji wê tîgînek wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê bide me.

Weki din di dewama wê de ku mirov dikarê bibêjê Piotr Steinkeller û Piotr Michalowski di derbarê eslê Sumerî yê Enlîl de guman hene. Wan wateya rastîn a navê pîrsî û Enlîl bi peyva Eblaî I-li-lu dan nasîn. Wekî ku ji hêla Manfred Krebernik û M. P. Streck ve hatiye gotin; Ew rastî ku Enlîl di metnên Sumerî de wekî Kur-gal (Çiyayê Mezin) tê binavkirin, nîşan dide ku ew dibe ku ji rojhilatê Mezopotamyayê hatibe, nîşan dikin.

Enlîl yazdanê serekê yê bajar-dewleta Sumerî Nîppûr bû û navenda wî ya sereke ya perestgehê perestgeha Ekur bû ku li wir bû. Navê perestgehê bi rastî di Sumeriya kevnar de dihê wateya "Mala Çiyayî". Bawerî hebû ku Ekur ji hêla Enlîl bixwe ve hatiye çêkirin û damezrandin. Bawerî hebû ku ew "têla girêdanê" ya ezman û erdê ye, ev tê wê wateyê ku ew wekî "kanalek ragihandinê di navbera erd û ezman de" dihê dîtin. Sirûdek ku di dema serweriya Ur-Nammu, damezrînerê Xanedana Sêyemîn a Ur de hatiye nivîsandin, E-kur bi hûrgulî vedibêje, û dibêje ku deriyên wê bi dîmenên Imdugud, yazdanekî kêmtir ku carinan wekî çûkek mezin tê nîşandan, şêrekî dikuje û bazekî gunehkarekî direvîne, hatine xemilandin (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992), *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*, The British Museum Press).

Sumerî bawer dikirin ku armanca yekane ya hebûna mirovahiyê xizmetkirina yazdanan e. Wan dihişîrîn ku peykerê yazdanekî numînêra fîzîkî ya yazdanê bi xwe ye. Ji ber vê yekê, peykerên kultê bi berdewamî lînêrîn û baldar bûn û komek kahîn ji bo lînêrîna wan hatin wezîfedarkirin. Xelk bi pêşkêşkirina xwarin û pêdiviyên din ên mirovî ji Enlîl re berg dikirin. Xwarin, ku bi awayekî rêûresmî li ber peykerê kultê yê yazdanê bi şîklê ziyafetekê dihat danîn, dihat bawerkirin ku xwarina rojane ya Enlîl bû, lê, piştî rêûresmê, ew ê di nav kahîneyên wî de bihata belavkirin. Ev kahîn di heman demê de berpîrsiyarê guhertina cilên

peykerê kultê jî bûn (çav: Nemet-Nejat, Karen Rhea (1998), *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood, p; 186).

Sumeriyan Enlil wekî yazdanekî dilovan û bavperwer xeyal dikirin, ku li mirovahiyê dinêre û lênêrîna başiya wan dike. Sirûdek Sumerî Enlil wekî ewqas bi heybet wesf dike ku tewra yazdanên din jî nikarin li wî binêrin. Heman sirûd her wiha dibêje ku, bêî Enlil, şaristanî nikare hebe. Navlêkirinên Enlil sernavên wekî "Çiyayê Mezin" û "keyê Welatên Biyanî" dihevine. Enlil carinan wekî "bahozek dijwar", "gayekî hov" û "bazirgan" jî tê binavkirin. Mezopotamyayîyan ew wekî afirîner, bav, key û yazdanê bilind ê gerdûnê didîtin. Ew wekî "Nunamnir" jî dihat nasîn û di herî kêr nivîsekê de wekî "Bayê Rojhilat û Bayê Bakur" tê binavkirin (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992), *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*, The British Museum Press, p: 76).

Keyan Enlil wekî serwerekî nimûne didîtin û dixwestin mînaqa wî teqlîd bikin. Dihê gotin ku Enlil pir dadperwer bû û li hember xerabiyê bêtehamul bû. Serwerên ji seranserê Sumerê diçûn perestgeha Enlil li Nîpûr da ku rewa bibin. Ew ê bi terxankirina erd û tiştên hêja ji perestgeha wî re wekî diyariyan, xêra Enlil vegehin. Nîpûr tekane dewlet-bajarê Sumerî bû ku qet qesrek ava nekir; ev yek ji bo sembolîzekirina girîngiya bajêr wekî navenda kulta Enlil bû bi nîşandana ku Enlil bi xwe keyê bajêr bû. Heta di Serdema Babîliyan de jî, dema ku Marduk şûna Enlil girtibû wekî yazdanê herî bilind, keyên Babîliyan hîn jî diçûn bajarê pîroz Nîpûr da ku mafê xwe yê desthilatdariyê nas bikin û an jî wî bidin girtin (çav: Littleton, C. Scott (2005), *Gods, Goddesses, and Mythology: Volume IV: Druids – Gilgamesh, Epic of*, New York City, New York: Marshall Cavendish, p; 482).

Mînaq wê dema ku em li vê nûqteyê têgînekê wê bibêjin ku wê dema ku wê Utu-hangal wê li hemberê keyê gûtî Tirigan wê serkeve wê, bi fêrsek ku ew xwe dide herêkirin wê di wê rengê de bê ku ew wê bibêje ku "enlil ew wek key bijartiya. Wê bi wê yekê wê êdî wê ti kesek wê ji keyenîya wî gûman nekê û wê li şûna aligiriya tirigan wê ya wî bikin û wê bi wî re wê bimeşin.

Enlil cara yekem di sedsala bîst û çaremîn a berî zayînê de derket pêş, dema ku girîngiya yazdanê An dest bi kêmbûnê kir. Di vê serdemê de, Enlil û An di nivîsaran de bi hev re tene gazîkirin. Enlil di seranserê Serdema Amorîtan de yazdanê herî bilind ê Mezopotamyayê ma, û monarşên Amorîtan Enlil wekî çavkaniya rewatiya xwe denezendin.

Girîngiya Enlîl piştî ku keyê Babîlî Hamûrabî Sumer fetih kir dest pê kir kêm bibe. Babîlîyan bi navê "Elîl" Enlîl perizîn û Hûriyan ew bi yazdanê xwe Kumarbi re diyar kirin. Di rêûresmek Hûriyan de, Enlîl û Apantu wekî "bav û dayika Îşhara" têne gazîkirin. Enlîl her wiha li kêleka Nînîlîl wekî endamek "yazdanên bihêz" dihê gazîkirin (çav: Archi, Alfonso (1990), "The Names of the Primeval Gods", *Orientalia*, NOVA, 59 (2), Rome, Italy: Gregorian Biblical Press: 114–129).

Di Serdema Kassîtan de (li dora 1592–1155 b.z), Nîpûr bi kurtî karî bandûra xwe li herêmê ji nû ve bi dest bixe û Enlîl careke din derket pêş. Ji dora 1300 b.z û pê ve, Enlîl bi yazdanê neteweyî yê Asûrî yê bi navê "aşşûr" re hate diyarkirin, ku yazdanê herî girîng di panteona Asûrî de bû. Piştî, di 1230 b.z de, Elamîyan hêrîşî Nîpûr kirin û bajar ket nav hilweşînê, û perestgeha Enlîl jî bi xwe re bir. Nêzikî sed sal şûnda, rola Enlîl wekî serokê panteonê ji Marduk, yazdanê neteweyî yê kassit û Babîliyan re hate dayîn (çav: Schneider, Tammi J. (2011), *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, p; 59).

Enlîl bi sembola şeqayek bi qiloç dihat nûminêrkirin, ku ji heta heft cotên qiloçên ga yên li ser hev hatine danîn pêk dihat. Tacên weha sembolek girîng a yazdanî bûn; yazdanan ji hezarsala sêyemîn berî zayînê ve wan li xwe dikirin. Şeqaya (di warê leşkerî de wek migfêra leşkerî jî dihê diyarkirin) bi qiloç ji rojên pêşîn ên pêşdîroka Sumeran heta dema fetihkirina Persan û piştî di şikl û wateyê de domdar ma (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992), *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*, The British Museum Press, p; 98).

Sumeriyan sîstemek hejmarî ya tevlihev hebû, ku tê de bawer dikir ku hin hejmar xwedî girîngiyek rîtuêlî ya taybetî ne. Di vê sîstemê de, Enlîl bi hejmara pêncî ve girêdayî bû, ku ji bo wî pîroz dihat hesibandin. Enlîl beşek ji sêgoşeyek yazdanan bû, ku An û Enkî jî di nav de bûn. Ev her sê yazdan bi hev re nûminêra hemî stêrkên sabît ên di ezmanê şevê de bûn. An bi hemû "stêrkên ezmanê ekvatorî", Enlîl bi yên ezmanê bakur û Enkî jî bi yên ezmanê başûr ve dihat naskirin. "Rêya orbîta ezmanî" ya Enlîl çemberek simetrîk û domdar li dora qutba ezmanî ya bakur bû, lê bawer dikirin ku yên An û Enkî li xalên cûda digihîjin hev. Enlîl bi "komstêra Boötes" ve girêdayî bû (çav: Black, Jeremy; Green, Anthony (1992), *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*, The British Museum Press, p; 76).

Çavkaniya sereke ya agahdariyê li ser mîtolojiya afirandina Sumeran pêşgotina helbesta destanê ya Gilgamesh, Enkidu, û cihane binê ardê ye, ku bi kurtasî pêvajoya afirandinê vedibêje: di destpêkê de, tenê Nammu, deryaya destpêkê hebû. Piştî, Nammu An, ezman, û Ki, erd hanî dinyayê. An û Ki bi hev re zewicîn, û Ki Enlil hanî dinyayê. Enlil An ji Ki veqetand û erd wekî milkê xwe bir, di heman demê de Ki ezman bir. Enlil bi diya xwe, Ki re dizewice, û ji vê yekîtiyê hemî jiyana nebat û heywanan li ser erdê çêdibe (çav: Kramer, Samuel Noah (2020-03-05). Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C. Pickle Partners Publishing).

Enlil û Ninlil helbesteke Sumerî ya hema hema temam a 152 rêzan e ku têkiliya di navbera Enlil û yazdan Ninlil de vedibêje. Pêşî, diya Ninlil, Nunbarshegunu, ji Ninlil re dibêje ku here di çem de bişo. Ninlil diçe çem, li wir Enlil wê dixapîne û wê bi kurê wan, yazdanê heyvê Nanna, ducanî dike. Ji ber vê yekê, Enlil sirgûnê Kur, cîhana binê erdê ya Sumeran tê kirin. Ninlil li pey Enlil diçe cîhana binê erdê, li wir ew xwe wek "zilamê derî" nîşan dide. Ninlil daxwaz dike ku bizanibe Enlil çûye ku derê, lê Enlil, ku hîn jî xwe wek dergevan nîşan dide, bersivê nade. Piştî ew Ninlil dixapîne û wê bi Nergal, yazdanê mirinê, ducanî dike. Heman senaryo dubare dibe, tenê vê carê Enlil li şûna wê xwe wek "zilamê çemê cîhana binê erdê, çemê ku mirovan dixwe" nîşan dide; careke din, ew Ninlil dixapîne û wê bi yazdanê Ninazu ducanî dike. Di dawiyê de, Enlil "zilamê qeyikê" teqlîd dike; careke din, ew Ninlil dixapîne û wê bi Enbilulu, "mufetişê kanalan", ducanî dike (çav: Black, Jeremy A.; Cunningham, Graham; Robson, Eleanor (2006), The Literature of Ancient Sumer, Oxford University Press, p. 106).

Li vir wê dema ku em li rewşa daketina ninlil li dûnya binêardê dinêrîn wê rewşa daketina inanna li dûnya binêardê ardê wê di rengekê de wê werênê berbîra mirov. Di wê temenê de wê heman morfoloji wê di rengekê de wê xwe di rengê diyarkirina wê de wê bide diyarkirin ku wê, çendî wê weke bi reng û serpêhatiyên cihê wê were diyarkirin jî.

Çîroka hevjinîya Enlil bi Ninlil re di serî de mîtosek şecereyî ye ku ji bo ravekirina koka yazdanê heyvê Nanna, û her weha yazdanê cûrbecûr ên Cîhana Binê Erdê hatiye afirandin, lê ew di heman demê de, heta radeyekê, çîrokek gihîştina mezinbûnê ye ku derketina Enlil û Ninlil ji xortaniyê ber bi mezinbûnê ve vedibêje. Çîrok her weha rola Ninlil wekî hevjinîya Enlil rave dike; di helbestê de, Ninlil dibêje, "Çawa ku Enlil keyê (efendiye) te ye, ez jî xatûna te me!" Çîrok di heman demê de ji hêla

dîrokî ve girîng e ji ber ku, heke şîroveya wê ya niha rast be, ew mîtosa herî kevin a naskirî ye ku tê de yazdanek şeklê xwe diguherîne (çav: Kramer, Samuel Noah (1961), *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.: Revised Edition*, Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, p; 43).

Di guhertina Sumerî ya çîroka tofanê de, sedemên tofanê ne diyar in ji ber ku beşa tabletê ya ku destpêka çîrokê tomar dike hatiye hilweşandin. Bi awayekî, mirovekî ku bi navê Ziusudra dihê zanîn, ji tofanê xilas dibe, dibe ku bi alîkariya yazdan Enki. Tablet di nivê danasîna tofanê de dest pê dike. Tofan heft roj û heft şevan dom dike berî ku aram bibe. Piştî, Utu, yazdanê Rojê, derdikeve holê. Ziusudra pencereyek li kêleka qeyikê vedike û li ber yazdanê xwe dikeve erdê. Piştî, ew ji bo rûmeta Utu ga û pezek qurban dike. Di vê nuqtayê de, nivîs dîsa qut dibe. Dema ku ew dîsa dest pê dike, Enlil û An di nav denezendina Ziusudra nemir de ne wekî rûmetek ji bo ku ew ji tofanê xilas bûye. Beşa mayî ya tabletê piştî vê nuqtayê hilweşiyaya (çav: Kramer, Samuel Noah (1961), *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.: Revised Edition*, Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, p; 98).

Di guhertina paşîn a çîroka tofanê ya Akadîkî de, ku di Destana Gilgamesh de hatiye tomar kirin, Enlil bi rastî tofanê çêdike, dixwaze her tiştê zindî li ser erdê tune bike ji ber ku mirov, ku pir zêde nifûs in, pir deng derdixin û nahêlin ew razê. Di vê guhertina çîrokê de, leheng Utnapishtim e, ku ji hêla Ea, hevpişeyê gûtî-Babîliyan ê Enki ve, pêşwext tê hişyarkirin ku tofan tê. Tofan heft rojan dom dike; dema ku ew diqede, Îştîr, ku ji bo tune kirina mirovahiyê şîn girtibû, soz dide Utnapishtim ku Enlil dê careke din tofanê çêneke. Dema ku Enlil dibîne ku Utnapishtim û malbata wî sax mane, ew hêrs dibe, lê kurê wî Ninurta ji bo mirovahiyê diaxive, û dibêje ku, li şûna ku tofan çêbike, Enlil divê tenê piştrast bike ku mirov qet bi kêmkirina hejmara wan bi karhanîna heywanên kovî û birçîbûnê zêde nifûs nebin Enlil dikeve qeyikê; Utnapishtim û jina wî li ber wî tewandin. Enlil, niha aram bûye, wekî xelatek ji bo dilsoziya wî ya ji yazdanan re, nemiriyê dide Utnapishtim (çav: Dalley, Stephanie (1989), *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*, Oxford, England: Oxford University Press, p; 116).

Li vir têgihek di dewama wê de wê di serê mirov de wê bi wê yekê wê çêbibê wê nakokiya nava îştîr û enlil wê di wê temenê de ku wê di

destana tofanê de wê li ser şingirtina wê ya bo tûnakirina mirovan û çêkirina tofanê a ji hêla enlil ve jî wê weke aliyekê wê yê din ku wê xwe di vegotina leneta agade de jî wê, wê bi vekirina deriyên agade ji wêrankirinê re di rengekê de wê bide domandin. Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê vegotina agade wê, zirweya nakokiyê a li ser temenekê kultî wê di wê temenê de wê vebêjê. Di aslê xwe de wê piştî wê, dema ku em li rewşa utu-hangal dinerin wê tiştekê din jî wê bi wê yekê wê di ahangê vegotinê de wê xwe di mejiyê me de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ew jî wê ew bê ku wê çawa ku wê weke sentezekê wê, bi têngîna xwe ya yazdanî wê li ser temenê ardnigariya inanna-iştar wê bijî û wê weke destûra keyeniyê wê ji enlil wê bistênê re wê xwe bide diyarkirin.

Minaq helbesteke hema bêje temam a 108 rêzî ji Serdema Xanedaniya Destpêkê (2900–2350 b.z) kifşkirina dasana Enlil, ku amûrek girîng a çandiniyê, kêrê, teker an jî amûrek kolandinê wek qazma ya Sumeriyan bû, vedibêje. Di helbestê de, Enlil şiltekê diafirîne û çarenûsa wê diyar dike. Şilteyê wekî pir xweşik tê wesifandin; Ew ji zêrê saf hatiye çêkirin û serê wê ji lapis lazuli hatiye neqîşandin. Enlil amûrê dide mirovan, yên ku wê bikar tînin da ku bajaran ava bikin, gelê wî bixin bin destê xwe, û giyayên kovî berhev bikin. Baweriya wan hebû ku Enlil alîkariya mezinbûn a bo nebatan dike (çav: Hooke, S. H. (2004), *Middle Eastern Mythology*, Dover Publications).

Helbesta Sumerî ya bi navê Enlil yazdanê Cotkar Hildibijêre (ETCSL 5.3.3) rave dike ka Enlil çawa du yazdan, Emesh û Enten, bi rêzê ve şivanek û cotkarek afirandin, bi hêviya ku "piranî û serfiraziyê peyda bike". Herdu yazdan nîqaş dikin, û Emesh îdia dike ku Enten cihê xwe digire. Ew nakokîyê tînin ber Enlil, ku biryarê li aliyê Enten dide; Herdu yazdan şa dibin û aştîyê çêdikin (çav: Kramer, Samuel Noah (1961), *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.: Revised Edition*, Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, p; 51).

Di helbesta Sumerî ya bi navê Lugale (ETCSL 1.6.2) de, Enlil şîretê dide kurê xwe, yazdan Ninurta, û şîretê dide wî li ser stratejiyekê ji bo kuştina cinê Asag. Ev şîret bi rêya Sharur, gopalê wî yê efsûnî yê axaftinê, ku ji hêla Ninurta ve ji bo cîhana yazdanan hatibû şandin da ku rasterast ji Enlil şîretê bixwaze, ji Ninurta re tê ragihandin (çav: Penglase, Charles (1994), *Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*, New York: Routledge, p; 68).

Di mîta Kevn, Navîn û Dereng a Babîlî ya Anzû û Tableta Çarenûsê de, Anzû, çûkek mezin û cinawir, Enlil xiyaret dike û Tableta Çarenûsê didize, tabletek axê ya pîroz a aîdî Enlil ku desthilatdariya wî dide wî, dema ku Enlil ji bo serşuştinê amade dibe. Çem hişk dibin û yazdanan ji hêzên xwe têne bêparkirin. Yazdanan Adad, Girra û Shara dişînin da ku Anzû têk bibin, lê hemî têk diçin. Di dawiyê de, Ea diyar dike ku yazdanan Ninurta, kurê Enlil, bişînin. Ninurta bi serkeftî Anzû têk dibe û Tableta Çarenûsê vedigerîne bavê wî. Wekî xelatek, Ninurta di encumena yazdanan de cihekî girîng werdigire (çav: Leick, Gwendolyn (1991), *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, New York City, New York: Routledge, p; 10).

Nivîsek ji Serdema Asûrî (911–612 b.z) ku bi giranî zirar ditiye, vedibêje ku Marduk artêşa xwe ya Anunnaki ber bi bajarê pîroz ê Nîpûr ve dibe û aloziyek çêdike. Ev alozî dibe sedema lehiyê, ku yazdanên niştetih ên Nîpûrê di bin serokatiya Enlîl de neçar dike ku li perestgeha Eshumesha ya Ninurta penageh bigirin. Enlîl ji ber sûcê Marduk hêrs dibe û ferman dide yazdanên Eshumesha ku Marduk û Anunnaki yên din wekî dîl bigirin. Anunnaki tên girtin, lê Marduk pêşengê xwe Mushteshirhablim tayîn dike ku serhildanek li dijî yazdanên Eshumesha bi rê ve bibe û qasidê xwe Neretagnmil dişîne da ku Nabu, yazdanê xwendin û nivîsandinê, hişyar bike. Dema ku yazdanên Eshumesha dibihîzin ku Nabu diaxive, ew ji perestgeha xwe derdikevin da ku li wî bigerin. Marduk yazdanên Eshumesha têk dibe û 360 ji wan wek dîlên şer digire, tevî Enlil bi xwe jî. Enlil nerazîbûnê nîşan dide ku yazdanên Eshumesha bêguneh in, ji ber vê yekê Marduk wan li ber Anunnaki darizîne. Nivîs bi hişyariyek ji Damkianna (navekî din ê Ninhursag) ji yazdanan û mirovahiyê re diqede, ku ji wan lava dike ku şerê di navbera Anunnaki û yazdanên Eshumesha de dubare nekin (çav: Oshima, Takayoshi (2010), ""Damkianna Shall Not Bring Back Her Burden in the Future": A new Mythological Text of Marduk, Enlil and Damkianna", in Horowitz, Wayne; Gabbay, Uri; Vukosavokić, Filip (eds.), *A Woman of Valor: Jerusalem Ancient Near Eastern Studies in Honor of Joan Goodnick Westenholz*, vol. 8, Madrid, Spain: Biblioteca del Próximo Oriente Antiguo, p; 146).

Di vegotina enlil de wê weke ku wê were dîtin wê serwerîya wî di rengekê de wê xwe bi awayekê wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê, serwerîya enlil wê xwe bide diyarkirin. Enlil wê weke ji aliyekê din ve jî wê weke ku me hani ser ziman wê weke yazdanê sereke bê û hemû key

wê dema ku wê werina ser serê mirovan ku ew wan rêve bibin wê li gorî diyarkirina Enlil wê bikin. Wê weke 'destûrê ji Enlil digirin' wê werina ser taxt û wê di rengekê de wê bibê. Ev wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê xwe bi wê re wê, bide diyarkirin. Minaq wê dema ku wê Utu-hangal wê were ser taxt û wê li hemberê keyê Gûtî Tirigan wê bahsa serkevtina wî wê were kirin wê bi wê yekê wê bi fêr û awayekê wê ji wî were bahskirin.

Çend teorî li ser paşeroja wî (utu-hangal) hene. Ya herî gelemper ew e ku ew waliyê Urukê bû ku di sala 2050 b.z de li dijî keyên Gûtî serhildan kir. Wî bajarên Sumerî li dijî Tirigan, keyê dawî yê Gutî, rêberî kir. Piştî şerekî li cihekî nenas, Utu-Hengal bi ser ket, û Tirigan neçar kir ku bireve Gutiumê. Tirigan reviya bajarê Dubrumê (cih nediyar e), li wir xelkê bi dilovanî pê re mijûl bûn. Lêbelê, dema ku xelkê Dubrumê bihîstin ku Utu-Hengal ber bi bajêr ve dimeşe, wan Tirigan û malbata wî dîl girtin. Ew hanîn pêşberî Utu-Hengal û ew razî bû ku ji Sumerê derkeve û vekişe Gutiumê (çav: As described in the document translated by Kramer, The Sumerians, pp. 325).

Di mijare utu-hangal de wê gelek nediyarî wê hebin. Hinek çavkani wê di wê rengê de ew bahsa raparina wî ya li hemberê keyê gûtî wê bikê. Wê dema ku em van gotinan esas bigirin em dikarin wê demê bibêjin ku wê gûtî wê di wê demê de wê, li urukê û aliyên din mesopotamya jî wê serwer bê. Di wê temenê de wê ev encam wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê karibê bi wê re ew bide diyarkirin.

Piştî têkbirina Gûtîyan, Utu-hengal xwe wek keyê Sûmer da nasîn. Di sala heftemîn a keyeniyê de, dema ku bendavekê vedikolî, bi awayekî trajîk di qezayekê de mir, û waliyê Urê, Ur-Nammu, li şûna wî wek keyê Sûmer hat îlankirin. Bi vî awayî, ew tenê keyê xanedana pêncemîn a Urukê bû. Bi rastî, gelê Sumer her gav keyeniya Utu-hengal û xanedana Ur III bi hev re wekî xanedanek yekane ya berdewam, bi Utu-hengal wekî damezrîner, bi nav kiriye. Utu-hengal wekî yek ji mezintirîn kesayetiyên dîrokî û lehengên gelê Sumer hatiye pesinandin.

Stela serkeftinê a li Urukê ji aliyê Utu-Hengal ve hatiye danîn, ku kopiyek wê di dema Xanedaniya Isin de hatiye kifşkirin û niha li Muzexaneyê Louvre (AO 6018) ye. Stele serkeftinê a Utu-Hengal li ser Gutîyan, bi taybetî jî li ser keyê wan Tirigan, vedibêje. Destpêka nivîsê wiha dibêje:

"Enlil! Gutium, marê dirandî yê rêzeçiyayan, gelê ku li dijî yazdanan bi tundî tevgeriya, gelê ku keyeniya Sumerê li çiyayan ji dest da, ku Sumer

bi xerabiyê tijî kir, ku ji yekî bi jinekê jina xwe ji dest da, ku ji yekî bi zarokek zarokê xwe ji dest da, ku xerabî û tundûtûjî di hundurê welêt de çêkir - Enlil, keyê hemû welatan, da ku navê wê ji holê rake, Utuḫegal, zilamê bihêz, keyê Urukê, keyê çar aliyên cîhanê, keyê ku gotinên wî nayên redkirin, Enlil, keyê hemû welatan, fermanek li ser vê yekê da wî. Ji xanima xwe Inanna re çû û dua kir, "Xanima min, şêrê şer, ku welatên biyanî lê didin, Enlil, keyeniya Sumerê vegere ser kontrola xwe wî ferman da min. Bila tu hevalbendê min bî." Artêşeke ji gelek biyaniyan li her derê li ser erdê daketin. Tirigan, keyê Gutium, devê vekir, lê kes li dijî wî derneket. Her du qeraxên Dîcleyê desteser kiribûn. Li başûr, li Sumerê, erdê çandiniyê girêda, li bakur, rêyan girêda. Li ser rêyên sereke yên welêt giyayên bilind mezin kirin (....)

Bi rêya nûnerên Utuḫegal Tirigan û jina wî û zarokên wî li Dabrumê hatin girtin. Wan zincîr danîn ser destên wî û qumaşek (çavpêç) li ser çavên wî danîn. Utuḫegal berî ku Utu wî li ber lingên wî (Utu) razê, û lingê xwe li ser stûyê wî danî. Gutium, marê diranan ê rêzeçiyayan, ji şikestinên erdê av da vexwarin."

Ev vegotina li ser stêla utu-hangal wê, di rengekê de wê bahsa serkevtina wî bikê. Lê wê di wê nûqteyê de wê dûbare hanina me ya ser ziman wê aliyekê wê yê din wê sedema wê hebê. Ew jî wê ew bê ku wê di wê de wê, bahsa inanna wê bikê. Wê weke ku ew wê, di rengekê de wê, bahsa destûr û alikariya inanna ku wê di wê de wê ji xwe re wê bikê.

Di dewama wê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di şewayekê de wê, utu-hangal wê weke ku wê têngîna kulta inanna wê derxê li pêş. Wê bi wê ve wê girêdayî wê rewşa wî were ser ziman. Di wê temenê de wê weke ku ew destûrê ji wê digirê û wê di wê temenê de wê, welatê gûtî wê bixwezê bindest bikê di keyeniya xwe de.

Weke key li şûn dihê wê Ur-nammu bê ku wê piştî utu-hangal wê were ser taxt. Li vir wê di morfolojiya Utu-hangal de wê weke dîmenekê din wê, xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, ew wê xwe weke keyê akad û sumerê wê direngêkê de wê bi nav bikê. Di wê nûqteyê de wê ya ku wê were li holê û wê xwe bide diyarkirin wê di serî de wê ew bê ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê, bibê.

Minaq Ur-Nammu, Xanedaniya Sêyemîn a Sumeran a Ur li başûrê Mezopotamya piştî çend sedsalan serdestiya Akad û Gûtîyan ava kir. Her çend wî gelek perestgeh û kanal ava kirin jî, serkeftina wî ya sereke avakirina bingeha Împeratoriya Ur III bi rêya fetihkirina leşkerî bû, û Ur-Nammu îro bi giranî ji bo qanûna xwe ya hiqûqî, Qanûna Ur-Nammu, ku

mînaka herî kevin a cîhanê ya mayî ye, tê bîranîn. Wî sernavên "keyê Ur û keyê Sumer û Akadê" girtin. Yazdana wî ya şexsî Ninsuna bû.

Li gorî Lîsteya keyên Sumerî, Ur-Nammu 18 salan hukumdarî kiriye. Navên salan ji bo 17 ji van salan tene zanîn, lê rêza wan ne diyar e. Salek ji serweriya wî hilweşandina Gutiumê tomar dike, lê du sal xuya dikin ku reformên wî yên qanûnî bi bîr tînin ("sala ku key Ur-Nammu rêyên [xelkê welêt] ji jêr ber bi jor ve rêz kir", "sala ku Ur-Nammu edalet li welêt ava kir") (çav: Year-names for Ur-Nammu)

Serkeftinên wî yên leşkerî fetha Lagaşê û tēkçûna efendiyên wî yên berê li Urukê bûn. Ew di dawiyê de di tacgirtinê de li Nîppurê wekî serwerekî herêmî yê girîng (yê Ur, Eridu, û Uruk) hate nas kirin, û tê bawerkirin ku wî li Nîppur, Larsa, Kîş, Adab, û Ummayê avahî ava kirine. Ew piştî serdema Gutiyan bi sererastkirina rêyan û rēkûpêkiya giştî dihat naskirin. Di serdema navxweyî ya piştî hilweşîna Împeratoriya Akadiyan de, hejmarek bajar serbixwe bûn û herêmek li bakur-rojhilat ket bin kontrola Elamiyan. Di nivîsên xwe yên Sumerî de, Ur-Nammu radigihîne ku wî koalîsyonek ku ji hukumdarên Elamiyan Kutik-Insusinak û çend bajarên din, di nav de Tutub û Eshnunna, pêk dihat, tēk biriye. Hatiye diyarkirin ku ev navekî din ê Puzur-Inshushinak bû, hukumdarekî Elami ku kêmtir li ser wî tene zanîn. Ji bo wê ramanê ku Puzur-Inshushinak sedsalek berê hevdemê hukumdarê Akadî Naram-Sin bû, piştgiriyeke wekhev heye (çav: Hallo, William W., "Royal Titles from the Mesopotamian Periphery", *Anatolian Studies*, vol. 30, pp. 189–95, 1980).

Weki din, Ur-Nammu Ziggurata mezin a Ur ava kir. Ur-Nammû her weha berpirsiyarê fermankirina avakirina hejmarek zîguratan bû, ku di nav wan de Zîgurata Mezin a Urê jî hebû. Li gorî nivandineke wêjeyî ya pir derengtir, hatiye diyarkirin ku ew piştî ku ji aliyê artêşa xwe ve hatiye terikandin, di şer de hatiye kuştin. Kurê wî Şulgî li şûna wî hat tayînkirin. Keçeke naskirî, Ama-barag, bi zilamekî xwecihî re zewicî. Keça wî ya din a naskirî li Urê wek kahînek Nanna hat tacîdarkirin û navê kahîntiyê En-nir-gal-an-na (En-nirgal-ana) wergirt. Di xwendina te de du nivîs hatin dîtin: "Ji bo yazdana Ningal, jina wê an jî jiyana wê ya Ur-Nammu, zilamê bihêz, keyê welatên Sumer û Akad, bavê wê En-nirgal-ana, yê yazdana Nanna, (ev tişt?) ji wê re terxan kiriye" (çav: Frayne, Douglas (1997). "Ur-Nammu E3/2.1.1". *Ur III Period (2112-2004 BC)*. *RIM The Royal Inscriptions of Mesopotamia*. Vol. 32. University of Toronto Press. pp. 5–90).

Berhemeke wêjeyî ya Sumerî ya paşê ku bi navê "rituela Ur-Nammu" û "Ur-Namma D" tê zanîn, kanalên ku ji hêla Ur-Nammu ve hatine çêkirin navnîş dike. Ew di sê guhertinên Serdema Babîl a Kevin de tê zanîn, ji Nîpûr, Ur, û ji devereke nediyar. Gelek besteyên wêjeyî yên Sumerî yên naskirî li ser Ur-Namma hene, ku ji A heta H hatine nîşankirin. Berhemeke din a girîng a wêjeyî ya Sumerî ya paşîn "Mirina Ur-Nammu" (Ur-Namma A) ye, ku bi awayên cûrbecûr wekî "sirûd", "şîn" an "aqilmendî" tê binavkirin. Ew mirin, merasîma cenaze û derbasbûna ji cîhana binê erdê ya Ur-Nammu vedibêje. Ew ji nêzikî 9 tablet û perçeyên zirardar tê zanîn, ku di muzexaneyên cûda de tene girtin, ku bi hev re dihêle ku piraniya nivîsê were sererast kirin. Danasîna mirina Ur-Nammu, nezêl û metaforîk e, ku ev yek rê li ber zanyarên paşîn negirtiye ku wê şîrove bikin û bibêjin Ur-Nammu di şer de bi destên leşkerên xwe miriya (çav: Kramer, Samuel Noah, "The Death of Ur-Nammu", in *Near Eastern Studies. Dedicated to H.I.H. Prince Takahito Mikasa on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday..* Mori, Masao, Ogawa, Hideo, and Yoshikawa, Mamoru (ed). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, pp. 193-214, 1991).

Ur-Nammu bi wê yekê tê zanîn ku ew yek ji wan çend keyên Mezopotamyayê yên hezarsala sêyemîn berî zayînê bû ku piştî mirina xwe nehatiye yazdankirin. Ev yek ji hêla wêjeya Sumerî ya piştî mirinê ve tê diyar kirin ku qet diyarkera îlahî berî navê Ur-Nammu nagire nav xwe (ev dikare di transkrîpsiyonên nivîsên li ser ETCSL de were dîtin), mijarên terikandina îlahî di "Mirina Ur-Nammu" de, û rastiya ku Shulgi rêza xwe ber bi endamên xanedana Uruk a efsanewî ve pêşxistiye li şûna Ur-Nammu. Her çend hin wergerên nivîsên Sumerî diyarkera îlahî berî navê Ur-Nammu digirt nav xwe jî, lê birhanên dawîtir nîşan didin ku ev zêdekirinek xelet bû. Tevî vê yekê, baweriya ku key piştî mirinê hatiye yazdankirin jî bi heman rengî vê dawiyê hatiye îfade kirin, ku nebûna teqezîyê li ser vê mijarê nîşan dide (her çend ev di heman salê de wekî şîroveyên nû yên birhanan hatine nivîsandin û ji ber vê yekê nikaribûn behsa wan bikin). Sharlach vê dawiyê destnîşan kiriye ku gelek zanyar hevbeşbûna ji bo Ur-Nammu ku nehatiye yazdankirin qebûl kirine (çav: Sharlach, T. M. (2017a). "Historical Introduction: The Reigns of Ur-Namma and Shulgi of Ur". *An Ox of One's Own: Royal Wives and Religion at the Court of the Third Dynasty of Ur.* De Gruyter. pp. 3–30).

Çi rewşa niha ya nîqaşa yazdanîkirinê be jî, Ur-Nammu piştî mirina wî bi eşkereyî dihat perestîn. Qesra li Tummalê şapelên cenazeyê ji bo Ur-

Nammu (e Tum-ma-al Ur-dNamma) û jina wî dihawîne. Tê zanîn ku jina wî bi navê SI. A.tum, ku wekî Watartum tê xwendin, hatiye binavkirin. Materyalên avahiyê ji dûr ve wekî Babîl, Kutha û Adab hatine. Ki-a-nag, an jî pêşkêşên cenazeyê ji bo hukumdarê Ur III Ur-Nammu li Tummalê hatine kirin. Ji ber ku gora wî li Urê nehatiye dîtin, ev yek bûye sedema spekulasyonan bo lêpîrsina ku ew li Tummalê hatiye veşartin (çav: Sharlach, T. M. (2017a). "Historical Introduction: The Reigns of Ur-Namma and Shulgi of Ur". *An Ox of One's Own: Royal Wives and Religion at the Court of the Third Dynasty of Ur*. De Gruyter. p. 3–30).

Hema bêje hemû navên salan ên Ur-Nammu têne zanîn û bûyerên girîng ên serdestiya wî belge dîkin. Navên hinek salên sereke ev in: "Sala ku Ur-Nammu (bû padîşah)", "Sala ku Ur-Nammû li ser erdê edalet bi cih kir", "Sala ku dîwarê Urê hatiye çêkirin", "Sala ku perestgeha Nanna hatiye avakirin", "Sala ku Gutium hate wêrankirin", "Sala ku perestgeha Enlil hatiye avakirin", "Sala ku kanala 'En-erîn-nun' hate kolandin", "Sala ku perestgeha Ninsun li Urê hatiye avakirin", "Sala ku yazdanê Lugal-bagara hanîn perestgeha xwe"(Çav: "Year names of Ur-Nammu", Cuneiform Digital Library Initiative).

Di wê nûqteyê de wê, wê weke "Sala ku Gutium hate wêrankirin", wê bale mirov wê bikişênê. Di wê nûqteyê de wê, weke ku wê ji nava salixkirinên salên wî dihê fahmkiirn ku wê gûti wê di pêvajoyek wêrankirinê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bibê wê weke wê were dîtin. Lê di wê nûqteyê de wê, pêvajoya ji key utu-hangal, û heta ur-nammu wê di rengekê de wê di wê pêvajoyê de wê çawa wê cih bigirin û an wê li hemberê wê bin wê hinek aliyên ku wê pêwîst bin ku ew werina fahmkirin bin.

Piştî wê demê wê, pêvajoyek ku wê di wê de wê, akadê û çanda wê derkeve li pêş wê bibê. çavkaniya çanda akadê wê di rengekê de inanna wê were dîtin. Di wê nûqteyê de wê, weke ku wê nakokiya nava gûti û akadê wê weke nakokiyek kultî wê weke li ser inanna û minaq enlil û hwd re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ber vê yekê wê çendî ev wê weke têtîna wêjeyî, mitolojikî û hwd jî bin wê di temenê têtîna bawerî-olî û hwd de wê bi bandûr û encamên wan re jî wê di rengekê de wê weke ku wê pêvajoyên wê nakokiyê wê direngekê de wê weke pêwîst bê ku wê karibê wê fahmbikê.

Ji serdema isin larsa ber bi serdema lagash-kiş-umma ve û navenditiya Ur û nippur

Beşek ji perçeyên stela di dema kolandinên li Urê di salên 1920an de, bi taybetî di sala 1925an de, ji hêla Leonard Woolley ve di bin çavdêriya Ekspedîsyona Hevbeş a Muzexaneyê Penn û Muzexaneyê Brîtanî de li navçeya perestgehê ya Nanna hatin dîtin.

Leonard Woolley vê radigihênê; 'lê vedîtina me ya sereke li hewşa E-dublal-mah û di odeya deriyê ku ber bi wê ve diçû de hat kirin. Li vir qatên kevîrê kilsinî, mezin û piçûk, li ser rê belav bûn, ku ew birhan dikirin ku ew beşên yek, an jî dibe ku du stelayên mezin ên bi pênc lingan fireh û dibe ku panzdeh lingan bilind in, ku ji her du aliyan ve bi relyefên xweşik hatine xemilandin. Li ser hin qatên kevîr bi awayekî ecêb baş hatiye parastin, li ser yê din rûyê wî ji ber qatbûnê û bandûra xwêyan pir zirar ditiye; relyef bi zanebûn hatibûn şikandin, û qatqat li seranserê cihê belav bûne [...]. (çav: Dyson, Robert H. (1977). "Archival Glimpses of the Ur Expedition in the Years 1920 to 1926" (PDF). Expedition. 20 (1): 5–23., p; 15-16).

Weşangerê yekem ê stelayê jê re digot "Stela Firîşteyên Firîşteyan". Piraniya qatan li nêzî bingehe hatin dîtin. Hin qat ji bo armancên din, di nav de soketên derî, hatibûn veguhastin û ji bo armancên din hatibûn bikar hanîn, û piştî nîv hezar salan li ser astên serdema Kassite (li dora 1595-1155 b.z) hatin dîtin. Aliyekî wê bi awayekî berbiçav ji yê din çêtir hatibû parastin. Qatek mezin di dema salên 1932-1933an de hat dîtin. Ji ber ku çend qat di astê de ji hilweşîna Împeratoriya Ur III hatin dîtin, kolvan destnîşan kir ku stela di dawîya serweriya hukumdare dawîn ê Ur III Ibbi-Sin (li dora 2028-2004 b.z.) de hatiye şikandin û qatên wê paşê ji hêla Kassitan ve wekî materyalên avakirinê yê guncan hatine bikar hanîn (çav: Woolley, Leonard (1974). The Buildings of the Third Dynasty. Ur Excavations. Vol. VI. Philadelphia: University of Pennsylvania Press).

Pelê kevîrê kilsinî 3 metre bilind û 1.52 metre fireh e, bi texmîna ku ew bi rêkûpêk ji nû ve hatiye komkirin. Perçeyên stela gelek caran hatine komkirin, ji sala 1927an dest pê dike, her carê bi awayên cuda. Bingehe bingehe a ji bo ji nû ve komkirinê ev e: 1) rûyek bi awayekî berbiçav çêtir tê parastin, 2) pêjnên (figûrên) li ser stelayê her ku bilindtir bin mezintir dibin, û 3) qiraxên stelayê nerm in. Dihê bawerkirin ku di destpêkê de li her du aliyan pênc qeydên horizontal hebûn. Nasname û wateya dîmenên mayî pir hatiye nîqaşkirin. Dema ku stela di sala 1989an de ji bo lêkolînê hate veqetandin, dahûra mîneralolojî nîşan da ku çend qat bi rastî ne aîdî stelayê bûn. Di heman demê de, perçeyên bêtir ji yê di

depoyê de wekî yên stela Ur-Nammu hatin destnîşankirin. Ev yek bi tevahî qatan gihand 106an, di nav de qatek ku li Muzexaneyê Brîtanî tê girtin (guman dihê kirin ku du yên din jî yên li wir in ku ew jî aîdî stela Ur-Nammu ne). Ev stela û Stela Utuhegal di heman demê de hatin kolandin û dîtin di navbera herdu keyên navbor de hatin dabeş kirin. Pirsgirêka ku kîjan perçe aîdî vê stelayê ne hîn jî vekirî ye. Ew niha li Muzexaneyê Zanîngehê ya Zanîngeha Pennsylvania tê girtin (çav: Suter, Claudia E. (2005). "Review of Canby, Jeanny Vorys, "The" Ur-Nammu" Stela". American Journal of Archaeology. 109 (2): 301–303).

Di roja me de wê gelek kifşkirinên ku wê bi navê ur-nammu wê werina kirin wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê navê wî weke keyekê wê di dewama wî de wê bi destûrên wî bê û an kirinên wî bê wê hem weke keyekê mazin, hem weke xwenûkarekê û hem jî wê weke keseyetk mazin wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bahsa wî were kirin. Piştî wî, key Sulgi wê were û wê li gorî hinek çavkaniyên wê kûrê wî bê.

Ku wê bi navê wî weke Shulgiyê ji Urê bê bi navkirin wê 'şul-gi' wê bê nivîsîn û wê li dora 2046 b.z ku bi navê wî yê din ê berê 'Dungi' wek keyê duyem û giring yê xanedana Sêyem a Urê bû. Wî di navbera salên 2094 -2046 b.z de li dora 48 salan hukumdari kir (li gorî Kronolojiya Navîn). Di nav destkeftiyên wî de temamkirina avakirina Zîgurata Mezin a Urê heye, ku ji hêla bavê wî Ur-Nammu ve hatibû destpêkirin. Wî sernavên "keyê Ur" û "keyê Sumer û Akadê" ji ser nivîsên xwe girtin, û di nivê duyemîn ê serweriya xwe de hevoka "keyê çar aliyên gerdûnê" lê zêde kir. Ji sala 21' mîn a serweriya xwe û pê ve, wî sembola yazdaniîtiyê stêrek bi pirr tîrêj û ku ji aliyekê reş û ji aliyê din ve wê weke sipî û an rengekê din bikardihê, li ber navê xwe wî ev bikar hanî da ku yazdaniîtiya xwe nîşan bide û di qesra Ekhursag a ku wî ava kiriye de dihat perestîn. Şulgî kurê Ur-Nammu, keyê Ur, û hevîna wî Watartum bû (çav: Raphael Kutscher, "An Offering to the Statue of Šulgi", Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, vol. 1, iss. 2, pp. 55-59, 1974).

Wusa dixuye ku Şulgî rêberiya modernîzasyoneke mezin a xanedaniya Sêyemîn a Urê kiriye. Wî ragihandin baştir kiriye, artêş jî nû ve organîze kiriye, pergala nivîsandinê û giranî û pîvanan reformê pêşxistiye, pergala bacê yek kiriye û burokrasiyek bihêz afirandiye. Wî her weha kodek qanûnê nivîsandiye, ku niha wekî Koda Ur-Nammu dihê zanîn ji ber ku di destpêkê de dihat hizirîn ku ji hêla Ur-Nammu ve hatiye nivîsandin. Wî her weha gelek perestgeh li seranserê împaratoriye ava kirine an jî nû

ve ava kirine (çav: Klein, Jacob, "Shulgi of Ur: king of a Neo-Sumerian empire", *Civilizations of the ancient Near East* 2, pp. 843-857, 1995).

Şulgî bi sererastkirina xwe ya berfireh a bernameya dibistana nivîskariyê dihê nasîn. Her çend ne diyar e ku wî bi rastî çiqas nivîsandiye jî, gelek helbestên pesnê yên ku ji hêla vî hukumdar ve hatine nivîsandin û ji bo wî hatine şandin hene. Wî di sala 21-an a keyeniya xwe de xwe wekî xweda îlan kiribû, û ji hêla tevahiya Sumer û Akad ve wekî 'yazdan' hatibû nas kirin (çav: Woolley, C. Leonard. *The Sumerians*. New York: W. W. Norton. pp. 132).

Hin kronîkên pir derengtir Shulgi ji ber bêrehmiya wî rexne dikin: "The Weidner Chronicle (ABC 19)", berhemeke wêjeyî ku di hezarsala 1'mîn a beriya zayinê de hatiye nivîsandin, dibêje ku "wî rêûresmên xwe bi rêkûpêk pêk nehanî, wî rêûresmên xwe yên paqijkirinê qirêj kirin". "(Nivisara) CM 48", ku di dawiya hezarsala 1'mîn a b.z de hatiye nivîsandin, wî bi destwerdana nerast a rêûresman, nivîsandina "stelayên nerast, nivîsên bêrûmet" li ser wan tawanbar dike "The Chronicle of Early Kings (ABC 20)", ku di nîvê hezarsala 2'mîn a b.z de hatiye nivîsandin, wî bi "meylên sûcdar" tawanbar dike, û milkê Esagila û Babilê wekî xenîmetek ji dest wî girt." (çav: Jean-Jacques Glassner, "Mesopotamian Chronicles", *Society of Biblical Literature*, Atlanta, 2004).

Awayê mirina wî nayê zanîn, tenê dihê gotin ku ew di sala 48'mîn a keyeniya wî de, di meha 11'mîn an jî berî wê de qewimîye. Di meha 3'mîn a cîgirê wî de, vexwarina ji bo miriyan cara yekem ji bo Şulgî û du jinên wî Geme-Ninlila û Şulgî-simti hatiye tomar kirin. Xuya ye ku her sê jî di sala 48'an de mirine. Çend lêkolîneran diyar kirine ku Şulgî hatiye kuştin, qismî li gorî nivîsên nîşanan, di nav de yek jî li ser rojgirtinekê ye. Amar-Sin şûna wî girt. Navê Amar-Sin berî hilkişîna wî nehatiye tomar kirin û "navekî text" e. Navê wî yê resen, û gelo ew bi rastî kurê Şugî bû, nayê zanîn (çav: Michalowski, Piotr, "The Death of Şulgi", *Orientalia*, vol. 46, no. 2, pp. 220-25, 1977).

Nezelaliyên destpêkê yên li ser xwendina nivîsa bizmarî bûn sedema ku xwendina "Shulgi" û "Dungi" berî dawiya sedsala 19'an bibin transkrîpsiyonên hevpar. Lêbelê, di sedsala 20an de, lihevhatina akademîk ji dun ber bi şul ve wekî bilêvkirina rast ve çû. Nivîsandina navê Shulgi ji hêla nivîskaran ve bi diyarkerê digir nîşan dide ku ew di dema serweriya wî de xwedatîze bûye, statû û nivîsandinek ku berê jî hêla pêşiyê wî yê Împeratoriya Akadyayî Naram-Sin ve hatibû îdiakirin

(çav: Potts, D. T. (1999). *The Archaeology of Elam*. Cambridge University Press).

Navê Shulgi di zimanê roja me de wê karibê wê weke bi têngînek weke ya bi rengê 'ya di dema berê de pêkhati' û an 'yê sûngir' de jî wê karibê bê fahmkirin. Hinek morfolojîyên din ên bi rengê weke 'yê dayinker' jî jî jê dihên xwandin. Wekî din di rengê 'têngînek kûr a zêhnî de wê weke bi tefkirkirinek ku wê bahsa gihiştinek bi hişmendî ku ew dikarê bi gelek têngihên cihê were bi gotinkirin jî wê karibê bi xwe re bi gotin bikê. Dîbê ku weke teswirên yazdanî jî navê kirin jî sedema wê bi awayekê morfolojîkî ev bê.

Şûlgî hevdemê hukumdarên wek Shakkanakku yên Mari bû, bi taybetî Apil-kin û Iddi-ilum. Nivîsek behsa wê yekê dike ku Taram-Uram, keça Apil-kin, bûye "bûka" Ur-Nammu, û jî ber vê yekê Şahbanûya key Şûlgî. Di nivîsê de, wê xwe wekî "bûka Ur-Nammu" û "keça Apil-kin, Lugal ("key") ya Mari" bi nav kiriye, ku jî bo Apil-kin pozîsyonek wekî hukumdarek bilind diyar dike, û balê dikişîne ser hevpeymaniyek zewacê di navbera Mari û Ur de (çav: Lipiński, Edward (1995). *Immigration and Emigration Within the Ancient Near East*. Peeters Publishers. p. 187).

Nin-kalla, Amat-Sin, û Ea-nişa şahbanûyên Şûlgî bûn. Ev xwedî bandûr bû û erkên fermî pêk dihanîn ku heta piştî mirina Şûlgî jî berdewam kirin. Şahbanûyek din, Şûlgî-simtî, ku jî hejmareke mezin jî nivîsên ku birhanên hêza wê ya aborî pêşkêş dikin tê zanîn, xwedî statuyek wusa bû. Arşîv nişan dide ku wê gelek heywanên mezin hilbijartine da ku di rîtuêlên yazdanan de bikar bîne, di nav de Belet-Şuḫnir û Belet-Terraban, Annunitum, Ulmašitum, Nanna, Ninlil û Enlil. Ji sala sî û duyemîn heta çil û heftemîn a serweriya Shulgi, ew berpirsiyarê qebûlkirina heywanên rîtuêl bû. Piştî mirina wan "cihên vexwarinê" jî bo wê û Shulgi hatin damezrandin. Jinek din a girîng Geme-Ninlilla bû ku di nivîsên dawiya serweriya key de xuya dike. Jinên din ên keyeniyê yên kêmtir naskirî Şuqurtum, Simat-Ea û Geme-Su'ena ne (çav: Michalowski, Piotr, "Royal Women of the Ur III Period Part I: The Wife of Šulgi", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 28, no. 3, pp. 169–72, 1976).

Dihê zanîn ku Şûlgî, bi gelek jin û carîyan, herî kêrmeşaz kurên wî hebûn, di nav wan de Etel-pū-Dagān, Amar-Da-mu, Lu-Nanna, Lugal-a-zi-da, Ur-d, Suen, û dibe ku Amar-Sin (navê wî yê text) û her weha keçek, bi navê Peš-tur-tur. Navê keçek din, Šāt-Kukuti, jî tabletek bi nivîsa bizmarî dihê zanîn. Keçek, Taram-Şûlgî, bi hukumdarê Pašime, Šudda-bani re zewicî bû bahsa dihê kirin (çav: Sharlach, T. M., "The

Shulgi-simti Archive: Historical Sources", *An Ox of One's Own: Royal Wives and Religion at the Court of the Third Dynasty of Ur*, Berlin, Boston: De Gruyter, pp. 189-210, 2017).

Şûlgî her weha pesnê xwe da bi şiyana xwe ya parastina leza bilind dema ku di mesafeyên dirêj de direve. Wî îdia kir ku di sala xwe ya 7'în a keyeniyê de ji Nîppur heta Urê bezî ye, mesafeyeke ne kêmtî 100 mîlan. Kramer behsa Şûlgî wekî "Yekem şampiyonê bazdana mesafeyên dirêj" dike (çav: Kramer, Samuel Noah, "Shulgi of Ur: The First Long-Distance Champion", in *History begins at Sumer: Thirty-nine firsts in recorded history*, University of Pennsylvania press, pp. 284-289, 1981).

Şûlgî 26 sirûdên keyeni dihê diyarkirin ku wî nivîsand da ku xwe û kiryarên xwe bilind bike. An jî wê dana nivîsandin. Di yek ji wan de Şûlgî îdia dikê ku ew bi Elamî û her weha bi Sumerî diaxivî. Di yeka din de ew xwe wekî "keyê çar cihanê", şivanê gelê serreş" bi nav dike (çav: Liverani, Mario (2013). *The Ancient Near East: History, Society, and Economy*. Routledge).

Ev gotina 'gelê ser reş' wê di rengekê de wê, weke gotinek ku wê di dema naram-sin de jî wê bo gûtîyan wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê, di şewayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, piştî wê jî wê ev gotin wê di wê temenê de wê di hinek nivîsên bizmarî de wê di rengekê de wê bo wan wê were dîtîn ku wê were diyarkirin. Yan jî wê bo serwerîyek li ser di wê temenê de a li ser gelek girseyên mazin ku ew bi wê were diyarkirin wê were hanîn li ser ziman.

Her çiqas 'der' yek ji wan bajaran bû ku Şûlgî di beşa yekem a serweriya xwe de karûbarên perestgehan birêve dibir jî, di sala xwe ya 20'an de wî îdia kir ku yazdanan biryar dane ku ew niha were hilweşandin, xuya ye wekî cezayekê. Nivîsar dibêjin ku wî bi kazmayê "hesabên zeviyên wê rêk xistiye". Navê wî yê sala 18'an Sal Liwirmitashu bû, keça key, li Marhaşiyê bû xatûn, ku behsa welatekî nêzikî Anşanê û zewaca wê ya xanedanî bi keyê wê, Libanukshabash, dike. Piştî vê yekê, Şûlgî bi hesabê çiyayiyên û an keyeniyê wekî ya Lullubiyê di serdemek berfirehbûnê de mijûl bû, û di navbera salên 26 û 45-an ên serweriya xwe de Simurru (eşîreke din a çiyayî a lullubi û navê navendî ê cihê keyeniyê wê) û Lulubum neh caran wêran kir. Her wiha dihê zanîn ku wî Karaḥar, Harši, Šašrum, û Urbilum wêran kiriye. Ev dever wê yên keyeniyên lullubîyan jî bin. Di sala xwe ya 30'an de, keça wî bi parêzgarê Anşanê re zewicî; di sala xwe ya 34'an de, ew jixwe li dijî vê derê seferek cezakirinê dimeşand. Wî di sala 45'an a serweriya xwe de

Kimaš û Hûrti (bajarên li rojhilatê Ur, li nêzîkî Elamê) jî wêran kir. Kerpîçek li ser wê hatiye nivîsandin:

"Sulgî, yazdanê welatê xwe yê bihêz, keyê Ur, keyê çar aliyan, dema ku wî welatê Kimas û Hurtum wêran kir, xendekêk çêkir û komek cenaze lê kom kir."(çav: Frayne, Douglas, "Şulgi", Ur III Period (2112-2004 BC), Toronto: University of Toronto Press, pp. 91-234, 1997).

Wekî gelek hukumdarên Mezopotamyayê, wî di sala xwe ya 37an de bi dagirkirina koçberan re mijûl bû, ew neçar ma ku diwarekî mezin ava bike da ku hewl bide koçberên Tidnûmî li derve bihêle (çav: Frayne, Douglas, "Şulgi", Ur III Period (2112-2004 BC), Toronto: University of Toronto Press, pp. 91-234, 1997).

Dihê zanîn ku Şulgî li Sûsayê berg kiriye, ji ber ku nivîsên bizmarî ên bingehîn ên bi navê wî, ku ji bo yazdanê Înşûşînak hatine veqetandin, li wir hatine dîtin. Yek ji nivîsên bizmarî ên bingehîn weha dibêje: "yazdanê Sûsayê, keyê wî, Şulgî, mêrê bihêz, keyê Êrê, keyê Sumer û Akadê, ..., perestgeha wî ya hezkirî, ava kir." Morîkek ji karneolê ya gravkirî, ku niha li Muzexaneyê Louvre (Sb 6627) ye û bi bergek ji hêla Şulgî ve hatiye nivîsandin, li Sûsayê jî hat dîtin, nivîs weha dixwîne: "Ningal, diya wî, Şulgî, yazdanê axa xwe, keyê Êrê, keyê çar aliyên cîhanê, ji bo jiyana xwe ya ku (ev) terxan kiriye" (çav: Potts, D. T. (1999). The Archaeology of Elam. Cambridge University Press).

Desthilatdariya Ur III ji dema hilweşîna Puzur-Înşûşînak ve li ser Sûsayê desthilatdar bû, û wan li wir gelek avahî û perestgeh ava kirin. Ev kontrol ji hêla Şulgî ve berdewam kir wekî ku ji gelek bergên wî yên li bajar-dewletê ve tê xuya kirin. Wî her weha bi zewicandina keçên xwe bi hukumdarên deverên rojhilat re, wek Anşan, Merhaşî û Başîme, hevalbendiyên zewacê jî çêkir (çav: Potts, Daniel T. (2012). A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East. John Wiley & Sons. p. 746).

Ji bo navên salan ên Şulgiyê bermahiyên berfireh hene, ku bi piranî ji sala 1 heta sala 48'an ji nû ve hatine çêkirin, her çend hin ji wan qatqat in. Lîsteyên navên salan ên hemdem tune ne, tenê nivîsên qismî ji serdema Babîliya Kevin hene, ji ber vê yekê rêz bi tevahî ne diyar e û çend sal di navbera Ur-Nammu û Şulgiyê de ne diyar e. Her weha ji bo hin salan gelek navên salan hene ku ne bêhempa ye. Mînaqî sala 20 "Sal: "Ninḫursaga ya Nuturê hanîn perestgeha wê"" û "Sal eku "Kurên Urê wekî serek hatin diyarkirin"" Hin ji yên herî girîng ev in: Sal a Şulgi a key e, sale ku ew bingehên perestgeha Ningubalag hatin danîn, sale ku

key rêya Nîppur rast kir, sale ku key di navbera Ur û Nîppur de rêwîtiyek çûn û hatinê kir (di rojekê de), sale ku xaniyê çiyayî yê qesr hate avakirin, sale ku Liwirmittaşu, keça key, bû şahbanûya Marhaşî, sale ku Der hate wêrankirin, sale ku Karahar hate wêrankirin, sale ku Simurru (welatê lullubi) hate wêrankirin, sale piştî ku "Şulgi zilamê bihêz, keyê çar aliyên gerdûnê, Simurru (navenda keyeniya lulubi) cara duyemîn wêran kir", sale ku "Harszi hate wêrankirin", sale ku waliyê Anšan keça key re zewicî, sale ku Karhar cara duyem hate wêrankirin, sale: Simurru (lullubi) cara sêyem hate wêrankirin, sale ku Anshan hate wêrankirin, sale ku dîwarê erdê (Ur?) hate çêkirin, Sale ku key Şaşrum (keyeniyek lullubi ?) wêran kir, Sale ku: Simurru û Lullubum cara nehan hatin wêrankirin, Sale ku Şulgi, zilamê bihêz, keyê Ur, keyê çar aliyê cihanê, di yek seferê de serê Urbilum, Simurru, Lullubum û Karhar şikand, sale ku Şulgi, zilamê bihêz, keyê Ur, keyê çar aliyê cihanê, Kimaş, Hurti û deverên wan di rojekê de wêran kir û hwd wê weke hinek kiryarên ku wê bi navê wî werina tomarkirin bin (Çav: Names of the main years of Shulgi: Richard Firth, "Notes on Year Names of the Early Ur III Period: Şulgi 20-30", Cuneiform Digital Library Journal 2013 (1), 2013)

Navê sala 39'an a Shulgi "Ew" bû sale Şulgi, keyê Ur, keyê çar çar aliyên, é-Puzriş-Dagan, qesr? perestgeh?} ya Şulgi ava kir". (çav: Sharlach, Tonia, "Şulgi, Mighty Man, King of Ur", Fortune and Misfortune in the Ancient Near East, pp. 211-20, 2016).

Weki din wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê weke ji navaroka salên wî yên rêzkirî wê were dîtin ku ew li dijî herêmen keyeniyên lullubiyan wê gelek seferên wêrankirinê wê li darbixê. Di wê temenê de wê bi wê re wê bixwezê ku ew serwerîya xwe li wan herêman avabikê.

Sulgi wê wek din wê bi çanda ku ew dihê diyarkirin û an ew xwe bi wê diyarkirin jî wê ji hinek morên ku ew wê bahsa wî bikin wê karibê bahsa wî bikê. Di mohrek ku wê weke gilgamêş weke bi caniwerek bi bask re ew şer dikê wê, li ser wê mohrê ku ew weke dagera wî dihê dîtin wê bi navê 'kûrê key sulgî' wê ji wê bahs bê kirin. Weki din wê gotinên weke 'katib, ur-dumuzi' wê di rengekê de wê li ser wê were xwandin. Weke ku wê li ser wê were diyarkirin wê li Ur wê zaguratek mazin wê avabikê. Ew wê xwe wek keyê sumer' û akad wê di rengekê de wê bi navbikê. Ev wê weke nişanaka wê bê ku ew wê weke serwerê axên akad û keyeniyên gûtiyan jî wê xwe di rengekê de wê denezênê. Lê xalkên çiyayî ên weke

lulubiyân wê li hemberê wê weke ku wê di cihê xwe de wê ne sekin in. Ber vê yekê wê li herêmên ansanê û an heta deverên zagrosên ên wê aliyê wê weke ku ew wê seferên ku ew li wan deveran dikê wê bahsa wan wê di salnemaya wî de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê bahsa gelek seferên li hemberê keyeniyên xwecihî ên lulubiyân wê di rengekê de ku ew wê di wê demê de wê bikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin.

Wê xwe weke keyê Ur, weke keyê Sumer û Akad, û an weke keyê çar aliyê cihê wê di rengekê de wê bi nav bikê. Ev gotina weke xwe weke keyê çar aliyê cihê û an weke keyê gerdûnê bi navbikê wê weke gotinên bi têgih û fêrsên fahmkirinên demên gûtiyan jî bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku ew wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Ev gotin wê weke nişanaka serwerîya wî di rengekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ew bi wê re wê xwe weke mazinê welêt wê di wê temenê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ji mohr û nivisarên bi wê rengê ên ji dema Sulgî wê ew wê were fahmkirin ku ew wê, li gorî çavkaniyên çanda serdema urukê wê di rengekê de wê, tevbigirihê. Wê, di rengekê de wê, lê bixwezê ku ew serwerîya xwe li wê çêbikê. Ew di rengekê de wê weke ku wê ji kiryarên wî were fahmkirin ew wê ji li gorî kultekê zêdetirî wê weke li gorî têgînek ramyari a serdest û xwestina wê tevbigirihê. Di wê temenê de wê, wê di rengekê de wê, di aslê xwe de wê dîmenekê weke bi têgîha ol û baweriyê wê di zikhev de jî wê bi xwe û kiryarên xwe re wê bide diyarkirin.

Piştî sulgi wê kurê wî Amar-Sin were ser taxt. Amar-sin ku wê weke "gayê Sîn" wê we diyarkirin wê, li dora 2037 b.z. wê bijî. Di destpêkê de di kronolojiya navîn de wekî Bur-Sin (2046–2037 b.z) xelet hate xwendin, hikumdarê sêyemîn ê Xanedana Ur III bû. Ew li şûna bavê xwe Şulgî (2030-1982 berî zayîne) hat îqtidarê. Navê wê tê wateya 'gayê sin' ê ku ew weke navê yazdanê heyvê ê hem demên berê ên gûti û akadiyan jî wê serdest û wê di wê demê de wê, bi awayekê mazin û giştî wê navê wî li pêş bê. Navê Amar-Sin berî hilkişîna wî nehatiye tomar kirin û "navekî text" e. Navê wî yê rastî û gelo ew bi rastî kurê Şulgî bû an na nayê zanîn. Dihê gotin ku Amar-Sin, Shu-Sin û Ibbi-Sin bira û kurên Şulgî bûn. Bi awayekî din, di hê diyarkirin ku ew ne kûr lê biraziyê Şulgî bû, ku ev yek jî zehmetiyên ku wî di destpêk û dawîya serwerîya xwe de kişandîye rave dike (çav: Michalowski, Piotr, "Of Bears and Men.

Thoughts on the End of Šulgi's Reign and on the Ensuing Succession", in *Literature as Politics, Politics as Literature: Essays on the Ancient Near East in Honor of Peter Machinist*, ed. David S. Vanderhooft and Abraham Winitzer. Winona Lake, IN: Eisenbraun, pp. 285–320. 2013).

Di nava dema sulgi û amar-sin de wê weke ku wê were ditin wê tēkiliyek weke ya berdewamî wê were dîtin. Wê di wê temenê de wê, ji aliyekê din ve jî wê ji navê wî weke ku wê bi karhanina paşnavê 'sin' ê yazdanê heyvê re wê, weke hinek intiba û fêrsên fahmkirinê ên cihê jî wê di serê mirov de wê karibê xwe bide diyarkirin.

Navên salan ji bo hemî neh salên serweriya wî tene zanîn. Ev seferên tomarî li dijî Urbilum û çend herêmên din ên bi navên nezêlal hatine kirin: Shashrum, Shurudhum, Bitum-Rabium, Jabru, û Huhnuri û hwd in. Wekî din tē zanîn ku Amar-Sin li dijî hukumdarên Elamite yê wekî Arwilukpi yê Marhashi sefer kiriye, û Împeratoriya Ur di bin serweriya wî de heta parêzgehên bakur ên Lullubi û Hamazi, bi parêzgarên xwe ve dirêj bû. Wî her weha bi rêya parêzgarê Akadyayî Zariqum li ser Asûr hukum kir, wekî ku ji hêla nivîsara wî ya mezin ve tē piştrast kirin.

Serweriya Amar-Sin bi hewldana wî ya ji nû ve avakirina deverên kevînar ên Sumerê dihê zanîn. Xuya ye ku wî li ser ziggurata neqediyayî li Eridu xebitiye (çav: Mallowan, Max, "The Development of Cities from Al-U'baid to the end of Uruk 5", *Cambridge Ancient History*)

Kronîka Weidner a Babîlî ev tişt tomar dike: "Amar-Sin ... pêşkêşkirina ga û miyên mezin ên cejna Akitu li Esagila guherand. Hatibû pêşbînîkirin ku ew ê ji ber lêdana ga bimire, lê ew ji ber 'pêvedana' [dûpişk?] ya pêlavê xwe mir."

Wekî din wê wekî aliyekê din wê ji du aliyên din ve wê dema amar-sin wê karibê wê fahmbikê û hinekê li ser wê bisekinê. Yek wê deverên pîroz ên gûtiyan ên berê ew jinûve restore dikê bê. Ya din jî ew kiryarên wî ku mirov dibînê wê ne dûrî yê dema kassitan ku wê piştê wê direngê de wê bi serweriya xwe wê hin bi hin wê derkevin ser desthilatê. Kassitî wê, hevgirtinek nava wan û gûtiyan de wê di wê mejuya wan de wê di wê demê de wê xwe bide diyarkirin.

Belgeyên îdarî yê ji serweriya Amar-Sin nîşan didin ku di salên wî yê dawî de, ew bi hin nakokiyên navxweyî re rû bi rû maye, û muhtemelen birayê wî, Shu-Sin, li pişt hewldanek ji bo hilweşandina wî bû. Pasvanên împaratorî, agâ-ûs, di sala heftemîn a Amar-Sin de bi yekîneyek bi navê gâr-du, ku pir caran gâr-du ya Amar-Sin e, hatin guhertin. Ev yekîne di sala nehemîn a wî de demek kurt piştî mirina wî ji tomarê winda dibe.

Her wiha di sala heftemîn a wî de, key berpirsên leşkerî ji seranserê împaratoriyê li Urê di ziyafetekê de mazûvanî kir, ku ji wan hate xwestin ku sonda dilsoziyê bidin. Mohrên bangorî yên ku terxanên ji bo key Shu-Sin li ser hene ber bi dawiya serweriya Amar-Suen ve xuya dibin, lê bê guman berî mirina wî. Waliyên parêzgehê di vê demê de hin veguherînên neasayî jî dibînin, di nav de di nîvê serweriya Amar-Sin de ji kar hatine derxistin, lê piştî mirina wî dîsa vedigerin ser deverên xwe. Bi hev re, xuya dike ku Shu-Sin di dema serweriya birayê xwe de hewl da ku desthilatdariyê bigire. Ne diyar e ka Amar-Sin di vê heyamê de hatiye kuştin, an jî ji ber sedemên xwezayî miriye (çav: Lafont, Bertrand, "L'avènement de Shu-Sin", RA88, pp. 97–119, 1994).

Weki din li ser wê yekineya ku wê navê wê derbas bibê wê, gâr-du wê weke yekineyek ku wê weke Shu-sin wê werênê desthilatê jî wê were dîtin. Di rengekê de wê weke hêzek bijartî a elit wê xwe bide diyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê navê gâr-du wê di zimanê roja me de wê, bi wateya 'gîrbûnê', mazinbûnê, û an weke ku wê were bi gotinkirin di roja me de wê, bi gotina 'digurtdûnê' wê di rengekê de wê karibê wê di şewayekê de wê di rengekê de wê fahmbikê. Di wê temenê de wê wateyên ji gotinê dihên girtin wê di wê rengê de wê xwe bidina diyarkirin.

Hinek navên salane yên Amar-Sin têne zanîn, û wekî ku ji bo wê demê standard bû, bûyerên di dema serweriya wî ya keyî de hatine belgekirin. Her çend hin bûyer fetihên leşkerî bin jî, piraniya salên Amar-Sin çalakîyên kultî tomar dikin. Hin mînaq ev in: "Sale ku "Amar-Suen bû key", sale ku "Harshi û Kimaš hatin wêrankirin", "sale ku" Amar-Suen, key, Urbilum wêran kir", sale ku "Enunugalanna li Urukê wekî en-kahîn ê Inanna hate tayînkirin", "sale ku "Amar-Suen, key, Shashrum cara duyemîn û Shurudhum wêran kir", "sale ku "Amar-Suen, key, Bitum-rabium, Jabru, deverên wan û Huhnuri wêran kir" û hwd wê weke hin navên salên wî û kiryarên wî yên wê demê wê werina diyarkirin bin (çav: Amar-Sin year names").

Amar-sin wê weke keyê serdema Ur III wê di rengekê de wê bixwezê ku ew li giştîya sumerê serwer bibê. Lê di wê demê de wê, nikaribê wê bikê. Seferên ku ew dikê wê di rengekê de wê, çendî ku wê weke di çavkaniyan de wê were gotin ku ew li ser elamiyan wê encamê wê weke ku wê hinekê wê bidest bixê jî lê wê di rengekê de wê, bi lullubiyên çîyayî wê nikaribê. Di wê demê de wê li sînorê wan bisekinê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke ku wê were dîtin ev wê, di wê

temenê de wê, bisekinê. Lê piştî wê demê wê desthilatiya lullubiyên wê serwerîya xwe wê weke ku wê were dîtin wê, ji çavkaniyan wê biqasî ku mirov fahmbikê wê li ser herêmen ku wê weke yên elamî jî wê werina diyarkirin li ser wan wê serwerîya wan wê were kifşkirin. Di wê warê de wê, çendî ku wê çavkani wê kem jî bin wê dikarê wê di rengekê de wê bi mijarê ve girêdayî wê werênê ser ziman ku wê, lullubi wê bi derfet bê ku ew jî quntarên zagrosan wê heta wan herêmen rojhilatê kurdistanê ên weke yên luristan, kirmaşan û hwd wê di rengekê de wê, serwerîya wan wê xwe bide diyarkirin. Di stêlên dema Anubanini de wê ev wê, di rengekê de wê were dîtin. Nişanakên serkevtinên wî, di rengekê de wê di wê temenê de wê xwe di şewayekê de wê li herêmen wê di wê temenê de wê bide diyarkirin.

Shu-Sin, her weha ku wek Šu-Suen dihê bi navkirin wê, bi navê yazdanê gûtî suen û an sin wê were diyarkirin. Ew berê wekî Gimil-Sin dihat naskirin. Ew li dora 2028 b.z jiya û bû keyê Sumer û Akadê û keyê çaremîn ê xanedana Ur III bû. Ew li şûna bavê xwe Amar-Sin text girt û ji 2037 heta 2028 b.z hukumdarî kir (Kronolojiya Navîn).

Piştî serhildaneke eşkere ya bindestên xwe yên Amorî, di sala çaremîn a jiyana xwe de wî avakirina dîwarekî bi hêz di navbera çemên Firat û Dîcleyê de rêve bir, bi mebesta ku ev yek dê hêrîşên Amorî yên din asteng bike. Kurê wî Îbî-Sîn li şûna wî hat text.

Helbesteke erotîk ku ji aliyê jineke axaftvan ve hatiye nivîsandin û ji Shu-Sin re hatiye nivîsandin, li ser tableteke bi nivîsa bizmarî (mixî) ya bi navê "Constantinople 2461" hatiye parastin. Axêverê helbestê xwestek û hesreta xwe ya xurt ji bo key tîne ziman (çav: Longman, Tremper III; Enns, Peter (2008-06-06). Dictionary of the Old Testament: Wisdom, Poetry & Writings: A Compendium of Contemporary Biblical Scholarship. InterVarsity Press).

Nivîsek dibêje ku wî keça xwe bi hukumdarê Šimānumê (navendek keyenîya lullubî) re zewicandiye: "Keça wî wek bûk dane Šimānumê. Šimānum, Xabûr û deverên derdorê li dijî key serhildan kirin, keça wî ji mala wê derxistin. Piştî Shu-Sin Šimānum fetih kir û keça xwe vegerand wir." (çav: Michalowski, Peter, "The Bride of Simanum", Journal of the American Oriental Society, vol. 95, no. 4, pp. 716–19, 1975 "T6K4.htm". cdli.ucla.edu).

Navên salên serweriya Shu-sin hinek tîne zanîn û agahdarî li ser bûyerên serweriya wî didin. Yên herî girîng ev in: Sala ku Szu-Sîn bû key, sale ku Szu-Sîn keyê Urê keştiya Enki (bi navê) 'ibexê abzu' çêkir,

sale ku Szu-Sin keyê Urê Simanum wêran kir, sale ku Szu-Sin keyê Urê dîwarê amurru (bi navê) 'muriq-tidnim / Tidanumê digire' ava kir, sale ku Szu-Sin keyê Urê ji bo Enlil û Ninlil stelek mezin çêkir, sale ku Szu-Sin, keyê Urê, keyê çar aliyên, axa Zabszali wêran kir, sale ku Szu-Sin keyê Urê perestgeha Szara li Umma ava kir bin. Ev wê hinek navên salên wî bin ku ew wê di rengekê de wê di wê de wê werina ser ziman bin. Di nava navên salên wî de wê ya ku wê bale me bikişênê wê rewşa jinûve weke ku wê gihandina serweriyê a Enlil û stêlek mazin bi navê wî ku ew wê were çêkirin bê. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê serweriya enlil wê weke serweriya gûtî jî wê di rengekê de wê karibê di rengekê de bixwênê bê.

Di wê demê de wê di rengekê de wê, rewşa weke bikarhanina haspan wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê di mohra abbakalla de wê di rengekê de wê dîmenê wê weke key li hasp suwar dibê wê bide diyarkirin. Weki din wê di mohra wê de wê weke keyê çar aliyê cihanê wê di rengekê de wê were diyarkirin.

Piştî Shu-suen wê Îbbî-sîn wê were ser taxt. Îbbî-Sîn kurê Shu-Sîn e, wek keyê Sumer û Akadê û keyê dawîn ê xanedana Ur III bû, ku di navbera 2028 û 2004 b.z. de hukum kir (li gorî Kronolojiya Navîn). Di dema serweriya wî de, împaratoriya Sumerî çend caran jî aliyê Amorîyan ve rastî hêrîşê hat. Dema ku baweriya bi serokatiya Îbbî-Sîn şikest, Elam serxwebûn îlan kir û dest bi hêrîşan kir (çav: Jacobsen, Thorkild (1953). "The reign of Ibbî-Suen". Journal of Cuneiform Studies. 7 (2): 36–47).

Îbbî-Sîn fermana avakirina keleşan li bajarên sereke yên Ûr û Nîpûr da, lê ev hewldan têrê nekir ku hêrîşan rawestînin an jî împaratoriye yekpare bihêlin. Bajarên di împaratoriya Îbbî-Sîn de ketin bin destê keyekî ku nekarî wan biparêze, bi taybetî Îsîn di bin hukumdarê Amorî Îşbî-Erra de bû. Di dawiya serweriya xwe de, jî Îbbî-Sîn tenê bajarê Ûr ma. Di sala 2004 an 1940 berî zayîna de, Elamîyan, digel "eşîrên ji herêma Şîmaşkî li Çiyayên Zagrosê", Ur talan kirin û Îbbî-Sîn dîl girtin; Ew birin bajarê Elamê, li wir hate girtin û di dîrokek nediyar de mir.

Li vir wê jî dikarê wê di dewama wê de wê bibêjê ku wê ev herêmen ku wê weke bi navê "eşîrên ji herêma Şîmaşkî li Çiyayên Zagrosê" wê weke herêmen di bin serweriya lullubîyan de bin. Ji vê yekê wê dema ku mirov dihezirê wê çi têkiliya elamîyan wê bi lullubîyan re wê hebê û an wê çawa wê hebê wê ne diyar bê. Lê em wê dizanin ku ev herêmen wê di bin serweriya lullubîyan de bin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, dema ku em li dîmenê dinêrin wê weke bi awayekê bi derfet wê weke di

nava van herdu aliyan de levkirinek jî hatibê çêkirin wê weke xwe bide diyarkirin. Lê nişanakên bo levkirinek bi wê rengê ên şenber nin in. Yenê ên weke ku wê di rengekê de wê, weke nebûna rewşek weke ya pirsgirêk a nava wan wê, di rengekê de wê weke di dêmenekê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin.

Li gorî pîvanên Mezopotamyayê, Amorî wekî gelekî paşverû dihatin hesibandin; Sala 17-an a Îbbî-Sîn bi fermî wekî "Sala Amorîyan, bayê başûr ê bihêz ku ji demên berê ve bajaran nas nedikirin, radestî Îbbî-Sîn keyê Ûrê bûn" hate binavkirin. Lêbelê, tevî ku bavê wî Shu-Sîn li seranserê Mezopotamyayê "dîwarekî Martu" li dijî dagirkirinên Amorîtan ava kiribû jî, di destpêka serweriya Ibbi-Sîn de ev dîwar hatin şikandin.

Zanyar diyar dikin ku, di dema serdestiya Îbbî-Sîn de, împaratorî jî ber hişkesaliya (dema birçîbûnê) demdirêj di rewşeke xirab de bû - di rastiye de, heman hişkesaliya ku alîkarî da hilweşîna Împaratoriya Akadîkî nêzîkî 150 salan. Dibe ku sala 2193 b.z. sedema hilweşîna Ur III be.

Lêkolînên li ser sedîmentên Kendava Farisî nîşan didin ku herikîna çemên Dicle û Firatê li dora salên 2100-2000 b.z. pir kêmbûye. [...] Her zirara ku ji ber hêrîşên dijmin, rêveberiya xirab a burokrasiyê, an jî hukumdarekî bêxem li ser pergala çandiniyê çêbibe, dê bibe sedema kêmbûna xwarinê.

Di heft û heşt salên keyeniya Îbbî-Sîn de, bihayê genim 60 qat ji rêjeya asayî zêdetir bû, ev tê vê wateyê ku serkeftina Amorîyan di têkbirina împaratoriya Ur III de, bi kêmanî beşek jê, berhema hêrîşên li ser pergala çandînê û avdanê ye.

An jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê zadên hatina çandin ew hatina desteserkirin û an talankirin û yan jî ew pêşîya çandiniya wan hatiya girtin. Di wê temenê de wê ev jî wê di rengekê de wê, êdî wê bi xwe re wê rewşek weke ya birçîbûnê û an xalayê wê bi xwe re wê di rengekê de wê di wê demê de wê bîrê.

Wê dema ku wê bahsa wê demê wê were kirin wê jî aliyekê ve jî wê weke demek xalayê jî wê di wê temenê de wê were diyarkirin û wê bahsa wê were kirin. Heta ku wê bahsa keyeniya Urê û rûxîna wê were kirin de wê bandûra wê rewşê wê weke aiyekê giring wê were diyarkirin û wê were hanin li ser ziman. Di rengekê de ku em jî wê aliyê ve wê bikin ku wê bigihênina fahmkirinekê wê dikarê wê bibêjî ku wê jî hêrîşên amaritan zêdetirî wê rewşa xalayê wê, rûxandinê wê bi xwe re wê werênê. Di wê temenê de wê, ji deverên din wê sefer û hêrîşên talanê ên

bo bidest xistina zad û weke xenimetê rewşên weke heywanan û hwd wê bê dîtin.

Van hêrîşan birçîbûn û hilweşîna aborî di keyeniyê de hanîn, rê li ber Elamiyên di bin Kindattu de vekir da ku hêrîşî Urê bikin û key bigirin. Şîna ji bo Sumer û Urê ketina Urê û çarenûsa Ibbi-Sin vedibêje:

An, Enlil, Enki û Ninhursaja çarenûsa wê biryar dane -- hêzên îlahî yên Sumerê hilweşînin, serdestiya xweş li mala wê mifte bikin, bajar wêran bikin, xanî wêran bikin, keriyê pez wêran bikin, keriyê pez wêran bikin; (...) ku Şîmaşkî û Elam, dijmin, li şûna wan bijîn; ku şivanê wê, di qesra xwe de, ji hêla dijmin ve were girtin, ku Ibbi-Sin bi zincîran were birin welatê Elamê, ku ji Çiyayê Zabu li ber deryayê heta sînorên Ancan, mîna qijîkekî ku ji mala xwe firiyaye, ew ê careke din venegere bajarê xwe." (çav: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature". etcsl.orinst.ox.ac.uk).

Ji wê aliyê ve wê rewşa serwerîya amoritan wê di rengekê de wê çendî wê karibê wê weke ya amoritan wê fahmbikê wê ev jî wê weke aliyekê din ku wê li ser wê pirsekê wê bikê. Ber ku wê weke ku me li jor wê diyarkir wê weke ev herêmên mijare gotinê na wê weke herêmên di bin serwerîya lullubiyên de bin. Di wê temen de wê, di rengekê de wê, di şêwayekê de wê rewşek teybet wê ev wê bi xwe re wê weke bide diyarkirin. Lê ev mijare rewşa rûxîna Urê jî wê di xwe de wê hinek nezelalîyan wê werênê li holê.

Ibbi-sin wê navê wî di zimanê roja me de wê di wateya 'ê bê' de jî bê. Yanê yê ku were bê. Di wê temenê de wê bi têgîna hatina serwerîyî jî wê karibê bi morfolojîkî ji wê were xwandin.

Mînaq navên salan ên Îbî-Sîn têne zanîn, ku bûyerên girîng ên serdestiya wî belge dîkin. Navên salên sereke ev in: Sale ku Ibbi-Suen key e, sale ku (Ibbi-Suen) bi rêya nîşanan kahînê Înanna li Urukê hilbijart, sale ku Ibbi-Suen, keyê Urê, Simurru wêran kir, sale ku Enamgalanna wekî kahînê Înanna hat tayînkirin, sale ku Waliyê Zabşaliyê bi Tukin-hatti-migrisha, keça key re zewicî, sale ku Ibbi-Suen, keyê Urê, ji bo Nîppur û Urê dîwarên wan ên mezin ava kir, sale ku Ibbi-Suen, keyê Urê, bi hêzek mezin çû Huhnuriyê, ber bi welatê Anşan û mîna ... , sale ku "Ibbi-Suen, keyê Urê, Susa, Adamdun û Awan wek bahozekekê têk bir, di rojekê de ew bindest kirin û axayên gelê wan girtin", sale ku "Amorî, bayê başûr ê bihêz ku ji demên berê ve bajaran nas nekirine, radestî Îbbî-Suen, keyê Urê bûn", sala weke sale 23an:

"Meymûnê ehmeq li welatê biyanî li Îbbî-Suen, keyê Urê xist", Sala 24an: "Îbbî-Suen, keyê Urê, dil hat... xist in" bin.

Ji kiryarên Ibbi-suen dihê fahmkirin ku ew wê, weke di navên salên wî de jî wê were fahmkirin wê herêmên serwerîya lullubiyân û amoriyan wê di rengekê de wê rastî hêrîş û seferên ku ew wê Ibbi-suen wê li wan bikê wê were. Di wê temenê de wê, ev rewş wê weke rewşek dayimî a şer a nava wan herêman û key de jî wê weke di dîmenekê de wê xwe bide diyarkirin.

Lê wê dema ku em bahsa demên dawî ên xanadana Ur bikin wê di rengekê de wê weke ku wê, dawîlêhatina wê di rengekê de wê weke ku wê demek nû wê bi xwe re wê di rengekê din de wê werênê. Pêvajoyên piştî wê ên di dema Ibbi-sin de wê, weke ku wê were dîtîn wê, bi zêdeyî wê weke demên ku wê di wê de wê herikin û an komên elami ku wê di rengekê de wê werina herêmê û wê serdest bibin re wê bê dîtîn. Lê ev çerçoveya bi gotina 'komên elami' dihên herêmê wê weke gotinek ku wê çerçoveya wê hinekê wê ne zelal bê. Ber ku wê di wê demê de wê, ne tenê wê elami wê lullubi wê jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xanadana Ur re wê di ixtilafê de bê û wê seferên keyên wê li hemberê wan wê bibin. Di wê demê de wê dema ku em li çavkaniyên li ser Lullubiyân dinerin jî em wê dibînin ku wê di wê demê de wê bi teybetî wê serwerî û serdestîyek wan ku wê weke di dema minaq keyê Lullubi Anubanini de wê weke ku wê were dîtîn wê bibê. Ev wê taqabûlî demên li dora destpêka hezarsalên duyem wê bikê û wê di wê demê de wê çî rasthatin bê wê bahsa seferên elami û serdestîya wan a li hemberê xanadana Ur wê bê kirin.

Di wê temenê de wê, dîmenekê din wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê, di rengekê de wê pêşî wê hinekê wê dema ku em li ser lullubiyân wê disekin in wê dikarin wê di rengekê de wê bi wan re wê werênê ser ziman ku ew wê, bi awayekê wê werina dîtîn ku wê derkevina li pêş. Li gorî hinek çavkaniyên wê keyê Lullubi Immashkush wê li dora 2400 salan wê direngê de wê beriya zayinê wê were ser taxt. Di derbarê dema wî de wê zêde agahî wê nebin. Lê em wê dizanin ku wê piştî wê, di rengekê de wê, di şewayekê de wê xwe di rengekê de wê bi rengekê wê bi lullubiyân ku wê ji herêmên rojhilatê kurdistanê ên kirmaşan, luristan û heta zagrosan wê di qadaka fireh de wê were dîtîn ku

wê xwedi niştecih bin û wê weke xalkên xwecihî ên wê herême wê di regekê de wê weke ku wê bijin.

Di regekê de wê, serwerîya wan a bi keyeni û xanadani wê di wê demê de wê li herême wê were dîtin ku wê bi serwerîya wan re wê di regekê de wê weke ku wê bibê û wê karibê wê di wê temenê de wê di regekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Gelek rewşên weke di stêla naram-sin de wê were dîtin ku wê bahsa bi wê serkevtina wî were kirin wê di heman rengê de wê weke di rengê kopiyek ya keyê lullubi a Anubanini wê di şewayekê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, weke ku ew wê ya wî bê wê intibayekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Wekî din wê dema ku em li ser navên liullubiyên re wê dinerin wê di şewayekê de wê weke ku wê were dîtin wê navê keyên lullubi ên weke Immashkush wê, di regekê de wê bi kiryarên wî re wê weke ku em bi keyê elami ku wê bahsa wî were kirin ê bi navê Kindattu re wê di regekê de wê bibîne. Di wê temenê de wê, çavkaniyên wê di regekê bahsa dema kindattu û serkevtina wê ya li hemberê Ibî-sin wê bikin wê di wê temen de wê werênina ser ziman ku ew wî dil digirê û wî dibê Susa û li wir wî bicih dikê wê werênina ser ziman.

Kindattu ku wê di nivîsên bizmarî de wê wek 'ki-in-da-tu', û herwiha Kindadu bê diyarkirin wê li dora 2000 b.z. bîji li gorî, kronolojiya navîn. Ev dem wê di regekê de wê taqabûlî dema Anubanini û an keyek din ê lullubi Îkkî wê bikê. Kindattu wê wek 6mîn keyê xanedana Şîmaşkiyan bê li Elamê (li başûrê rojavayê Îrana îroyîn û an rojhilatê kurdistanê), di dema Xanedaniya Sêyemîn a Mîsadî ya kevnar de.

Di lîsteya Şîlhak-Înşûşînak de behsa keyên ku li perestgeha Înşûşînak li Sûsayê xebitîne, dihê kirin. Wisa dixuye ku Kindattu hêrîşî Urê kir û fetih kir (li dora 2004 b.z.) û Îbbî-Sîn, yê dawîn ê xanedana sêyemîn a Urê, dîl girt. Elamîyan bajarê Urê talan kirin û li wir bi cih bûn, lê paşê di sala 16an de ji aliyê Îşbî-Erra, keyê yekem ê xanedana Îsînê ve hatin têkbirin û paşê ji Mezopotamyayê hatin derxistin (çav: D. T. Potts (2016). *The Archaeology of Elam*. Cambridge University Press. p. 135).

Wêrankirin di helbestên ji bo Urê de tene vegotin: "Xaniyê baş ê çiyayê bilind û neguhêzbar, E-kiš-nu-ğal, bi tevahî ji aliyê kêrên mezin ve hate daqurtandin. Wêranker, Şîmaşkî û xelkê Elamê, nirxa wê tenê wekî sî şekel hesab kirin. Wan xaniyê baş bi kêran şikand. Wan bajar kir girekî wêran. Şahbanûya wê qêriya, "Ax ji bo bajarê min!" "Ax ji bo mala min!" Ningal qêriya, "Ax ji bo bajarê min!" "Ax ji bo mala min." Ji bo

min, jin, hem bajarê min û hem jî mala min wêran bûne. Ey Dapîr, perestgeha Ure min hatiye wêrankirin û xelkê wê hatine kuştin." (çav: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature". etcs1.orinst.ox.ac.uk.).

Şîna ji bo Sumer û Urê dû re çarenûsa Îbbî-Sîn vedibêje: 'An, Enlil, Enki û Ninhursaga çarenûsa xwe biryar dan: hêzên îlahî yên Sumer hilweşînin, serweriya xweş di mala wê de mifte bikin, bajar wêran bikin, xanî wêran bikin, qefesa pez wêran bikin, qefesa wê bikin erdê; (...) ku dijminên Şîmaşkî û Elam li şûna wan bijîn; "ku şivanê wî di qesra xwe de ji aliyê dijmin ve bê girtin, ku Îbbî-Sîn bi zincîran ber bi welatê Elamê ve bê birin, ku ew careke din venegere bajarê xwe, mîna qijikek ku ji mala xwe ji Çiyayê Zabû yê li kêleka deryayê ber bi sînorên Anşanê difire." (çav: "The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature". etcs1.orinst.ox.ac.uk.).

Sirûdek ji bo Ishbi-Erra, her çend qatqat be jî, behsa rola Kindattu di wêrankirina Urê de dike. Lê li vir wê tiştêkê din jî wê bale me bikişênê wê sernoriya Ibbi-sin wê weke ku wê were diyarkirin wê di şibandina ya keyê Gûtî Tirigan wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyekê din ve wê di derbarê serweriya elami de wê zêde agahi nebin ku wê ew wê xwe bidina domandin. An jî wê çendî wê serwer bibin. Lê agahi hena ku wê piştî Ur wê xanadana Isinê ku wê xanadanake gûtî-kassitî bê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê serweriya xwe wê li herêmê wê piştî wê bide diyarkirin. Valahiya ramyarî a piştî Ur ew wê direngêkê de wê dagirê û wê li herêmê wê serwer bibê. Di wê temenê de wê, piştî wê weke dem û an serdema xanadana isinê ku wê were bi navkirin wê derkeve li pêş.

Li gorî çavkaniyan wê were dîtin û diyarkirin ku wê xanadana isinê wê elamiyan wê ji herêmê wê derxê. An jî wê di encama levkirinekê de wê sînorên xweyên desthilatî wê j ihev cihê wê diyarbikin. Ev wê weke têtînek ku wê piştî bilindbûna keyê isinê Ishbi-Erra wê were diyarkirin. di wê temenê de wê ev wê, di dewama wê de wê were diyarkirin ku wê piştî wê serdema isinê wê bi wê yekê wê li herêmê wê bibê.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê elami wê li herêmê wê xwe dana diyarkirina wê di derbarê dîroka wan de wê agahi wê zêde nebin. Lê li gorî morfolojiya ji xata pêşketina herêmê mirov wê fahmdikê ku wê di rengekê de wê di nava civakên çiyayî ên herêmê weke lullubi û kassitan

de wê, xwe di rengekê de wê bigirin û wê di bin sêwana wan de wê bijin. Di wê temenê de wê ev wê, weke aliyekê wê yê din bê ku wê, were dîtin. Di wê demê de wê kindattu wê weke keyê elami ku wê were bi navkirin jî wê ji dundana lurek-luhhan wê were û wê, piştî kindattu wê weke helef wê Înshushinek'ê yekem re wê werin. Hinek çavkanî wê di rengekê de wê binivîsênin û wê werênina ser ziman ku wê Îndattu-Înshushinek'ê yekem wê navê wî binivîsênin. Lê li vir wê, navê kindattu û Îndattu wê çî têkili wê bi hev re wê hev ew wê weke nûqteyek ne zelal wê bimênê. Ev nav wê heman nav bin û an jî wê ji hev cihê wê weke navek taxtî û yan jî kesna ji hev cihê bin wê, di rengekê de wê weke aliyekê sergirtî û ne zelal wê di mijarê û fahmkirina wê de wê weke ku wê bimênin. Di wê temenê de wê ev wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê navê Înshushinek û rengê nivîsandina wê di wê temenê de wê hinek intibayên din wê weke yê bi navê keyên lullubiyar re wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Xanedana Şîmaşkî[a] xanedaneke destpêkê bû (li dora 2100–1900 b.z) ya herêma kevnar a Elamê, başûr-rojhilatê Babilê bû. Lîsteyek ji diwanzdeh keyên Şîmaşkî di lîsteya keyên Elami ya Sûsayê de tê dîtin, ku di heman demê de lîsteyek ji keyên xanedana Awan jî dihevine. Xanedana Awaan wê bi tememî wê elami bê û an nebê wê di wê de wê ne zelali wê hebin. Ne diyar e ka lîste çiqas ji hêla dîrokî ve rast e (û gelo rêzek kronolojîk nîşan dide), lê hin ji keyên wê dikarin bi xuyabûna wan di tomarên gelên cîran de werin piştrast kirin. Xanedan bi serdema Paleo-Elamî ya duyemîn re têkildar e (di navbera dora 2015 - 1880 b.z de ye). Piştî vê yekê xanedana Sukkalmah hat. Şîmaşkî muhtemelen li nêzîkî bawergeha Silêman a îroyîn bû.

Şîmaşkî cara yekem di nivîsareke wêneyekî keyê Awan Puzur-Inshushinak de ji dora sala 2100 berî zayînê tê behskirin, ku keyekî Şîmaşkî wekî vasalê xwe nîşan dide. Nivîsek keyene weha dibêje: "Di rojekê de wî (ew erd) li ber lingên wî secde kir; û gava keyê Şîmaški xuya bû (gava ku wî ev yek bihist), wî lingên Puzur-Inşuşinak girt (ji bo radestbûnê)" (çav: Matthew Stolper; Béatrice André-Salvini (1992). "The Written Record". The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre. Metropolitan Museum of Art. p. 262.).

Tevî wê texmînê ku hukumdarên Şîmaşkî yên di lîsteya keyan de xanedaneke hukumdarên li pey hev bûn jî, Daryae diyar dike ku dibe ku

çêtir be ku mirov Şîmaşkî wekî hevpeymaniyek ji gelek gelên cûda bihizire "ne wekî dewletek yekgirtî" (çav: Touraj Daryae (16 February 2012). *The Oxford Handbook of Iranian History*. Oxford University Press. p. 68).

Di serdema xanadana Urê a sêyem de wê li dora 2112- 2004 wê xwe bide diyarkirin. Navên di listeya key de ku li Pottsê hatine dîtin ev in: "Girnamme, Tazitta, Ebarti, Tazitta, Lu[?]-[x-x-x]-lu-uh-ha-an, Kindattu, Idaddu, Tan-Ruhurater, Ebarti, Idaddu, Idaddu-napirtiking, Idaddu" na. Nivîsarek Idatu destnîşan dike: Ez wek kurê Kindattu û neviyê Ebarat I (Yabrat/Ebarti) ye (çav: Piotr Steinkeller, "New Light on Šimaški and Its Rulers", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 97, pp. 215–32, 2007).

Girnamme di heman demê de bi Shu-Sin, keyê Urê, re hukumdarî dikir û di zewaca keça Shu-Sin de, çî wekî zavayek an jî tenê wekî alîkarek, amade bû. Gwendolyn Leick vê bûyerê di sala 2037 beriya zayînê de bi cih dike. Girnamme, ligel Tazitta û Ebarti I, di "nivîsên Mezopotamyayê de ku rasyonên xwarinê yên ku ji peyambaran re hatine dayîn destnîşan dikin" ji 2044 heta 2032 berî zayînê xuya dike (çav: Matthew Stolper; Béatrice André-Salvini (1992). "The Written Record". *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*. Metropolitan Museum of Art. p. 262).

Tazîta, ku duyemîn kesê di listeyê de ye, di belgeyeke ji sala heştêmîn a serweriya Amar-Sînê Urê de tê behskirin (çav: Touraj Daryae (16 February 2012). *The Oxford Handbook of Iranian History*. Oxford University Press. p. 67).

Ebarat I (Elamîyê Kevin ia-ab-ra-at), keyê jimare 3 di listeya keyên Şîmaşkî de dibê. Di gelek belgeyên Xanedana Sêyemîn a Urê de, ji sala 44an a Şulgî (herî zû) heta sala 8an a Şhu-Sin, tê behs kirin. Belge nîşan didin ku ew bi Girnamme re û di heman demê de bi Tazitta re, keyên 1 û 2 ji, hukim kiriye. Nivîsa li ser kasa bronz a sala "4476 PZ Ebarat (de-ba-ra-at)" wekî bavê Kindattu û bapîrê Idadu I, keyên 6 û 7 di listeyê de bi nav dike. Nivîsandina "ia-a-ba-ra-at" paşê bû "e-ba-ra-at" û "e-ba-ar-ti", ku guhertina dîrokî ya /a/ bo /e/ di zimanê Elamîtî de nîşan dide.

Konfederasyona Şîmaşkî li dijî Împaratoriya Ûr III îttîfaqek çêkir û karî serwerê xwe yê dawî Ibî-Sin tîk bibe. Piştî vê serkeftinê, wan keyenî wêran kir, paytexta Urê talan kir û bi dagirkeriya leşkerî di 21 salên pêş de hukum kir (çav: D. T. Potts (12 November 2015). *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*).

Kindattu wekî Kindadu jî dihat zanîn. Li gorî Daryae, "dixuye" Kindattuyek, keyê Şîmaşkî yê navnîşa jorîn, serokatîya artêşa ku Xanedaniya Sêyemîn a Ur di sala 2004 b.z de hilweşand, kiriye. Ev sefer hewldanek hevbeş di navbera Kindattu û hevalbendê wî yê wê demê Îşbi-erra de bû, ku Ur têk bir û keyê wê Îbî-Sîn dîl girt. Sirûda Ishbi-Erra îdîa dike ku Ishbi-Erra paşê Kinditu ji Mezopotamyayê derxistiye (çav: Touraj Daryae (16 February 2012). The Oxford Handbook of Iranian History. Oxford University Press. p. 67).

Li vir gotina Daryae a li ser têkiliya Îşbi-erra û bi têngîna weke "hevalbend" bi pênasekirin wê di rengekê de wê weke gotinek ku ew were piştrastkirin bê. Di wê temenê de wê ew wê weke hevalbendiyek bê û an rewşek din a weke ya bi keyenî a isinê bi xortbûna xwe û tifaqe xwe ya bi larsa û hwd re wê weke hêzekê derkeve û ew wê herê bikê bê wê, pêwîstî ku ew were fahmkirin bê. Li vir wê rewşa keyeniya isin-larsa wê, di rengekê de wê, weke rewşek serwerîya mesopotamya a piştî ya Urê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Bi derfet dibê ku ew bi wê rengê bûbê ku wê piştî wê, rûxîna Urê ew weke hêzekê di cih de bûbin yek û serwerîya xwe denezendin bin û piştî wê, têkiliyek dostanî bi keyeniya elamî re bibê bê.

Li vir wê li ser ahange zanin û fahmkirinê û levkirina wê dikarê wê ji aliyekê ve bi pêşketinên ramyari wê bibêjê ku wê xanadana isinê wê xanadanak kassiti bê û wê di wê demê de wê kassitî û lullubi ev herêmên ku wê navê wan derbas dibê wê li wan wê xwediyê hebûn û serwerîyekê jî bin. Di wê temenê de wê mihtemel wê weke bi wê re û di nava elamiyan de levkirinek bi derfet bûbê. Nişanakên piştî ên demên bilindbûna kassitê de wê didina diyarkirin ku wê piştî wê têkiliyek dostana jî wê dem bi dem wê di nava wan û herêmên wan de wê hebê. Lê elamî wê di demên piştre wê weke bi kassitîyan ve wê girêdayî wê xwe bidina diyarkirin. Weke ku em çawa wê bi zawacên dîplomatîkî bi kassitan û têkiliyên wan ên bi hittit û misriyan re dibînin em bi wê yekê û rengê bi elamiyan re jî rastî dihên.

Di çavkaniyên kevntir ên ji dema keyê gûtiyan PuzurInşuşinak wê bahsa serwerîya gûtiyan a li ser wan wê bikin û wê bahsa xwe avêtina ber lingê wî bê kirin. Di wê temenê de wê ji wê têngîna wê du alî wê weke fêrsên fahmkirinê wê bo demê û rengê pêşketina wê karibê were derhanin. Yek wê di rengekê têngîhî ê imparatori ê dema gûtiyan wê karibê were fahmkirin. Ya din jî wê di wê demê de wê serwerîya gûtiyan

a li ser wan herêman wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê bi wê werênê ser ziman.

Idaddu I (ku wekî Indattu-Inshushinak an jî bi tenê Indattu tê zanîn) xwe wekî "keyê Şîmaşkî û Elam" bê. Li gorî Stolper û André-Salvini, ew kurê Kindattu bû, di heman demê de Gwendolyn Leick wî wekî "kurê Pepi" bi nav dike û îdia dike ku Kindattu dibe ku bapîrê wî be. Li gorî Leick, ew li dora sala 1970 berî zayînê li ser textê Şîmaşkî rûniştiye (çav: Gwendolyn Leick (31 January 2002). *Who's Who in the Ancient Near East*. Routledge. p. 92).

Tan-Ruhurater, ku bi navê Tan-Ruhuratir jî tê zanîn, bi Bilalama waliyê Eşnûnna re, bi keça Bilalama Mê-Kubi re zewicandin (çav: Katrien De Graef; Jan Tavernier (7 December 2012). *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives.: Proceedings of the International Congress held at Ghent University, December 14–17, 2009*. BRILL. p. 54).

Dibe ku Ebartî heman kesê ku bi navê Ebarat, Sukkalmah an "Regentê Mezin" tê nasîn be. Eger wusa be, endamê din ê listeya diwanzdeh keyên Şîmaskîn dê ew bê ku di heman demê de hakimê Iddu II bû (çav: Elizabeth Carter; Matthew W. Stolper (1984). *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*. University of California Press. p. 73).

Iddu II kurê Tan-Ruhurater bû, ku di dema serweriya xwe de wekî waliyê Sûsayê çavdêriya projeyên avakirina wî kir. Li gorî Leick, ew keyê dawî yê Şîmaşkî bû. Gwendolyn Leick (31 January 2002). *Who's Who in the Ancient Near East*. Routledge. p. 72).

Hukumdarên Şîmaşkî bûn beşdarên şerekî ku piştî hilweşîna Xanedaniya Sêyemîn a Urê bi hukumdarên Isin û Larsayê re berdewam kir (çav: Sigfried J. de Laet; Ahmad Hasan Dani (1994). *History of Humanity: From the third millennium to the seventh century B.C.* UNESCO. p. 579).

Di dema serweriya Şîmaşkî û cîgirê wî Sukkalmah de, Elam bû yek ji keyeniyên herî bihêz ên Rojavayê Asyayê û bi tîkiliyên bazirganî, leşkerî an dîplomatîk bandûr li ser axên Mezopotamya û rojavayê kurdistanê jî kir. Berfirehbûna ber bi Mezopotamyayê ve tenê di sedsala 18an a berî zayînê de ji aliyê keyê Babîlê Hammurabi ve hate rawestandî. Piştî pevçûnek dirêj, hêzên leşkerî yên Elamê di dawiyê de neçar man ku hêzên xwe yên li kêleka çemê Dîcleyê bi cih bûne vekişînin û vegeirin Sûsayê (çav: Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of the*

Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire. Routledge. p. 221).

Piştî xanedana Şîmaşkî, xanedana Sukkalmah (li dora 1900-1500) hat. Ev dem wê weke demek ku wê di wê de wê xanandanên kassit û lullubi ku wê serwer bin û wê di dewama wan de wê yên isin û larsa wê di hinek demên ne zêde kort û ne jî zêde dirêj de wê serwerî herêmê bibin wê werin.

Di derbarê demên wê demê de wê li mesopotamya wê gûharinên mazin ku wê navenda wan wê, lagash, isin û an larsa û hwd bin. Minaq wê di wê demê de wê keyên lagash ku mirov bahsa wan bikê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê, derkevina li pêş û wê, demekê wê, serweriya xwe wê li rex ya demên isin û larsa û hwd wê bidina diyarkirin. Ku berê keyê sumer û an lagash'ê Gudea wê were Puzer-mama wê, dema wî karibê wê di wê rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Puzer-Mama an Puzur-Mama wek puzur ma-ma jî ku ew dihê xwendin wê li dora 2200 b.z bijî. Berî Gudeayê hukumdarê Lagaşê bû. Her çiqas Puzer-Mama sernavê key (lugal) qebûl kiribe jî, di nivîsên xwe yên pîroz de xizmtiya xwe bi parêzgarên Lagaşî (ensi) yên pêşerojê re nîşan dide.

Di dema serweriya Şar-Kalî-Şarî de, dema ku ji ber pîrsgirêkên bi Gûtiyan re, keyê Sargonîk tenê "dewletek piçûk a li cihê ku çemên Diyala û Dicle lê dicivin" ma, wî Lagaşê kontrol kir. (Frayne, 1993, p. 186).

Nivîsara keyene ya Puzer-Mama - ku tê de ew diyariyên cûrbecûr ên yazdanan ên guncaw ji bo serweriyê werdigire: hêza Ningirsu, aqilê Enki, û pozîsyona Inanna (Frayne 1993 r. 272) - dikare bi hêmana olî ya hemdem a di nivîsarên cûrbecûr ên Shar-kali-sharri de were berhev kirin: banga ji yazdanan re ku kesên ku nivîsarên xwe diguherînin ceza bikin, û bi taybetî "bingehên wan ji kokê ve hilînin û rêza wan hilweşînin" (yek ji rêze nîfirên ku di nivîsarên keyene de ku bi serweriya Sargon dest pê dikin têne dîtin.)

Puzer-Mama û an puzur-mama di nivîsara Babîlî de ('BM 2310') wekî yek ji hukumdarên kevnar ên Lagaşê, bi taybetî di navnîşa "hukumdarên Lagaşê" de tê behs kirin (çav: Sollberger, Edmond (1967). "The Rulers of Lagaş". Journal of Cuneiform Studies. 21: 286.).

Di nivîsê de weha diyar dikê; "Puzur-Mama, nivîskarê Ninkî: yazdanê wê Zazaru bû: ji bo wê ew bar kir ... salê." Bi wê rengê wê bahs wê ji jê wê were kirin. Lê ev jî dihê dîtin û fahmkirin ku wê navê wê navek gûtiyî bê.

Lê li gorî nivîsên din, yazdanê serek wê Shulutula bê. Puzur-Mama di nameyekê de ku li ser nakokiyên erdê yên di navbera her du Waliyan de ye, ku bi eşkere ji Şar-Kalî-Şarrî re hatiye şandin, jî xuya dike:

(Ji yazdanê min re bêje): Puzur-Mama, waliyê Lagaşê weha got: ji dema Sargon ve, Sulum û e-apin aîdî axa Lagaşê bûn. Dema Ur-Utu wek Waliyê Urê ji bo Naram-Sin xizmet kir, wî mîna 2 zêr ji bo wan da. Ur-e, Waliyê Lagaşê, ew paşde vegerandin. Di encamê de, Puzur-Mama (....)

Nameyek din li ser li ser Puzur-Mama weha dibêjê. Puzur-Mama di belgeyekê de wekî "keyê Lagaşê" jî tê de cih digire ku navê hukumdarê Elami Puzur-Inshushinak jî li ser e, ku nîşan dide ku her du hukumdar hevdem in (çav: Inscription Puzur-Mama E2.12.5.1 in Frayne, Douglas. Sargonic and Gutian Periods. p. 272).

Li gorî çavkaniyên wê piştî puzur-mama wê, ur-ningirsu 1. wê weke were li ser taxt. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Navê puzur-mama wê di rengekê de wê di zimanê roja me de wê, bi têgînên weke mayîna pêre û an puzur ku em weke navekê wê herê bikin wê gotina mama jî wê hem wateya dayikîyê û hem jî ya mam (ap) wê bi xwe re wê di rengekê de wê karibê di rengekê de bide diyarkirin.

Ur-Ningirsu I wê wek Ur-nin-gir-su bê bi diyarkirin û li dora 2185 b.z bijî. Hukumdarê parêzgeha Lagaşê li başûrê Mezopotamyayê bû, nêzikî 100 sal berê. Ew hukumdarekî Sumerî (ensi) bû ku li dora sala 2200 berî zayînê hukumdarî kir. Ew ji Ur-Ningirsu II, ku pir caran bi tenê wekî Ur-Ningirsu tê binavkirin, pir kêmtir tê nasîn û belgekirin (çav: Edzard, Sibylle; Edzard, Dietz Otto (1997). Gudea ve Hanedanı. Toronto Üniversitesi Yayınları. s. 7).

Hebûna Ur-Ningirsu I bi nivîsarekê li Muzexaneyê Brîtanî (lîsteyek pêşkêşan ku behsa BM 18474 dike) dihê birhankirin, ku tê de ew wekî "Ur-Ningirsu yê mezin" (Ur-D-nin-gir-su gu-la) tê binavkirin û çend rêzan şûnda ji hêla serwerekî din ê wekî "Ur-Ningirsu, kurê Gudea" tê nasandin ve tê berawirdkirin. Li gorî Lîsteya keyên Lagash, ew ê kurê we-Nin-MAR.KI be (çav: Edzard, Sibylle; Edzard, Dietz Otto (1997). Gudea and His Dynasty. University of Toronto Press. p. 7).

Ur-Ningirsu I bi çend navên herdemî jî dihê zanîn. Hinek salên wî bi wê rengê ew hatina kifşkirin: Minaq wek "Sale ku Ur-Ningirsu bû serwer (key?)", "Sale ku Ur-Ningirsu sala din bû hukumdar (?)", "Sale ku: bi rêya heywanekî qurbanî (kahîn) hat dîtin", "Sale ku (...) Bau bi rêya heywanekî qurbanî hat dîtin", "Sale ku qeşeyê Ningirsu bi rêya

heywanekî qurbanî hat dîtin" û hwd wê bibin. Di wê temenê de wê, di regekê de wê weke dîmenekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Navên salên Ur-Ningirsu I. wê, di regekê de wê dîmenekê desthilatî a wê demê ku wê di dema xanadana elami a simaskî de bê û an di wê demê de ku ew weke bi serdema isin-larsa de bê wê di regekê de wê bide diyarkirin. Ev wê di regekê de wê, weke dîmenekê giring bê ku wê bi wê re wê, bide diyarkirin ku wê lagash wê weke xwediyê rewşek serwer a ramyari ku wê di wê demê de wê bide diyarkirin.

Gelek dirokzan wê dihênin ser ziman ku wê lagash wê dema xwe ya zêr wê di dema Gudea de wê bijî û ev wê weke demek ku wê di wê de wê lagash wê weke keyeniyek ku ew wê jî sînorê xwe bi serweriya xwe wê derbas bibê. Wê di wê temne de wê, di regekê de wê bahsa wê bikin. Di wê çerçoveyê de çavkaniyên me jî wê didina diyarkirin ku wê di wê demê de wê, di ahangê de wê lagash wê derkeve li pêş. LI rex serweriya xanadana simaskî wê, keyeniyên mesopotami wê xwediyê çi rewşê bin wê bi wê yekê wê, pêwîst bê ku ew wê weke bi rewşa isin bê, larsa bê û an lagash û hwd bê wê fahmbikê û wê di regekê de bi pêşketina wan ya wê demê re wê fahmbikê. Ev wê, dîmenê pêşveçûn û an pêşketina wê demê wê di şewayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Lagash wê navende giring bê û bi teybetî wê di dema gûda-ensi de wê di regekê de wê, were dîtin ku ew wê, weke bi rewşên weke xwenûkirinê ên weke bi rêgezên civakî û baştirkirina tîkiliyên civakî û tîkiliya keyeniyê û civakê di temenekê azad de ku ew demezrênê wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê, xwenûkirinên (reformên) dema gûda-ensi wê di wê warê de wê weke rewşek raperînî a ku wê di encama wê de wê weke li hemberê key wê jî nava gel bûbê û ew di encama wê de wê bibin wê dîmenekê jî wê bi xwe re wê bidina diyarkirin û ev wê weke rewşek teybet bê ku wê karibê wê di regekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Piştî wî li gorî xate dîrokî ku em dihizirin wê weke ku wê li şûna gudea wê were ser taxt û paşê wê li şûna gûda ku wê keyekê bi navê Ur-ningirsu II. wê were ser taxt û weke kurê gudea wê bi nav bikin wê were li şûnê. Ev kronoloji wê di regekê de wê, xwe li ser çerçoveya keyeniyê lagashê wê di regekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Minaq wê, Gudea wek key ku ew bi navê Gu-de -a dihê xwendin wê li dora 2124 b.z. wê bijî. Wek hukumdarê parêzgeha Lagaşê li başûrê Mezopotamyayê bû, nêzikî 100 sal berê bû (li gorî kronolojiya kurt) an jî

beriya zayînê ew wek hukumdarekî Sumerî (ensi) bû ku di navbera salên 2144 û 2124 berî zayînê (demografiya navîn) de hukum kir. Ew muhtemelen ne ji bajêr bû, lê bi Ninalla, keça Ur-Baba, hukmdarê Lagaşê (2164–2144 b.z), re zewicî û bi vî awayî gihîşt mala keyene ya Lagaşê. Kurê wî Ur-Ningirsu II li şûna wî text girt. Gudea di demekê de hukmdarî kir ku Sumera navendî hîn jî ji hêla xanedaniya Gûtiyan ve dihat birêvebirin û keyê Akadî Îshtup-Illum li bakur li Mari hukmdarî dikir. Di dema serweriya Gudea de, Lagaş serdema xwe ya zêrîn derbas kir û xuya ye ku ji Gutîyan, ku gelekî zimanaxêv ji herêmên bakur-rojhilatê Mezopotamyayê bûn, serxwebûnek bilind bi dest xistiye (çav: Marshall Cavendish (2010). *Ancient Egypt and the Near East: An Illustrated History*. Marshall Cavendish. pp. 54–56).

Gudea sernavê énsi (keyê bajêr an walî) hîlbijart, ne lugalê bilindtir (šarrumê Akkadî). Gudea xwe wekî "yazdanê Lagashê" bi nav nekir ji ber ku di jiyana xwe de nehatiye xwedakirin, divê ev sernav piştî mirina wî hatibe dayîn, li gorî kevneşopiyên Mezopotamyayê ji bo hemî hukmdaran ji bilî Naram-Sînê Akkadî û hin keyên Ur III. bê (çav: Brisch, Nicole (2013). "Of Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia". *Religion Compass*. 7 (2): 37–46).

20 salên serweriya wî hemî bi nav têne zanîn; xuya ye ku serpêhatiya sereke ya leşkerî di Sala 6-an a wî de qewimî ye, ku jê re "Sala ku Anshan bi çekan hate lêdan" tê gotin (çav: Year-names for Gudea, Cuneiform Digital Library Initiative).

Her çend Gudea îdîa kir ku Elam û Anshan fetih kiriye jî, piraniya nivîsên wî li ser avakirina kanalên avdanê û perestgehan, û afirandina diyariyên hêja ji bo yazdanan tekez dikin (çav: Steinkeller, Piotr. Puzur-In'su'sinak at Susa: A Pivotal Episode of Early Elamite History Reconsidered. p. 299).

Materyalên ji bo avahî û peykerên wî ji hemû deverên rojavayê Asyayê hatine hanîn: darê sedir ji çiyayên Amanus, kevîrên ji Lubnanê hatine derxistin, sifir ji bakurê Erebiştanê, zêr û kevîrên hêja ji çola di navbera Kenan û Misrê de, dîorît ji Magan (Oman), û dar ji Dilmun (Behreyn) kirin (çav: Thomason, Allison Karmel (2017). *Luxury and Legitimation: Royal Collecting in Ancient Mesopotamia*. Routledge. p. 87).

Nivîsa li ser peykerê Gudea wekî awadanê Mala Ningirsu, xwendevan ji bo qezayê hişyar dike ger peyv werin guhertin, lê ferqek ecêb di navbera hişyariyên Sargon an rêza wî û hişyariyên Gudea de heye. Yek dirêjahî ye; nifira Gudea nêzikî çaryeka dirêjahiya berbiçav a nivîsê dom dike, û

ya din jî afirînerî ye. Yazdan ne tenê nîfşên sûcdar dîkin xwelî û bîngêhên wî hilweşînin, na, ew ê "bila ew li şûna li ser kursiya ku wan ji bo wî danî, di tozê de rûne". Ew ê "wek ga were kuştin... mîna bizmarek ji hêla qîloçê wî yê hov ve were girtin" (çav: Edzard, Dietz Otto (1997). *Gudea and His Dynasty*. University of Toronto Press, p; 38).

Lagash di bin Gudea de bi dewletên dûr re têkiliyên bazirganî yên berfireh hebûn. Li gorî tomarên wî, Gudea ji çiyayên Amanus û Lubnanê li rojavayê kurdistanê darên sedir, ji rojhilatê Erebiştana Siûdî dîorît, ji navendî û başûrê Erebiştana Siûdî û ji Sînayê sîfîr û zêr hanî, dema ku artêşên wî li rojhilatê Elamê di şer de bûn (çav: "MS 2814 - The Schoyen Collection").

Di nivîsekê de, Gudea behsa Meluhhanan dike ku ji bo firotina toza zêr, karneol û hwd. hatibûn Sumerê... Di nivîseke din de, wî behsa serkeftina xwe ya li ser axên Magan, Meluhha, Elam û Amurru kiriye (çav: "MS 2814 - The Schoyen Collection").

Di bangorên Gudea de, Gudea behsa vê yekê dike ku "Ez ê rêzgirtina ji bo Perestgeha xwe li cîhanê belav bikim, di bin navê min de hemû gerdûn dê tê de bicive, û Magan û Meluhha dê ji çiyayên xwe dakevin da ku beşdar bibin" Di bangorek bi navê "bangor B, XIV" de, ew behsa bîdestxistina "blokên lapis lazuli û karneolê geş ji Meluhha" dike (çav: Moorey, Peter Roger Stuart (1999). *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*. Eisenbrauns. p. 87).

Yekem behskirina zanîn a Goa li Hindistanê dibe ku wekî Gubi di tomarên Gudea de xuya bibe. Di wê demê de, Sumerîyan bi Hindistanê re têkiliyên bazirganî danîn (çav: Souza, Teotonio R. De (1990). *Goa Through the Ages: An economic history*. Concept Publishing Company. p. 2).

Li vir wê dibîne ku wê serdema gudea wê direngekê de wê derkeve li pêş û wê di nivîsarên ku wê bahsa wî û dema wî bikin de wê bahsa serwerîyek mazin a ku wê li mesopotamya û dervî mesopotamya bi bandûra xwe re wê bikê wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di reengekê de wê weke keyekê ku ew serwerîya xwe wê mazin wê dênê û wê ne tenê weke keyekê bi keyeniya xwe tenê bi lagashê re bi sînor wê bibê wê ji wî were bahskirin.

Weki din minaq "Vazoya pêşkêşkirina Gudea" bi ejderha Muşhuşu, ku ji bo Ningishzida hatiye veqetandin (kronolojiya kurt a sedsala 21an a berî zayînê) bahs dikê. Weke asayekê ku wê wekî nûmînera yazdanê Ningishzida dihê şîrovekirin. Nivîs; "Ji bo yazdanê Ningishzida, ji

yazdanê wî Gudea, ji waliyê Lagaşê Ensi re, wî ev ji bo dirêjkirina temenê xwe dihê diyarkirin."

Ningishizda wê weke yazdanek lagashî a ku wê di çerçoveyê de wê karibê bahsa bandûra wê bikê ku ew wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê, weke têgînek yazdanî ku wê werê diyarkirin wê weke gudea hemû parastina xwe ji wê digirê.

Ur-Ningirsu II, weke Ur-nin-gir-su ku wê di dora sala 2119 b.z de bê diyarkirin ku ew mir bê ser taxt wek kurê gudea. Her wiha Ur-Ningirsu II beremberî Ur-Ningirsu I yê berê, hukumdarekî Sumerî (ensi) yê dewleta Lagaşê li Başûrê Mezopotamyayê bû ku di dora sala 2120 b.z de hukumdarî kir. Ew kurê hukumdarê berê yê Lagaşê yê bi navê Gudea bû (çav: Edzard, Sibylle; Edzard, Dietz Otto (1997). Gudea and His Dynasty. University of Toronto Press. pp. 7–8).

Peykerekî Ur-Ningirsu (ku wê weke peykerê ur-ningirsu II were diyarkirin), ku ji bo Ningishizda û an Nin-ġiš-zi-da hatiye veqetandin, ji hêla Muzexaneyê Hunerê ya Metropolitan a New Yorkê û Musée du Louvre ve tê parastin. Peyker bi rêzê serî û laşê peykerê ji hev cuda ne. Li piştê peykerê nivîsek heye ku weha dibêje:

"Ji bo Ningişzida, yazdanê wî (yê şexsî), Ur-Ningirsu, hukumdarê Lagaşê, kurê Gudea, hukumdarê Lagaşê, yê ku Eninnu ya Ningirsu ava kir, peykerê xwe çêkir. Ez yê ku ji yazdanê wî (yê şexsî) hez dike me; bila jiyana min dirêj bê - (bi vî awayî) wî ji bo xatirê xwe (Ningirsu) navê wê peykerê danî û ew hanî mala xwe (çav: Nivîsa Peykerê A ya Ur-Ningirsu. Muzexaneyê Louvre AO 9504.).

Ur-ningirsu II wê weke keyek lagashê wê bahsa wî were kirin. Lê di derbarê dema wî de wê zêde agahi wê nebin. Lê agahiya ku wê piştî wê li şûna wê li ser taxt wê rûnê wê kî bê wê naê wî bigihijê roja me. Ew jî wê bi navê. Ur-gar- û an ur-nig bê.

Ur-gar an Ur-nig ku wê li dora 2113 b.z. biji û an mir wek ensi yê dawî yê Lagaşê bû, bi qasî hevdemê keyê dawî yê Akadê Shu-turul bû (..) Ur-gar zavayê Ur-Baba bû, û cîyê Ur-Ningirsu II girt. Çend nivîsên sondxwarinê yên li ser wî têne zanîn. Serwerê dawî yê Xanedaniya Duyemîn a Lagaşê, Nam-mahani, cîyê wî girt (çav: (çav: Leick, Gwendolyn (2002). Who's Who in the Ancient Near East. Routledge. pp. 171–172).

Tenê yek ji navên wî yên salan tê zanîn: "mu ur-gar ensi", û "Sale ku: Ur-gar waliyê (lagashê) ye". Di wê rengê de wê ji jê wê were bahskirin.

Tenê navê salê yê Ur-garê tê zanîn. Şahbanû ya wî Nininimgina bi diyariyek ji bo wî ji dihê nasîn:

‘Ji bo Şulşagana, kurê delal ê Ningirsu, keyê wê, ji bo jiyana Ur-nig, hukumdarê Lagaş, Nininimgina, keça Kaku, jina wî, her weha ji bo jiyana xwe, wê ew (serê gopalê) ji wî re terxan kir.’

Diyariya serê gopalê ya Şahbanû Nininimgina, ji bo jiyana Ur-gar wê, di wê rengê de wê bahsa wê were kirin. Gotin wê ber ku wê di gelek waran de wê bi tememî wê ne gihijê roja me wê, zêde wê ji wê newê fahmkirin û wê di wateya xwe kêr wê weke ku wê bimênê. Di wê temenê de wê li gorî sererastkirinê wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê were diyarkirin ku ew wê weke keyê lagash ê piştî Ur-ningirsu dihê ser taxt wê ji hê wê bahsa wî were kirin. Wê bahsa hevjinê wî bi navê Nininimgina were kirin. Di wê nûqtayê de wê, bi gotina keça kaku ku wê were diyarkirin. Li vir di zimanê roja me de wê peyva ‘kaku’ wê di wateya bira de wê karibê wê fahmbikê. Gotin wê ji têgînek weke ya navî zêdetirî wê weke têgînek nitelîkî wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Li gorî çavkaniyan wê were dîtîn ku wê li lagashê wê xanadaniyek xort wê were û ava bibê. bandûra wê ne kêrî ya isin û larsa û serdema wan bê. Di wê demê de wê biqasî ku wê were fahmkirin wê serdema lagashê wê di rengekê de ku mirov wê karibê wê bahsa wê bikê wê di wê demê de wê zirweya wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê di dema gûdea keyê lagashê ê sumerî û gûti de wê bibê û ew wê, di rengekê de wê weke ku wê were dîtîn û fahmkirin wê serwerîya xwe wê bi wê yekê wê li herêmê wê mazin wê demezrenê. Heta ku wê, di serkevtinê gudea de wê bahsa seferên wî yên li hemberê herêma xanadana simaskî a elamî jî wê bahsa wê bê kirin.

Di wê nûqtayê de wê biqasî ku wê were fahmkirin wê di nava ningirsu yekem û ningirsu duyem de wê, navê gudea wê were bicihkirin û wê weke bavê ningirsu duyem wê di rengekê de wê wer diyarkirin. Piştî wê, di rengekê de wê, piştî ningirsu duyem jî wê di rengekê de wê biqasî ku wê were fahmkirin wê, di şêwayekê de wê, ur-gar û piştî ur-gar wê weke helefê wî wê Nam-mahani wê were. Navê nam-mahani wê di şêwayekê de wê di zimanê roja me de wê, yê li devera me û an kesê li devera me wê di rengekê de wê were fahmkirin. Wekî din wê, di morfolojiya wê de wê têgînê weke ji jê hanînê, têgîha mehanî ku wê di wateya bi hanina me re û an bavê me yê dihê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê

wê fahmbikê. Di morfolojiya têtîna nam' de wê, di rengekê de wê karibê têtînek hem ya bav jî wê biqasî wê were fahmkirin wê, bi koka 'ma' re wê 'na' re wê, di rengekê de wê têtînek weke ya dayiktî jî wê bi xwe re wê weke ku wê karibê bide me.

Nam-mahani, nam-mah-ni; m. li dora 2110 b.z. jiya. Wek hukumdarekî Sumerî û ensî yê dawî yê Lagaşê bû, bi qasî hevdemê Shu-turul (li dora 2154 b.z.), keyekê dawî yê Akadê jî di hinek çavkaniyan de wê bahsa wî were kirin. Li gorî hinek çavkaniyna wê çendê wê bahsa wî weke gûtîyî wê were kirin jî lê wê bahsa wî were kirin ku ew wê, li hemberê hinek keyeniyên gûtî jî wê şer bikê û wê bixwezê wan bikê bin serweriya xwe de. Di wê temenê de wê, dema wî û şerên wî weke şerna hegomenikî wê di rengekê de wê weke ku wê ji wan wê were bahskirin. Li ser wê temenê wê were diyarkirin ku ew, piştî serweriya wî, serweriya Utu-hengal hat, ku hêza Xanedaniya Gutiyani hilweşand û bi dawîkirina hêza bajar-dewletên cûrbecûr keyeniyî Sumerî ji nû ve kir yek. Ev yekkirin wê li ser temenê yekitiya gûtîyî û keyeniyên wê ku wê li gorî têtîha imparatori a dema akadê wê bikê û wê di wê temenê de wê yekitiyek û an hevbeşîyekê wê di nava têtîha gûtî û akadê de wê weke bi hegomenikî wê bi temenekê kultî wê bide demezrendin. Di wê temenê de wê weke hukumdarekê di rengekê hemdem de wê bide diyarkirin û wê nekêmî yên demên piştî xwe wê xwediyê şehrazatiyekê wê derkeve li pêş.

Di bergkirinên nam-mahani de wê yazdanê gûtî Kindazî wê direngekê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, weke ku wê were diyarkirin wê, li ser şopa kindazî wê bibê. Nam-mahani ji gelek nivîsan tê zanîn û bi taybetî ji serê gopale ku ji hêla Şahbanû Nininîmgina ve hatiye veqetandin û navê key Nam-Mahani li ser yazdanê Kindazî dibe (çav: Women's Writing of Ancient Mesopotamia: An Anthology of the Earliest Female Authors. Cambridge University Press. 2017. p. 182).

"Ji bo key Kindazî. Nîninîmgîna, keça Kaku, ev ji bo jiyana Nam-mahani, hukumdarê Lagaşê, û her weha ji bo jiyana wê jî da." Di çavkaniya li ser jiyane nam-mahani de wê, ji çavkaniya Nîninîmgîna ev were diyarkirin (çav: Women's Writing of Ancient Mesopotamia: An Anthology of the Earliest Female Authors. Cambridge University Press. 2017. p. 182).

Keyê lagashê, nam-mahani wê çendî wê weke bi hinek wasif û xosletên giring wê xwe bide diyarkirin jî lê wê li ser jiyane wî zêde wê, diyarkirin wê nebin. Wê kêmbin. Lê ew wê, li ser şopa gudea wê herê. Li gorî hinek çavkaniyan jî wê li ser şopa utu-hengal wê di rengekê de wê

bimeşê û wê herê. Lê di rengekê de wê dema ku em qat bi qat beşên jiyane ên di derbarê jiyane wî de dihênina ba hev em wê dibînin ku wê weke weynek giring wê di dema xwe de wê weke ku wê bi têtînek hegomenikî û fêrsa wê ya fahmkirinê wê di şêwayekê de wê bileyizê. Di wê demê de wê ew wê weke keyê dema zêr a lagasê wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Kîndazî bi sumeri wek kinda-zi ku wê were xwandin wê weke yazdanekê gûtî-sumeri bê û bandûra wî bi demê re wê li dora lagasê wê bilind û mazin bibê. Wê kulta wê derkeve li pêş. Di nava çavkaniyên lagasê de wê, di dema gudea de jî wê hinek çavkani wê bahsa wî û bandûra wê bikin. Ew "berberekî ilahi" bû û wek alîkarê yazdanê Ningirsu bû dihê tefsirkirin (çav: Women's Writing of Ancient Mesopotamia: An Anthology of the Earliest Female Authors. Cambridge University Press. 2017. p. 182).

Ew ji nivîsên wekî serê gopalê ku ji hêla Şahbanû Ninkagina ve ji bo jiyana key Nam-mahani yê Lagaşê hatiye veqetandin ji wê dihê zanîn. BI wê rengê wê bahsa wî were kirin:

'kinda-zi / lugal-a-ni / nam-ti / nam-mah-ni / ensi / lagaşKI-ka-she / nin-inim-gi-na / dumu ka-ku-ke / u nam-ti-la-ni-she / a mu-na-ru / shita2-ba / lugal-mu ba-zige /- ..("Ji bo key Kindazî. Nîn-kagîna, keça Kaku, ev ji bo jiyana Nammahani, hukumdarê Lagaşê, û her weha ji bo jiyana wê jî da.")'

Nivîsara Nin-kagina ji bo jiyana Nam-mahani wê were ser ziman. Ew di gelek nivîsên din de jî xuya dike, wek ji bangorên ji dema gudea wê were ser ziman.

Di dema xanadana Sukkalmah ku wê li dora 1850-1450 wê bijî de wê di rengekê de wê serwerîya wê li herê wê bibê. Wê di wê demê de wê têtîliyêk giring wê bi wê lagasê û isin û larsa re jî wê dênê. Isin, larsa, lagash û heta nippur, eridu û hwd wê weke deverên ku wê hin bi hin wê çanda serwerîya kassitê û dema wê di rengekê de wê weke ku wê li wê serwer bibê û wê derkeve li pêş bê. Di wê temenê de wê ew wê weke ku wê were dîyarkirin wê, di wê demê de wê, di dema Palar-Işşan de wê, xanadan wê temenê xwe wê xort wê bide diyarkirin. Piştî wî kurê wî kuk-sanit wê dema ku ew wê were ser taxt wê li herê wê bikê ku ew serwerîya xwe wê di rengekê de berfirehtir bikê..Wê di dewama wê de wê were dîtin ku ew wê li herê wê serwerîya xwe wê mazintir wê bikê.

Lankuku wê di rengekê de wê, serwerîya kuk-sanit wê bide domandin û wê bi wê re wê were dîtin ku ew wê derkeve li pêş. Ew weke bavê kuk-kirwash dihê zanin. Ew wê weke sukkalê susa jî wê di rengekê de wê wer bi navkirin û wê ji wî were bahskirin. Kurê wî Tem-sanit ku ew wê weke kurê kuk-kirwash wê were diyarkirin wê derkeve ser taxt û wê weke keye xanadanê ê ku ew wê, bi têtikiliyên xwe yên xort ên diplomatikê re wê weke were zanin bê. Bingihê ku ew çê dikê wê temenê kurê kuk-kirwash ê piçûk ku ew wê, bi hêzek û zaninek mazin wê derkeve ser taxt û wê piştê wê pirr zêde wê ji xwe bide bahskirin kuk-nahhunte bê. Ew wê piştî wê deme jî wê bi têtikiliyên xwe yên dostane ên bi kassitan re wê di rengekê de wê were diyarkirin. Ev herêmên ku ew wê keyeniya xwe wê xort wê bide domandin wê ji hêlekê ve wê serwerîya keyeniya lullubiyên jî wê di rengekê de wê heta digihijê zagrosan wê hebê û ew wê bi wan re wê di têtikiliyek baş de wê xwe bide diyarkirin. Di wê demê de wê di nava keyên xanadanê û têtikiliya wan a bi lullubiyên re wê zêde agahi wê di destê me wê nebin. Lê li ser têtigîna morfolojiya zawacên diplomatikî ên bi kassitan re ku wê ji wan wê were kirin wê dikarê bigihijê wê fahmkirinê ku ew wê di nava têtikiliyek baş de bin. Ber ku wê kassitî û lullubi wê weke du kom civakên çiyayî ên weke ji zagrosî bin û ev wê têtikiliyek kokî wê, di nava wan de wê hebê. Di wê temenê de wê hevqirtinek mazin wê bi têtigînî wê çendî wê bi kassitan re wê li ser ya gûti û akadê re wê bibê wê bi heman rengê wê bi têtikiliya ku em zêde wê hê nizanin a bi lullubiyên re jî wê di rengekê de wê bi kassitan re wê di wê temenê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmîbê û wê werênê ser ziman.

Di wê nûqtayê de wê, têtikiliya nava xanadanê û keyê wê yê piştê tetep-mada' wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, karibê wê fahmbîkê ku ew wê bi awayekê zêde berfireh wê derkeve li pêş. Ew wê weke şivanê susa' jî wê di rengekê de ku wê were bi navkirin wê di rengekê de wê weke keyekê bi saltanata xwe ya xort wê derkeve li pêş.

Piştî wî, Idattunapir wê were ser taxt. Lê ev keyê wê zêde agahi wê li ser wî û dema wî nebin. Li gorî hinek çavkaniyên ew hevdemê sumu-abûm bê.

Sûmû-abum (her wiha Su-abu) keyê yekem ê Xanedana Yekem a Babîlê (xanediya amorî) bû. Ew di navbera salên 1897 û 1883 berî zayînê de hukumdari kiriye. Wî devereke piçûk a erdê ku berê ji hêla bajar-dewleta gûti Kazallu ve dihat birêvebirin, rizgar kir, ku Babîl jî di

nav de bû, ku wê demê navendeke îdarî ya piçûk li başûrê Mezopotamyayê bû. Sûmû-abum (wek ji sê keyên Amorî yên ku li pey wî hatin) îdia nakin ku ew keyê Babilê ne, ev yek nîşan dide ku bajar di wê demê de hîn jî xwedî girîngiyeke hindik bû. Tê zanîn ku ew keyê Kisurra bû. Nêrînek din ew e ku Sûmû-abum Kisurra kontrol dikir, ku di rastiyê de berî Sîn-kāšid di Xanedaniya 6-an a Urukê de hukumdar bû. Wî bajarê Dilbatê, ku 25 kîlometre li başûrê Babilê ye, kontrol kir û tomar kir. Avakirina sûrên bajêr di sala 9an a serweriya wî de. Di sala 3'mîn a serweriya xwe de, kesekî mezin îdia kir ku bajarê Elip/Ilip fetih kiriye. Bajarê Xanedana Manana. Di sala 10'mîn a serweriya xwe de, Sûmû-abum kontrola Kîşê girt destê xwe. 12 kîlometre li rojhilatê Babilê ye, ku demekê di bin kontrola xanedana Manana de bû. Paşê ew ji hêla Larsa ve ji bo demek kurt hate têkbirin, lê di sala 13-an a serweriya xwe de ji hêla Sûmû-abum ve hate rizgarkirin. Her çend Kîş êdî bajarekî bi hêz nebû jî, girîngiya wê ya sembolîk a mezin parast (çav: T. Clayden, "Kish in the Kassite Period (c. 1650-1150 B.C.)", Iraq, vol. 54, pp. 141–55, 1992).

Divê bi Isi-sûmû-abum ê heman serdemê neyê tevlihevkin, ku li bajarekî hîn nenas hukumdarî kiribû. Li ser tabletek ku li Sipparê hatiye dîtin, 'BM 80328', navnîşek hukumdarên kassiti û Babilî heye ku berî Sûmû-abum 19 hukumdarên nenas hene.

Di wê demê de wê serweriya kassit wê hin bi hin wê pêşkeve û wê temenê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Serweriya wê li herêmê wê ji zagrosan heta babil wê hin bi hin wê bibê û wê serwer bibê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew wê, di rengekê de wê êdî wê, xwe weke hêzek serwerî wê bide diyarkirin. Kassit wê hevgiretinekê bi dema gûtî û akadê re wê di wê demê de wê çêbikê û wê di wê de wê gelek azmûnên ku ew herêm bi herêm cihê werina fahmkirin wê weke ku wê hebin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê di şewayekê de wê fahmbikê. Lê hegomeniya kassitan wê piştî wê xanadanên elami û an amori jî wê hilde li nava xwe. Piştî wê, di rengekê de wê li ser herêmê wê hin bi hin wê derkeve li pêş. Di wê de wê weke ku wê di dema gûtîyan de wê were dîtin wê herêm bi herêm wê bi keyeniyên ku ew bi wê ve girêdayî wê werina rêvebirin.

Siwe-Palar-Khuppak ji dora 1778 heta 1745 b.z, Serwerekî Mezin ê Elami (bi elamî: Sukkalmah) bû. Wekî hukumdarê Elamê di vê beşa dîrokê û Serdema sifîra (bronzayê) Navîn de, Siwe-Palar-Khuppak di

ramyariya Rojhilata Nêzîk a kevnar de pir beşdar bû, û wî bi hêzên Mezopotamyayê, tevî Babîlê, têkiliyên xurt danî.

Siwe-Palar-Khuppak yek ji girîngtirîn hukumdarên Elamê bû ku jê re Sukkalmah digotin. Bavê wî, Şîrûkduh, Sukkalmahekî navdar bû ku ramyarivaneke derve ya bihêz dimeşand. Siwe-Palar-Khuppak kurê duyemîn ê Şîrûkduh bû. Birayên wî Şîmût-wartaş I û Kuduzuluş I di keyeniya Elami de di meqamên bilind de bûn.

Li dora sala 1767 b.z, Siwe-Palar-Khuppak bi Zimri-Lim ê Mari û Hammurabi ê Babîlê re hevpeymaniyek çêkir. Wî ev hevpeymanî li dijî Eşnunna bi rê ve bir, ew fetih kir û ji sukkal Kudu-zulush ê xwe li Sûsayê desthilatdariya rasterast ferz kir. Ev hevpeymanî li dijî wî zivirî dema ku wî hewl da ku desthilatdariya xwe ber bi Babîlê ve berfireh bike. Hammurabi, bi Zimri-Lim re hevalbend bû, hêzên Elamî ji Eşnunna derxist. Yek ji generalên wî Kunnam ê Elamê bû ku di gelek nameyên li Mari de xuya dibe.

Di tabletek axê de, Siwe-Palar-Khuppak xwe wekî "Parêzgarê Elamê" û "Berdewamkerê Împeratoriye" bi nav dike. Tê texmîn kirin ku tablet piştî têkçûna Siwe-Palar-Khuppak ji hêla hevpeymaniya Hammurabi ve hatiye çêkirin, û sernavê "Berdewamkerê Împeratoriye" behsa fetihên ku li rojava li Îran û hin herêm rojhilatê kurdistanê nûjen hatine kirin dike da ku têkçûna wî telafî bikin. Ev hîpotez bi wê rastiye ve tê piştgirîkirin ku belgeyek ji sedsala diwanzdehan Siwe-Palar-Khuppak wekî yek ji mezintirîn mirovên Elamê bi nav dike.

Weki din wê di dema bavê key Siwe-Palar-Khuppak û Kuduzuluş I de bi navê Şîrûkdûh wê hinek pêşveçûn wê rûbidin. Di wê demê ew wê stretejiyek serwerîyê wê çêbikê û wê bixwezê ku ew heta wê demê bi aşîrên çîyayî ên lullubi û dibê ku ew hinek ji wan kassiti jî bin dijî wê bixwezê ku ew serwer bibê. Di wê temenê de wê, biqasî ku wê were dîtîn wê, dema ku ew wê dikê wê weke ku wê mecbûr bimênê ku ew gûtiyan jî hilde hemberê xwe. Di wê demê de wê bixwezê ku ew ji keyeniyên başûrê mesopotamya ku ew tifaqekê bo xwe û wê armancê çêbikê ku ew wê pêkbê.

Şîrûkdûh wek keyekî Elamî bû ku li ser keyeniya Anşan û Sûsayê hukumdarî dikir. Ev hukumdar yek ji wan hukumdarên bû ku jê re Sukkalmah, an jî keyên Mezin dihat gotin, û di demekê de ku bi qasî hevdem bi Şemşî-Addu yê Asûrî (1808-1776 b.z) hukumdarî kir.

Şîrûkdûh bi Şemşî-Addu û hukumdarê Eşnunna re ji bo parastina hevbeş li dijî eşîrên çîyayî yên Zagrosê (bi derfet ew lullubi û hin aşîrên

kassiti bin), bi taybetî Gûtiyan, hevpeymaniyek çêkir. Şîrûkdûh jî xwedî armancên xwe yên herêmî bû. Wî artêşek ji 12,000 kesên kom kir û ber bi çemê Zaba Jêrîn ve sefer kir. Ji vê gavê û pê ve, Elam karîbû xwe wekî hêzek leşkerî ya super li Rojhilata Nêzîk birhan bike (çav: Potts, Daniel T. (1999). *The Archaeology of Elam*. Cambridge University Press. p. 168).

Şîmût-wartaş I ku ew wek keyekî Elamî û endamê xanedana Sukkalmah bû, xanedana ku di Serdema Navîn a Bronz de desthilatdar bû li Elamê. Şîmût-wartaş kurê mezin ê pêşiyê xwe Şîrûkduh bû. Ew yek ji hev-waliyên Elamê bû, digel birayên xwe yên din Siwe-Palar-Khuppak û Kuduzulush I. (çav: Carter, Elizabeth; Stolper, Matthew W. (1984). *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*. University of California Press. p. 29).

Tabletek li Mariyê nîşan dide ku Shimut-wartash di nîvê şer de hatiye girtin û kuştin. Lê destnîşan nakin ku ew şer li kû û bi kê re bûya. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di nivisarên dema marî de wê pirr zêde wê bahsa keyên elamî û têkiliyên wan re wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê, di rengekê de wê, bi derfet wê weke di encama levkirin û peymanê dema Şîrûkdûh de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê demê de wê weke ku wê bi babil û keyenîya dema hammurabi re wê weke ku ew bê kirin. An jî berê wê. Lê di hin çavkaniyên de wê piştî wê dema ku ew wê, were ser ziman û wê bêjê ku ew wê dema ku ew dixwezî axa xwe berfireh bikin wê demê wê hamurabi wê li hemberê wan seferekê wê bikê û wê têkçûnek giran wê bi wan wê bide çêkirin.

Lê biqasî ku mirov ji nava çavkaniyan wê fahmdikê ku wê çendî wê navê wan newê ser ziman jî wê bi gotina 'aşîrên çîyayî' ku wê werina ser ziman lullubi û kassitên Şîrûkduh de wê ev pîrsgirêk wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Lê di wê demê de wê piştî şerkirina akadiyan li hemberê gûtiyan wê weke ku ew jî wê ji wê sûdbigirin. Wê bi wê yekê wê, weke 'dijber' wê di rengekê de wê pênasê bikin. Anjî bi tememî wusa newê pênasê kirin jî wê weke li dijî wan wê servekiri ûan sergirtî wê bikevîna nava hewldana xwe li wan serwer kirinê. Lê ev dem wê di dema ku wê bahsa Şîrûkduh wê di wê de wê were kirin jî wê akad wê êdî wê cihê xwe bi desthilatî wê ji hêzên din ên serwer weke ya babil û kasitan re wê bide hiştin.

Gûtiyî jî wê di wê demê de wê keyeniyên wan ên ku ew hê bi wê navê wê karibin werina bi navkirin wê bibin. Ev wê, di rengekê de wê piştî wê demê wê heta demên destpêkê ên demên kassitan wê were dîtin ku ew karibê bahsa wan were kirin. Keyeniyên gûtiyan wê piştî wê, bina bingihê serwerîyek din a mazin a weke ya kassitan di dewama wan de.

Li vir biqasî ku mirov wê fahmbikê wê Lagash wê yek ji wan bajar-dewletên demê ku wê bi serwerîyek hegomenikî wêê di wê demê de wê derkeve li pêş bê. Di wê dema ku wê, hem wê dagirkirin û serwerîya elamiya wê bibê û hem ji bi ya isin û larsa re wê serdemek destpêbikê wê bi wan re wê demên wan wê parvebikê. Di wê temenê de wê, ji wê aliyê ve wê giring bê ku mirov wê hinekê wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman bê.

Lagash bi nivîsên bizmari LAGAŠ ku wê were bi navkirin wê bajarekî kevnar bû ku li bakurê rojavayê yekbûna çemên Firat û Dicle û rojhilatê Urukê, bi qasî 22 kîlometreyan (14 mi) rojhilatê bajarokê îroyîn ê El-Şetra, Iraqê û an başûrê kurdistanê, bû. Lagaş (Hîba ya îroyîn li parêzgeha Zîqar) yek ji kevintirîn bajarên Rojhilata Nêzik a Kevnar bû. Cihê kevnar ê Nîna (Tell Zurghul) bi qasî 10 km (6.2 mi) dûr e û sînorê başûrê parêzgehê nîşan dide. Girsu (Tellohê îroyîn) yê nêzik, bi qasî 25 km (16 mi) li bakurê rojavayê Lagaşê, navenda olî ya dewleta Lagaşê bû. Perestgeha sereke ya parêzgeha Lagash E-ninnu li Girsu bû, ku ji yazdanê Ningirsu re hatibû veqetandin. Dewleta Lagaşê bajarên kevnar ên Lagaş, Girsu û Nîna di nav xwe de digirt (çav: Williams, Henry (2018). *Ancient Mesopotamia*. Ozymandias Press. p. 57).

Her çend di lêkolîneke rûberî de hin qatkên seramik ên serdema Urukê hatin dîtin jî, lê dagirkirina girîng li cihê Lagaşê di destpêka Hezarsala 3'în a b.z de, di Serdema Xanedaniya Destpêkê ya I (li dora 2900–2600 b.z) de dest pê kir, lêkolînên rûberî û kolanîna nîşan didin ku dagirkirina herî zêde, bi qadeke nêzikî 500 hektarî, di Serdema Xanedaniya Destpêkê ya III (li dora 2500–2334 b.z) de pêk hat. Ev serdema mijare gotinê ya wê serdema demên berê ên gûtiyan bin. Ya paşîn bi ya ku niha jê re Xanedaniya Yekem a Lagaşê tê gotin re têkildar e. Dûv re Lagaş ji bo çend sedsalan di bin kontrola Împeratoriya Akadiyan de bû. Bi hilweşîna wê împaratoriye re, Lagaş di dema Xanedaniya 2yemîn a Lagaşê de wekî hêzek serbixwe serdemek vejînê hebû berî ku bikeve bin kontrola Xanedaniya 3'în a Urê. Piştî hilweşîna Urê, di serdemên Isin-Larsa û Babîliya Kevin de hin dagirkirinên nerm hebûn. Dûv re Lagaş bi piranî vala ma heta ku di sedsala 2'în a b.z de kelehek serdema Seleucid li wir

hate çêkirin (çav: Westenholz, Joan Goodnick (1984). "Kaku of Ur and Kaku of Lagash". *Journal of Near Eastern Studies*. 43 (4): 339–342).

Xanedaniyên Lagaşê tevî ku di serdema Xanedaniya Destpêkê de hêzek û di sedsalên piştî wê de bajarekî mezin bûn, di Lîsteya keyên Sumerî de nayên dîtin. Tabletek, ji serdema paşîn a Babîliya Kevin û wekî Serwerên Lagaşê tê zanîn, ji hêla wergêrê wê ve wekî "pir xeyalî" hatiye wesifandin û bi gelemperî wekî parodiyek satîrîk a listeyê tê hesibandin. Sî hukumdarên navnîşkirî, bi şewaza listeyê, ku xwedî serweriyên ne biderfet in, heft hukumdarên naskirî ji Xanedaniya 1'mîn a Lagaşê dihevine, di nav wan de Ur-Nanshe, "Ane-tum", En-entar-zid, Ur-Ningirsu, Ur-Bau, û Gudea hene (çav: Sollberger, Edmond. "The Rulers of Lagaš." *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 21, pp. 279–91, 1967).

Derbarê du hukumdarên pêşîn ên Lagaşê de hindik tişt têne zanîn. Dihê bawerkirin ku En-hegal hukumdarê yekem ê Lagaşê ye. Tabletek bi navê wî danûstandinek karsaziyê vedibêje, ku tê de keyek gengaz En-hegal erd dikire. Hem statuya wî û hem jî dîroka wî nakok in. Li dû wî Lugalshaengur hat ku ew jî kêmtir li ser wî têne zanîn. Mesilim, ku xwe wekî keyê Kîşê bi nav dikir her çend ne diyar e ku ew ji kîjan bajarî bû, Lugalshaengur wekî "ensi" yê Lagaşê li ser serê gopalekî bi nav kir (çav: Frayne, Douglas R., "Royal Inscriptions of Mesopotamia: Early Periods", *RIME* 1.08, 2007).

Her çend gelek hûrgilî wekî dirêjahiya serweriya hukumdarê din, Ur-Nanshe, nayên zanîn jî, hejmarek ji nivîsên wî hatine dîtin, piraniya wan li Lagaşê û yek jî li Urê, ku wî îdia kir ku ew ligel Ummayê di şer de bi dest xistiye. Hema hema hemî li ser avakirina perestgehan mijûl dibin, yek ji wan hûrgiliyan dide ka wî çawa "kanala rojava li kêleka kanala Sa[la]/ li kêleka S[al] (li dijî) Amorîyan ava kiriye". Ew wekî "kurê GU-NI.DU" (carinan wekî "kurê Gur:SAR") tê binavkirin, û nivîsên wî hejmarek kur û keçan navnîş dikin. Çend nivîs dibêjin "Wî [keştiyên Dil]mun wekî bac danîbûn ser Lagaşê." Kurê wî Akurgal piştî wî demek kurt hukum kir (çav: Jacobsen, Thorkild, "Ur-Nanshe's Diorite Plaque", *Orientalia*, vol. 54, no. 1/2, pp. 65–72, 1985).

Serwerê din, Eannatum (ku berê wekî "Eannadu" dihat binavkirin), kurê Akurgal û neviyê Ur-Nanshe, Lagash veguherand hêzek mezin ku li seranserê deverên mezin ên Mezopotamyayê û her weha rojhilatê jî dirêj dibe. Di nivîsarek ku li Adab a kevnar hatiye dîtin de:

"Eannatum, serwerê Lagash, ji hêla Enlil ve hêz lê hat dayîn, ji hêla Ninhursag ve bi şîrê taybetî hat xwedîkirin, ji hêla Ningirsu ve hat

diyarkirin, di dilê wê de ji hêla Nanshe, kurê Akurgal serwerê Lagash ve hat hilbijartin, çiyayî Elam têk bir, Urua têk bir, Umma têk bir, Ur têk bir. Di wê demê de, wî ji bo Ningirsu di hewşa xwe ya fireh (Ningirsu) de bîrek ji kerpîçên şewitandî çêkir. Yazdanê wî yê kesane Şulultul e. Wê demê, Ningirsu ji Eannatum hez kir." (çav: Wilson, Karen, "Bismaya: Recovering the Lost City of Adab", Oriental Institute Publications 138, Chicago, Ill, Univ. of Chicago Press, 2012).

Eannatum, keyê Lagash, li ser erebeyek şer siwar dibe (hûrguliya Stela Qermîçan). Navê wî "Eannatum" li ber serê wî bi du stûnan bi awayekî vertîkal hatiye nivîsandin. Muzexaneya Louvre.

Nivîsek din behsa wêrankirina "Kiş, Akşak, û Mari li cihekî bi navê Antasur" dike. Wî her weha îdia kir ku bajarê Akshak girtiye û keyê wê, Zuzu, kuştiye. Eannatum bajarê Uru'az li Kendava Farisî girtiye û heta Mari jî bac girtiye; lêbelê, gelek ji dewletên ku wî fetih kirine pir caran di serhildanê de bûn. Di dema serweriya wî de, perestgeh û qesr li Lagaş û deverên din hatine restorekirin an avakirin û kanal û rezervuar hatine kolandin. Di dema serweriya wî de, Dilmun şîrîkek bazirganiyê yê sereke bû (çav: Vukosavić, Filip, "On Some Early Dynastic Lagaş Temples", *Die Welt Des Orients*, vol. 44, no. 1, pp. 126–30, 2014).

Nakokiyeke sînori ya demdirêj, ku herî kêr vedigere serdema Lugalshaengur, di navbera bajar-dewletên Umma û Lagaşê de hebû. Di serdema hikumdarê Umma Enakalle de, bi navbeynkariya Mesilim, "keyê Kîşê", sînorek fermî hate danîn. Eanatum sînori, tevî nîşankerên sînori ên Mesilim, sererast kir.

"Eanatum, hikumdarê Lagaşê, apê Enmetena hikumdarê Lagaşê, sînori bi Enakalle, hikumdarê Umma re nîşan da. Wî kanala [sînori-] ji kanala Nun heta Gu'edena dirêj kir, şerîtek [215-nindan] [= 1,290 metre] ji axa Ningirsu di bin kontrola Umma de hişt, li wir axek bêkes ava kir. Wî li wê kanala [sînori-] abîdeyan nivîsand [û ava kir], û abîdeya Mesilim sererast kir, lê neçû nav deşta Umma." (çav: Jerrold S. Cooper, "Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Lagash-Umma Border Conflict", *Sources from the Ancient Near East 2/1*; Malibu, CA: Undena, 1983).

Di dora ... de... Di sala 2450 b.z de, Lagaş û bajarê cîran Umma piştî nakokiyeke sînori li ser Gu'edena, herêmeke berhemdar a di navbera wan de, ji hev ketin. Wekî ku di Stela Qermîçan de hatiye vegotin, ku tenê beşek jê hatiye dîtin (7 qat), keyê niha yê Lagaşê, Eannatum, bi îlhama yazdanê serekê ê bajarê xwe, Ningirsu, bi artêşa xwe re derket rê da ku

bajarê nêzik têk bibe. Li gorî gravurên Stelê, dema ku her du alî li zeviyê rastî hev hatin, Eannatum ji erebeya xwe peya bû û dest bi rêberiya zilamên xwe yên peya kir. Piştî ku rimên xwe danîn, artêşa Lagaş bi komeke qelebalix ji Umma ber bi artêşê ve çû. Piştî pevçûnek kurt, Eannatum û artêşa wî li ser artêşa Umma serkeftin bi dest xistin. Ev şer yek ji şerên rêxistinkirî yên herî kevin e ku ji hêla zanyar û dirokzanan ve dihê zanîn bê (çav: Grant, R.G. (2005). *Battle*. London: Dorling Kindersley Limited).

Eannatum birayê wî, En-anna-tum I, şopand. Li gorî gelek nivîsan, tê texmînkirin ku serdema wî hinekî dirêj bûye. Piraniya wan bi hûrgulî li ser avakirina perestgehê ya asayî rave dikirin. Li ser tabletê dirêj berdewamiya pevçûna bi Umma re diyar kir:

"Ji bo yazdanê Hendursag, mizgînvanê sereke yê Abzu En-anatum, [ru]lerê [Laga]ş... Gava ku yazdanê Enlil(?), ji bo yazdan [Nin]g[ir]s[u], [Gu'edena] ji destê Gisa (Umma) girt û destên En-anatum-LUM-ê, (Urma), (..) (Urma, En-anatum) desthilatdarî tijî kir, [h]i[red] [(kirdeyên ji) welatên biyanî] û ji boun[da]ry-kanala yazdanê Ningirsu derbas kir (û got): ... En-anatum, Ur-LUM-ma, hukumdarê Gisa (Umma) heta E-kisura ("Kanala Sînor") ya yazdanê Ningirsû (Hêvîsû) perçiqand. LUM-ma-girnunta (En-anatum) gagged (Ur-LUM-ma) (li hember axa pêşerojê îdîa)" (çav: Frayne, Douglas R., "Royal Inscriptions of Mesopotamia: Early Periods", RIME 1.08, 2007).

Nakokiya ji aliyê Umma ve ji hukumdarê wê Ur-Lumma weha dihê diyarkirin: "Urumma, hukumdarê Umma, av ber bi kanala sînor a Ningirsu û kanala sînor a Nan-she ve bir. Wî agir berda abîdeyên wan û ew şikand, û şapelên damezrandî yên yazdanan ên ku li ser bendava sînor a bi navê Namnunda-kigara hatibûn avakirin wêran kir. Wî biyaniyan kişand û xendeka sînor a Ningirsu derbas kir." (çav: Cooper, Jerrold S., "Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions, I. Presargonic Inscriptions", The American Oriental Society Translation Series 1, New Haven: American Oriental Society, 1986).

Serwerê din, Entemena, di dema serweriya xwe de hêza Lagash zêde kir. Gelek nivîsên ji serdema wî têne zanîn. Ew hevdemê Lugalkinishedudu yê Urukê bû.

Birayê wî Enannatum II li şûna Entemena hat danîn, ku tenê yek nivîsek tê zanîn ku wî "ji bo yazdanê Ningirsu kargeha wî ya "biraştinê" sererast kir". Piştî wî du serwerên din ên biçûk hatin danîn, Enentarzi (tenê yek nivîs ji serdema wî ya 5 salan, ku behsa keça wî Gem[e]-Baba dike), û

Lugalanda (çend nivîs, yek behsa jina wî Bara-namtara dike) kurê Enentarzi. Serwerê dawî yê Lagash, Urukagina, bi reformên xwe yên dadwerî, civakî û aborî dihat nasîn, û dibe ku ya wî yekem koda qanûnî be ku tê zanîn ku hebûye. Ew ji aliyê Lugalzagesi ve hate têkbirin, ku dest pê kir dema ku Lugalzagesi hukumdarê Umma bû û wekî hukumdarê Urukê gihîşt zirweyê, ku dawî li Xanedaniya Yekem a Lagaşê hanî. Nêzîkî 1800 tabletên bizmarî yên ji serdemên sê hukumdarên dawîn ên Lagaşê, yên bi xwezaya rêveberiyê, hatine dîtin, piraniya wan tablet bi piranî ji "taxa jinan" in ku wekî perestgeha yazdana Babu ji tê zanîn. Ew di bin kontrola Şahbanûyê de bû (çav: Stephens, Ferris J., "Notes on Some Economic Texts of the Time of Urukagina", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, vol. 49, no. 3, 1955, pp. 129–36).

Di dagirkirina Sumerê de li dora sala 2300 berî zayînê, Sargonê Akadî, piştî ku Uruk fetih kir û wêran kir, dû re Ur û E-Ninmar fetih kir û ji Lagaşê heta deryayê herêm "wêran kir", û ji wir jî Umma fetih kir û wêran kir, û ji Mari û Elamê bac berhev kir. Bi tevahî li ser 34 bajaran bi ser ket (çav: "MS 2814 – The Schoyen Collection". www.schoyencollection.com).

Kur û cîgirê Sargon, Rimûş, bi serhildanên berfireh re rû bi rû man, û neçar man ku bajarên Ur, Umma, Adab, Lagaşê, Der û Kazallu ji herêmên serhildêr ji nû ve fetih bikin (çav: Hamblin, William J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge).

Rimûş qirkirina girseyî û wêrankirina mezin a bajar-dewletên Sumerî da destpêkirin, û qeydên hûrgulî yên wêrankirina xwe girt. Piraniya bajarên sereke yên Sumerî hatin wêrankirin, û windahiyên mirovî yên Sumerî pir mezin bûn: ji bo bajarên Ur û Lagaşê, ew 8,049 kuştî, 5,460 "dîlgirtî û kolekirî" û 5,985 "derxistin û tune kirin" tomar dike (çav: Crowe, D. (2014). *War Crimes, Genocide, and Justice: A Global History*. Springer. p. 10).

Steleke Serkeftinê di çend qatan de (bi tevahî, Muzexaneya Louvre AO 2678)[43] li ser bingeha şêwazî û epîgrafîkî ji Rimûş re hatiye veqetandin. Yek ji qatan behsa Akad û Lagaşê dike. Dihê texmînkirin ku stele têkçûna Lagaşê ji aliyê leşkerên Akadê ve numînêr dike. Stele li Girsuya kevnar, yek ji bajarên sereke yên axa Lagaşê, hatiye kolandin (çav: "Site officiel du musée du Louvre". cartelfr.louvre.fr).

Xanedana Duyem a Lagaşê li dora 2260 – nêzîkî 2023 b.z. ku wê bibê wê li ser wê agahiyên didin wê hinekê din wê berfirehtir wê karibin fahmkirinekê bidina me. Di dema serdestiya du hukumdarên pêşîn ên vê xanedanê Lugal-ushumgal (di bin Naram-Sin û Shar-Kali-Sharri de) û Puzur-Mama (di bin Shar-kali-shari de), Lagaşê hîn jî di bin kontrola Împeratoriya Akad de bû. Hatiye diyar kirin ku parêzgarekî din, Ur-e, di navbera wan de ketiye. Piştî mirina Shar-Kali-shari, Puzur-Mama Lagaşê serbixwe îlan kir (ji nivîsarekê tê zanîn ku dibe ku behsa hukumdarê Elami Kutik-Inshushinak jî bike). Ev serxwebûn xuya dike ku qels bûye ji ber ku hukumdarê Împeratoriya Akadêyê Dudu radigihîne ku ji wir talanê girtiye (çav: Frayne, Douglas R., "Royal Inscriptions of Mesopotamia: Early Periods", RIME 1.08, 2007).

Bi ketina Akadêyê re, Lagaşê di bin Ur-Ningirsu I de serxwebûna tevahî bi dest xist (ne ku bi hukumdarê Lagaşê yê paşîn ê bi navê Ur-Ningirsu, kurê Gudea re were tevlihev kirin). Berevajî Xanedaniya 1emîn a Lagaşê, ev rêzeserwer navên salan bi kar hanîne. Du ji Ur-Ningirsu têne zanîn, di nav de "sale ku Ur-Ningirsu (bû) serwer". Nivîsên wî yên hindik bi xwezayê olî ne. Hema hema tiştek li ser kur û cîgirê wî nayê zanîn. Sê serwerên din, Lu-Baba, Lugula, û Kaku tenê ji navên salên xwe yên pêşîn têne zanîn. Serwerê din, Ur-Baba, bi giranî ji ber ku sê keçên wî bi serwerên paşê yên Lagaşê, Gudeayê, Nam-mahaniyê, û Ur-garê re zewicîn girîng e. Nivîsên wî hemî bi xwezayê olî ne, di nav de avakirin an jî sererastkirina "Eninnu, çukê Spî yê Birûskê (Eninnu, the White Thunderbird)". Pênc ji navên salên wî têne zanîn. Di vê nuqtayê de Lagaşê hîn jî di rewşa herî baş de hêzek piçûk a herêmî ye. Di hin rewşan de rêza serweran bi teqezî nayê zanîn (çav: Edzard, Sibylle, "Ur-Baba", Gudea and his Dynasty, Toronto: University of Toronto Press, pp. 15-25, 1997).

Her çiqas Gutiyan valahiya desthilatdariyê ya ku ji ber hilweşîna Împeratoriya Akadiyan mabû qismî tijî kiribûn jî, di bin serweriya Gudea Lagash de serdemeke serxwebûnê ya bi dewlemendî û hêzê ve girêdayî derbas bû. Bi hezaran nivîsên cûrbecûr ji serdema serweriya wî û hejmareke zede ji peykerên Gudea hatine dîtin. Hejmarek tabletên bizmarî yên bi xwezaya îdarî, ji serdema serweriya Gudea li Girsu ya nêzîk hatin dîtin. Her weha li Girsu bangorên navdar ên Gudea jî hatin dîtin ku nivîsa herî dirêj a bi zimanê Sumerî tê de heye. Ew di avakirin û sererastkirina perestgehan de pir berhemdar bû. Tê zanîn ku wî hin seferên leşkerî li rojhilat li dijî Anşan û Elamê pêk haniye. Ev herêm wê

hem lullubi li aliyê wê yê zagrosan wê hebin heta luristanê û hem jî wê ji wê navbera luristan û heta kirmasane roja me wê aşîrên elami jî wê hebin. Bîst navên salên Gudea têne zanîn. Hemû jî xwezaya olî ne ji bilî yekê ku avakirina kanalekê û sala şeşan "Sala ku bajarê Anzan bi çekan hate lêdan" nîşan dide. Her çiqas nêrîna kevneşopî ew bû ku serweriya Gudea pir berî serdema Ur-Nammu, hukumdarê Urê, û di serdema desthilatdariya Gutiyana de hilweşiyabe jî, hejmarek lêkolîner îdîa dikin ku serweriya Gudea bi ya Ur-Nammu re hevgirtî ye û Gutî berê têk çûbûn. Ev nêrîn bi vê rastîyê ve xurttir dibe ku Ur-Baba Enanepada wekî serweriya bilind a Urê tayîn kiriye, di heman demê de Naram-Sîn ê Akad pêşiyê wê Enmenana tayîn kiriye û Ur-Namma yê Ur cîgirê wê Ennirgalana tayîn kiriye (çav: Michalowski, Piotr, "Networks of Authority and Power in Ur III Times", in *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D.: Proceedings of the International Conference on Neo-Sumerian Studies Held in Madrid, 22–24 July 2010*, edited by Steven J. Garfinkle and Manuel Molina, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 169-206, 2013).

Kurê wî Ur-Ningirsu li pey Gudea hat, û piştî Ur-gar jî li pey wî hat. Ji bilî navên her yekê jî sala hilkişînê û çend nivîsên piçûk, di derbarê her duyan de hindik tişt têne zanîn. Hatiye diyar kirin ku du hukumdarên din ên kurt, Ur-ayabba û Ur-Mama, di rêza li vir de cih digirin, lê birhanên ji bo vê yekê kêmtir in. Du tabletên ku diroka wan vedigere serdema Ur-Nammu yê Urê, Ur-ayabba wekî "ensi" yê Lagaşê bi nav dikin, ku di warê Ur III de tê wateya waliyê Lagaşê û di warê key de jî li Lagaşê (çav: (çav: Michalowski, Piotr, "Networks of Authority and Power in Ur III Times", in *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D.: Proceedings of the International Conference on Neo-Sumerian Studies Held in Madrid, 22–24 July 2010*, edited by Steven J. Garfinkle and Manuel Molina, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 169-206, 2013).

Li vir tiştê ku din bale me dikişîne ku wê weke di tabletên li ser keyên lagashê wê ew bê ku wê hema bêja hemû key wê pêşîya wan wê weke 'ensi' û an wali û yan jî rêvberên bajêr wê werina diyarkirin. Li vir wê, dikarê wê bi derfet ji du aliyan ve wê rewşê şîrovebikê. Yek dibê ku ew ev gotin wateyek weke ya bi keyeni di xwe de di wê temenê de wê bihawênê bê. Ya din jî ew wê weke rêzek hiyaranîyê ku wê pêşî ên ku ew dibina key ew pêşî weke ensi bibin û piştî wê, werina ser taxt bin.

Bûyarên wê demê wê di rengekê de wê weke ku wê werina dîtin wê di rengekê de wê mzintir wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Minaq wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê, lagas wê weke deverek giring a ku wê bibê. Di wê dema ku wê bahsa dema xanadana Ur III, de wê bahsa serwerîya wê ya li Urê wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê bahsa wê bikê.

Di wê demê de wê weke ku me li jor li deverekê wê hani ser ziman wê navê keyê wê nam-mahani wê bi kiryarên xwe re wê derkeve li pêş.

Ji bilî navê sala hilkişîna wî û çend nivîsên olî, kêma tişt li ser hukumdarê din tene zanîn. Nam-mahani bi giranî bi têkçûna xwe ji hêla Ur-Nammu, hukumdarê yekem ê împaratoriya Ur III ve tê zanîn û wekî hukumdarê dawîn ê xanedana duyemîn a Lagaşê (ku pir caran wekî Xanedana Gudean tê binavkirin) tê hesibandin. Di pêşgotina Qanûna Ur-Nammu de tê gotin "Wî Nam-ha-ni, ensi yê Lagaşê, kuşt". Hejmarek ji nivîsên wî hatin xirabkirin û peykerên Nam-mahani û jina wî hatin serjêkirin (serî bi peykeran re ji hêla Ur-Nammu ve nehat dîtin di tiştê ku bi gelemperî wekî kiryara "Damnatio memoriae" tê binavkirin (çav: H. Steible, "Neusumerische Bau- und Weihinschriften, Teil 1: Inschriften der II. Dynastie von Lagas", FAOS9/1, Stuttgart 1991).

Di bin Împaratoriya Ur III de wê hinek bahsa lagashê wê were kirin. Di bin kontrola Ur de, dewleta Lagash (Lagash, Girsu, û Nigin) mezintirîn û dewlemendtirîn parêzgeha împaratoriye bûn. Giringiya wê ewqas mezin bû ku duyemîn rayedarê herî bilind ê împaratoriye, Vezîrê Mezin, li wir dijiya. Navê yek ji parêzgarên Lagash di bin Ur de tê zanîn, Ir-Nanna. Piştî sala pêncemîn a hukumdarê dawîn ê Ur II, Ibbi-Sîn, navê wî yê salê êdî li Lagash nehat bikar hanîn, ku nîşan dide ku Ur êdî wî bajarî kontrol nedikir (çav: Frayne, Douglas, "Ibbi-Sîn E3/2.1.5", in *Ur III Period (2112-2004 BC)*, Toronto: University of Toronto Press, pp. 361-392, 1997).

Lagaş yek ji mezintirîn deverên arkeolojîk ên herêma ye, bi qasî 3.5 kîlometre ji bakur ber bi başûr û 1.5 kîlometre ji rojhilat ber bi rojava dirêj dibe, her çend ew nisbeten nizm e û tenê 6 metre li jor asta deştê ye. Piraniya deverên kevintir di bin asta ava niha de ne û ji bo lêkolînê ne amade ne. Lêkolînek bi droneyan destnîşan kir ku Lagaş li ser çar giravên zozanan pêşketiye ku hin ji wan derî bûn lê hizra ku bajar li ser zozanan ava bûye di nakokiyê de ye. Texmînen qada wê ji 400 heta 600 hektar

(990 heta 1,480 acre) diguhere. Cih bi nivîna kanalek/çemek ve tê dabeş kirin, ku bi awayekî diagonal di nav gir de derbas dibe. Cih yekem car, ji bo şeş hefteyan, ji hêla Robert Koldewey ve di sala 1887-an de hate kolandin (çav: Koldewey, Robert (1887-01-01). "Die altbabylonischen Gräber in Surghul und El Hibba". Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie (in German). 2 (Jahresband): 403–430).

"Bêguman, zehmetiyên têkildar dihatin zanîn, bi kêmanî piştî karesata Koldewey li el-Hibba, ku ji ber ku ne amade bû ku bi avahiyên ji materyalên nepijandî re mijûl bibe, wî dîwaran nas nekir, lê tenê ew kerpîçên pijandî yên ku ji bo pêçandina goran hatibûn bikar hanîn nas kir, ev yek jî hişt ku ew bigihîje wê encamê ku el-Hibba ji bilî cihekî veşartinê yê berfireh tiştek din nebû." (çav: Nissen, Hans J., "Uruk and I", Cuneiform Digital Library Journal 2024 (1), 2024).

Di sala 1953an de di lêkolînek li herêmê de ji hêla Thorkild Jacobsen û Fuad Safar ve hate kirin, û birhanên yekem ên nasnameya wê wekî Lagash hatin dîtin. Dewleta sereke ya li herêma el-Hiba û Tello berê wekî ŠIR.BUR.LA (Shirpurla) hatibû nas kirin (çav: Amiaud, Arthur. "The Inscriptions of Telloh." Records of the Past, 2nd Ed. Vol. I. Ed. by A. H. Sayce, 1888. Accessed 19 Dec 2010. M. Amiaud notes that a Mr. Pinches (in his Guide to the Kouyunjik Gallery) contended ŠIR.BUR.LAki could be a logographic representation of "Lagash," but inconclusively).

Tell El-Hîba di navbera salên 1968 û 1976an de ji aliyê tîmek ji Muzexaneyê Hunerê ya Metropolitan û Enstîtuya Hunerên Bedew a Zanîngeha New Yorkê ve di pênc sezonên kolandinê de careke din hate keşfîkirin. Tîm ji aliyê Vaughn E. Crawford ve hate birêvebirin, û Donald P. Hansen û Robert D. Biggs jî di nav de bûn. Dûwanzdeh tebeqeyên arkeolojîk hatin dîtin ku 9 yên jêrîn ên Serdema Xanedaniya Zû û ya herî nizm jî di bin asta avê de bûn. Bala sereke li ser kolandina perestgeha Ibgal a Inanna û perestgeha Bagara ya Ningirsu, û her weha herêmeke îdarî ya têkildar bû. Tîm 12 sal şûnda, di sala 1990an de, ji bo sezona şeşemîn û dawî ya kolandinê ji aliyê D. P. Hansen ve vegehiya. Xebat bi giranî deverên li kêleka perestgeheke Ibgal a yazdana Inanna ya ku hîn nehatiye kolandin li qiraxa başûr-rojavayê bajêr bû. Perestgeha Bagara ya Ningirsu jî li ser hate xebitandin. Her du jî ji aliyê key Eannatum ê Serdema Xanedaniya Zû III ve hatine çêkirin. Tê zanîn ku perestgehên yazdanê Gatumdag, Nanshe, û Bau hebûne lê hîn nehatine dîtin. Kanalek perestgeha E-ninnu ya Ningirsu li Girsu, perestgeha E-

sirara ya Nanshe li Nigin, û perestgeha Bagara li Lagaşê bi hev ve girêdide, her sê bajar beşek ji dewletek mezin in. Di sala 1984an de lêkolînek rûberî dît ku piraniya vedîtinan ji serdema Xanedaniya Zû ya III ne. Qatên Uruk, Jemdet Nasr, Isin-Larsa, Babîliya Kevin û Kassît li deverên îzolekirî hatin dîtin (çav: E. Carter, "A surface survey of Lagash, al-Hiba", 1984, Sumer, vol. 46/1-2, pp. 60–63, 1990).

Di Adar û avrêla 2019an de, xebata zewiyê wekî Projeya Arkeolojîk a Lagaşê ji nû ve dest pê kir di bin rêveberiya Dr. Holly Pittman a Muzexaneyê Penn a Zanîngeha Pennsylvania de bi hevkarîya Zanîngeha Cambridge û Sara Pizzimenti ya Zanîngeha Pîzayê. Werzê duyem ji Cotmehê heta Mijdara 2021an dom kir. Werzê sêyem ji 6ê Adarê heta 10ê avrêla 2022an dom kir. Xebat bi giranî cihên Herêma G û Herêma H ya Serdema Xanedaniya Destpêkê digel Lêkolîna Jeofîzîkî û Jeoarkeolojiyê dihevwîne. Baldarî li ser herêmeke pîşesaziyê û kolan, xanî û firneyên pê re girêdayî bû. Nexşeya hewayî ya Lagaşê, hem bi karanîna nexşeya dronên UAV û hem jî wêneyên satelîtê hate çekirin. Di payîza 2022an de werzê 4ç mîn ê kolandinê ji nû ve dest pê kir. Di nav dîtinan de xwaringehêk giştî bi firin, pergaleke sarincê, kursiyan û hejmareke mezin ji tas û qedehan hebû (çav: Hammer, Emily, Elizabeth Stone, and Augusta McMahon. "The Structure and Hydrology of the Early Dynastic City of Lagash (Tell al-Hiba) from Satellite and Aerial Images". Iraq, vol. 84, pp. 1-25, 2022).

Her çend bi gelemperî wekî Devera A an jî Ibgalê Înanna tê zanîn jî, ev kompleksa perestgehê di serdema Ur de bi rastî navê Eanna lê hatiye kirin, lê perestgeha Înanna di hundirê Eanna de wekî Ibgal tê zanîn (çav: Darren Ashby, "Late Third Millennium Bce Religious Architecture At Tell Al-Hiba, Ancient Lagash", Publicly Accessible Penn Dissertations, 2017).

Asta I ya Devera A ji Xanedaniya Destpêkê (ED I) heta Ur III hatiye dagirkirin. Ew hem ji bo çalakîyên rojane yên perestînê û hem jî ji bo pîrozbahiyên cejnê, bi taybetî ji bo şahbanûya Lagaşê di dema festîvalên xwarina ceh û maltê yên Nanşe de, dihat bikar hanîn (çav: Beld, S. G., "The queen of Lagash: ritual economy in a Sumerian State", Ph.D Dissertation, Near East Studies, University of Michigan, Ann Arbor, 2002).

Asta I ji dîwarekî oval li dawîya bakur-rojhilat pêk tê, ku hewşek berfireh dorpêç dike. Parçe, bi hev re bi perestgehêk din a Sumerî li Khafajah re têne berhev kirin, nîşan didin ku divê dîwar di destpêkê de bi

qasî 130 m dirêj be (çav: Hansen, Donald P. (1970). "Al-Hiba, 1968-1969, a Preliminary Report". *Artibus Asiae*. 32 (4): 243–258).

Ji bo avahiya perestgehê, ew bi derenceyan bi hewşê ve girêdayî ye. Bîst û pênc ode di hundurê avahiyê de hatine kolandin, ku yên rojavayî dê bi korîdoran ber bi derveyî perestgehê ve vebin û deriyek sêlî çêbikin. Hem avahiya perestgehê û hem jî dîwarê oval bi kerpîçên heriyê yên "plano-konveks" hatine çêkirin, ku heta dawîya serdema Xanedaniya Zû ya III materyalek pir gelemperî bû. Wekî din, bingeş di bin avahiya perestgehê de têne dîtin. Ew ji deverên çargoşeyî yên bi mezinahîyên cûrbecûr pêk tên, hin ji wan wekî kerpîçên heriyê yên zexm û hin jî wekî kavilên Qatên şikestî yên heriya alûvyayî û tebeqeyên qûmê, dûv re dîsa bi kerpîçên heriyê hatine girtin (çav: Hansen, Donald P. (1970). "Al-Hiba, 1968-1969, a Preliminary Report". *Artibus Asiae*. 32 (4): 243–258).

Du qatên din li bin Asta I hene. Hemû ji hêla plansazî û materyalên avakirinê ve dişibin hev. Di dema pêvajoya avakirina li ser hev de, karkerên wê demê tercîh dikirin ku hin beşan hilweşînin û hinên din bihêlin, ku ev yek dibe sedema gelek spekulasyonên vekirî li ser sedemên li pişt.

Komek arkolog bawer dike ku Avahiya 3HB "perestgeheke metbexê" bû ku armanc ew bû ku hin daxwazên yazdanê bicîh bîne. Wekî din, hatiye diyar kirin ku avahî perestgeheke li kompleksa Bagara bû ji ber ku di warê plansazî, taybetmendî û naverokê de ji metbexan bêşik dişibiya perestgehên din (çav: Darren Ashby, "Late Third Millennium Bce Religious Architecture At Tell Al-Hiba, Ancient Lagash", *Publicly Accessible Penn Dissertations*, 2017).

Hatiye diyarkirin ku Avahiya 4HB kargeheke bîrayê ye ji ber ku firin û tenûrên hîlanînê û tabletek ku behsa "kargeha bîrayê" û "çêkerê bîrayê" dike hatine dîtin. Pêşniyarek alternatîf ew e ku avahiya 4HB metbexek e ji ber ku gelek dişibin metbexên perestgehên li Ur û Nîppur (çav: Darren Ashby, "Late Third Millennium Bce Religious Architecture At Tell Al-Hiba, Ancient Lagash", *Publicly Accessible Penn Dissertations*, 2017).

Weki din wê Herêma C di dewama wê de wê karibê bahsa wê were kirin. Ev herêm ji 360 metre li başûrê rojhilatê Herêma B ye. Herêmeke îdarî ya mezin a Xanedaniya Destpêkê bi du astên avahiyê (1A û 1B) vedihewîne. Di asta 1B de mohr û tabletên Eanatum, Enanatum I, û Enmetena hatin dîtin (çav: Bahrani, Zainab, "The administrative building

at Tell Al Hiba, Lagash", (Volumes I and II), Ph.D Dissertation, New York University, 1989).

Herêma G li nîvê Herêma B li Bakur û Herêma A li Başûr e. Herêma G ku cara yekem ji hêla Dr. Donald P. Hansen ve di sezona 3H de hatiye kolandin, ji komplekse avahiyê û dîwarekî xwar pêk tê ku bi qasî 30-40 m ji hev dûr in (çav: Darren Ashby, "Late Third Millennium Bce Religious Architecture At Tell Al-Hiba, Ancient Lagash", Publicly Accessible Penn Dissertations, 2017).

5 astên avahiyê li herêmê têne dîtin. Agahiyên kêrbar Astên I û IIA de hene ji ber ku ew bêtir depoyên erdê yên mohrkirî bi awayekî xirab hatine parastin. Di Astên IIB, III û IV de, guhertin di kompleksa avahiyê de bi ji nû ve çêkirinê têne dîtin. Di Astê III de, kursiyên li nêzikî hewşên rojhilat û bakur hatine çêkirin. Morkirinên ku bi şêwaza "şêwaza dawa çiyê(piedmont)" hatine çêkirin û di odeyan de têne dîtin, dişibin Strata Teşeya Morkirinê ya Ur û mohrên ji Perestgeha Inanna li Nippur, ku xwezaya îdarî ya avahiyan nîşan dide. Ji bilî tiştên saziyê, di odeyan de şewatxane, tenekeyên qumaşê û seramîk jî hatin dîtin (çav: Donald P. Hansen, "Royal building activity at Sumerian Lagash in the Early Dynastic Period", Biblical Archaeologist, vol. 55, pp. 206–11, 1992).

Dîwarekî bi firehiya 2 metreyan ku ji başûr ber bi bakur ve dirêj dibe, li rojhilatê Herêma G tê dîtin. Taybetmendiyên dîwarê qurmiçî û odeyên ku li nêzî wî hatine dîtin, ji perestgehên din ên oval ên ku di Serdema Xanedaniya Pêşîn de li dewletên din ên sereke hatine çêkirin cuda ne. Kanalên vertîkal ên destwerdanê li binê bingeha "plano-konveks" têne dîtin. Arkeologan di sezona 4H de kûrtir kolandin heta asta avê û depoyên berfireh ên Xanedaniya Pêşîn I dîtin (çav: Donald P. Hansen, "Royal building activity at Sumerian Lagash in the Early Dynastic Period", Biblical Archaeologist, vol. 55, pp. 206–11, 1992).

Di roja me de wê gelek aliyên çerçoveya dewleta lagashê wê werina kifşkirin. BI teybetî ji listeya keyên sumerî û hwd jî wê hinek agahî wê di derbarê wê de wê werina bidest xistin. Di wê temenê de wê bi wan re wê were diyarkirin ku ew xwediyê çerçoveyek çawa a ku ew bi wê heya bê. Lê wê dikare wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê demên xanadana lagashê a pêşî wê di wê temenê de wê were diyarkirin.

Minaq en-hegal, anku Enhengal ku wek en-ḥe-ḡal dihê diyarkirin; li dora 2570 b.z. bê. Muhtemelen hukumdarekî kevnar ê bajar-dewleta Lagaşê ya Sûmerî bû. Tenê nivîsek ku behsa wî dike tê zanîn, "Tableta En-hegal", ku danûstandinek bazirganî vedibêje. Ger bi rastî keyekî

Lagaşê bûya, tê texmînkirin ku ew ê li dora sala 2570 berî zayînê hukumdarî bikira (çav: Silver, Morris (1995). *Economic Structures of Antiquity*. Greenwood Publishing Group. p. 182).

Tableta bi navê wî danûstandineke karsaziyê vedibêje ku tê de dibe ku key En-hegal erd kirîbe. Wisa xuya dike ku wî nêzîkî 1,000 hektar erd kirî ye. Wergereke demkî ya tabletê ji aliyê George Barton ve hatiye weşandin (çav: Barton, George A. (1915). *Sumerian Business and Administrative Documents*. Philadelphia University. p. 9).

Ur-Nanshe ku wê li dora. 2520 bê wek biji, herwiha Ur-Nina, keyê yekem ê Xanedana Yekem a Lagaşê di Serdema Xanedaniya Destpêkê ya III, Sumerî de bû. Bi nivîsan tê zanîn ku ew li eyaleta Lagaşê gelek projeyên avakirinê, di nav de kanal û perestgeh, ferman daye, û Lagaşê ji dewleta reqîb a wê Umma parastîye. Ew muhtemelen ne ji rêza keyî bû, ji ber ku kurê Gunidu bû ku bêî sernavek keyî ya pêvekîrî hatiye tomar kirin. Ew bavê Akurgal bû, ku li şûna wî hat ser kar, û bapîrê Eannatum bû. Eannatum bi têkbirina Umma keyenîiya Lagaşê berfireh kir, wekî ku di Stela Qermîçan de tê xuyang kirin û avakirin û nûjenkirina avahiyên resen ên Ur-Nanshe berdewam kir.

Ew piştî Lugalshaengur (lugal-ša-engur) hilkişîya ser text, ku ensî, an kahînê mezin ê Lagaşê bû, û tenê ji nivîsara sergoyê ya Mesilim tê zanîn.

Li gorî Relyefê Qulkişî yê key Ur-Nanshe, perestgehên ku ji Ur-Nanshe re hatine veqetandin ev in: perestgeha Ningirsu li Girsu, perestgeha Nanshe li Nina, û Apsubanda. Ji ber nivîsên rûmetê yên Eanatumê yên ku piştî nûjenkirina perestgehê mane, tê zanîn ku wî di destpêkê de Ibgalê Inanna ava kiriye. Îbgala Inanna li el-Hîba ya roja îroyîn (bajarê kevnar ê Lagaşê) ye. Dîwarekî oval perestgeha sereke ya ji kerpiçên heriyê dorpêç dike û li qiraxa başûr-rojavayê bajêr e. Ev cihgirtin di nav bajêr de cuda ye ji ber ku perestgeh bi gelemperî li Sumera kevnar li navendê bûn.

Enannatum I wê li dora. 2425 wek key biji), kurê Akurgal, li şûna birayê xwe Eannatum wek Ensi (hikûmdar, key) ê Lagaşê erka xwe bi cih hanî. Di dema serweriya wî de, Umma careke din di bin ensî Ur-Lumma de serxwebûn birhan kir, ku bi serneketin êrîşî Lagaşê kir. Piştî çend şeran, Enannatum I di dawiyê de Ur-Lumma têk bir. Li şûna Ur-Lumma key-kahîn II, ku ew jî êrîşî Lagaşê kir, guherî.

Enannatum kurek bi navê Meannesî hebû, ku bi veqetandina peykerek ji bo jiyana bav û diya xwe tê nasîn. Du kurên wî yên din hene, Lummatûr û Entemena, yê paşîn li şûna wî li ser text hişt. Navê jina wî Ashumen bû

(çav: "Enanatum I". Cuneiform Digital Library Initiative. Oxford University).

Entemena, ku jê re Enmetena jî tê gotin li dora 2400 b.z jiya, kurê Enannatum I bû ku Lagash li Sumerê ji nû ve wekî hêzek ava kir. Wî di pevçûnek axê de bi rêya hevpeymaniyek bi Lugal-kinishe-dudu yê Urukê, cîgirê Enshakushanna, ku di navnîşa key de ye, têk bir. Yazdana parêzvan Shul-utula yazdana wî ya kesane bû. Serweriya wî herî kêr 19 salan dom kir (çav: Sherk, Robert K. (1990). THE EPONYMOUS OFFICIALS OF GREEK CITIES: I (PDF). p. 249).

Entemena ya Lagaşê bajarên başûrê Mezopotamyayê, ji Badtibira heta Urukê, kontrol dikir: "Di wê demê de, Entemena E-mûş, perestgeha xwe ya hezkirî, li Badtibira, ji bo yazdanê Lugalemush ava kir û ji nû ve ava kir, (û) wî welatîyên Uruk, Larsa, û Badtibira azad kirin" dihênê ser ziman.

Entemena bi keyê Umma ê duyem re ket nav pevçûnek axê, wekî ku di "nivîsa şer" a li ser konê wî yê li Muzexaneyê Louvre de tê behs kirin:

"Wî (Îl, Waliyê Umma) av ji kanala sînora Ningirsu û kanala sînora Nanshe (...) veguhest. Dema ku ji ber wan kanalan, Enmetena, waliyê Lagaşê, qasid şandin Îl, Îl waliyê Umma, ku zeviyan didize (û) xerab diaxe, ragihand: 'Kanala sînora Ningirsu (û) kanala sînora Nanshe ya min e! Ez ê bendava sînora jî Antasura ber bi Edimgalabzu ve biguhezînim!' Lê Enlîl (û) Ninhursang ew nedan wî." (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). History & Philology (PDF). Walther Sallaberger & Ingo Schrakamp (eds), Brepols. pp. 77–78).

Îl wek keyê umma wê hêla Entemena ve têk bê birin, ku ji Lugal-kinishe-dudu yê Uruk, cîgirê Enshakushanna, ku di lîsteya key de ye, alîkarî bixwezê di wê demê de (çav: Jordan, Michael (1993). Encyclopedia of gods: over 2,500 deities of the world. Internet Archive. New York: Facts on File. p. 245).

Wê dema ku wê bahsa Enmetena wê were kirin de wê karibê wê bibêjê ku wê hinek nivîsarên ku wê bahsa wê bikin wê bibin. Di wan de wê were gotin ku ew wê çawa wê weke aliyekê wê yê din ê weke keyekê û bi teybetî li hemberê umma wek pêşbazê lagashê wê ji wê bahs wê were kirin. Di gelek nivîsaran de wê bahsa şerê nava umma û lagashê wê were kirin.

Di wê temenê de wê hinek peykerên Enmetena wê di rengekê de wê bahsa wî û navê enlîl wê weke yazdanê ji jê hêz dikê wê bahs wê were kirin. Di wê nûqtîyê de wê ew wê weke demek ku wê piştî rûxîna akadê

ku wê hin bi hin wê jinûve wê gûtîyî wê serwer bibin û wê di wê demê de wê navên din ên weke liullubî, kassit û hwd wê bi wê re wê navê wan wê derkeve li pêş bê.

Entemenéna yek ji peykerên herî kevin ên keyekî ji Mezopotamyayê heye. Ji 'diorît' hatiye çêkirin û 76 santîmetre bilind e. Her çend Entemena hukumdarê bajar-dewleta Lagaşê be jî, ew cilên tîpîk ên bawermendekî li xwe dike: kincek polu ya 'kaunakes' bi tasselan li pişt. Ew destên xwe li ser singa xwe digire, di pozîsyoneke tîpîk a amadebûna bêdawî li ber yazdanekî dide nişandin (çav: Polk, Milbry; Schuster, Angela M. H. (2005). The looting of the Iraq Museum, Baghdad: the lost legacy of ancient Mesopotamia. Harry N. Abrams. p. 91).

Peykerê Entemena şêwazek nîşan dide ku tenê çend mînaqên din ji Mezopotamyayê têne zanîn, wek peykerê Ikun-Şamash ji Mari, peykerê Enzi ji Der, an peykerê Lugal-dalu bi serê xwe hîn saxlem hat dîtin.

Peykerê Entemenayê li kêlek (milê rastê) û pişt a xwe nivîsareke bizmarî ya pir dirêj heye. Nav û sernavên Entemena û hevoka "Enlil (yazdanê herî bilind ê Sumerî) ji Entemena hez dike" dihevwîne (çav: Polk, Milbry; Schuster, Angela M. H. (2005). The looting of the Iraq Museum, Baghdad: the lost legacy of ancient Mesopotamia. Harry N. Abrams. p. 91).

Ev peyker li Muzexaneyê Neteweyî ya Iraqê bû. Di Gulana 2003an de, di dema dagirkirina Iraqê ya sala 2003an de peyker hatibû dizîn. Ew li New Yorkê hate dîtin û di sala 2010an de hate radestkirin (çav: Polk, Milbry; Schuster, Angela M. H. (2005). The looting of the Iraq Museum, Baghdad: the lost legacy of ancient Mesopotamia. Harry N. Abrams. p. 91).

Sêpêyek (kedûnek) ji zîv ku ji hêla Entemena ve ji bo yazdanê xwe hatiye veqetandin, niha li Louvreyê ye. Frîzek şêran ku kevroşk û hirçan dixwin, ku bi jêhatîbûnek hunerî ya mezin hatiye neqîşandin, li dora stûyê dirêj dibe, di heman demê de nîşana baz a Lagaş beşa gilover dixemilîne. Ev vazo birhanek ji pileya bilind a jêhatîbûnê ye ku hunera zêrînger berê gihîştîye wê astê. 'Vazoyek ji kalsît', ku ew jî ji hêla Entemena ve hatiye veqetandin, li Nîppurê hatiye dîtin. Nivîsa li ser stûyê vazoya zîvîn weha dibêje:

"Ji bo Ningirsu, şervanê herî pêşeng ê Enlil. Entemena, ensî ya Lagash, ku Nanshe di dilê xwe de hilbijartibû, ensî ya mezin a Ningirsu, kurê Enannatum, ensî ya Lagash, ji bo Ningirsu, keyê ku jê hez dikir, vazoyek ji zîv û kevîrê saf (?) çêkir, ku Ningirsu jê vedixwe, û ji bo jiyana xwe

hanî ba Ningirsu ya Eninnu. Wê demê, Dudu sanga Ningirsu bû." (çav: Kramer, Samuel Noah (1971). *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. University of Chicago Press. p. 316).

Çend tabletên sondxwarinê yên bi navê Entemena têne zanîn. Ew bi gelemperî nav, sernav û zayîna Entemena, û serkeftina wî di avakirina perestgeh an wêneyên olî de tomar dikan. Tablet pir caran bi "mîxek bingehîn" ve girêdayî ne, ku bi Sumerî jê re temen ("bingeh") tê gotin, ku di bin bingeha perestgehan de, digel tabletên nexşandî û pêşkêşên wekî zêr an peykerên piçûk ên xwedayên parêzvan, di erdê de dihat danîn. Daxuyaniyek li ser yek ji kevirên bingehîn ên Enmetena dibêje ku wî "azadî li Lagaşê saz kir. Wî zarok vegerand dayika wî û dayik jî zaroka wê; wî faîz betal kir." Ev yekem behskirina zanîn a peyva ama-gi ye, ku li vir wekî azadî tê wergerandin (çav: Hudson, Michael (1993). *The lost tradition of biblical debt cancellations* (PDF). New York: Henry George School of Social Science. p. 15. Retrieved 16 July 2023).

Berhemeke din a bi navê Entemenayê ve girêdayî plakaya sondxwarinê ye ku navê Dudu, kahînê Lagaşê ji bo Ningirsu di dema Entemenayê de li ser taxta a. Dudu ji rêza dawîn a nivîsa li ser vazoya zîvîn a Entemenayê wekî kahînê Lagaşê di bin Entemenayê de tê zanîn. Plaque ji bitûmê hatiye çêkirin, taybetmendiyeke pir cihêreng e, ji ber ku piraniya plakayê weha ji kevirê kilsînê an jî gîpsê (kevirê kilsê) hatine çêkirin. Plaque dûmenên cûrbecûr nîşan dide: zîlamekî rawestayî di kaunakeyekê de ku çeqek di destê wî de ye, gayekî bêhnê xwe vedide, û sembola Lagaşê: baz (Anzû) du şêran digire, her çend şêr bi awayekî neasayî baskên baz gezdikan dide nîşandin. Dihê texmîn kirin ku şeweyekî pêlê yê simbolîk li binê plakayê sembola herikîna avê ye (çav: "Perforated plaque of Dudu". Louvre Museum).

Ev nivîs li ser hatiye nivîsandin: "Ji bo Ningirsu yê Eninnu, Dudu, kahînê Ningirsu ... [ev materyal] hanî û wekî rawestgehek sergir û an girtina gûrê çêkir." Fonksiyona rastîn a plakayê nayê zanîn: ew wekî girtina gûrê, plakek ku li dîwarê perestgehekê were mixkirin, an jî panelek derî hatiye şîrovekirin (çav: "Perforated plaque of Dudu". Louvre Museum).

Enannatum II ku wek 'EN.AN.NA-tum' dihê diyarkirin ku li dora 2400 b.z. jiya wê piştî Enannatumê pêşî wê were. Weke kurê wî dihê diyarkirin. Tenê çend nivîsên Enannatum II têne zanîn, ku keyeniya kurt diyar dike. Yek ji van nivîsan, ku çar mînaqên wê yên ku hema hema wek hev têne zanîn, li ser derîyek ji depoya mezin a Ningirsu li Lagash,

ku wî sererast kir, xuya dike (çav: Jones, C. H. W. (2012). *Ancient Babylonia*. Cambridge University Press. p. 34).

Ji bo Ningirsu, şervanê herî pêşîn ê Enlîl. Enannatum, ensiya Lagaş, ku Nanşê di dilê xwe de hilbijartibû, Ensiya mezin a Ningirsu, kurê Entemena, ensi Lagash, ji bo Ningirsu fêkiya xwe ya birê restore kir. Yazdanê Enannatum, zilamê ku kargeha bîrayê restore kiriye, Shulutula ye. Nivîsara li ser deriyê Enannatum II. wê bahsa wî bikê ku kurekî wî hebû bi navê Lummadur (di zimanê roja me de bi wateya ya ji dûr û an 'luma ya dûr' dihê xwandin), nûnerê dawî yê malbata Ur-Nanshe, ku xuya ye qet sernavek fermî negirtiye. Wisa dixuye ku hêza Lagash di vê demê de kêmbûye, û deverên din ên wekî Umma ("Gishban") û Kish serdest bûne (çav: Radau, Hugo (2005). *Early Babylonian History: Down to the End of the Fourth Dynasty of Ur*. Wipf and Stock Publishers. p. 120).

Enannatum II endamê dawî yê malbata Ur-Nanshe bû. Kahinekî bi navê Enentarzi li şûna wî hat hilbijartin dihê diyarkirin.

Wek din tişteke din jî wê bi wê re wê kifşdikê ku wê weke bi serdema isin-larsa û an serweriya isin-larsa re wê di heman awayê de wê lagash jî bi serweriya wê ya li girsu, kiş û umma serdest bûya. Di wê temenê de wê sînore xwe berfirehkirîya. Lê ev sînore wê weke sînorekê ramyarî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Li gorî mirov ji morfolojiya çavkaniyan wê fahmdikin wê weke ku wê têkiliyek bi levkirinê û an weke hati peymankirin wê bi awayekê wê bi wan re wê weke ku wê were dîtin û diyarkirin.

Di wê temenê de wê, dewleta lagasê wê di wê temenê de wê bi reformên ku ew di nava xwe de dikê re wê bi wê re wê pêşkeve û wê mazin bibê. Bi teybetê wê xosletên wê yê di dema Enannatum II wê were dîtin wê di wê temen de bê ku ew wê weke keyeniyek bi wê rengê a bi ramyarî a xort ku wî girtî wê ji wê bigirê û wê bide domandin. Wê di wê temenê de wê ji wê yekê wê were fahmkirin ku wê di dema Enannatum I de jî wê ew serwerî wê xort wê bibê. Wusa dihê fahmkirin ku wê Enannatum I wê di dema xwe de wê sazûmana dewletî a lagasê û reformên nava wê xort bikê û wê di wê temenê de wê bi awayekê wê dîroka wê de wê ji xwe bide bahskirin. Di wê temenê de wê ji aliyê sazûmana ramyarî, serwerî û hwd ve wê, dema wî zêdetirî wê bi nişanakên xort wê weke ku wê xwe bide diyarkirin.

Piştî Enannatum II wê were dîtin ku wê li şûnê wê Enantarzi ku wê li dora 2384'an de wê beriya zayinê de wê were dîrokkirin ku ew di

rengêkê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ew wê weke di destpêkê de wê weke ensi û an kahinekê lagasê wê were dîyarkirin. Weke kahninê serek ê ningirsu wê di rengêkê de wê xwe di rengêkê de wê bide diyarkirin. Wê bi wê yekê wê di nava nivisaran de wê ji jê were bahskirin.

Ur-Nanshe II, ku tenê demek kurt hukumdarî kir û nûnerê dawî yê xanedana Ur-Nanshe bû. Ew şûna Enannatum girt. Di vê demê de, xuya ye ku hêza Lagaşê kêr bûye û xuya ye ku herêmên din ên wekî Umma ("Gishban") û Kish serdest bûne (çav: Radau, Hugo (2005). *Early Babylonian History: Down to the End of the Fourth Dynasty of Ur*. Wipf and Stock Publishers. p. 120).

Enentarzi bi ihtimaleke mezin herî kêr 4 salan hukumdarî kir. Nivîsek dibêje ku di dema serweriya Enentarzi de, 600 Elamî hatin Lagaşê talan bikin, lê hatin paşvekişandin. Li şûna wî yan kahinek bi navê Enlitarzi yan jî kurê wî Lugalanda hat tayînkirin (çav: Jones, C. H. W. (2012). *Ancient Babylonia*. Cambridge University Press. p. 34).

Lugalanda, her weha Lugal-anda li dora 2375 berî zayînê mir wê li şûna enantarzi wek keye sûmerî yê Lagaşê bû. Ew kurê Enentarzi, kahînê mezin ê Lagaşê bû, ku wî ew wek key tayîn kir. Di wêjeya kevnar de, ew bi gendeliya xwe navdar e.

Navê wî carna weke "enlitarzi" jî wê di rengêkê de wê were diyarkirin û bi awayekê mihtemel wê navê 'elitarzi wê weke di rengêkê unwanî de wê karibê xwe bide diyarkirin. Navê '...tarzi' wê weke navê xanadanî bê û bi mihtemel 'enli...' jî wê weke ji navê enlil ê yazdani wê weke hatibê derhanin û bi hev re hatibê kirin û an weke di dîmenekê de bi mihtemel weke 'xanadana enlil' û an xanadana enlil-tarzi' û hwd re wê di rengêkê de wê weke têgînekê wê bi xwe re wê weke ku wê bide me.

Di Serdema Serdemê de wê weke ev rengê pêşketinê wê were dîtin. Wê piştî kêmbûna bandûra akadiyan û serweriya gûtiyan û keyeniyên wan cardin bûna wê weke ku wê navê enlil wê weke bale mirov dikişênê wê were dîtin ku ew wê derkeve li pêş. Wekî din kahînên mezin ên Lagaşê pir bi bandûr bûn û an text dagir dikirin an jî biryar didan ka kî divê bike. Kahînên mezin,, di dema serdemê Lugalanda de pir bi bandûr man. Lugalanda weke keyê lagashê ê demê wê di wê rege de wê bi bandûra xwe ya mazin a li ser kahinan wê were dîtin. Ev yek weke nişanaka wê ya ku wê ew xwediyê mejuyek xort a bi jiyane kahintiyê ku wî derbaskkiriya jî wê karibê wê ji aliyekê ve wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê, dema Lugalanda wê wê bide diyarkirin ku wê navê wî di zimanê roja me û yê sumeri de wê weke bi wateya "welatê key" de wê karibê were xwandin jî wê bi dîmenekê zêde mazin ê ramyari û serweriya wê ya ku wê bi temenekê kultî û an t êkiliyek kultê-ramyariyê a xort û tipikî wê bide diyarkirin.

Lugalanda bi Baranamtarra re zewicî bû, keça xwediyê erdê mezin ku bi şahbanûya Adab re t êkiliyên bazirganî hebûn. Di wê nûqteyê de wê çendî ku wê zêde nediyar jî bê lê wê t êkiliyek li ser banûya lugalanda re wê bi Adabê re wê di wê temenê de wê were danin. Dibê ku ew bi mihtemel keça keyê adabê bê û an jî ew bi t êkiliyek malbatî-xanadanî di wê temenê de ew bibê.

Hemî belgeyên ku behsa serdemê Lugalanda dikin, wî wekî keyekî dewlemend û gendeliyê diyar dikin. Ew dibêjin ku serdemê wî demek gendelî û neheqiyek mezin li dijî qelsan (xalkê ji rêzê) bû. Nivîsar dibêjin kukey bi qasî 650 Morgen (dora 6.5 km²) erd desteser kiriye.

Berhemeke ku hûrgiliyên serdema serweriya wî dide wiha dibêje: morkirina Lugal-anda û jina wî—Şikandina kevneşopiyên ku ji hêla Urukagina ve hatine destpêkirin—Sedemên zêdebûna fermî û zordariyê—Îmtiyazên xwedayê (xwedî û an yazdan) bajêr ên ku ji hêla kahînan û qesra wî ve hatine desteserkirin—Bacberhevkar û mufetîş "heta deryayê"—Desteserkirina erdên pîroz û milkê perestgehê, û gendeliya kahiniyê destnişandikin. (Çav: King, Leonard William (1910). A History of Sumer and Akkad).

Nivîsar îdia dike ku Lugalanda bi neheqî wek rayedar tayîn kirine, bi berfirehî bacên zêde li ser sivilan dane û milkên xwe ji bo berjewendiya xwe ya kesane bi xeletî bikar hanîne. Di wê temenê de wê gotinên weke ku wê çawa wê nexweşî ji kiryarên wî di nava xalkê de wê rûbidin wê ji wê were bahskirin.

Li dora sala 2378 b.z, Lugalanda ji hêla Urukagina ve hate hilweşandin. Di dema serweriya wî de, wî hewl da ku gendeliya di hikûmetê de ji holê rake. Serweriya Lugalanda 6 sal û 1 meh dom kir.

Li vir wê hurguliyek wê bale me bikişênê. Di deverekê nivisarî de wê bahsa wê were kirin ku wê lugalanda wê kevneşopiyên urukagina wê şikandin' di wê nûqteyê de wê, li deverek din wê bahsa wê were kirin û wê gotin wê bê gotin ku wê, urukagina wê desthilatiya wî hilweşênê. Di derbarê 'reformên urukagina' de wê gelek dîrokzan û çavkani wê bahsê bikin ku ew wê were ser taxt û wê, jinûve wê rêgezên ku ew weke destûrî li gorî wan bi mafdarî û azadî were jiyankirin wê werênê. Di wê temenê

de wê weke demek weke kawageri wê bahsa wê were kirin. Di wê çerçoveyê de wê bahsa tekoşînek demdirêj a ku wê urukagina wê bikê wê bahsa wê were kirin.

Lê li vir wê intibaya ku ew di serê mirov de dibê ew bê ku ev gelo urukagineyek duyema li şûn yê pêşî bahs ji jê dihê kirin dihê bê û an wê ew wê bixwe bê(?). Li vir wê ne zelaliyek wê di fahmkirinê de wê xwe li ser rewşa navê urukagina de wê bide diyarkirin. Ber ku wê di hinek çavkaniyana de wê ew wê weke li du deman û li du awayan wê di wê temenê de ew bahsa wî were kirin. Di wê temenê de wê, direngekê de wê, ihtimalek din ji wê di reengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê. Ev ihtimal çendî derfeta rastbûna weke kêr ji bê ji ber ku wê birhan wê li ser wê nebin, dikarê wê bi wê rengê wê werênê ser ziman ku ew urukagina weke key bê û lugalanda wê weke keyê ardê xwe û di bin wî de wê xwediyê hêzekê bê. Wê demê urukagina wê pêwîst bê ku ew hê hebê û ew li ser serê lagashê weke hêzek ramyari a diyarker û an weke kultekê ew ku ew bi diyarî hebê. Ber ku ew bahsa diyarkirinên wî yîn kevneşopîya wî weke di wê temenê de wê were kirin. Ew rêgezên wî, dema wê demê a lagashê û dora wê daya diyarkirin.

Di mijare urukagina de wê weke ku wê pêwîst bê ku ew hinekê bi teybetî were ser sekin in.

Uru-ka-gina, ku ew wek Uru-inim-gina, an Iri-ka-gina ku ew li dora 2370 dihê diyarkirin ku ew mir wê wek keyê bajar-dewletên Lagaş û Girsu li Mezopotamyayê bû, û hukumdarê dawîn ê Xanedaniya 1emîn a Lagaşê bû. Wî piştî hilweşîna pêşiyê xwe yê gendeliyê, Lugalanda, sernavê key girt, îdia kir ku ji hêla yazdanî ve hatiye tayînkirin.

Ew bi reformên xwe yên ji bo têkoşîna li dijî gendeliyê tê nasîn, ku carinan wekî mînaqa yekem a kodek qanûnî di dîroka tomarkirî de têne destnîşan kirin. Her çend nivîsa rastîn nehatiye keşif kirin jî, piraniya naveroka wê dikare ji referansên din ên ku hatine dîtin were texmîn kirin. Di wê de, wî jinebiyan û sêwîyan ji bacan azad kir; bajar neçar kir ku lêçûnên cenazeyê bide (di nav de xwarin û vexwarinên ayînî ji bo rêwîtiya miriyan ber bi cîhana jêrîn ve); û ferman da ku divê dewlemend dema kirîna ji feqîran zîv bikar binin, û heke feqîr nexwaze bifroşe, zîlamê bi hêz (zîlamê dewlemend an kahin) nikare wî neçar bike ku wiya bike (çav: The Reforms of Urukagina". History-world.org. Archived from the original on 2018-11-17. Retrieved 2019-12-03).

Wî di heman demê de beşdarî çend pevçûnan jî bû, pevçûnek sînorî ya windakirî bi Uruk re. Di sala heftemîn a serweriya xwe de, Uruk ket bin

serokatiya Lugal-zage-si, énsi yê Umma, ku di dawiyê de piraniya axa Lagaşê tevlî kir û yekem keyeniya bi xort a pêbawer ava kir ku hemî Sumerê digire nav xwe. Wêrankirina Lagaşê di şînekê de hate vegotin (dibe ku mînaqa herî kevn a tomarbûyî ya tiştê ku dê bibe cureyek edebî ya Sumerî ya berhemdar), ku teqez kir ku "zîlamên Umma ... li dijî Ningirsu guneh kirin. ... Li Urukagina, keyê Girsu, sûc tune bû, lê di derbarê Lugal-Zage-Si, parêzgarê Umma, bila yazdana wî Nisaba wî bike ku gunehê xwe li ser stûyê xwe hilgire". Lugal-Zage-Si bi xwe di demek kurt de têk çû û keyeniya wî ji hêla Sargonê Akad ve wêrankirin û tevlî serwerîya bin akadê hate kirin (çav: "Site officiel du musée du Louvre". cartelfr.louvre.fr.).

Urukagina wê keyekê gûtiyî bê û wê di wê demê de wê, piştî wî, akadê û an sargonê mazin ku ew dihê ser taxt wê, encamên pêşketina ji kevneşopîya wî bi ramyari wê weke ku wê ji holê rabikê. Lê ew wê di nava kulta girsu, lagashê û hin deverên din de wê weke ku wê were dîtin û fahmkirin wê bîji û wê xwe bide domandin.

Zagon û ankû Qanûna Urukagina bi berfirehî wekî yekem mînaqa tomarkirî ya reforma hikûmetê tê pesinandin, ku armanc dike bigihîje astek bilindtir a azadî û wekhevîyê. Wê desthilata hahin û xwediyên milkên mezin sînordar kir, û li dijî faîz, kontrolên giran, birçîbûn, dizî, kuştin û desteserkirinê (ya milk û kesan) tedbîr girt; wekî ku ew dibêje, "Jinebî û sêwî êdî ne di bin dîlovaniya zîlamê bi hêz de bûn". Li vir, peyva "azadî" ("ama-gî"), cara yekem di dîroka tomarkirî de xuya dibe (çav: Finegan, Jack (2019). *Archaeological History Of The Ancient Middle East*. Routledge. p. 46).

Tevî van hewldanên eşkere yên ji bo sînordarkirina zêdegaviyên çîna elît, xuya ye ku jinên elît an keyene di serdema wî de ji berê bêtir bandûr û prestîjê werdigirtin. Urukagina "Mala Jinan" a keyene ji nêzîkî 50 kesan ber bi nêzîkî 1500 kesan ve pir berfireh kir, navê wê kir "Mala yazdana Bau", xwedîtiya mîqdarên mezin ên erdên ku ji kahnnên berê hatibûn desteserkirin da wê, û ew xist bin çavdêriya jina xwe, Shasha (an Shagshag). Di sala duyemîn a serweriya xwe de, Shasha serokatiya merasîma cenazeyê şahbanûya pêşiyê xwe, Baranamtarra, kir, ku bi xwe kesayetiyek girîng bû (çav: Katherine I. Wright, *Archaeology and Women*, 2007, p. 206).

Ji bilî van guhertinan, du ji fermanên wî yên din ên mayî, ku cara yekem di sala 1964an de ji hêla Samuel noah Kramer ve hatine weşandin û wergerandin, di dehsalên dawî de bûne sedema nakokiyên. Ya yekem,

xuya ye ku wî adeta berê ya piralî li welatê xwe betal kiriye, bi êşa ku jina ku gelek mêran digire bi keviran were kevirandin ku sûcê wê li ser hatiye nivîsandin. Ya duyemîn qanûnek e ku dibêje "eger jinek ji mêrekî re bêje [nivîs nayê xwendin...], devê wê bi kerpîçên şewitî tê pelçiqandin." Tu qanûnên wekhev ên ji Urukagina ku cezayên ji bo zînayê ji hêla mêran ve destnîşan dikin, nemane. Veditîna van qatan bûye sedem ku hin rexnegirên nûjen îdîa bikin ku ew "birhanên nivîskî yên yekem ên hilweşîna jinan" peyda dikin (çav: Marilyn French, *From Eve to Dawn: A History of Women*, 2008, p. 100).

Hin têgihên bi zagotinî ên urukagina wê di wê rengê de wê werina dîtî ku wê werina diyarkirin. Di wê nûqtayê de wê jî wê bibêje ku wê di mijarên weke zina û hwd de wê, destnîşandina rêgezan wê, weke nişanaka ku wê di dema keyê e navborî de wê weke ku wê, nişanaka ku wê ji wan aliyan ve wê zêde serbestî wê weke hebê wê were diyarkirin. Minaq wê bê gotin ku 'ji axa sînorî ya Ningirsu heta deryayê, kes nikare wekî efser xizmet bike.'

Di rêgezek din de wê weha wê bibêhê 'ji bo cenazeyekî ku tê birin gorê, bîraya wî dê 3 kûz û nanê wî 80 nan be. Defînger dê nivînek û bizînek sergirtî bigire, û 3 ban [nêzîkî 18 lître] ceh dê kes(an) bibin.

Wekî din wê di dewama wê de wê ev wê bê gotin ku 'dema ku kesek tê birin qamîşên Enkî, bîraya wî dê 4 kûz û nanê wî 420 nan be. Defînger dê barîgek [nêzîkî 36 lître] ceh bigire, û 3 ban [nêzîkî 18 lître] ceh dê kesên... bibin. Serbendek jinê û silayek [nêzîkî 1 lître] bîhnxeşîya keyene dê kahîna eresh-dingir bigire. 420 nanên ku rûnkirî deynê nan in, 40 nanên germ ji bo xwarinê ne, û 10 nanên germ nanê sîfrê ne. 5 nan ji bo kesên ku tên erkdarkirin in, 2 tasên heriyê û 1 tasa sadug bîra ji bo stranbêjên şînê yên Girsu ne. 490 nan, 2 tasên heriyê û 1 tasa sadug bîra ji bo stranbêjên şînê yên Lagaşê ne. 406 nan, 2 tasên heriyê û 1 tasa sadug bîra ji bo stranbêjên din ên şînê ne. 250 nan û tasa heriyê bîra ji bo jinên pîr ên digirîn in. 180 nan û 1 tasa heriyê bîra ji bo mîrên Nîgîn in. Yê kor ku li ... radiweste, nanê wî yê xwarinê yek nan e, 5 nan nivê şevê yê wî ye, nanek nanê wî yê nivro ye, û 6 nan nanê wî yê êvarê ye. 60 nan, 1 tasa heriyê bîra û 3 ban ceh ji bo kesê ku dê wekî kahîn, key an yazdanê kar bike ne.

Di wê nûqtayê de wê, di rengekê de wê, weke ku wê, bê diyarkirin wê lorandin û an dengbêji wê di rengekê de wê mafê jî wê ji hêla urukagina ve wê di wê rengekê de wê were kirin nava mafgirtinê de. Di rengekê de wê, weke ku wê were diyarkirin wê, armanca van rêgezan wê di serî de

wê weke têngîna 'mafirtinê' û an mafê xwe hildana û an li ser têngînek haqaniyetê ku ew gihîştibê ya xwe wê, weke bi armanca wê bê. Di wê temenê de wê, care yekem wê gotina maf û azadiyê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi rêgezên urukagina re wê di rengekê de wê çerçoveya wê were diyarkirin û wê were hanin li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, çerçoveya gotina serbestitîyê û ya ku wê weke 'maf dikê' wê di wê temenê de wê, weke bê xwestin ku ew çerçoveya wê were diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çendî wê gelek aliyên rêgezên urukagina wê ne diyar jî bin lê wê, di rengekê de wê, weke çerçoveyek etikî wê bi wê yekê wê weke bi sazûmanekê civakî wê bikê ku ew di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, gotinên ji çerçoveya rêgez û zagonên urukagina ku ew di roja me de dihên kifşkirin wê ji wê aliyê ve wê bi zêdeyê wê karibin bibina cihê manipûlasyonan û dibin jî. Di wê çerçoveyê de wê nîqaş û hizirkirinên li ser wan hanina ser ziman wê di rengekê de wê werênina ser ziman.

Aliyekê din jî wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê, mijare têkiliya jinê û rewşa jinê di temenekê zayendî de wê di nava gotinên urukagina de wê, di rengek de wê zêde wê hin bi hin wê li ser wê were sekin in û wê ji wê aliyê ve wê li ser têngînek zayendî wê bina minaq hizirkirinên ku ew wê di demên hemdem de wê werina kirin. Di wê demê de wê mijare zayendî û jinê wê çawa wê were diyarkirin wê li ser wê were sekin in.

Aliyekê din jî wê di wê demê de ku wê li lagashê wê hebê wê 'mala jinan' ew digûharênê û dikê male yazdanê bau. Di wê temenê de wê ev wê weke têngînek ku wê li ser wê were sekin in jî bê. Di wê nûqteyê de wê ev gûharandina bi navê wê weke têngînek ku wê bo zêdetirkirina maf û azadiya wê bê û an wê kêmtirkirina wê bê wê li ser wê esasê wê were karibê wê hinekê li ser wê nîqaş bikê bê.

Nivisara Urukagina (nivîsandin). Li vir Urukagina wekî "Keyê Lagaşê" xuya dike. Di wê temenê de wê ev wê weke çerçoveyek têngîn a bi nivisarî wê ji wê were bahskirin. Di wê nûqteyê de wê hinek nivisarên ku wê li ser wê gihîştina roja me wê hebin. Yek ji wan wê weke "nivisara Urukagina, ku ew nûha bi navê "AO 3278" li muzexaneyê "Louvre Museum" dihê ragirtin bê (çav: "Site officiel du musée du Louvre". cartelfr.louvre.fr).

Ji helbestên pesindanê yên ji bo keyan hatine nivîsandin, hinek têngihîştin li ser nîrxên Sumerî dikare were bidestxistin. Her çend key her

gav li gorî vê pesindanê nejîn jî, ew destkeftiyên ku dixwestin bi wan werin bîrhanîn nîşan didin. Qatên li jêr pesnê Urukagina didin ku wekî reformîstek civakî xuya dike, ji îstismara giran a desthilatdariyê ya ku li Lagaşê girtibû xilas dibe.

Ji demên kevînar ve, ji destpêka jiyanê ve, di wan rojan de, serokê qeyikan, qeyikan digirtin, memûrê ajalan keran digirtin, memûrê ajalan pez digirtin, û mufetîşê masîgiriye digirtin.... Şivanên pezên hirî ji bo pezên spî bacê zîv didan, û pîvankar, stranbêjê sereke yê şînê, çavdêr, çêkerê bîrayê û serpereşt ji bo berxên ciwan bacê zîv didan... Ev kevneşopiyên demên berê bûn!

Dema ku Ningirsu, şervanê Enlil, keyeniya Lagaşê da Urukagina, wî ji nav gelek kesan hîlbijart, wî adetên demên berê guhert, fermana ku Ningirsu, efendiye wî, dabû wî, pêk hanî.

Wî serokê qeyikan ji kontrola qeyikan derxist, wî memûrê ajalan ji kontrola ker û pez derxist, wî mufetîşê masîgiriye ji kontrolê derxist....

Wî çavdêrê 'sîlo(?)'yê ji kontrola bacên genim ên kahînen guda derxist, wî burokratê berpirsiyarê dayîna bacên zîv ji ber pezên spî û berxên ciwan derxist, û wî burokratê berpirsiyarê radestkirina erkên ji hêla rêveberên perestgehê ve ji qesrê derxist.

Rêvebir... êdî baxçeyên feqîran talan nakin. Dema ku kerêkî bi kalîte ji bo shublugalekî çêdibe, û serkarê wî jê re dibêje, "Ez dixwazim wê ji te bîkin"; çî ew bihêle ku ew wê ji wî bikire û jê re dibêje "Bihayê ku ez dixwazim bide min!", an jî ew nehêle ku ew wê ji wî bikire, serkar divê bi hêrs lê nede.

Dema ku mala arîstokratekî li kêleka mala shublugalekî be, û arîstokrat jê re dibêje, "Ez dixwazim wê ji te bîkin"; çî ew bihêle ku ew ji wî bikire, piştî ku jê re gotiye, "Bihayê ku ez dixwazim bide min! Mala min cihek mezin e - wê bi ceh ji min re tijî bike!", an jî ew nehêle ku ew ji wî bikire, divê ew arîstokrat bi hêrs li wî nexe.

Wî ji bo wan malbatên peymankirî, welatîyên Lagaşê yên ku ji ber bacên genim, dayînen ceh, dizî an kuştinê wekî deyndar dijîn, deynên xwe paqij kir û betal kir.

Urukagina bi giranî soz da Ningirsu ku ew ê tu carî bêmal û jîna jînebî neke bin destê yê bihêz (çav: Praise of Urukagina).

Urukagina beşdarî çend şeran bû, bi taybetî şerekî sînorî yê windakirî bi Uruk re. Di sala heftemîn a serweriya xwe de, Uruk ket bin serokatiya Lugal-Zage-Si, ênsî yê Umma, ku di dawiyê de piraniya axa Lagaşê tevî kir û yekem keyeniya bi belgeyeke pêbawer ava kir ku tevahiya Sumerê

dihewîne. Wêrankirina Lagaşê di şînekê de hate vegotin (dibe ku mînaqa herî kevn a tomarbûyî ya tiştê ku dê bibe cureyek wêjeyî ya Sumerî ya berhemdar), ku teqez bû ku: "zilamê Umma (Lugalzagesi) ... li dijî Ningirsu guneh kir. ... Li Urukagina, keyê Girsu, sûc tune bû, lê ji bo Lugal-Zage-Si, parêzgarê Umma, bila yazdana wî Nisaba wî bike ku gunehê xwe li ser stûyê xwe hilgire" (bi awayekî din - "bila ew gunehê wî li ser stûyê xwe hilgire") (çav: "Site officiel du musée du Louvre". cartelfr.louvre.fr).

Lugal-Zage-Si bi xwe di demek kurt de têk çû û keyeniya wî ji hêla Sargonê Akad ve hate tevlîkirin. (...) Lugal-Zage-Si pir caran wekî Lugalzaggesi, carinan Lugalzagesi an "Lugal-Zaggisi" tê nivîsandin, ji Umma bû û mirina wî hatiya qaydkirin ku ew li dora 2334 b.z. bû. Wek keyê dawî yê Sumerî û an gûti bû berî ku Sargonê Akad ê Sumerê dagir bike û Împeratoriya Akadê bilind bibe, û li gorî Lîsteya keyên Sumerî wekî yekane keyê xanedana sêyemîn a Urukê dihat hesibandin. Di destpêkê de, wekî keyê Umma, wî serkeftina dawî ya Umma di pevçûna demek dirêj de bi bajar-dewlet Lagash re ji bo deşta berhemdar a Gû-Edin bi rê ve bir. Piştî vê serkeftinê, wî Sumer ji bo demek kurt wekî keyeniyek yekgirtî kir yek di bin keyeniya xwe de (çav: Middle East & Africa to 1875". Sanderson Beck. 1998–2004. Retrieved 2006-11-27).

Li gorî vazoya ji Nippur a Lugalzagesi, Lugal-Zage-Si kurê Ukush, waliyê Umma bû: "Lugal-zagesi-si, keyê Urukê, keyê Welat, Kahinê Ana, Pêyamnêrê Nîdaba; kurê Ukush, patesi yê Umma, Pêyamêrê Nîdaba; ew kesê ku ji hêla Ana, keyê welatan ve bi herênê dihat pêşwazîkirin; patesi yê mezin ê Enlîl; ji hêla Enkî ve bi têngihîştinê hatiye xelatkirin; navê wî ji hêla Babbar (yazdanê Rojê), wezîrê sereke yê Enzu (yazdanê Heyvê), nûnerê Babbar, parêzvanê Nînnî, kurê Nîdaba ve hatiye gotin, ku ji hêla Nînkharsag, xulamê yazdanê Mes, ku kahinê Urukê ye, şagirtê Nînbukkhadu, xatûna Urukê, Wezîrê Mezin ê yazdanan ve bi şîrê pîroz hatiye xwedîkirin" (çav: A History Of Sumer And Akkad. Chatto & Windus. 1916. p. 194).

Lugal-Zage-Si ramyariyeke derve ya berfirehker dimeşand. Wî kariyera xwe wekî ênsî ya Umma dest pê kir, ji wir wî çend bajar-dewletên Sumerî fetih kir. Di sala heftemîn a serweriya xwe de, Uruk ket bin serokatiya Lugal-Zage-Si, ênsî ya Umma, ku di dawiyê de piraniya axa Lagaşê di bin keyeniya Urukagina de îlhaq kir, û yekem keyeniya bi belgeyeke pêbawer ava kir ku tevahiya Sumerê di nav xwe de digire. Wêrankirina Lagaşê di şînekê de hate vegotin (dibe ku mînaqa herî kevn

a tomarbûyî ya tiştê ku dê bibe cureyek wêjeyî ya Sumerî ya berhemdar), ku tekez kir ku: "Zilamê Umma ... li dijî Ningirsu guneh kir. ... Li Urukagina, keyê Girsu, sûc tune bû, lê ji bo Lugal-Zage-Si, parêzgarê Umma, bila yazdana wî Nisaba wî bike ku gunehê wî li ser stûyê xwe hilgire" (bi awayekî din - "bila ew gunehê wî li ser stûyê xwe hilgire").

Şîreta li ser ketina Lagaşê, ji hêla Urukagina ve wehe dihê diyarkirin. Piştî, Lugal-Zage-Si hêrîşî Kish kir, li wir Ur-Zababa, Ur, Nîpûr û Larsa hilweşand; û her weha Uruk, li wir paytexta xwe ya nû ava kir. Li gorî Lîsteya keyên Sumerî, wî 25 (an 34) salan hukum kir (çav: 259ff. (The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature).

Lugal-Zage-Si di nivîsa xwe de îdîa kir ku Enlil "hemû erdên di navbera deryayên jorîn û jêrîn de", ankû di navbera Deryaya Navîn û Kendava Farisî de daye wî: "Dema ku Enlil, keyê hemû welatan, keyeniya Erdê da Lugalzagesi, wî "çawên" erdê rewa kir; wî hemû welat neçar kir ku xwe bavêjin lingên wî; ji hilatina rojê heta avabûna rojê, wî ew li ber wî secde kirin." (çav: Crawford, Harriet E.W. Sumer and the Sumerians. Cambridge University Press, 2004. p: 33).

Her çend hêrîşa wî ya ber bi Deryaya Navîn ve, li gorî hin zanyarên nûjen, ji "komeke hêrîşeke serketî" zêdetir nebû jî, nivîs "cara yekem nîşan dide ku keyekî Sumerî îdia kiriye ku gihîştîye cihê ku ji bo wan, 'qiraxa rojavayê cîhanê' bû". (Hesabên dirokî yên ji tabletên pir derengtir destnîşan dikin ku Lugal-Anne-Mundu ya Adab, keyekî hinekî berê, heta Deryaya Navîn û çiyayên Toros jî fetih kiribû, lê tomarên hemdem ên ji bo tevahiya serdema berî Sargon hîn jî pir kêr in ku destûrê bidin zanyar ku bûyerên rastîn bi baweriyek mezin ji nû ve ava bikin.)

Lugal-Zage-Si bi xwe jî tîk çû û keyeniya wî ji hêla Sargonê Akad ve hate dagirkirin. Li gorî guhertinên Babîl ên paşê yên nivîsên Sargon, Sargonê Akadê piştî hilweşandina diwarên Urukê Lugal-Zage-Si girt û ew bi statûyê xwe ya bir perestgeha Enlil li Nîppurê wê divebêjê: "Sargon, keyê Akadê, çavdêrê Înanna, keyê Kîş, meshkirî yê Anu, keyê welêt, parêzgarê Enlil: wî bajarê Urukê tîk bir û diwarên wê hilweşand, di şerê Urukê de ew bi ser ket, di dema şer de Lugalzagesi keyê Urukê girt û ew bi xwe bir deriyê Enlil". Nivîsara Sargon (Kopîya Babîl a Kevin ji Nîppurê) wê bi wê rengê dihênê ser ziman (çav: Liverani, Mario (2013). The Ancient Near East: History, Society and Economy. Routledge. p. 143).

Li vir tiştê ku dê bi mijarê ve girêdayî wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê xwe bide diyarkirin. Ev dem wê weke demek ku wê

keyên sumerî û ên dema gûtfiyan wê hewldanên fetihkirina bajar-welatên din ên sumerî wê, bidina nişandin û di wê temenê de wê ev wê weke pêvajoyek weke ya fetihkirina hev wê di wê temenê de wê xwe bide diyarkirin û heta ku wê dem wê were dema sargonê akadî wê di wê temenê de wê weke ku ew wê, bigihijê zirweya wê yekê.

Ji Nippur nivîsareke berfireh a Lugalzagesi dihewîne, ku ji qatên nivîsê hatiye çêkirin (çav: A History Of Sumer And Akkad. 1916. pp. 193–194). Nivîs bahsa wê demê û rewşa keyeniya lugalzagesi dikê:

"Ji bo Enlil, keyê hemû welatan - Lugalzagesi, keyê Urukê, keyê welêt, kahinê efsûnî yê An, lumah-kahinê Nisaba, kurê U-U, hukumdarê Umma û lumah-kahinê Nisaba, bi rastî ji hêla An ve, keyê hemû welatan, hukumdarê sereke yê Enlil, şehrezayî ji hêla Enki ve hatî dayîn, ji hêla Utu ve hatî tayînkirin, serokwezîrê Suen (û an sin), parêzgarê leşkerî yê Utu, yê ku ji bo Inanna, kurê ji Nisaba ji dayik bûye, ji hêla Ninhursaga ve şîrê pîroz tê xwarin, zilamek ji Mes-sanga-Unuga, xizmetkarê ku ji hêla Ningirim şahbanûya Urukê ve hatî mezin kirin, parêzgarê sereke yê yazdanan.

Dema ku Enlil, keyê hemû welatan, keyiya civakan da Lugalzagesi, û çavên civakan ber bi wî ve birin ber bi wî ve, û hemû axan danîbû ber lingên wî, û axa ji rojhilat heta rojava xistibû bin destê wî, paşê, ji deryayê, ya jêrîn, li kêleka Dicle û Firatê heta deryayê jorîn, wî rêyên wan ji bo xwe bi rêkûpêk rêz kir. Ji rojhilat heta rojava Enlîl nehişt ku ew reqîb hebe. Hemû axa li zozanên çeman (bi kêfxweşî) di bin wî de bêhna xwe vedidan, û civak bi kêfxweşî di bin wî de şahî dikir. Hemû yên li ser textên Sumer û hukumdarên welatên biyanî, ew ji bo wî hêza îlahî ya keyeniyê li ser axa Urukê diyar dikin(?). Di wan rojan de, Uruk rojên xwe di bin wî de bi kêfxweşî derbas dikir. Ur, mîna ga, serê xwe ber bi ezman ve di bin wî de bilind kir. Larsa, bajarê hezkirî yê Utu, bi kêfxweşî di bin wî de şahî kir. Umma, bajarê hezkirî yê Şara, qiloçên xwe yên mezin di bin wî de bilind kir. Welatê Zabala, mîna berxekî ku ji berxekî hatiye bêparkirin, di bin wî de qêriya. Ki'ana stûyê xwe ber bi ezman ve di bin wî de bilind kir.

Lugalzagesi, keyê Urukê û keyê civak (millet), bi xemxurî(?) xwarinên pir mezin pêşkêşî Enlîl, efendiyê xwe li Nippur dike, û ew ji bo wî ava şîrîn dirijîne. Ger Enlîl, keyê hemû welatan, ji bavê xwe yê delal An, re duayekê li ser navê min bike, bila ew jiyana min (zêdetir) zêde bike! Bila axa li çîmenên çeman di bin min de (bi razîbûn) bêhna xwe vedide, bila mirov mîna giyayên bîhnxweş di bin min de bi firehî belav bibin, bila

singa ezmanan di bin min de bi rêkûpêk bixebite, û bila millet di bin min de cihekî xweş bibînin in. Bila çarenûsa guncaw, ku wan (An û Enlîl) destnîşan kirine, ji bo min qet neguhêre! Bila ez her û her şivanekî serbilind bim! Wî ew (ev keştî) ji bo jiyana xwe ji Enlîl, efendiyê xwe yê delal re terxan kir" (çav: Postgate, Nicholas (2017). *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*. Routledge. p. 84).

Weki din wê di dewama wê de wê, nivisarên ku wê bahsa wê demê û an demên ketina lagashê wê bikin wê di rengekê de wê ew wê bahsa wan wê were kirin. Yek ji wan wê şîna li ser ketina Lagash bo Lugalzagesi, serdema Urukagina, dora "2350 BZ Tello", Girsuya kevnar bê.

Di wê dema lagashê de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê çawa wê di rengekê de wê, demek nû wê di wê demê de wê bi wan re wê weke ku wê destpêbikê. Di wê nûqtayê de wê were dîtin ku wê lagash wê, di demên xanadaniya wê yekem û duyem de jî wê, di rengekê de wê, weke demek serwerî wê bijî. Lê di rewşa keyên wê de wê weke ku wê bi ya lugalzagesi de wê were dîtin wê di rengekê de wê bi urukê ve wê girêdayî û an wê weke 'keyên urukê' jî wê di rengekê de wê werina dîyarkirin. Ev wê tişteke din wê bi xwe re wê weke ku wê karibê wê bide dîyarkirin. Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê weke ku wê, ev wê bi serwerîya urukê ve girêdayî wê di rengekê de wê weke ku wê rabê.

Di dema naram-sin de wê lagas wê weke lars û isin wê bikeve bin serdestiya akadê. Wê dema Naram-sin de wê weke ku wê were dîtin wê hinek mohrên ku wê werina dîtin wê weke keyê lagash û an wasalê akadê wê, navê lugalushumgal wê derkeve li pêş. Di rengekê de wê di hinek nivisarna de wê weke bi unwana keyê lagashê wê di wê demê de wê weke ku wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Di hinek nivisarên ku ew dihên dîtin de wê Lugalushumgal wê çawa wê weke bergkirin û korban dayina ji yazdanekê mêr re ku wê werina teswîrkirin wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîyarkirin.

Li vir wê, di dema naram-sin û shar-kali-sharri wê weke di rengekê de wê wesalek di demên wan de wê, bahs wê were kirin. Di wê temenê de wê, di şewayekê de wê, ji wê were fahmkirin ku wê di wê demê de wê lagash wê weke ku wê weke navendek ramyari wê hebê. Lê di wê nûqtayê de wê çendî ku wê di nivisaran û an şîrovekirinan de wê weke bi bindestiyekê û an 'wasalakê' wê were dîyarkirin jî lê wê di rengekê de wê weke ku wê hebûna xwe wê di şewayekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide domandin. Ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe

bide diyarkirin. Mohrek hatiya dîtin ku wê di wê de wê, weke keyê lagashê wê lugalushumgal wê weke wasalê Shar-kali-sharri wê di rengekê de wê were dîtin. Navê 'Shar-kali-sharri' wê, di zimanê roja me de wê karibê wê weke kalê li ser ê şer û an weke kalê li ser serî ê şara' ku bi derfet navekê yazdanekê bi navê şar bê û an weke navekê ku ew weke bi wê ve girêdayî bê wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

LI vir wê dema ku em bi morfolojiyên li ser navan re wê diçin wê zêdetirî wê weke di fahmkirinên li ser nivisaran de wê weke hinekê gûharin wê xwe di rengekê de wê weke di fahmkirinê de wê xwe bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê karibê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê akad wê dema ku ew wê were ser desthilatê û bigihijê têgînek hegomenikî wê di serî de wê li herêmê wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Dema akadê û piştî wê serwerîya li mesopotamya

Serdema akadê wê di rengekê de ku mirov wê ji kijan aliyê ve wê bide diyarkirin wê weke ku wê weke destpêkekê wê xwe bide diyarkirin. Lê di rewşa akadê de jî wê gele ne diyarî û ne fahmkirin wê hebin. Hinek çavkaniyên ku wê bahsa akadê wê bikin wê weke ku ew ji derve dihên û li herêmê demek dirêj ku wê cih bigirin û wê di nava kult û çanda wê de wê mazin bibin û pê de wê di rengekê de wê êdî wê di şêwayekê de wê mazin bibin û wê xwe di şêwayekê de wê bidina diyarkirin.

Lê pîrraniya çavkaniyên ku em li wan dinerin û lêkolînên ku ew dihên diyarkirin wê di derbarê wê serdemê de wê di rengekê de wê hinek tiştna wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Ya pêşî ku wê bidina diyarkirin wê ew bê ku wê di wê demê de wê akad wê weke nikaribê bi serê xwe ew bibê serdest tevî dîrokek tişî wêrankirinê ku ew li herêmê pêşdixê. Di wê temenê de wê piştî wê, rêyên weke levkirin û an rêya levkirinê a bi keyeniyên herêmê re wê di rengekê de wê weke ku wê hilbijêrê. Di wê pêşketina xwe de akad wê weke ku wê were dîtin wê ne sedemek lê wê weke **encamekê** bê. Li ser pêşketinên çandî, kultî, bawerî û pêvajoyên gelemperbûna bi ramyarî, serwerî û hwd re ku wê bi têgînek gerdûnî a ku ew dihê kifşkirin a yazdanî û hwd re wê were diyarkirin bê.

Di wê demê de wê, dema ku wê dem wê were dema keyê akadê sargon wê di rengekê de wê ew wê hingê wê demek ku wê di aslê xwe de wê di wê de wê weke ku wê rewşek weke ya dagirkirinan wê di rengekê de wê destpêbikê û ev wê weke ku me li jor bi keyên lagashê re bê û an isin-

larsa û heta Ur û urukê ku mirov wê dibênê wê bi temenekê ramyarî-kultî wê xwediye têtînek hegomenikî wê bibin û wê di wê temenê de wê li herêmê wê çerçoveyek desthilatî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê avabikin.

Ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bi wan re wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê, di rengekê de wê pêvajoyên dagirkirina bajar- welatên din wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev wê weke pêvajoyek hem bi têtîna 'kulta min ji ya mazintir a' û an 'divê ku kulta min ser ya hemûyan re bê' û hwd re wê bi wê mantiqê û rengê wê bi şewayekê hizirkirinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Têtînen weke yazdanê yazdanan û an keyê yazdanan ku wê werina diyarkirin wê weke fêrsna fahmkirinê ku wê di dewama wê de wê li ser rûyê ardê jî wê morfolojiya xwe wê demezrêninên û wê bi encamên wê re wê di rengekê de wê rewşên weke serwerîya mazintir û bindest kirinê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê nûqteyê de wê, ya ku wê ji dema gûtîyan û ya akadiyan wê weke fêrsek fahmkirinê wê xwe cihê wê bide diyarkirin jî wê di aslê xwe de wê xwe di wê rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare keyeniyên herêmê wê bi herêmi wê serwerîya wan wê hebê û wê piştî wê bi navê serwerîya yazdanî û an keyeniyê yazdanî û hwd re wê ew li ser wê serweriyek wê dîmenekê din ê serwerîyê wê weke perdeyekê zêhni wê were pêşxistin. Ev perde wê hin bi hin wê rengê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê xwestek û azwariya mirov jî ku wê piştî wê bi xwesteke serwerîya mazintir wê bibê wê êdî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Keyên lagashî wê xwe wê weke keyên mazintirin ên serwerîya cihanî wê dibînin û wê di wê temenê de ew wê, weke têtînek ku ew xwe di navenda wê bibînin wê di rengekê de wê bi wê re wê bihizirin. Wê bi wê fêrsên fahmkirinê wê li herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê serwer bibin û wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Serweriyên di wê rengê de wê bibin wê êdî wê pêşkevin. Pêvajoyên şariştana urukê wê bi kult û çanda wê ya kultî a pîroz re wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bingihê wê biafirênê. Pêşxistinên bajar û bajarokên piçûk dever bi dever wê di encama wê de wê di rengekê de wê bibin û wê çanda wê di wê temenê de wê bibê. di wê temenê de wê di demên piştî akadiyan de wê di demên kassitiyan de wê were dîtin ku ew

wê, çerçoveyek ahengî a kultî ku wê di wê de wê weke 'yek baweriyekê' lê pirryazdanî wê sazûmana ê pirr zêde wê berfireh wê biafirênin û ev wê piştî wê diafirênin wê bi hostayiyekê wê di wê de wê kûr bibin.

Di wê temenê de wê, di rengê de wê hevsengiya nava yazdanan wê di rengê de wê bi wê yekê jî wê karibê wê fahmbikê. Minaq wê di vegotina lanata agade de wê di rengê de wê bahsa heşt yazdanên giring û mazin ku wê di wê de wê navê wan derkeve li pêş. Ev sin, enki, inanna, iskur, utu, nusku, û nisaba bin. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din wê weke ku em di nava lagashê de wê dinerin wê di rengê de wê ev yazdan wê di rengê de wê, navê wan wê bi serweriyek mazin wê hebê, ku wê çendî wê zêdeyî wê navê ningirsu wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê, navê ningirsu wê di zimanê sumerî û yê zimanê roja me de jî wê wateya 'xanima girsu a pîroz' wê di rengê de wê bide me. Di wê temenê de wê, ev têngî wê weke têngînek ku wê ne dûrî ya xanima urukê a pîroz ku wê bi navê inanna ve wê, di rengê de wê weke ku wê were ser ziman.

Wekî gelek yazdanên Sumerî-gûtî, cih û mîrata Nisaba di panteonê de hinekî nezela xuya dike. Ew keça An û Urash e. Li gorî metnên Sumerî, zimanê ku ji bo wesfkirina Urash tê bikarhanîn pir dişibihe zimanê ku ji bo wesfkirina Ninhursag tê bikarhanîn. Ji ber vê yekê, her du yazdan dikarin heman kes bin. Nîsaba xwişka Nînsun, diya Gilgameş e. Eger Urash û Ninhursag heman yazdan bin, Nisaba nîv-xwişka Nanshe û (di hin guhertinan de) Ninurta ye. Ê bi gelemberî taqabûlî serweriyek li lagashê a bi wê re dihê kirin. Di hin çîrokên din de, ew wekî diya Ninlil û her weha xesûya Enlil dihê dîyarkirin.

Bi têngîna erkên wê dikarê wê werênê ser ziman. Minaq Enkî, yazdanê aqil, piştî afirandinê cîhan birêxistin kir û ji her yazdanekî re rolek di rêza cîhanê de da. Nîsaba wekî nivîskarê yazdanan dihat binavkirin, û Enkî paşê ji bo wê dibistanek fêrbûnê ava kir da ku ew bikaribe çêtir xizmeta kesên hewcedar bike. Ew qeydan digire, bûyeran tomar dike, û cûrbecûr karên din ên têkildarî pirtûkan ji bo yazdanan pêk tîne. Her wiha berpirsiyarê destnîşankirina sînorên herêma ye.

Ew nivîskarê sereke yê Nanshe ye. Nanshe navê wê bi zêdeyê li uruk û lagashê dihê bihîstin. Di roja yekem a sala nû de, ew û Nanşe bi hev re dixebitin da ku nakokiyên di navbera mirovan de çareser bikin û alîkariya kesên hewcedar bikin. Nîsaba qeyda mêvanên ku alîkariya wê dixwazin digire û dûv re wan rêz dike da ku li ber Nanşe xuya bibin, ya ku wan

darizîne. Nîsaba her wiha wekî lînêrîner li perestgeha Nînhursag li Keşê xuya dike, fermanan dide û qeydên perestgehê digire.

Weki din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke ku me li jor wê li deverekê wê hani ser ziman wê çerçoveyek baweriyek weke yekkiri de wê çawa wê hemû yazdan wê bi erk û payên xwe wê bi hev re wê di ahengekê de wê werina diyarkirin wê bibê. Têgîna 'erkkirinê' wê di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê hinek morfolojiyên bi fahmkirinê wê di xwe de wê karibê bihawênê û ew ji wê bide me. DI wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têgîna erkkirinê wê di dîmenekê de wê bi ahenge wê re wê ew wê were dîtin ku wê kifşkirinên weke di temenê têgihên weke pişeyî, kirinên weke pêwîstin bîr kirin, fêrbûnên ku ew weke pêwîstin bîr fêrkirin, rewşên pêwîstin bîr diyarkirin û hwd wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Têgîna erka yazdanî wê di wê temenê de wê çerçoveya wê gotina baweriya giştî wê biafirênê, bi temen bikê û ahenge wê ya bi hev re wê bide diyarkirin. Dijberiyên nava yazdanan jî wê di wê de wê bi şîrove, sedem û hêncetên cihê wê di wê de wê bi hev re wê werina hevsengikirin û diyarkirin.

Di dewama wê de wê jî wê weke aliyekê wê yê din wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ew wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê di demên akadiyan de wê di rengekê de wê zêdetirî wê di wê çerçoveya yekkirinê de wê xwe di rengekê de wê mazintir wê bide diyarkirin. Lê bi yazdanên weke enki, enlil û hwd re wê, ew mazinbûna kultî wê di aslê xwe de wê ji wê xwe di rengek de wê bibê û wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di çerçoveya têgîna yazdanî de ku wê bibêjê ku wê di dema gûtîyan de wê weke gelemperîyek mazin wê bibê û wê piştî wê têgîna şerê hegomenikî wê weke ku wê li ser wê re wê bibê. Dijberiyên nava kultan wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Piştî ku wê dijberiyên nava kultan wê werina diyarkirin di nava ramyariyê û hwd de wê êdî wê diyarkirinên wê di nava jîyanê de jî wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin û wê bi awayekê bingihê dijberiyên wê di wê temenê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, piştî wê bi ramyari wê êdî wê şerê serwerkirinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Minaq di nava lagash û umma de

wê dikarê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Lê ev rewş wê hinekê din wê dîmenekê ramyari wê zêdetirî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Keyên umma û yên lagashê wê li ser ardnigariyê wê pevçûnê wê bikin û wê di rengekê de wê bînenê ser ziman. Di wê temenê de wê, rewşa umma jî wê weke ku me hinekê li jor hani ser ziman weke ya lagashê wê pêwîst bê ku ew di rengekê de were hanin li ser ziman.

Umma ku wê li parêzgeha Zî Qar a îroyîn li Iraqê û an başûrê kurdistanê, ku bajarekî kevnar li Sûmer bû. Li ser navên Sumerî û Akadîkî yên vê deverê hin nîqaşên akademîk hene. Bi kevneşopî, Umma bi Tell Joxa ve dihat naskirin. Di demên dawî de hatiye diyar kirin ku ew li Umm el-Aqarib, kêmtir ji 7 km (4.3 mi) li bakurê rojavayê wê bû an jî navê her du bajaran bû. Yek an her du bajarên pêşeng ên keyenîya xanedaniya Destpêkê ya Gişsa bûn, û kolanvanên herî dawî destnîşan dikin ku Umm el-Aqarib di EDIII de navdar bû lê Joxa paşê gihîşt serdestiyê. Bajarekî KIAN jî li nêzîk bû. KIAN, ku ji hêla Rimûş, hukumdarekî Împeratoriya Akadîkî ve hate hilweşandin. Tê zanîn ku şeş yazdanên KIAN hebûn, di nav de Gula KIAN û Sara KIAN hebûn (çav: Peat, J. A., "An Offering - List from the Third Dynasty of Ur", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, vol. 69, no. 1, pp. 19–22, 1975).

yazdanên parêzvan ên Umma Shara û Ninura bûn. Dihê zanîn ku hukumdarê ED Ur-Lumma li Umma perestgehek ji bo yazdanê Enki-gal û yek ji bo yazdanê Nagar-pa'e ava kiriye (çav: Frayne, Douglas, "Gişa and Umma", *Pre-Sargonic Period: Early Periods Volume 1 (2700-2350 BC)*, University of Toronto Press, pp. 357-368, 2008).

Di berhema wêjeyî ya destpêkê ya Sumerî de, daketina Înanna bo cîhana jêrîn, Înanna şeytanên ji cîhana jêrîn ji girtina Şhara, parêzvanê Umma, ku di nav xizaniyê de dijiya, dûr dixê (çav: "Inana's descent to the nether world". *Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*. Retrieved 2021-07-22).

Ev cih herî kêmtir heta serdema Urukê hatiye dagirkirin. Gelek nivîsên "proto-kunîform" ji wir hatine. Her çend piraniya çavkaniyên nivîsê yên destpêkê ji Serdema xanedaniya Zû ya III ne jî, çend tablet û plakek ji Serdema Xanedaniya Zû ya I/II ji wir hatine (çav: Uruk period proto-cuneiform tablets from Umma).

Bo Serdema Xanedaniya Zû wê dikarê wê werênê ser ziman. Di destpêkê de wê, zilamekî girtî yê Umma li ser Stela Qermiçîyan dihê dîtin û tîkiliya wê bi umma ve dihê danin. Ji ber ku her du cih heta

demên nûjen nehatine kolandin, li gorî gelek nivîsên talankirî yên ku ji wan re peyda bûne, arkeologên berê bajarên kevnar ên di serdema Xanedaniya Zû ya Gişša û Umma de di nav navê yekane yê erdnîgarî yê Umma de kom kirine. Kolandina nûjen li van cihan ev yek zelal kiriye. Gişša piştî Serdema xanedaniya Zû dev ji dagirkeriyê berdaye û tenê yek hukumdar dihê zanîn, li gorî nivîsekek lapis lazuli ku dixwîne "Ji yazdana Inanna, Aka, keyê Gişša (ev nivîs terxan kiriye)" (çav: Frayne, Douglas, "Gišša and Umma", *Pre-Sargonic Period: Early Periods Volume 1* (2700-2350 BC), University of Toronto Press, p. 357-368, 2008).

Bi şerê xwe yê dirêj ê sînor bi Lagaşê re dihê zanîn, wekî ku tê ragihandin dora ... 2400 b.z ji aliyê Entemena ve, bajar di dora 2350 b.z. de, di bin desthilatdariya Lugal-Zage-Si de gihîştîye zirweya xwe, ku Ur û Uruk jî kontrol dikir.

Di Serdema Sargonic de jî wê pêşketina xwe wê bi heman rengê wê weke ku wê were diyarkirin wê bi awayekê wê bide domandin. Nivîseke Xanedaniya Destpêkê ya Lugalannatum ji Umma (Koleksiyona Muzexaneyê Louvre) ya bahsa wê demê û umma dikê. Di bin Împeratoriya Akad de Umma navendeke mezin a hêz û aborî bû ku tenê Adab û Uruk pê re dikarê reqabetê bikin. Yanzdeh parêzgarên di bin Akad de tene zanîn û her weha du jî ku dibe ku di bin Gutium (gûtîyan) de bin. Yek, Lu-Utu, radigihîne ku ji bo Ninhursag perestgehek û yek jî ji bo Ereshkigal ava kiriye. Namahni, parêzgarek ji dema Iarlagan ê Gutium a, avakirina perestgeha E-ula ya Ninura tomar dike. Serwerê serdema Sargonic ê Umma Lugalannatum perestgeha E-gidru li wir ava kiriye (çav: Foster. Benjamin R., "Archives and Record-keeping in Sargonic Mesopotamia", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 72, no. 1, pp. 1-27, 1982).

Di nivîsara ji heman demê û ya gûtîyan wê weha wê di rengekê de wê bahsa wê bikê. "keyê Lugalannatum ê Umma ... Perestgeha E.GIDRU li Umma ava kir, emaneta xwe ya bingehîn veşart [û] rêzîknameyan birêve bir. Di wê demê de, Si'um keyê Gutium bû." û serwerê umma jî bû (çav: Douglas R. Frayne, "Umma", *The Sargonic and Gutian Periods* (2334–2113), University of Toronto Press, pp. 261-268, 1993).

Li vir wê di rewşa umma de wê weke ku mirov wê kifşdikê wê her ku wê pêde herê û wê kifşkirin wê di wê de wê werina kirin wê weke navendek giring a gûtîyan jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê keyên gûtî ew dever wê weke navendek pêşketinê û bazirganiyê jî wê weke ku wê bi pêşxistina û derfetên pêşketinê ji wê re

afirandina. Her wusa keyên gûti wê, nişanaka wan a li wir wê, ne tenê bi serwerîya wan bê wê bi çerçoveya jiyane wê ya ku ew wê, dîkin wê di rengekê de wê bi ahenge urukê, Ur, nippur, sippar û hwd re wê, di rengekê de wê, bidina diyarkirin bê.

Di bin xanedana Ur III de, Umma bû navendeke girîng a parêzgehê. Çend parêzgarên Ummayê yên di bin Ur de têne zanîn, Aa-kala, Dadaga, û Ur-Lisi, hemî kurên Ur-Nigar, û Ninbilia, jina Aa-kala. Piraniya zêdetirî 30,000 tabletên ku ji vê deverê hatine dîtin nivîsên îdarî û aborî yên wê demê ne. Ew dihêle ku hûn têgihînek pir baş li ser karûbarên li Ummayê bidin. Navê salekê yê hikumdarê Ur III Shu-Sin "Sala Shu-Sin keyê Urê perestgeha Shara li Ummayê ava kir" bû. Hikumdarê din Ibbi-Sin jî navê salekê hebû "Sala Ibbi-Sin keyê Urê perestgeha Shara li Ummayê ava kir". Salnameya Ummayê ya Shulgi (nêzikî sedsala 21-an a berî zayînê) pêşengê salnameya Babîlî ya paşîn wê bide diyarkirin (çav. I. J. Gelb, "Sargonic Texts in the Louvre Museum", Materials for the Assyrian Dictionary 4, Chicago: The University of Chicago Press, 1970).

Di serdema Isin-Larsa ya piştî de, hukumdarê Larsayê, Sumuel (li dora 1894-1866 b.z.), wekî yek ji navên salên xwe yên paşîn "Sala ku Umma hate hilweşandin" destnîşan dike.

Ji wê aliyê ve wê umma wê weke aliyekê wê yê giring wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê pîr zêde wê, alaqa wê li wê were diyarkirin. Çendî ku wê alaqa li wê a mazin wê hebê jî lê wê ev alaqa wê di bin hin dîmenna de wê weke ku wê sergirtî û an nûxûmandî wê di rengekê de wê weke ku wê bimênê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê karibê wê bide diyarkirin.

Li gorî çavkaniyên arkolojîkî ên bi dîtina dîtina hewayî ya Umma wê, çerçoveyek berfireh wê bi xwe re wê weke ku wê bide diyarkirin. Cihê Tell Jokha di sala 1854an de ji hêla William Loftus û di sala 1885an de ji hêla John Punnett Peters ê Zanîngeha Pennsylvania ve hatiye ziyaret kirin. Peters dît ku nivê wê bi girên qûmê hatiye nixumandin û qatên kevirên xebitî û qatên sifir dît (çav: Al-Mutawalli, N., "Excavation of Umma (modern Jokha), seasons 1 & 2.", Sumer 54, p. 53-82, 2009).

Di destpêka salên 1900an de, gelek tabletên Umma yên bi neqanûnî hatine kolandin ji Xanedaniya Sêyemîn a Urê dest bi bazara kevnar kirin. Ji sala 1999an heta 2002an li Jokhayê ji hêla tîmek Iraqî ve bi serokatiya Nawala Ahmed El-Mutawalli ve hate xebitandin, hejmarek tablet ji

serdemên Xanedaniya Destpêkê, Sargonîk, Ur III, û Babîliya Kevin û her weha perestgehek serdema Ur III û niştecîhên Babîliya Kevin hatin dîtin. Tabletên bizmari di pêvajoya weşandinê de ne. Lê hê jî gelek ji wan weke ne hatina weşandin û wê weke nûqteyekê di nepeniyê de hatibê hiştin wê weke were girtin. Lê agahiyên ji tabletên ku ew werina weşandin ku ew dihên diyarkirin wê bidina diyarkirin ku wê ji dema xanadana pêşî a umma û ya duyem wê zêde wê agahi wê bibin. Ya aliyê pêşî wê taqabûlî dema gûtiyan û serdema wan a xort û serweriya wan wê bikê. Di wê temenê de wê, ev tablat wê di derbarê wê serdema gûtiyan de jî wê weke çavkaniya giring û dîrokî wê, agahiyên giring wê bi xwe re wê weke ku wê bibina diyarkirin. Dema gûtiyan wê ber çî wê giring bê ku ew wê were fahmkirin? Ber ku ev dem û an serdem ji ya ku em wê tefkir dikin wê dirêjtir bê û wê pêşketinên ku wê di demên piştê wê bibin wê bingihê wan wê di awayekê de wê di wê demê de wê weke ku wê were avêtin û wê gûti û wê pêşketina wan û serdema wan wê di ahengekê de wê, bide diyarkirin.

Di sala 2016an de, tîmek ji Enstîtuya Arkeolojî û Dîrokî ya Slovakî bi serokatiya Drahoslav Hulínek li Tell Jokha dest bi kolandinan kir, ku bal kişand ser Perestgeha Shara. Xendekek (Xendek 1) ku di sala 2016an de hate kolandin nîşan da ku perestgeh du qonaxên avakirinê hebûn (Asta 3 û 4). Tê texmîn kirin ku Asta 4 ji serdema Akadîya Kevin e. Di sala 2017an de çargoşeyek li jor (Xendek 2) ya tellê, di nav gelek qulên talankeran de, hate vekirin û li Asta 5an avakirina Xanedaniya Zû hate dîtin. Di salên 2019 û 2020an de hejdeh tabletên bizmarî yên ji serdemên Babîliya Kevin, Ur III, Akadîya Kevin û Xanedaniya Zû di Xendek 2 de hatin dîtin, sê ji wan di cih de bûn. Lêkolînek topografîk nîşan da ku di serdema Xanedaniya Zû de Umma gihîştîye qadeke 400 hektarî, bi navenda bajêr a 40 hektarî (çav: Drahoslav Hulínek and Tibor Lieskovský, "Report Archaeological project SAHI - Tell Jokha, 2016", Slovak Archaeological and Historical Institute, 2016).

Cihê Umm el-Aqarib (ku li dirêjahiya 45.80°R û firehiya 31.60°N ye) bi qasî 6 kîlometreyan li başûrê rojhilatê Tell Joxa ye, bi qasî 5 kîlometreyên çargoşe digire nav xwe û ji 21 gir pêk tê ku ya herî mezin ji wan 20 metre li jor asta deştê ye. Tê texmînkirin ku ew bajarê kevînar ê Gişsa ye û piştî serdema Xanedaniya Destpêkê hatiye terikandin, û an jî hatiya wêrankirin. Cih cara yekem di dawîya salên 1800-an de ji hêla John Punnett Peters ve hatiye ziyaret kirin, û dît ku ew ji qûmê bêpar e û du bilindahiyên berbiçav ên kerpiçên pijandî yên bi bîtûm hatine danîn

nîşan dide. Ew di bin şert û mercên dijwar de bi tevahî 7 sezonan di salên 1999-2002an de (bi serokatiya Donny George Youkhanna û Haider A. Urebi) û 2008-2010an de (bi serokatiya Taha Kerim Abod) hatiye kolandin. Li Umm el-Aqarib, arkeologan qatên ji Serdema Xanedaniya Destpêkê (li dora 2900–2300 b.z.) kifş kirin, di nav de xanî, qesr û çend avahiyên mezin, di nav de du perestgehên Xanedaniya Destpêkê (Perestgeha Spî û Perestgeha H). Nêzîkî 70 "çavkaniyên bizmari" jî hatin kolandin. Dihê texmînkirin ku yazdanê parêzvan Ama-usumga/Usumgal-ana ye. Mozaîkên konî yên ji axê yên serdema Urukê jî li wir hatine dîtin (çav: Frayne, Douglas R., "The Struggle for Hegemony in 'Early Dynastic II'Sumer", The Canadian Society for Mesopotamian Studies Journal 4, pp. 37-75, 2009).

Cihê Tell Shmet (her weha Tell Schmidt û Tell Shmid) jî li nêzîkê ye, nêzîkî 10 kîlometreyan li bakurê rojavayê Umma û di mesafeya dîtbarî ya Zabala de ye. Ew li ser qeraxên şaxê rojhilatê çemê Firatê ye, rast li jor kanala ku ber bi Zabala ve diçe. Ew di serdema Ur III de beşek ji parêzgeha Umma bû. Pîvana cihê 990 bi 720 metre (712,800 metreçargoşe) ye. Bermahiyên sereke yên Sargonîk û Ur III yên cihê ji hêla bernamêyek Wezareta Çandiniyê ve ji bo çandina daran ji bo pêşgirtina li girên qûmê hatin hilweşandin. Di bersiva talankirinê de ku di sala 1994an de dest pê kir, Lijneya Kevnar û Mîrateya Dewleta Iraqê di salên 2001 û 2002an de di bin serokatiya Mihemed Sebrî Ebdulrehim de kolandinên rizgarî pêk hanîn. Hemû tomarên kaxezi yên kolandinan di talankirina deverên niştecibûnê de piştî şerê 2003an winda bûn. Kerpîçên "plano-konveks" û deverên niştecibûnê ya serdema Xanedaniya Zû III û Akadî hatin dîtin. Di nav van keşfan de 67 tabletên bi şêweya bizmariî yên ji axê, bi dehan mohrên bangorî û hejmarek tiştên keviri û metalî hebûn. Piraniya tabletan dîroka wan vedigere ED III, ya herî dawî jî Ur III ye. Tablet piştgirî didin vê pêşniyarê ku navê kevnar ê cihê Ki.anki bû. Ew navên yazdanên Ninazu û Dumuzi-Marû destnîşan dikin. Tenê şeş ji tabletan hatine weşandin. Mozaîkên bizmarî (koni) yên ji axê yên serdema Urukê jî li cihê hatine dîtin (çav: Abdulaheem, M. S., "The final report of the excavations in Shmet – 1st season 2001", SBAH, Ministry of Culture, Rep. of Iraq (in Arabic), 2001).

Dahûra nivîsî ya berê nîşan dabû ku KI.AN pir nêzîkî Zabala bû. Di dema serweriya Rimûş, serwerê duyemîn ê Împeratoriya Akadyayê de, KI.AN, di bin parêzgarê xwe Lugal-KA de, tevî serhildanek herêmî bû û tîk çû. Di serdema Ur III de KI.AN xwedî ensî (parêzgar) bû. Di wê

serdemê de tê zanîn ku perestgehek ji bo hukumdarê yazdanî Şulgî (bi navê "e-Sulgi-ra") û her weha perestgehên ji bo yazdanên Šara, Ninurra, Amarsuena, Geštinanna, Dumuzi, Gula, Ninlagaša, û Nine'e hebû (çav: Douglas R. Frayne, "Akkad", The Sargonic and Gutian Periods (2334–2113), University of Toronto Press, pp. 5-218, 1993).

Di dema dagirkirina Iraqê ya sala 2003an de, piştî ku bombebarana Koalîsyonê dest pê kir, talanker daketin ser wê cihê ku niha bi sedan xendek û çalan tijî ye. Di vê pêvajoyê de, ihtîmalên kolandin û lêkolînên fermî yên pêşerojê bi giranî ketin xetereyê. Di sala 2011an de, Tora Mîrata Cîhanî, ku gefên li ser cihên mîrata çandî li welatên pêşkeftî dişopîne, wêneyên hewayî yên ku Umma di salên 2003 û 2010an de berawird dikin, weşand, ku dîmenek ku di wê demê de ji hêla xendekên talankeran ve hatiye wêrankirin nîşan dide - bi tevahî bi qasî 1.12 km çargoşe. Tabletên bizmari ên herêma Umma yên desteserkirî berdewam dikin ku rêya xwe ber bi Muzexaneya Iraqê ve bibînin, di nav de komek ji 1500 kesan di sala 2009an de jî hebû. (çav: Saadoon, Abather Rahi, "Sumerian Texts from the Archive of the Princess Šāt-Eštar in the Collections of the Iraq Museum", Iraq 80, pp. 213-231, 2018).

Li vir wê dîroka umma wê di rengekê de wê ji gelek aliyan ve wê weke ku wê di bin nepeniyê de wê bimênê. Ne tenê wê ji demên kevnera û kêmbûna agahiyan bi tenê wê ev bibê. Weki din wê di demên hemdem de wê, ev herêm û çavkaniyên ku wê di derbarê dîroka wê de ku wê agahiyê bidin ku ew ne hatina parastin û piştî wê wînda bibin û an wê werina tûnakirin. Di wê temenê de wê ev xabat wê nehêlin ku wê lêkolînek bi rêk û pêk li ser dîroka herêmê bi rastin were kirin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê, ji wê aliyê ve wê dema ku em, wê dinerin wê, heta nûha wê gelek hêvî li ser bi hezaran tablatên ku wê ji herêmê wê werina derhanin û hê ne hatina weşandin ku ew dîroka wê roni bikê wê li ser wê were sekin in.

Her çend xanedana yekem a Umma li ser bingeha behskirinên di nivîsên hevdem ên bi xanedaniyên din ên ji serdema Xanedaniya Destpêkê (ED) III de navdar bûye jî; ew di Lîsteya keyên Sumerî de nehatiye nivîsandin. Xanedana yekem a Umma beriya xanedana Akad bû, di demekê de ku Umma bandûrek berbiçav li herêmê dikir. Tenê yek hukumdar (Lugal-zage-si) ji Umma di listeya keyên sumeri de hatiye binavkirin; lêbelê, navê wî wekî yekane hukumdarê xanedana sêyem a Urukê xuya dike. Ku em wê agahiyê wê weke agahiyek rastin wê hildina li dest wê demê em

dikarin hinek ihtimalan li berçav bigirin. Ya pêşî wê ew bê ku wê, weke Umma wê di wê demê de wê, di bin serwerîya urukê de bê. Ihtimala duyem ku wê serwerîya wan yek bê û an wê, umma wê serwerîyek ku wê uruk wê di ahenge wê de wê karibê were fahmkirin wê karibê bi wê fahmbikê bê (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). History & Philology (PDF). Walther Sallaberger & Ingo Schrakamp (eds), Brepols. pp. 74–80).

Di dîroka herême de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke ku wê bi umma re wê were dîtin wê di demên gûtiyan de jî wê weke navendek giring wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê umma wê dîroka wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê bi giringiya xwe wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş.

Di derbarê dîroka umma de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, çawa wê weke aliyekê wê yê giring bê wê hinek aliyên weke bi kifşkirinên ku wê di dema xanadana yekem a umma ku wê taqabûlî salên li dora 2900 b.z. wê bikê de wê weke ku wê di dema kassitan de wê were diyarkirin wê bi tablatên weke kudurru wê bê diyarkirin wê di wê demê de bi 'ushumgal' re wê karibê wê kifşbikê. Ushumgal wê tabletek dema ummaya kevn de ku wê weke kevirê kudurru ê dema kassitan wê were diyarkirin û wê li wê were şibandin wê were kifşkirin. Ev wê weke nişanayeka têkiliya dema kassit û ya gûtiyan û an serdema xanadana ummayê a pêşîn jî wê di rengekê de wê were pênamekirin.

Minaq stel û an tableta Ushumgalê tableteke kevirî ya Sumerî ya destpêkê ye, ku dîroka wê vedigere Serdema Xanedaniya Destpêkê I-II (li dora 2900-2700 b.z), û dibe ku ji Ummayê be. Niha li Muzexaneya Hunerê ya Metropolitan, New York City ye (çav: Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus. Metropolitan Museum of Art. 2003. p. 53).

Stel 22 cm bilind e. Bi qismî hatiye deşîfrekirin, behsa veguhestina zû ya xwedîtiya erdê dike. Li ser zilamekî mezin etîketek hatiye nivîsandin, ku dikare wekî "Uşumgal, kahînê pab-šeš ê (yazdanê) Šara" were xwendin. Li aliyê din Shara-igizi-Abzu, keça Ushumgal, radiweste (çav: I. J. Gelb, P. Steinkeller, and R. M. Whiting Jr, "OIP 104. Earliest Land Tenure Systems in the Near East: Ancient Kudurru", Oriental Institute Publications 104 Chicago: The Oriental Institute, 1989, 1991).

Stel wekî cureyek "Kudurru ya kevnar" hatiye binavkirin, cureyek stela ku ji serdema Kassites di hezarsala 2-an a b.z. de tê zanîn (çav: Beaulieu,

Paul-Alain (2018). A History of Babylon, 2200 BC - AD 75. John Wiley & Sons. p. 35).

Navê "Akka" di Stela Ushumgalê de wekî Ak gal-ukkin, "fermîdarê Ak gal-ukkin" xuya dibe. Dihê diyar kirin ku ev dikare ji bo Aga yê Kîş bixwe be (çav: Frayne, Douglas. The Struggle for Hegemony in "Early Dynastic II" Sumer. pp. 65–66).

Herweha di Nivîsara Tummal de bi bavê xwe Mesannepada re tê behs kirin ku piştî ku perestgeha Tummal ji bo Enlil û Ninlil li Nîppurê "wêran bû", wî restore kiriye wê hinek têgînên ku wê taqabûlî wê nûqteyê wê bikin wê bên dîtin:

"En-me-barage-si, key, Iri-nanam di perestgeha Enlil de ava kir. Aga, kurê En-me-barage-si, Tummal geş kir û Ninlil hanî nav Tummal. Piştê Tummal cara yekem hilweşiya. Meş-Ane-pada Bur-şuşua di perestgeha Enlil de ava kir. Meş-ki-ağ-nuna, kurê Meş-Ane-pada, Tummal geş kir û Ninlil hanî nav Tummal."

Nivîsara Tummal şahidiya dîrokek nisbî ya Meskiagnun û bavê wî di navbera Enmebaragesi û Gilgamesh de dike, lê Lîsteya keyên Sumerî bav û kur du nîş piştî Enmebaragesi û Gilgamesh datîne. Samuel Noah Kramer destnîşan dike ku ev yek "pirsgirêkek kronolojîk derdixe holê ku niha nayê (û an nikarê were) çareserkin." Meskiagnun di Lîsteya keyên Sumerî de weha dihê behs kirin:

"... Uruk bi çekan hate hilweşandin, keyeniya Ur hate standin. Li Urê Mesannepada key bû, 80 salan hukum kir; Meskiagnun, kurê Mesannepada, key bû, 36 salan hukum kir; Elulu, 25 salan hukum kir; Balulu, 36 salan hukum kir; 4 key, salên: 171(?) hukum kirin. Ur bi çekan hate hilweşandin; keyeniya Awan hate standin."

Di wê nûqteyê de wê, di zane min de wê, bo ku wê têngîna pirsgirêka ku wê bahsa mijarê û an gotinê bê ku wê fahmbikê û an ji wê re wê çareseriyê wê werênê wê dîsa wê pêwîstiya kifşkirina demên berê ên weke yên xanadana ummayê ên xanadana pêşî bin.

Di wê demê de wê, di rengekê de wê, ne tenê wê bi reng û awayê serwerîyek xanadanî ku ew dibê wê karibê bi tenê wê fahmbikê. Minaq wê ew dîroka wê ya heta wê demê ku wê were li dora pêncsadsalên berê ên wê çawa di awayekê de wê bi xwe wê derbas bibin wê bi serê xwe wê weke mijarek teybet a fahmkirinê wê biafirênê.

Ji wê aliyê ve wê fahmkirin û an şewayekê fahmkirinê wê heta roja me wê zêde ne serwer bê. Tenê me li ser çavkaniyan re wê çawa bûya û kî bûya serdest wek key û hwd wê fahmkiriya. Lê ji wê zêdetirî wê di

rengêkê din de wê ew rewş wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê bide diyarkirin. Rewşa ummayê wê ji wê aliyê ve wê hinek fêrbûnên ku ew hê bi wê re ew ne hatina kifşkirin wê di xwe de wê weke ku wê bihawênê.

Ur-Pabilsag ku wek ur-pa-bil-sag dihê xwendin; li dora 2550 b.z jiya wê hukumdarekî pêşîn ê Xanedana Yekem a Urê were pênasekirin ku ew di sedsala 26an a b.z de jiya. Ew di Lîsteya keyên Sumerî de xuya nake, lê ji qatek nivîsê ya li Urê hatî dîtin, ku sernavê "Ur-Pabilsag, keyê Urê" li ser e, dihê zanîn. Hatiye diyar kirin ku gora wî li Goristana keyeniyê ya Urê ye (Gora PG ku wê were diyarkirin ya wî bê. Dibe ku ew li dora 2550 b.z. miribe (çav: Hamblin, William James. Warfare in the ancient Near East to 1600 BC: holy warriors at the dawn of history, p. 49. Taylor & Francis, 2006).

Her weha hatiye diyar kirin ku Ur-Pabilsag kurê key A-Imdugud bû, ku ji gora "PG 1236" dihê zanîn, ku avahiya gorê ya herî mezin û dibe ku ya herî kevin a li Goristana keyeniyê ya Urê ye. Gora Ur-Pabilsag (Gora PG 779) bi gelemperî wekî duyemîn kevintirîn gora li wir tê hesibandin, û dibe ku hevdemê gora PG 777 be, ku tê texmînkirin ku gora şahbanûya wî Meskalamdug a (gora PG 755, an jî dibe ku PG 789) dibe ku kurê wî be (çav: Reade, Julian (2003). Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus. Metropolitan Museum of Art. p. 96).

Li vir ya ku wê bale me bikişênê wê ew bê ku wê navên dihên diyarkirin wê li gorî zimanê roja me wê hinek wateyna wê bidina me. Minaq navê A-Imdugud wê, bi wateya ya yê ku ew wî "im digot" Im weke têngînek ku ew li ser dihê axiftin bê dihê diyarkirin. Li vir ew navekê teybet û an gelemperî xwe dide diyarkirin. Wekî din navê Pabilsag wê wateyên weke têngihên weke bav bi pilê şabûnê di rengêkê de wê wateyekê wê bide me. Wekî din navê Meskalamdug bi têngîna me ji ka-lam digot û hwd re wê wateyekê bide me. Di xosletên van gotinan hemûyan de jî wê kirdeyek weke ya navî ku ew ji wê dihê bahskirin û ew nayê diyarkirin ku ew çiya wê, bide diyarkirin. Tenê dikarin bi hinek kirdeyên morfolojîkî li ser wan navkirinan re dikarin hinek têngî werina kifşkirin û ev jî dikarê weke manipulasyonêkê bimênê.

Wekî din her weha Pabilgagaltuku, û ana Pabilgeshgaltuku, pa.bil.ğeş-gal-tuku; ku wê weke navekê li dora 2450 b.z. bijî bê. Wekî waliyê Umma (ensi) bû, bajar-dewletek li Sumerê. Ew ji aliyê Ur-Nanshe yê Lagash ve hat girtin. Paşê wî Uş bû (çav: Since Ninta ("Uş") was a

contemporary of Eanatum, he is assigned to a generation subsequent to Pabilgaltuku." in Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo. *Philological Data for a Historical Chronology of Mesopotamia in the 3rd Millennium*. p. 74–75).

Pabilgagaltuku ji nivîsek Ur-Nanshe tê zanîn, ku tê de Ur-Nanshe îdîa dike ku wî Umma têk bir û Pabilgagaltuku girt: pabilgax (pa.bil.ğeš) -gal-tuku ensi umma(geš.kuşu) ki mu-dab

"Wî Pabilgagaltuku, Waliyê Ummayê girt." Pabilgagaltuku di "Stele of the Vultures" de jî tê gotin, wekî ku di paşerojê de ji hêla Ur-Nanshe ve hatî têkbirin (çav: FAOS 5/1 Urn. 51 = RIME 1.9.1.6.b rev. IV 5-8: in Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo. *Philological Data for a Historical Chronology of Mesopotamia in the 3rd Millennium*. p. 74–75).

Enakalle an Enakalli ku ew li dora. 2450 b.z. jiya di serdema Xanedaniya Zû ya III (2600–2350 b.z.) de keyê Umma, bajar-dewleteke Sumerî bû. Serweriya wî herî kêr 8 salan dom kir (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). *Arcane III* (PDF). BREPOLs. p. 75).

Pêşeyê wî Uş (ush), hukumdarê Umma, piştî ku stela Mesilimê ji holê rakir, hêrîşî Lagaşa nêzîk kir, hewl da ku Gu-Edîn bigire, wekî ku di Konê Entemenayê de tê tomar kirin. Uş ji hêla Eannatum ê Lagaşê ve di şerekî de ku di Stela Qermiçan de tê tomar kirin, bi tundî têk çû, di şer de 3,600 zilam winda kir. Piştî Uş ji hêla gelê xwe ve hate hilweşandin û kuştin (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). *History & Philology* (PDF). Walther Sallaberger & Ingo Schrakamp (eds), Brepols. p. 74–76).

Enakalle (enakalla di wateya kese kal ê li jor li ser serê disekinê de ji di zimanê roja me de dihê xwandin.), cîgirê wî, di dawiyê de bi Eannatumê Lagaşê re peymanek aştîyê çêkir, wekî ku di nivisara (koniya) Entemenayê de hatiye vegotin ku wê sînore wê bi entamenayê wê were diyarkirin.

Ur-Lumma ku wek Ur Lum-ma dihê diyarkirin li dora li dora 2425 b.z. jiya, wek keyekî dewleta bajar-dewleta Sumeran a Umma bû. Bavê wî key Enakalle bû, ku ji hêla Eannatumê Lagash ve hatibû têkbirin. Ur-Lumma sernavê "key" (Lugal) îdîa kir. Keyeniya wî herî kêr 12 salan dom kir (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). *Arcane III* (PDF). BREPOLs. p. 76).

Ur-Lumma dîsa bi Lagash re, ji bo deşta bi bereket a Gu-Edin, ket nav pevçûnek herêmî. Ur-Lumma, hêrîşî Lagash û keyê wê Enannatum II, cîgirê Eannatum I kir, û karî ku "stîla Eannatum û perestgehên yazdanan

ên ku li kêleka wê hatine danîn bi agir hilweşîne". Ur-Lumma Enannatum têk bir û Lagash dagir kir, lê ew di dawiyê de ji hêla Entemena II, kurê Enannatum I ve hat paşve xistin (çav: Lambert, Maurice (1965). "L'occupation du Girsu par Urukumma roi d'Umma". *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*. 59 (2): 81–84).

Cihê Ur-Lumma bi biraziyê wî duyemin, kahin-key, hat danîn, ku ew jî hêrîşê Lagaş kir, lê dîsa ji aliyê Entemena ve têk çû (çav: Lambert, Maurice (1965). "L'occupation du Girsu par Urukumma roi d'Umma". *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*. 59 (2): 81–84).

Di dewama wê de wê keyek din ê umma wê IL bê ku wê were ser taxt û ew wê dema wî de wê ew rewş wê hinekê din wê xwe bidina diyarkirin. Il ku ew wek 'IL' dihê diyarkirin wê wek key, an Lugal ê umma li dora 2420 b.z. bijî. Keyê bajar-dewleta Sumerî Umma bû. Dibe ku bavê wî Eandamu bû, û bapîrê wî jî key Enakalle bû, ku ji aliyê Eannatum ê Lagaşê ve hatibû têkbirin Il cîgirê Ur-Lumma bû. Li gorî nivîsekê, berî ku bibe key, ew rêveberê perestgehê li Zabalamê bû: "Di vê demê de, Il, ku rêveberê perestgehê yê Zabalamê bû, ji Girsuyê vekîşîya Ummayê û walîtiya Ummayê ji xwe re girt." Wî herî kêr 14 salan hukûm kir (çav: Sallaberger, Walther; Schrâkamp, Ingo (2015). *History & Philology* (PDF). Walther Sallaberger & Ingo Schrâkamp (eds), Brepols. p. 76).

Ew bi Entemena, hukûmdarê Lagaşê re ket nav pevçûnek axê, wekî ku di nivîsekê de tê gotin: "Wî (Il) av ji kanala sînora Ningirsu û kanala sînora Nanshe (...) veguhest. Dema ku ji ber wan kanalan, Enmetena, parêzgarê Lagaşê, şand ba Il, Il, parêzgarê Umma, ku zevîyan didize (û) xerab diaxe, ragihand: 'Kanala sînora Ningirsu (û) kanala sînora Nanshe ya min e! Ez ê bendava sînora jî Antasura ber bi Edimgalabzu ve biguhezînim!' Lê Enlil (û) Ninhursang ew nedan wî." (Çav: Sallaberger, Walther; Schrâkamp, Ingo (2015). *History & Philology* (PDF). Walther Sallaberger & Ingo Schrâkamp (eds), Brepols. p. 77–78).

Il jî hêla Entemena ve têk çû, ku ji Lugal-kinishe-dudu yê Uruk, cîgirê Enshakushanna, ku di listeya key de ye, alîkarî xwestibû dide diyarkirin (çav: Jordan, Michael (1993). *Encyclopedia of gods: over 2,500 deities of the world*. Internet Archive. New York: Facts on File. p. 245).

Il paşê li dijî Enannatum II, keyê Lagaş û cîgirê Enmetena, şer kir û ew têk bir, û bi vî awayî dawî li xanedana Lagaş a ku ji hêla Ur-Nanshe ve hatibû damezrandin hanî (çav: Williams, Henry Smith. *The Historians' History of the World Vol.1* (of 25) (Illustrations): Prolegomena; Egypt, Mesopotamia. The Trow Press. p. 171).

Kurê wî, Gishakidu, li şûna wî hat ser taxt. Piştî wê heman pirsgirêkên nava bavê wî û lagashê wê di rengekê de wê li ser axê ew wê di dewama wan de wê bide domandin. Wî tēja serketivtina dema bavê xwe jiyankir wek keyekê serkevti. Diwê demê de wî xwest ku ew tifaqna xwe bibînê û wê hinek çavkani wê diyar bikin ku wî li urukê û an keyeniyên dorê têkili bi wê minasebetê daniya. Lê di derbarê wê de wê ti agahi wê di destê me de wê nebin (çav: Sallaberger, Walther; Schrakamp, Ingo (2015). *History & Philology* (PDF). Walther Sallaberger & Ingo Schrakamp (eds), Brepols. p. 78).

Tablo ya keybanuya Bara-irnum a Umma, "jina Gishakidu, keyê Umma, keça Ur-Lumma, keyê Umma, neviyê Enakalle, keyê Umma, bûka II, keyê Umma", ji yazdanê Shara re, ji bo spasiya ku jiyana wê xilas kiriye dihênê ser ziman (çav: Thomas, Ariane; Potts, Timothy (2020). *Mesopotamia: Civilization Begins*. Getty Publications. p. 108).

Umma wê di rengekê de wê, çendî ku wê, bi berberiya xwe ya bi lagashê re wê di rengekê de wê bijî jî lê wê li herêmê wê weke navendek giring wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Hem jî têkiliya xwe ya bi hewirdorê û hem jî bi wucana xwe re wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê nûqtayê de wê, çendî ku wê weke ku wê bi lagashê re wê di rengekê de wê weke di nava pevçûnê de jî lê wê gelek demên wê yên dirêj ku ew diji û heta wê demê dihê û hebûna xwe diparêzê wê karibê wê bahsa wê bikê. Çendî ku wê bahsa gelek pevçûnên nava wê û lagashê wê werina kirin ku ew car bi car wê têkherê jî lê wê hebûna xwe wê bi serwerîya xwe ya keyeni û hwd re wê karibê bide domandin.

Li gorî çavkaniyan wê li umma wê piştê Ur-lamma û Gishakidu wê, di dewama wan de wê, Me'annedu ushurdu wê werin. Piştî wan jî wê edin wê were ku wê taqabûlî dema Lugalanda wê bikê. Piştê ulkush wê weke beremberê dema urukagina wê di rengekê de wê bahsa wî were kirin. Di dema serwerîya imparatori de wê, dema Lugal-zage-si ku wê were û ku wê weke kurê ulkush wê were diyarkirin. Di wê demê de wê demek giştî wê, were dîtin ku wê were diyarkirin û wê derketina ser ramyariya bajar-welatan re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê wê xwe bide diyarkirin.

Di wê demê de ku wê navenda wê kish bê wê keyeniya ur-zababa wê derkeve li pêş. Piştê wê êdî wê pêvajoya ku wê bi ber ya akadê ve û an sargonê akadî ve wê herê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser zoiman bê.

Minaq Ikun-Şamaş an jî Iku-Şama ku wê li dora 2500 b.z, wê wek keyê duyemîn ê keyeniya Mari bû. Li gorî François Thureau-Dangin, key di demekê de ji Ur-Nanshe yê Lagaşê berê hukumdari kiriye. Ew yek ji sê keyên Marî ye ku ji arkeolojiyê têne zanîn, û dibe ku yê herî kevin be. Keyekî din Iku-Şamagan bû, ku ji peykerê bi nivîsekê jî tê zanîn, li Muzexaneyê Neteweyî ya Şamê ya. Keyê sêyemîn Lamgi-Marî ye, ku wekî Îşgi-Marî jî tê xwendin, ku ji peykerê bi nivîsekê jî tê zanîn, ku niha li Muzexaneyê Neteweyî ya Helebê ye (çav: Spycket, Agnès (1981). Handbuch der Orientalistik (in French). BRILL. p. 88).

Di nivîsên xwe de, Ikun-Şamaş zimanê Akadî bi kar haniye, lê hevdemên wî yên li başûr zimanê Sumerî bi kar hanîne. Sernavê wî yê fermî di nivîsan de "keyê Marî" û "ensi-gal", an jî "keyê Bilind" ê yazdanê Enlil bû. Ew ji peykerê bi nivîsekê tê naskirin, ku wî ew ji yazdanê Şamaş re terxan kiriye (çav: Spycket, Agnès (1981). Handbuch der Orientalistik (in French). BRILL. p. 86).

Xuya ye ku axa Ikun-Şamaş başûrê Babîlê di nav xwe de digirt. Weke keyekê dema gûtî a demê bê. Piştî wê di dema akadê de wê, têkiliyên nava demê de wê, bi rewşa serwerîya xwe wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Têkiliyên keyeniya mari ên li herêma wê di wê demê de wê wekeku wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê hinekê wê li ser wê bisekinê bê. Ev wê karibê wê weke aliyekê vegotin bar bê.

Mari ku di nivîsên bizmarî wek ma-riki dihê diyarkirin., Tell Herîrî ya îroyîn wek bajarekî Semîtîk ê kevnar bû li Sûriya îroyîn bû. Bermahiyên wê ji telekê 11 kîlometreyan li bakur-rojavayê Ebû Kemalê li ser qeraxa rojava ya Çemê Firatê, bi qasî 120 kîlometreyan li başûrê rojhilatê Dêr ez-Zorê pêk dihên. Ew di navbera salên 2900-1759 b.z. de wekî navendeke bazirganiyê û dewleteke hegemonîk geş bû. Bajar di nivê rêyên bazirganiyê yên Firatê de di navbera Sumer li başûr û keyeniya Eblaî û Levant li rojava de hatiye avakirin.

Marî pêşî di nivê sedsala 26an a b.z de hate terikandin lê ji nû ve hate avakirin û berî 2500 b.z bû paytexta dewleteke hegemonîk a a herêma a Rojhilat bûya. Ev Mariya duyemîn bi reqîba xwe Ebla re ket şerekî dirêj û bi nêzîkbûna xwe ya xurt bi çanda Sumerî re tê zanîn. Ew di sedsala 23an a berî zayînê de ji aliyê Akadiyan ve hate wêrankirin, yên ku destûr dan ku bajar ji nû ve were avakirin û parêzgarî leşkerî (Şakkanakku) tayîn kirin. Bi hilweşîna Împeratorîya Akadiyan re parêzgar serbixwe bûn û bajar wekî navendek herêma ya geliyê Firatê ji nû ve ava kirin.

Şakkanakkuyan heta nivê duyemîn ê sedsala 19an a berî zayînê li Mari hukum kir, dema ku xanedanî ji ber sedemên nenas hilweşiya. Demek kurt şûnda, Mari bû paytexta xanedana Amorît Lim. Amorît Mari tenê demek kurt dom kir berî ku di dora sala 1761 berî zayînê de ji aliyê Babîliyan ve were wêrankirin, lê ew wekî wargehek piçûk di bin desthilatdariya Babîliyan û Asûriyan de ma berî ku di serdema Helenîstîk de were terikandin û ji bîr kirin.

Mari hem yazdanên Semîtîk û hem jî yên Sumerî-gûtî dihebînin û bajarê xwe wekî navendeke bazirganiyê ya sereke ava kirin. Her çend serdemên berî-Amorît bi bandûra çandî ya giran a Sumerî-gûtî ve dihatin xuya kirin jî, Mari ne bajarê koçberên Sumerî bû lê neteweyek bi zimanê Semîtîk diaxivî bû ku zaravayek dişibiya Eblaîte. Amorî Semîten Rojava bûn ku berî sedsala 21an a berî zayînê dest bi bicihbûna herêmê kirin; di serdema xanedaniya Lim de (li dora 1830 berî zayînê), ew bûn nifûsa serdest a li Nîvgirava Bereket.

Lê wê dema ku em têkiliyên demê li berçav bigirin wê tenê wê weke têgînek ew wê di dema gûftîyan de wê weke ku wê bibê bê.

Baweriya wê heye ku Mari ji wargeheke biçûk nehatiye avakirin, lê di dora sala 2900 berî zayînê de di serdema Xanedaniya Destpêkê ya Mezopotamyayê ya gûtî de wekî bajarekî nû hatiye damezrandin da ku rêyên avê yên rêyên bazirganiyê yên Firatê kontrol bike ku Levant bi başûrê Sumerî ve girêdide. Bajar ji bo parastina ji lehiyê bi qasî 1 heta 2 kîlometreyan dûrî çemê Firatê hatiye avakirin, û bi kanalek çekirî ya 7 heta 10 kîlometre dirêj ve bi çem ve girêdayî bû ku rêya wê îro zehmet e ku were destnîşankirin (çav: Margueron, Jean-Claude (2013). "The Kingdom of Mari". In Crawford, Harriet (ed.). The Sumerian World. Translated by Crawford, Harriet. Routledge. p; 520).

Kolandina bajêr dijwar e ji ber ku ew di bin tebeqeyên paşîn ên jiyanê de kûr hatiye veşartin. Bendaveke lehiyê ya dorhêl hat derxistin, ku tê de qadeke 300 metre dirêj ji bo baxçe û xaniyên esnafan heye, û sûreke navxweyî ya dorhêl a parastinê ya 6.7 m stûr û 8 heta 10 metre bilind, ku bi bircên parastinê ve hatiye xurtkirin. Dîtinên din yek ji deriyên bajêr, kolanek ku ji navendê dest pê dike û li derî diqede, û xaniyên niştecîbûnê hene. Li navenda Mari girekî hebû, lê li wir tu perestgeh an qesr nehatine dîtin. Lêbelê avahiyek mezin hate kolandin (bi pîvanên 32 m x 25 m), ku xuya ye fonksiyonek îdarî hebû. Bingehên wê ji kevir û odeyên heta 12 metre dirêj û 6 metre fireh hebûn. Bajar di dora sala 2550 b.z. de di dawîya Serdema Xanedaniya Destpêkê II de, ji ber sedemên nenas, hate

terikandin (çav: Margueron, Jean-Claude (2003). "Mari and the Syro-Mesopotamian World". In Aruz, Joan; Wallenfels, Ronald (eds.). Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus. Metropolitan Museum of Art, p; 136).

Li dora destpêka Serdema Xanedaniya Destpêkê ya III (berî 2500 b.z) Mari ji nû ve hate avakirin û ji nû ve hate niştcehkirin. Bajarê nû gelek taybetmendiyên derveyî yê bajarê yekem parast, di nav de sûra hundirîn û derî. Her wiha bendava dorhêl a derve ya bi pîvana 1.9 km di firehiyê de hate parastin, ku bi dîwarekî du metre stûr ve hatibû xemilandin ku dikaribû tîrvanan biparêze (çav: Margueron, Jean-Claude (2003). "Mari and the Syro-Mesopotamian World". In Aruz, Joan; Wallenfels, Ronald (eds.). Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus. Metropolitan Museum of Art, pê, 136).

Lêbelê, avahiya hundirîn a bajarî bi tevahî hate guhertin û bajarê nû bi baldarî hate plansazkirin. Ya yekem kolanên ku ji navenda bilind ber bi derî ve dadiketin hatin çêkirin, da ku avên baranê werin rijandin (çav: Margueron, Jean-Claude (2003). "Mari and the Syro-Mesopotamian World". In Aruz, Joan; Wallenfels, Ronald (eds.). Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus. Metropolitan Museum of Art, p; 136).

Li navenda bajêr, qesreke keyî hate çêkirin ku di heman demê de wekî perestgehek jî xizmet dikir. Çar astên mîmarî yê li pey hev ji qesra keyenîya duyemîn hatine derxistin (ya herî kevin wekî P3 tê destnîşankirin, dema ku ya herî dawî wekî P0 ye). Du astên dawîn ji serdema Akadî ne. Du qatên pêşîn hatin kolandin; di nav van dîtinan de perestgehek ("Enceinte Sacrée" an jî dorpêça pîroz) heye ku ji bo yazdanekî nenas hatiye veqetandin, odeyeke textê ya bi stûn, û holeke bi sê stûnên darîn ên ducar ku ber bi perestgehê ve diçin hene (çav: Margueron, Jean-Claude (2003). "Mari and the Syro-Mesopotamian World". In Aruz, Joan; Wallenfels, Ronald (eds.). Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus. Metropolitan Museum of Art, pê 137).

Şeş perestgehên biçûktir li bajêr hatin keşifkirin, di nav wan de perestgeha bi navê Massif Rouge (veqetandina nenas), û perestgehên ku ji bo Ninni-Zaza [it] (INANA.ZA.ZA), Îştar, Ninhursag, û Şamaş hatine veqetandin. Ji bilî perestgeha Îştar, hemû perestgeh li navenda bajêr bûn; herêma di navbera "Enceinte Sacrée" û "Massif Rouge" de wekî navenda îdarî ya kahînê mezin tê hesibandin (çav: Margueron, Jean-Claude

(2003). "Mari and the Syro-Mesopotamian World". In Aruz, Joan; Wallenfels, Ronald (eds.). *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. Metropolitan Museum of Art, p; 527).

Keyeniya duyem xuya dike ku navendeke ramyarî ya bihêz û geş bûye, keyên wê sernavê Lugal digirtin, û gelek ji wan di bajêr de têne şahidî kirin, çavkaniya herî girîng nameya key Enna-Dagan a nêzîkî 2350 b.z. ye, ku ji Irkab-Damu yê Ebla re hatiye şandin. Di wê de, keyê Mari behsa pêşiyên xwe û destkeftiyên wan ên leşkerî dike. Lêbelê, xwendina vê nameyê hîn jî ne diyar e û gelek şîrove ji hêla zanyaran ve hatine pêşkêş kirin (çav: Matthews, Victor Harold; Benjamin, Don C. (2006) [1994]. *Old Testament Parallels: Laws and Stories from the Ancient Near East* (3 ed.). Paulist Press. p; 261).

Keyê herî kevin ê ku di nameya Enna-Dagan de hatiye birhankirin Ansud e, ku tê de behsa êrîşkirina li ser Eblayê tê kirin, reqîbê kevneşopî yê Marî ku şerekî dirêj pê re hebû, û fetihkirina gelek bajarên Eblayê, tevî axa Belanê kiriya. Keyê din ê ku di nameyê de tê behs kirin Sa'umu ye, ku erdên Ra'ak û Nirumê fetih kir. Key Kun-Damu yê Eblayê di nîvê sedsala 25an a berî zayînê de Marî têk bir. Şer bi fetihkirina Emarê ji hêla Îşhtup-Işar ê Marî ve di dema qelsiya Eblayê de di nîvê sedsala 24an a berî zayînê de berdewam kir. Key Îgriş-Helam ê Eblayê neçar ma ku bacê bide Iblul-Il ê Marî, ku di nameyê de behsa wî tê kirin, gelek bajarên Eblayê fetih kir û li herêma Burmanê sefer kir (çav: Liverani, Mario (2013). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge, pê 119).

Enna-Dagan jî bac wergirt; serweriya wî bi tevahî ket bin serweriya Irkab-Damu yê Eblayê, ku karî Mari têk bibe û bacgirtinê bi dawî bîne. Mari di sala heftemîn a serokatiya wezîrê Eblayê Îbrîyûm de hevalbendê Eblayê Nagar têk bir, ev yek bû sedema astengkirina rêyên bazirganiyê di navbera Eblayê û Mezopotamyaya başûr de bi rêya Mezopotamyaya jorîn. Ev rêyên ku ew digihîştin herêmên lullubi û kassitên ber çîyayên zagrosan. Ku ew wê gûtiyê jî jî wê li wan serwer bin. Şer gihîşt zirweyê dema ku wezîrê Eblayê Îbî-Sîpîş bi Nagar û Kîş re hevpeymaniyek çêkir da ku Mari di şerekî nêzîkî Terqayê de têk bibe. Ebla bi xwe çend sal piştî Terqayê di dora sala 2300 b.z de, di dema serweriya keyê Mari Hidar de, yekem hilweşîna xwe dît. Li gorî Alfonso Archi, piştî Hidar Îşqî-Marî hate serweriya wî ku mohra keyî lê hate dîtin. Ew dûmenên şer nîşan dide, û dibe sedem ku Archi diyar bike ku ew berpirsiyarê

hilweşîna Eblayê ye dema ku hîn jî general bû (çav: Archi, Alfonso; Biga, Maria Giovanna (2003). "A Victory over Mari and the Fall of Ebla". *Journal of Cuneiform Studies*. 55. The American Schools of Oriental Research: 1–44, p: 33-35).

Tenê deh sal piştî wêrankirina Eblayê (li dora 2300 b.z., li gorî kronolojiya navîn), Mari bi xwe ji aliyê Sargonê Akad ve hate wêrankirin û şewitandin, wekî ku ji hêla yek ji navên salan ên wî ve tê xuya kirin ("Sala ku Mari tê de hate wêrankirin"). Michael Astour dîrok wekî nêzîkî 2265 b.z diyar kir (li gorî kronolojiya kurt). Ishqî-Marî dibe ku keyê dawîn ê Mari berî fetihkirina Împeratoriya Akad bû. Sargonê Akad ji Mari û Elamê bac berhev kir (çav: Frayne, Douglas. *Sargonic and Gutian Periods*. pp. 10–12).

Weki din di derbarê sefera sargon a li herêma de wê ev wê were gotin. "Sargon key li Tuttul li ber Dagan serê xwe tewand. Wî (Dagan) Axên Jorîn da wî (Sargon): Mari, Iarmuti, û Ebla, heta Daristana Sedar û Çiyayên Zîv"

Mari wek xanadanek kku ew weke ya lagashê, umma û hwd ku wê di demên kevntirin ên gûftiyan de jî wê weke xwediyê dîmenekê serweriyê bê. Di wê temenê de wê çendî ku ev demên wê zêde agahi di derbarê wan de wê di destê me de wê nebin jî lê wê dikarê wê bibêjê ku ew wê, xwediyê wê, serweriyê û wê rewşa xwe ya keyeni û desthilatî a li herêma bê. Ji çavkaniyên weke tîkiliya sargonê akadî û dagan didina diyarkirin wê fahmdikê ku wê, di wê demê de wê serweriyek berfireh a ramyari a mari wê di wê demê de wê hebê.

Marî berî ku ji aliyê keyê Akad Manishtushu ve were restorekirin, du nîşan hate terikandin. Waliyek ji bo rêvebirina bajêr hate tayînkirin ku sernavê Shakkanakku (waliyê leşkerî) li xwe digirt. Akad kontrola rasterast li ser bajêr digirt, ku ev yek bi tayînkirina du keçên xwe ji aliyê Naram-Sin ve ji bo karên kahîniyê li bajêr diyar e (çav: Astour, Michael C. (2002). "A Reconstruction of the History of Ebla (Part 2)". In Gordon, Cyrus Herzl; Rendsburg, Gary (eds.). *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language*. Vol. 4. Eisenbrauns, p; 64).

Di serdema Akkadî de, endamê yekem ê xanedana Shakkanakku di navnîşan de Îdîdîş e, ku di dora sala 2266 b.z de hate tayînkirin. Li gorî navnîşan, Îdîdîş 60 salan hukum kir û kurê wî li şûna wî hate danîn, ev yek jî meqamê mîratî kir (çav: Leick, Gwendolyn (2002). *Who's Who in the Ancient Near East*. Routledge, p; 152).

Mariya dema sêyemîn ji hêla avahiya giştî ve li pey ya bajariya duyemîn hat, qonaxa P0 ya qesra keyeniyê ya kevin bi qesrek nû ji bo Shakkanakku hate guheztin. Qesrek din a piçûktir li rojhilatê bajêr hate çêkirin, û gorên keyeniyê yên ku dîroka wan vedigere serdemên berê dihewîne. Sûr ji nû ve hatin avakirin û xurtkirin, di heman demê de bendav veguherî dîwarekî parastinê ku firehiya wê gihîşt 10 metreyan. Deriyê pîroz ê berê hate parastin, perestgeha Ninhursag jî wisa bû. Lêbelê, perestgehên Ninni-Zaza û Îştarat winda bûn, di heman demê de perestgehek nû ya bi navê "perestgeha şêran" (ku ji bo Dagan hatibû veqetandin), ji hêla Shakkanakku Ishtup-Ilum ve hate çêkirin û bi wê ve girêdayî teraseke çargoşeyî hebû ku ji bo qurbanîyan 40 x 20 metre bû (çav: Margueron, Jean-Claude (2013). "The Kingdom of Mari". In Crawford, Harriet (ed.). *The Sumerian World*. Translated by Crawford, Harriet. Routledge, pê 530).

Akad di dema serweriya Şar-Kalî-Şarrî de hilweşiya, û Marî serxwebûna xwe bi dest xist, lê karhanîna sernavê Shakkanakku di serdema Xanedaniya Sêyemîn a Urê de berdewam kir. Prensêsa Marî bi kurê key Ur-Nammu yê Urê re zewicî, û Marî bi navê xwe di bin hegemonyaya Urê de bû. Lêbelê, vasaletiyê rê li ber serxwebûna Marî negirt, û hin Shakkanakku di nivîsên xwe yên sondxwarinê de sernavê keyî Lugal bikar hanîn, di heman demê de di nameyên xwe yên bi dadgeha Ur re sernavê Shakkanakku bikar hanîn. Xanedanî ji ber sedemên nenas ne demek dirêj berî damezrandina xanedaniya din, ku di nivê duyemîn ê sedsala 19-an a berî zayînê de pêk hat, bi dawî bû (çav: Frayne, Douglas (1990). *Old Babylonian Period (2003–1595 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods. Vol. 4. University of Toronto Press., p; 597).

Hezarsala duyem a berî zayînê li Nîvgirava Bereket bi berfirehbûna Amorîyan ve hate taybetmend kirin, ku bi serdestî û hukmê wan li piraniya herêmê gihîşt zirweyê, tevî Marî ku di dora sala 1830 berî zayînê de bû navenda xanedana Amorîyan a Lim di bin key Yaggid-Lim de. Lêbelê, birhanên epîgrafîk û arkeolojîk rêjeyek bilind a berdewamiyê di navbera serdema Shakkanakku û Amorîyan de nîşan dan (çav: Wossink, Arne (2009). *Challenging Climate Change: Competition and Cooperation Among Pastoralists and Agriculturalists in Northern Mesopotamia (c. 3000–1600 BC)*. Sidestone Press, p; 31).

Yaggid-Lim berî ku xwe li Marî bicîh bike, hukumdarê Suprum bû, wî bi Ila-kabkabu yê Ekallatum re hevalbendiyek çêkir, lê têkiliyên di

navbera her du monarşan de veguherî şerekî vekirî. Nakokî bi girtina mîratgirê Yagîd-Lîm, Yahdûn-Lîm, ji aliyê Îla-kabkabû ve bi dawî bû û li gorî tabletek li Mari hat dîtin, Yagûd-Lîm ê ku ji Îla-kabkabû sax ma, ji aliyê xulamên xwe ve hat kuştin. Lêbelê, di dora sala 1820 b.z de, Yahdûn-Lîm wekî keyê Mari bi tundî desthilatdar bû (çav: Frayne, Douglas (1990). *Old Babylonian Period (2003–1595 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods. Vol. 4. University of Toronto Press, p; 601).

Yahdûn-Lîm dest bi serweriya xwe kir bi bindestkirina heft serokên eşîrên xwe yên serhildêr û ji nû ve avakirina dîwarên Mari û Terqa, digel avakirina kelehê nû ku wî navê Dur-Yahdûn-Lîm lê kir. Piştî wî ber bi rojava ve berfireh bû û îdia kir ku gihîştîye Deryaya Navîn, lêbelê paşê ew neçar ma ku bi serhildanek ji hêla koçberên Yamînî ve rû bi rû bimîne ku li Tuttul navendî bûn, û serhildêr ji hêla keyê Yamhad Sumu-Epuh ve hatin piştgirî kirin, ku berjewendiyên wî ji ber hevpeymaniya nû ya di navbera Yahdûn-Lîm û Eşnunna de di bin gefê de bûn. Yahdûn-Lîm Yamîniyan têk bir lê şerekî vekirî bi Yemhadê re nehat dîrxistin, ji ber ku keyê Mari bi reqabeta xwe ya bi Şemşî-Adad I yê Shubat-Enlîl, kurê Îla-kabkabû re mijûl bû. Şer bi têkçûna Mari bi dawî bû, û Yahdûn-Lîm di dora sala 1798 b.z de ji hêla kurê wî yê muhtemel Sumu-Yamam ve hate kuştin, ku ew bi xwe du sal piştî ku li ser text hilkişîya dema ku Şemşî-Adad pêşve çû û Mari dagir kir, hate kuştin (çav: Bryce, Trevor (2014). *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*. Oxford University Press., p; 20).

Şemşî-Edad (1809-1775 b.z) kurê xwe Yasma-Edad li ser textê Mari tayîn kir, keyê nû bi keça Yahdûn-Lîm re zewicî, di heman demê de yên mayî yên malbata Lîm li Yemhadê penaber bûn, û girêdana xakê bi fermî bi tiştên ku Şemşî-Edad wekî kiryarên gunehkar ên li aliyê malbata Lîm dihesiband re hate rewakirin. Ji bo ku pozîsyona xwe li dijî dijminê xwe yê nû Yemhadê xurt bike, Şemşî-Edad Yasma-Edad bi Betlum, keça Îşî-Eddu ya Qatnayê re zewicî. Lêbelê, Yasma-Edad bûka xwe paşguh kir û bû sedema krîzek bi Qatnayê re, û ew wekî rêberek bêkêr derket holê û bû sedema hêrsa bavê wî ku di dora sala 1776 b.z. de mir, di heman demê de ku artêşên Yarim-Lîm I ya Yemhadê ji bo piştgiriya Zimrî-Lîm, mîratgirê xanedana Lîm, pêşve diçûn (çav: Hamblin, William J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC*. Routledge, p; 258).

Her ku Zimrî-Lîm pêşve diçû, serokê Sim'aliyan (eşîra Zimrî-Lîm) Yasmah-Adad hilweşand, rê ji bo Zimrî-Lîm vekir ku çend meh piştî

revîna Yasmah-Adad gihîşt wir, û demek kurt piştî ku di dora sala 1776 b.z. de li ser textê xwe rûnişt, bi prenses Şibtû re zewicî, keça Yarim-Lîm I. Hilkişîna Zimrî-Lîm bo ser text bi alîkariya Yarim-Lîm I bandûr li ser rewşa Mari kir, Zimrî-Lîm Yarim-Lîm wekî bavê xwe bi nav kir, û keyê Yemhadî karî Mari wekî navbeynkar di navbera yazdanê sereke yê Yemhad, Hadad, û Zimrî-Lîm, ku xwe wekî xulamê Hadad îlan kir, ferman bide (çav: Malamat, Abraham (1980). "A Mari Prophecy and Nathan's Dynastic Oracle". In Emerton, John Adney (ed.). *Prophecy: Essays presented to Georg Fohrer on his Sixty-Fifth Birthday*. Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft. Vol. CL. Walter de Gruyter. p; 75).

Zimrî-Lîm serweriya xwe bi seferek li dijî Yamîniyan dest pê kir, wî her weha bi Eşnûnna û Hamûrabî yên Babîlê re hevpeymanî danî, û artêşên xwe şandin da ku alîkariya Babîliyan bikin. Keyê nû siyaseta xwe ya berfirehkirinê ber bi bakur ve li herêma Xabûrê Jorîn, ku navê wê Îdamaraz bû, rêve bir, li wir wî keyên piçûk ên herêmî yên wekî Urkeş, û Talhayûm bindest kir, wan neçar kir ku bibin vasa. Berfirehkirin bi berxwedana Qarnî-Lîm, keyê Endarigê, re rû bi rû ma, ku Zimrî-Lîm ew têk bir, û di dora sala 1771 berî zayînê de kontrola Mari li ser herêmê misoger kir, û keyî wekî navendek bazirganiyê geş bû û ket serdemek aştiyek nisbî. Mîrata herî mezin a Zimri-Limê nûjenkirina Qesra keyeniyê bû, ku pir hate berfirehkirin da ku 275 ode, berhemên hêja yên wekî peykerê yazdanên têda danin û arşîveke keyeniyê ku bi hezaran tablet tê de hebûn, dihevine (çav: Shaw, Ian (1999). "Mari". In Shaw, Ian; Jameson, Robert (eds.). *A Dictionary of Archaeology*. John Wiley & Sons, p; 379).

Ev pêvajoyê wê weke dem û pêvajoyek ku wê piştê wê bi navê babil û serdema hammurabi û kurê wî ku wê bibê wê demek bi wê rengê wê bi xwe re wê werênê. Têkiliyên bi Babîlê re ji ber nakokiyê li ser bajarê Hitî xirabtir bûn ku demek dirêj di danûstandinan de derbas kir, ku di şerekî li dijî Elamê de her du keyên di dora sala 1765 b.z. de beşdar bûn. Di dawiyê de, keyên ji hêla Hammûrabî ve hate dagirkirin ku Zimrî-Lîm di şer de di dora sala 1761 b.z. de têk bir û dawî li xanedaniya Lim hanî, di heman demê de Terqa bû paytexta dewletek piçûk a bi navê keyeniya Hana (û an kur). Hana jinûve serwerîyek demek xwe ya duyem wê piştê wê bijî. Lê li başûr, herêma Suhûm bû parêzgehek Babîl (çav: Fleming, Daniel E. (2012). *The Legacy of Israel in Judah's Bible: History, Politics, and the Reinscribing of Tradition*. Cambridge University Press, p; 226)

Marî ji wêrankirinê xilas bû û di dora sala 1759 b.z. de li dijî Babîlê serhildan kir, û ev yek bû sedem ku Hammûrabî tevahiya bajêr hilweşîne. Lêbelê, bi kiryarek diloaniyê, dibe ku Hammûrabî hiştibe ku Marî wekî gundekî piçûk di bin rêveberiya Babîl de bimîne (çav: Van De Mieroop, Marc (2007) [2005]. *King Hammurabi of Babylon: A Biography*. Blackwell Ancient Lives. Vol. 19. Blackwell Publishing., p; 76).

Piştî, Mari bû beşek ji Asûryayê û di nav deverên ku ji hêla keyê Asûrî Tukulti-Ninurta I (1243-1207 b.z. hukumdarî kiriye) ve hatine fetihkirin de hate navnîş kirin. Tukulti-ninurta têkiliyek baş bi qasra serwer a demê a kassit re wê hebê. Piştî vê yekê, Mari di navbera Asûrî û Babîlê de bi berdewamî dest diguherand (çav: Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Routledge, p; 453).

Di nîvê sedsala yanzdehan a b.z de, Mari bû beşek ji Hana (an kur) ku keyê wê Tukulti-Mer sernavê keyê Mari girt û li dijî Asûryayê serhildan kir, û bû sedem ku keyê Asûrî Ashur-bel-kala (1074-1056 b.z. hukumdarî kiriye) êrîşî bajêr bike. Mari bi tundî di bin keyê Asûrî de bû, û di nîvê yekem a sedsala 8an a b.z. de ji Nergal-Erîşekî re hate tayîn kirin da ku di bin desthilatdariya key Adad-Nirari III (810-783 b.z. hukumdarî kiriye) de hukumdarî bike (çav: Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Routledge, p; 453).

Ku mirov di çerçoveya mari de bibêjê di dora 760 b.z., Şamaş-Rîşa-Usûr, parêzgarê xweser ku di bin desthilatdariya Aşûr-dan III de hin beşên Firatê yê navîn ên jorîn hukum dîkir, xwe wekî parêzgarê erdên Suhu û Marî bi nav kir, kurê wî Ninurta-Kudurri-Usûr jî wisa kir. Lêbelê, heta wê demê, dihat zanîn ku Marî li welatê bi navê Laqe bû, ku ne mimkûn dike ku malbata Usûr bi rastî wê kontrol bike, û diyar dike ku ev sernav ji ber sedemên dîrokî hatiye bikar hanîn (çav: Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Routledge, p; 453).

Dibe ku damezrînerên bajarê yekem Sumerî an jî bi îhtîmaleke mezintir mirovên ku bi zimanê Semîtîkê Rojhilat diaxivin ji Terqa li bakur bin. I. J. Gelb damezrandina Mari bi şaristaniya Kish ve girêdide, ku yekîneyeke çandî ya nifûsên ku bi zimanê Semîtîkê Rojhilat diaxivin bû, ku ji navenda Mezopotamyayê heta Ebla li rojavayê Levantê dirêj dibû (çav: Van De Mieroop, Marc (2002). "Foreign Contacts and the Rise of an Elite in Early Dynastic Babylonia". In Ehrenberg, Erica (ed.). *Leaving*

No Stones Unturned: Essays on the Ancient Near East and Egypt in Honor of Donald P. Hansen. Eisenbrauns., 133).

Di zirweya xwe de, bajarê duyem mala nêzîkî 40,000 kesan bû. Ev nifûs ne tenê bi zimanê Semîtîkê Rojhilat diaxivîn û zaravayekî ku pir dişîbiya zimanê Eblayê (zimanê Eblaî) jî bikar dihanî, di heman demê de di serdema Shakkanakku de nifûsek bi zimanê Akadîkî yê bi zimanê Semîtîkê Rojhilat diaxivîn jî hebû. Navên Semîtîkê Rojava ji serdema keyenîya duyemîn ve di Mari de dest pê kirin werin birhankirin, û heta Serdema Bronz a Navîn, eşîrên Amorî yên Semîtîk ên Rojava bûn piraniya komên şivaniyê li geliyên Firatê navîn û Xabûr. Navên Amorîtan li bajêr ber bi dawîya serdema Shakkanakku ve dest pê kirin, hetta di nav endamên xanedana serdest de jî (çav: Heimpel, Wolfgang (2003). Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary. Mesopotamian civilizations. Vol. 12. Eisenbrauns., 22).

Di serdema Lim de, nifûs bi piranî Amorî bû lê di nav de kesên bi navê Akadî jî hebûn, û her çend zimanê Amorîtan û hin komên din ên herêmê dijin ji bû zimanê serdest jî, Akadî zimanê nivîsandinê ma. Amorîyên şivanî yên li Mari wekî Hanean (kur) dihatin binavkirin, peyvek ku bi gelemperî koçberan nîşan dide, ew Hanean di nav Yamîniyan (kurên başûr) û Sîm'alîtan (kurên bakur) de hatin dabeş kirin, û malbata serdest aîdî şaxa Sîm'al bû(?). Keyenî her weha mala eşîrên Sûtean bû ku li navçeya Terqa dijiyan (çav: Heimpel, Wolfgang (2003). Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary. Mesopotamian civilizations. Vol. 12. Eisenbrauns, p; 26).

Mari wek monarşîyeke bû, key her aliyê rêveberiyê kontrol dikir, bi alîkariya nivîskarên ku rola rêvebiran dileyîstin. Di serdema Lim de, Mari ji bilî paytextê li çar parêzgehan jî hatibû dabeşkirin, navendên parêzgehan li Terqa, Saggarâtum, Qaţţunân û Tuttul bûn. Her parêzgehek xwediyê burokrasiya xwe bû, keyenî gundiyan bi cot û alavên çandiniyê peyda dikir, di berdêla parek ji berhemê de (çav: Maisels, Charles Keith (2005) [1990]. The Emergence of Civilisation: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State of the Near East. Routledge, 322).

Çavkaniyên herêmê wê, tiştêkê din jî wê bidina nişandin. Wê weke ku em ji navaroka namayên amarna bê û an çavkaniyên kevntir dinerin wê civakên subaru wê li herêmê wê xwediyê serweri û hebûnekê bin. Di wê

temneê de wê, di rengekê de wê, li herêmê wê, serwerîya wan wê piştî wan ji xanadana kur û heta demên hûrîyan û serwerîya wan wê di rengekê de wê li herêmê wê bibê. Ev demên ku wê bahsa bindestiya mari wê were kirin ku wê di rengekê de wê weke di dema asûr û an babil de ku wê bahsa wê were kirin jî bi awayekê mihtemel wê karibê wê bi wê ve wê di rengekê de wê weke ku wê girêbide û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Keyeniyên yekem û duyem bi giranî ji başûrê Sumerî bandûr bûne. Civak ji aliyê oligarşiyeke bajarî ve dihat rêvebirin, û welatî bi şêwazên por û cilên xwe yên xemilandî navdar bûn. Salname li ser saleke rojê ya dabeşkirî di nav diwanzdeh mehan de bû, û heman salnameya ku li Eblayê dihat bikar hanîn "salnameya kevn a Eblai" bû. Nivîsvan bi zimanê Sumerî dinivîsandin û huner ji hunera Sumerî cuda nedibû, şêwaza mîmarî jî wisa bû (çav: Kramer, Samuel Noah (2010) [1963]. *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. University of Chicago Press, p; 30).

Bandûra Mezopotamyayê di serdema Amorîtan de bandûra xwe li ser çanda Marî berdewam kir, ku ev yek di şêwaza nivîsandinê ya Babîliyan de ku li bajêr dihat bikar hanîn diyar e. Bi mihtemel wê bi çanda sumerî û ankû gûtîyan ve wê, serwerî û bandûrê wê karibê wê fahmbikê. Ber ku wê çavkaniyên piştî wê bahsa serwerîya civakê hanigalbatî û an subaruyî wê bikin. Ev wê weke civakna gûtîyî û sûmerî ên berê û di wê demê de ku wê bijin û wê bandûra xwe wê piştî wê bidina domandin jî bin. Di dema akad de wê, ew serwerî wê, di rengekê de wê, dibin ramyariyek jidahi de wê tenê wê weke 'dest bigûharê.' Lêbelê, ew ji serdemên berê kêmtir bandûrker bû û şêwazek cuda ya rojavayê kurdistanê serdest bû, ku ev yek di mohrên keyan de diyar e, ku eslê xwe yê rojavayê kurdistanî nîşan didin. Ev komele komeke eşîrî bû, ew bi piranî ji cotkar û koçeran (Hanean) pêk dihat, û berevajî Mezopotamyayê, perestgeh di jiyana rojane de roleke piçûk dileyîze ji ber ku hêz bi piranî li ser qesrê dihat veberhênan. Jin ji mêran re wekheviyek nisbî digirtin, şahbanû Şîbtû li ser navê mêrê xwe dema ku ew ne li wir bû hukum dikir, û roleke îdarî û desthilatdariyeke berfireh li ser rayedarên herî bilind ên mêrê xwe hebû (çav: Tetlow, Elisabeth Meier (2004). *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society: The Ancient Near East*. Vol. 1. Continuum, p; 84).

Panteon hem yazdanên dema Sumerî ya serdema gûtîyî û hem jî yên Semîtîk dihewîne, û di piraniya dîroka xwe de, Dagan serokê Panteonê

yê Mari bû, dema ku Mer yazdanê sereke bû. Yazdanên din yazdanên Semîtik û ne semitikî dihevin; Îştar yazdana bereketê, Athtar, û Şamaş, yazdanê Rojê ku di nav yazdanên herî girîng ên bajêr de dihat hesibandin, û bawer dikir ku ew her tiştî dizane û her tiştî dibîne. Yazdanên Sumerî Ninhursag, Dumuzi, Enki, Anu, û Enlil bûn. Pêyamnêriya wan bo civakê roleke girîng hebû, perestgehan wan a wê dihevine, yên ku şîret didan key û beşdarî cejnên olî dibûn (çav: Walton, John H. (1990) [1989]. *Ancient Israelite Literature in Its Cultural Context: A Survey of Parallels Between Biblical and Ancient Near Eastern Texts*. Zondervan Publishing House, p; 209).

Ji wê aliyê ve panteona mari wê di rengekê de wê bi xwe re wê bide nişandin ku wê serweriya sumer-gûti wê di wê demê de wê, bi zindiyî wê hebê. Wê karibê wê di wê renga de wê bahsa wê bikê. Yazdanên weke yazdanên sumerî ku em navê wan dibînin wê di wê temenê de wê, weke yazdanên serwer ên çanda berê a navên bûhûrî bê.

Mari yekem atolyeya tekeran a herî kevin a ku heta niha li rojavayê kurdistanê û Sûriyeyê hatiye dîtin peyda kir, û navendek metalurjiya bronz bû. Bajar her weha navçeyên ku ji bo helandin, boyaxkirin û çêkirina seramîkê hatibûn veqetandin hebûn, bi karhanîna komirê ku bi qeyikên çem ji herêma Xabûr û Firatê ya jorîn dihat hanîn (çav: Viollet, Pierre-Louis (2007) [2005]. *Water Engineering in Ancient Civilizations: 5,000 Years of History*. IAHR Monographs. Vol. 7. Translated by Holly, Forrest M. CRC Press, p; 36).

Aboriya keyeniya duyem hem li ser çandinî û hem jî li ser bazirganiyê bû. Ew navendî bû û bi rêya rêxistinek komunal dihat rêvebirin, genim di embarên komunal de dihat hilanîn û li gorî rewşa civakî dihat belavkirin. Rêxistin her weha keriyên heywanan ên li keyeniyê kontrol dikir. Hin kom li şûna rêxistina komunal sûdmendên rasterast ên qesrê bûn, di nav de hilberînerên metal û tekstîlê û rayedarên leşkerî. Ebla hevkar û reqîbek girîng a bazirganiyê bû, Rewşa Mariyê ew kir navendeke bazirganiyê ya girîng li ser rêya ku Levant û Mezopotamyayê bi hev ve girêdide (çav: Riehl, Simone; Pustovoytov, Konstantin; Dornauer, Aron; Sallaberger, Walther (2013). "Mid-to-Late Holocene Agricultural System Transformations in the Northern Fertile Crescent: A Review of the Archaeobotanical, Geoarchaeological, and Philological Evidence". In Giosan, Liviu; Fuller, Dorian Q.; Nicoll, Kathleen; Flad, Rowan K.; Clift, Peter D. (eds.). *Climates, Landscapes, and Civilizations*. Geophysical Monograph Series. Vol. IICC. American Geophysical Union, p; 120).

Mari aliyên kevintir ên aboriyê parastin, ku hîn jî bi giranî li ser çandiniya avî li geliyê Firatê bû. Bajar ji bo bazirganên ji Babîl û keyeniyên din navendeke bazirganiyê ma, kelûpelên ji başûr û rojhilat bi qeyikên çem ber bi bakur, bakur-rojava û rojava ve dihatin veguhastin. Bazirganiya sereke metal û qalayî ji deşta Îranê û rojhilatê kurdistanê bû ku ber bi rojava ve heta Girîtê dihat hinardekirin. Kelûpelên din jî sifir ji Qibrisê, zîv ji Anatolyayê, dar ji Lubnanê, zêr ji Misrê, rûnê zeytûnê, şerab û tekstîl, û heta kevirên hêja ji Afganistana îroyîn bûn (çav: Teissier, Beatrice (1996) [1995]. *Egyptian Iconography on Syro-Palestinian Cylinder Seals of the Middle Bronze Age*. Orbis Biblicus et Orientalis- Series Archaeologica. Vol. 11. University Press Fribourg Switzerland. p; 6).

Mari di sala 1933an de, li aliyê rojhilatê Sûriyeyê û heta bakûr û an rojavayê kurdistanê, nêzîkî sînorê başûrê kurdistanê, hate keşîfkirin. Eşîreke bedewiyan li ser girê bi navê Tell Herîrî li kevirê gorê digeriyan ku ji bo eşîrekî ku vê dawiyê miriye were bikar hanîn, dema ku ew rastî peykerê bê serî hatin. Piştî ku nûçe gihîşt rayedarên Fransî yên ku niha Sûriyeyê û rojavayê kurdistanê kontrol dikin, rapor hate lêkolînkirin, û di 14ê Kanûna Pêşîn a 1933an de ji hêla arkeologên Louvre li Parîsê ve kolandina li ser cihê hate destpêkirin. Cihê perçeyê hate kolandin, perestgeha Îştare eşkere kir, ku ev yek bû sedema destpêkirina kolandinên tevahî. Arkeologan Mari wekî "nişteciha herî rojavayî ya çanda Sumerî" hate dabeşkirin (çav: Bonatz, Dominik; Kühne, Hartmut; Mahmoud, As'ad (1998). *Rivers and Steppes: Cultural Heritage and Environment of the Syrian Jezireh: Catalogue to the Museum of Deir ez-Zor*. Damascus: Ministry of Culture, Directorate-General of Antiquities and Museums, p; 97).

Ji destpêka kolandinan ve, zêdetirî 25,000 tabletên gilê bi zimanê Akadî yên ku bi nivîsa bizmarî hatine nivîsandin hatin keşîfkirin. Dîtinên ji kolandinê li Louvre, Muzexaneyê Neteweyî ya Helebê, Muzexaneyê Neteweyî ya Şamê, û Muzexaneyê Dêra Zorê tene pêşandan. Di ya paşîn de, rûyê başûr ê odeya Dadgeha Darên Palmê ji qesra Zimri-Lim hatiye ji nû ve çêkirin, tevî wêneyên diwaran (çav: Bonatz, Dominik; Kühne, Hartmut; Mahmoud, As'ad (1998). *Rivers and Steppes: Cultural Heritage and Environment of the Syrian Jezireh: Catalogue to the Museum of Deir ez-Zor*. Damascus: Ministry of Culture, Directorate-General of Antiquities and Museums, p; 93).

Li Mari di seferên salane de di salên 1933-1939, 1951-1956 û ji sala 1960an vir ve hatiye kolandin. André Parrot 21 sezonên pêşîn heta sala 1974an birêve bir, û piştî wî Jean-Claude Margueron (1979-2004), û Pascal Butterlin (di sala 2005an de dest pê kir) hatin. Kovarek ji bo vê cihê, ku di navbera salên 1982 û 1997an de di 8 cildan de derket, Mari: "Annales de recherches interdisciplinaires" bû. Li gorî arkeologê fransî André Parrot, arkeologan hewl dane ku diyar bikin ka ev cih ji çend tebeqeyan dadikeve, "her cara ku lêpîrsînek vertîkal dihat destpêkirin da ku dîroka cihê heta axa paqij were şopandin, vedîtînen ewqas girîng dihatin kirin ku kolandina horizontal neçar ma ku ji nû ve were destpêkirin." (çav: McLerran, Dan (September 13, 2011). "Ancient Mesopotamian City in Need of Rescue". Popular Archaeology Magazine. Archived from the original on November 5, 2016. Retrieved January 6, 2017).

Zêdetirî 25,000 tablet di pirtûkxaneya şewitî ya Zimri-Lim de hatin dîtin ku bi zimanê Akadî hatine nivîsandin ji heyamek 50 salan di navbera dora 1800 - 1750 b.z. de. Ew agahdarî li ser keyeniyê, adetên wê û navên mirovên ku di wê demê de jiyane didin. Zêdetirî 3000 name ne, yên mayî jî nivîsên îdarî, aborî û dadwerî dihewîne. Hema hema hemî tabletên ku hatine dîtin ji 50 salên dawî yên serxwebûna Marî ne, û piraniya wan niha hatine weşandin.

Zimanê nivîsan Akadî ya fermî ye, lê navên taybet û nîşanên di rêzimanê de nîşan didin ku zimanê hevpar ê niştecihên Marî Semîtîkê Bakur-rojava bû. Şêş ji tabletên ku hatine dîtin bi zimanê Hûrî bûn (çav: Campbell, Dennis R. M., and Sebastian Fischer, "A HURRIAN RITUAL AGAINST TOOTHACHE: A REANALYSIS OF MARI 5", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, vol. 112, pp. 31–48, 2018).

Ev dema mijare gotinê ya wê di wê de wê akad wê weke hin bi hin wê bi têkçûnên ku wê bixwe re wê ji holê wê herê û wê serwerîya xwe wê wînda bikê. Di wê demê de wê, piştî dema babil û hammurabî wê serdema kassîtê wê destpê bikê û wê li wê demê wê serwer bê. Ku marî û abla hebê jî wê, di wê demê de wê, ne di çerçoveyek bi serê xwe a mazintirin de bin. Lê bi derfetek mazin ew wê, weke bi rengekê keyenî a xwediyê girêdanên xwe yên bi hêza serwer a mazin a serdemê ve wê weke pêwîst bê ku ew hebê. Ji xwe wê piştî wê demê wê sûbariyî û an hûrî wê heta demên mitanniyan wê serwerîya wê li herêmê wê bibê.

Landin ji sala 2011-an vir ve ji ber Şerê Navxweyî yê Sûriyeyê rawestiyane û ji nû ve dest pê nekirine. Ev cih ket bin kontrola çeteyên

çekdar û rastî talanên mezin hat. Raporteke fermî ya sala 2014an eşkere kir ku diz li ser qesra keyeniyê, şokên giştî, perestgeha Îştar û perestgeha Dagan disekin. Li gorî wêneyên satelîtê, talankirin herî kêmtir heta sala 2017an berdewam kir (çav: Casana J, Laugier EJ (2017) Satellite imagery-based monitoring of archaeological site damage in the Syrian civil war. PLoS ONE 12(11): e0188589).

Mari wê di rengekê de wê weke bajar dewletek li rojavayê kurdistanê roja me bê. Li rex wê dikarê bahsa abla bikê û wê rewşa abla wê dema ku em hinekê li ser wê disekin weke ya mari wê demê wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê, hinekê din wê fahmbikê. Lê hinek rewşên axaftinê wê weke ku wê li mari wê werina kifşkirin wê li abla jî wê bi wê rengê wê weke wê werina kirin.

Minaq Eblaîte û an abla ku wekî Eblan jî tê zanîn, zimanekî Semîtîk (?) ê Rojhilatê yê nemabûyî ye ku di hezarsala 3'în a berî zayînê de li rojavayê kurdistanê dihe bikarhanîn. Navê wî jî bajarê kevnar ê Eblayê, li rojavayê Sûriyeyê yê îroyîn, hatiye girtin. Guhertinên vî zimanî li Mari û Nagarê jî dihatin axaftin. Li gorî Cyrus H. Gordon, her çend nivîskar carinan pê diaxivîn jî, Eblaîte muhtemelen zêde nehatibû axaftin.

Veditîna sala 1964an li cihê Tell Mardikh li rojavayê kurdistanê ya bajarekî kevnar jî nivê duyemîn ê hezarsala sêyemîn a berî zayînê zanîna arkeolojîk a wê demê bi tevahî guherand, ji ber ku ew hebûna çandeke bajarî ya hemdem di Serdema Xanedaniya Destpêkê ya Mezopotamyayê de nîşan da, di nav herêmeke erdnîgarî de ku, di wê demê de, kolandinên berê tiştêk bi heman pîvanê eşkere nekiribûn.

Li gorî teoriyên Ignace Gelb li ser mijara hemî navendên niştêcî yên li Sûriyê û rojavayê kurdistanê yên heman serdemê, xuya bû ku nasnameya çandî ya şaristaniya Tell Mardikh ne hewce ye ku bikeve nav malbata Semîtîk. Lêbelê, di sala 1968an de, vedîtina li heman cihê ya peykerê ku nivîsek Akadîkî ya kevnar li ser hebû, ku behsa key Ibbit-Lim ê Eblayê dikir, di demek kurt de vê hîpotezê red kir. Ji ber vê yekê ne tenê mimkun bû ku ew bajar wekî bajarê kevnar ê Eblayê, ku di gelek çavkaniyên Mezopotamya û Misrê de tê behs kirin, were destnîşankirin, lê di heman demê de, bi berçavgirtina wateyên zimanî yên bihêz ên navê key nasnameya wekî Amorî were destnîşankirin. Lêbelê, piştî vedîtina 42 tabletên bizmarî di sala 1974an de li xirbeyên kevnar ên qesreke Serdema sifir (bronz) (2400–2225 b.z.) û dû re jî 17,000 tabletên din di sala din de, ku zimanekî ji Amorî cuda eşkere kir, ku taybetmendiya

morfolojik ên kevnar ên di Akadî de nîşan dida, bi dişibiyên ferhengî yên bê ihtîmal bi zimanên Semîtîk ên Rojava yên wekî Îbranî an Aramî re nîşan dida. Lê di dema nivîsandina vê xabatê de min dema ku çavdêriyek li wan nivîsandinan da û bi awayekê da berhev bi yê zimanên dema gûtî re wê, demê min dît ku wê ji aliyekê din ve jî xosletên dema gûtî û zimanê dema wan ku ew dihat axiftin jî didan nîşandin. Kolandin ji hêla Profesor Paolo Matthiae ve hatin rêvebirin û nivîsar ji hêla Giovanni Pettinato ve hatin wergerandin.

Ev dijberiya di navbera ferhengê Semîtîk a Rojava û morfolojiya Akadî de bû sedema nakokiyên li dora xwezaya vî zimanî. Ji bo P. Fronzaroli, dijberiyê zaravayekî Akadî pêşniyar kir ku bandûrek xurt a Rojavayî lê hatiye kirin. Ji aliyekê din ve, Giovanni Garbini nêzîkatiyek nuwazetir tercîh kir, bal kişand ser nazikiya berawirdkirina bi Akadî re, û destnîşan kir ku modelê din a hemdem tune ku pê re berawirdkirin were kirin. Di "Nîrxandinên li ser Zimanê Ebla" de, wî karakterê çêkirî yê vê dijberiya di navbera morfolojî û ferhengê de destnîşan kir û destnîşan kir ku "Akadî ji Semîtîka Rojavayî ya ku me heta niha dizanibû cuda ye ji ber ku ya paşîn tenê di qonaxa piştî nûjeniya Amorîtan de hatiye belgekirin. Ger ew vegere serdema berî van nûjenyan, Semîtîkek pêş-Amorî ya bakur-rojavayî dest pê dike ku derkeve holê, ku bi Akadî re lihevhatî ye tenê ji ber ku ya paşîn karakterê xwe yê berê piştî dagirkirina Amorîtan parastîye". Bi bingeîn lêkolîna xwe li ser ferhengê bingeî digire, G. Pettinato dîsa jî yekem kes bû ku di sala 1975-an de vedîtina zimanekî nû yê Semîtîk ragihand, ku wî navê "Paleo-Kananî" lê kir. Her çend civaka akademîk alîgirê vê ramanê bû jî, ew di derbarê navê pêşniyarkirî yê Pettinato de ne yekdeng bûn. Bi rastî, her çend bi awayekî berbiçav dişibiya wê bi Îbranî, Ugarîtkî, an Fenîkî re nîşan da jî, nav dîsa jî nekarî kokên xwe yên morfolojîk di zimanên Semîtîk ên Rojhilat de nîşan bide. Piştî G. Garbini peyva "Paleo-Sûrî" pêşniyar kir, lê dîsa jî, ev jî ji bo vegotina taybetmendiyên Mezopotamyayê ne bes derket û nehat qebûl kirin. Ji ber vê yekê, bîyê navekî ku li gorî taybetmendiyên zimanî yên cûda yên vî zimanê nû be, di dawiyê de "Eblaîte" hat hilbijartin.

Ev ziman û têgihên wê yên ku ew dihên diyarkirin wê bi çavkaniyên demên piştî ên li ser gûtî û an kassitan di dewama wan de wê were dîtin ku wê di levkirinek bi zimanên dema wan de wê, di rengekê de wê were diyarkirin. Çavkaniyên dema keyê kassit Kurigalzu I., wê di rengekê de

wê, ji tabletên dema wî ku mirov dinerê wê, di wê temenê de êw hevsengiyekê weke hev wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di aslê xwe de wê, di wê çerçoveyê de wê, di nava zimanê akadî û yê dema gûtiyî de ku wê bi wê çerçoveyê re wê di hinek şîroveyna de jî wê were dîtin ku wê were bicihkirin weke bi tîgîna 'pre-sargonîk' de wê, di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê. Ev rastî nişan didin ku wê weke zimanê fahmkirinê wê weke ku wê pêwîst bê ku ew dûbare weke jinûve were fahmkirin. Di wê temenê de wê jî li ser ya tîgîna zimanê roja me re wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew, pirraniya gotin û peyvên dihên kifşkirin em dikarin di zimanê roja me de bi gelek awa û rengan bi wate gotin bikin, ku ew çendî weke di demên cihê ên xwe de bi wateyên teybet û cihê ew hebin jî.

Ji korpûsa Eblaîte, ku weşandina wê di sala 1974an de dest pê kir, wekî ku li jor hatî destnîşan kirin, piraniya belgeyên ku hatine keşîfkirin bi xwezayê îdarî an aborî ne, digel nêzîkî sed tabletên dîrokî û her weha hin nivîsên akademîk: ferheng, sîlabarî, an nivîsên duzimanî na. Li vê navnîşê, divê em çend nivîsên edebî yê kêm jî lê zêde bikin: perçeyên mît, destan, îlahî, gotinên pêşyan, û her weha hin belgeyên ji bo peyxamê na.

Ji perspektîfek zimannasî ve, her çend hejmareke mezin ji van belgeyan bi bandûr bi Sumerî hatine nivîsandin jî, beşek pir mezin ji van tenê ziman bi awayekî îdeogramîkî bikar hanîne, wekî ku ji hêla hin hêmanên Semîtîk ên ku li Sumerograman hatine zêdekirin ve tene piştrast kirin - wekî nîşankerên morfolojîk, cînavên paşgir, an hin pêşpirtik - ku zimanek bingeîn a cuda ji Sumerî eşkere dîkin.

Mînaq wek; di U DINGIR a-mu-su NIDBA de

"roja ku yazdanê bavê wî cejna xwe hebû"

Pêkhanînen nivîsandinê yê weha bi eşkere nêzîkbûna Eblaîte diwar kir. Bi xêra yazdanê, hin belgeyên kêm, name an tabletên duzimanî, ku piraniya wan bi kiteyan hatine nivîsandin, rê li ber şikandina vê astengiya grafîkî û zelalkirina zanîna me ya li ser vî zimanî vekirin.

Bê guman, her çend em materyalê onomastîk, ku di zimanên Semîtîk de bi gelemperî ji hevokên kurt pêk tê, li vê berhevokê zêde bikin jî, beşa korpûsa Eblaîte ku ji perspektîfek zimannasî ve tê bikar hanîn, ji hêla morfolojîk, sentaktîkî an jî ferhengî ve nisbeten teng û sînordar dimîne. Ev jî tîgihekê dide me ku em zimanê wê weke bi hinek çavkaniyên wê yê din jî wê weke ji demên wê yê berê bi koka wê re wê kifşbikin û wê karibin wê werênina ser ziman. Lê ev jî wê weke hinekê zor dimênê ku

ew ber ku wê çavkaniyên wê yên ku ew heta roja me, kêmanî û heta ku ew nin in. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li ser wê bisekinê û wê ji aliyna din ve wê fahmbikê û wê werênê aser ziman bê.

Zehmetiya sereke ya ku kesên zimanê Eblayê dixwînin, bi piranî ji ber pîrsgirêkên di pergala nivîsandinê de derket holê. Bi rastî, Eblaîte pergala xwe ya nivîsandinê ya bizmarî bi zimanên Sumerî, Akadîkî, Hîtî, Hûrî û Elamîtî re parve dike, pergalek grafikî ye ku her sembolek dikare bi hev re an jî cuda nîrxek îdeogrammatîk û/an fonetîk hebe. Di rewşa yekem de, sembol an zîncîra sembolan tenê ramanek nîşan dide ku bi rêya wateya wê ya Sumerî û an gûtiyî dihê fahmkirin; di rewşa duyem de, sembol, bi nêzîkbûnek kêmanî-zêde mezin li ser bîngeha pratîkên nivîsandinê, forma termek Eblaî nîşan dide ku li gorî rêgeza ketîna kiteyê ye.

Lêkolîna berawirdî ya sembolên Eblaîte hin cûdahiyên bi pergalek ku ji hêla dibistanên din ên nivîskaran ve têne bikar hanîn eşkere dike. Ji hêla din ve, kiteyîya Eblaîte, bêtir ku yek be, dişîbihe ya Akadî ya kevnar a ku di Kîşê de di Serdema Xanedaniya Destpêkê de dihê bikar hanîn. Ev jî wê weke rewşek ya serdema gûtiyan a zimanî bê ku mirov wê karibê wê balê bikişênê ser wê bê.

Bi rastî, sê pratîkên nivîsandinê di nivîsên Eblayê de xuya dibin: yek bi tevahî kiteyî ye, yek jî hem kiteyî û hem jî îdeografî bikar dihîne, û ya dawîn bi piranî rêgeza îdeografî bikar tîne. Di kategoriya yekem de bi piranî nivîsên efsûnî û nivîsandina antroponîman hene; di ya duyem de, belgeyên nameyê, dîrokî û edebî, bêtir ku behsa hin nivîsên dîplomatîk bikin; û di ya sêyem de, nivîsên aborî û îdarî, yên ku bi rêveberî û rêveberiya qesrê ve girêdayî ne ku îdeografî ji bo nivîsandina "realia" pergalek têr e. Ji hêla kalîteyî û hejmarî ve, ev rewş bi tevahî dişîbihe ya korpûsa Mezopotamyayê, û hinek şîbandinên wê di kurdiya roja me de jî wê bi wê ve wê girêdayî wê karibin xwe bidina diyarkirin. Minaq weke ji kiteyan pêkhatina wê.

Tenê beşek piçûk ji belgeyên ku hatine dîtin kiteyî ne, li gorî hejmareke mezin ji nivîsên ku bi karhanîna logogramên Sumerî hatine nivîsandin. Ev yek bû sedem ku G. Pettinato di destpêkê de bihizire ku ev belge bi Sumerî hatine nivîsandin. Bêguman hîpotezek wusa îro êdî di derbarê têgihîştina me ya pratîkên nivîsandin û formulasyonê yên taybetî yên nivîskarên Sumerî û Eblaî de derbas nabe. Ev rêzîknameyên grafikî ewqas taybet in ku ew pir caran ji bo destnîşankirina zimanê bîngehî ê

îdeograman bes in. Ji ber vê yekê, bo nimûne, pratîka Sumerî ya nivîsandina filîasyonê li gorî formula X DUMU Y ("X kurê Y") ji pratîka Akadî û Eblaî ya ku tercîha hevoksaziya X DUMU.NITA Y dike, cuda dibe. Lê ev minaq li ya kurdiya roja me dihê. Weki din di ya wê demê a sumerî û an gûti de jî wê karibê bi awayekê wê kifşbikê (çav: I. Gelb, 1981, pp. 13–14).

Lêbelê, heke, wekî ku me niha dît, em dikarin nîşanek bi eslê Semîtî di bin Sumerogramê de nas bikin, derxistina nîşankera wê dijar dimîne. Bi xêra vejerandina nîrxên fonetîk ên van sembolan bi hebûna navnîşên leksîkî yên duzimanî gengaz bûye, ku her îdeograma Sumerî forma xwe ya Eblaî di ferhengokek bi karhanîna nivîsandina kiteyî de destnîşan kiriye.

Tewra dema ku nîrxên fonetîk a peyvê were destnîşankirin jî, rêze pîrsgirêkên semantîk dimînin, ku hîn jî têgihîştina me asteng dîkin. Bo nimûne, dema ku nivîskarekî Eblaî sembola LUGAL bikar tîne ku di Sumerî de tê wateya "key", ew wê bi nîrxên wê ya Akadî şarrum vediguhezîne lê wê wekî "rûmetdar" werdigerîne. Ev mînaqa hêsan valahiyên di şîrovekirinê de nîşan dide ku dibe ku ji xwendina sembolên Eblaî dema ku tenê nîrxên wan ên Sumerî têne hesibandin derkevin holê.

Di derbarê pergala nivîsandinê ya bi hişkî kiteyî de, ew jî ji pîrsgirêkan bêpar nîne. Kêmbûna sembolên Dengdêr "Konsonant" di nivîsandina peyvan de hewceyê hin nêzîkbûnên taybetî dike. Bi vî rengî em dibînin ku peyva 'ummum "dayik" bi kiteyî wekî u-mu-mu dihê wergerandin. Wekî din, dema ku Sumerî carinan bi awayekî morfolojîk bi dubarekirina peyvekê pêşve diçe da ku ew pîrjimar bike, Eblaî vê pratîkê bi heman wateyê ji nû ve bikar tîne, lê wê vediguherîne nîşanek grafîkî ya hêsan. Bi vî awayî em formên li gorî rêzikên nasi "-nasi .." dibînin da ku pîrjimara "nas" "gel" binivîsin. Wekî din, ne ecêb e ku nivîsandin xwedî karakterek xelet e, ku hemî nîşankerên morfolojîk nayên destnîşan kirin: ḫa-za-an šu-ba-ti = *ḫazānum yimḫur "şaredar wê digire." (Çav: G. Pettinato, Catalogo dei testi cuneiformi di Tell Mardikh (MEE 1, 1979) no. 6424-30).

Li van pîrsgirêkan em dikarin yên ku bi sînoren hundurîn ên pergala nivîsandinê ya Sumerî ve girêdayî ne jî zêde bikin, ku nikare beşek ji pergala fonolojîk a zimanên Semîtîk vebêje. Wekî ku Diakonoff diyar dike, pergala Sumerî li ser dijberiyek demkî~sivik hatiye organîzekirin û tenê bi zehmetiyek mezin dikare dijberiya dengdar~bêdeng û her weha teqezên zimanên Semîtîk vebêje. Bi vî rengî em kiteyên /da/, /ta/, û /ta/ bi

heman sembola DA hatine nivîsandin, û her weha kiteyên /gu/, /ku/, û /qu/ bi heman sembola GU dibînin. Ev dîmenekê salixkirina kiteyên bingihîn û bi rengên tawandinê ên weke di kurdiya iro de dibin. Minaq weke bi bingihe "ga" tawandinên weke ge, gê, gî, gi, û hwd re ku wê bi hinek awayên din jî wê karibê li lê zêde bikê wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin.

Ji ber heman sedeman, ji bo pergala nivîsandinê ya Sumerî jî ne mimkûn e ku larîngeal û farînsên Eblaîte nîşan bide. Lêbelê, ji bo derbaskirina van zehmetiyan, wan - mîna Akadîya kevnar - rêzîknameyên grafîkî yên wekî karhanîna sembolên E û MA ji bo nîşankirina fonemên /h/ an /ʰ/ bikar hanîn, an jî bi lîstina sembolên kiteyî yên ku bi dengdêra /e/ diqedin, ku ne tiştek e ji bilî şopa vokal a yek ji du artikulasyonên berê.

Wekî din, wekî ku ji hêla formên nivîskî yên la-ḥa ji bo /lahān/ an ba-da-a ji bo /baytay/ ve têne nîşandan, fonemên /w/, /y/, /m/, û /n/ di pozîsyona dawîn an destpêkê de bi grafîkî nayên nîşan dan. Dema ku em van her du mînaqan dîsa digirin, bala xwe bidinê ku, ji bo yekê, hejmara dengdêran bi nivîsandinê nayê nivîsandin (forma da-za-a ji bo /tašša'ā/ "ew ê derkevin" nîşanî me dide ku bêdengên ducarî bi heman çarenûsê re rû bi rû ne) û ya duyemîn, ku dengdara /a/ bi heman rengî ji bo numînêrkirina kiteyên /ʾa/, /ya/, û /ay/ tê bikar hanîn.

Wekî ku li jor hatiye nîşandan, zehmetiyên xwendina nivîsên Eblaîte nêzîkbûna sîstema wê ya fonolojîk tevlihev dike. Lêkolîna çarçoveya bikarhanîna sembolên wek, A, 'A, ḪA, û hwd. li gorî rêzîknameyên nivîsandinê yên nivîskarên Akadî, ji bilî hin zehmetiyên nasnameyê yên ku ji ber astengiya grafîkî hatine afirandin, "hebûn û xweseriya fonemên /h/, /ḥ/, û /ḫ/ ku bi pêkhanîna dengdêra /a/ wekî [ε] di kiteyên girtî /ḥaC/ û /ʾaC/ de hatine piştrast kirin, û her weha meyla dirêjkirina vê diyardeyê bo dengdêra /a/ û dû re jî farîngêlê, gengaz kir. Niha hêmanên ku hebûna fonemek /ḡ/ an jî varyantek [ḡ] diyar bikin, kêma in." (Çav: P. Fronzaroli, 1978, p. 137).

Her wiha bi dahûrek kontekstî ya sembolên z + Dengdêr (V): ze2, s + V: se11, š + V, Pelio Fronzaroli hebûna fonemên /s/, /š/, /d/, û /z/, û her weha fonem /s/, /š/, û /t/, komek ku dibe ku pêwîst be ku /z/ jî lê were zêdekirin wê bikê ku ew bi wê fahmbikê (çav: P. Fronzaroli, 1980, pp. 65–89 in Studi Eblaiti 1).

Di derbarê hebûna dîftongan de, ev hîn jî gumanbar e. Dîftonga /ay/ di Eblaîtê de wekî ku bi forma /ʾayn-ʾayn/ tê nîşandan xuya dike, her çend

ew hîn jî di zimanên din ên semîtîk de tê parastin ku dîftonga xwe winda kirine. Lêbelê, rastiya vê fonemê ji hêla I. Gelb ve bi giranî tê nîqaş kirin: "Cûdahiya sereke di navbera dermankirina Fronzaroli ya dîftonga /aj/ li Eblayê û ya min de ev e ku Fronzaroli bawer dike (...) ku dîftonga orîjînal /aj/ di Eblaîtê de hatiye parastin (her çend nenivîsandî be jî), lê ez dihizim ku ew pêşketiye /ā/." (Çav: I. Gelb, 1981, p. 24).

Li vir divê em mijara pêkhanîna nêaram a şilekan bi guheztina /r/ û /l/ jî ronî bikin. I. Gelb du sedeman ji bo vê diyardeyê texmîn kir: "Ger qelsiya fonema r / l (ku li Eblayê bi awayekî berfireh tê nîşandan) wekî nîşanek bandûra Hûrî li ser fonolojiya Eblayî were hesibandin, wê hingê divê em destnîşan bikin ku ev taybetmendî ne tenê taybetmendiya Hûrî (û zimanên din ên li herêmê giştî) ye, lê di heman demê de taybetmendiya Misrî jî ye, û ji ber vê yekê dibe ku taybetmendiyek mayî ya Semîto-Hamîtîk (an Afro-Asyayî) an jî taybetmendiyek aerodojî ya navzimanî be." (Çav: Ibid. p. 65).

Dahûrkinên ser zimanê ablayî re kuwê werina kirin wê di rengekê de wê, dîmenekê weke yê zimanê roja me ê kurdi û yê wê demê ê hûrî wê di çerçoveya herduyan de wê dîmenekê fahmkirinê wê bide me. Di wê temenê de wê, hinek çavkaniyên bi gotinî ên ji demên gûtiyan wê di rengekê de wê fêrsna bi wan jî wê bide diyarkirin.

Li vir wê, di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, li herêmê wê zimanê hûrîyî wê lêkolînên ku ew li ser wê dihên kirin û an yên piştre ên ser zimanê mitannîyan wê di rengekê de wê, gelek lêkolînên weke Gelb wê, di wê temenê de wê weke ku wê di hemhîzrê de bin ku mirov wê dervî çerçoveya wê fahmkirinê wê negirê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê, dema ku em di çerçoveya zimanê ablayî de dihizirin wê çerçoveya wê bi serê xwe wê dervî kirpendinên bi zimanên din re wê, di rengekê de wê, di wê çerçoveyê de wê, dîmenekê wê bide me. Wekî din di ziman de wê salixkirinê li ser tîgîna zayendê û hwd re wê di wê temenê de wê dîmenekê fahmkirinê ê teybet wê weke ku wê bi wê re wê karibê bide diyarkirin.

Salixkirinê li ser zimanê ablayî re wê bo gelek lêkolînanvan wê zor bê ku ew di çerçoveyek semîtîkî de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji gelek alîyan ve wê, tawandin û pêşxistinên teorîyên bo wê fahmkirinê jî

wê têrê nekin ku ew wê di rengekê de wê fahmbikin. Di wê temenê de wê bi xosletên xwe yên weke yê zimanê roja me ku wê li ser temenekê kiteyî wê bi gotin û salixkirin û fahmkirinên wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di dewama wê de wê bide diyarkirin.

Eblaîte sistemeke navdêrî pêşkêş dike ku bi ya Akadî re berawirdî ye û şopên wê di hin zimanên Semîtîk de tene dîtî. Bi taybetî, sê kategoriye tewandî hene: zayend, bi formên nêr û mê; hejmar, bi yekjimar, ducar û pirjimar; û di dawiyê de rewş, ku hem têkiliyên rêzimanî yên wekî rewşên navdêrî, tawanbarî û genîtîv, lê di heman demê de têkiliyên berbiçavtir ên wekî rewşên datîv û cihgir jî vedihewîne (çav: M. Diakonoff prefers the terms "dative-locative" and "locative-adverbial," rather than the conventional "dative" and "locative," in order to better cover the semantic range of these cases. See Diakonoff, 1990, p. 25).

"Çavkaniyên me yên derbarê Semîtên Rojava yên li rojavayê kurdistanê, Sûriye û Filistînê de ji serdema Babîliya Kevin û pê ve hema bêje bênavber diherikin. Li ser bingeha lêkolîna navên erdnîgarî û nîrxandinên din ên kêr girîng, du encamên girîng dikarin werin derxistin: 1) Semîtîk di serdema Babîliya Kevin de bi girseyî ketin rojavayê kurdistanê û sûriyeyê, rastî nîfûseke nenas, lê bê guman ne girêdayî Hûriyan hatin. 2) Divê Semîtî li Filistînê demek dirêj berî serdema Babîliya Kevin bi cih bûn, û tiştek nahêle ku em texmîn bikin ku dibe ku ew ji demên kevnar ve xwecihî herêmê bin." Di wê warê de wê I. Gelb wê dihênê ser ziman.

Sîstema lêkerî ya Eblaîtê heman avahiya zimanên din ên Semîtîk dişopîne, ku çarçoveya paradîgmâtîk li ser bingeha du eksenan hatiye organîzekirin: eksena derîvatîf, ku tê de forma bingeîn a lêkerê di hejmarek diyarkirî ya guhertinan re derbas dibe, û eksena tewandinê, ku lêker bi rêya sistemek paşgir û pêşgiran nîrxek alî, kesane, an modal digire.

Eblaîte wekî zimanek Semîtîk a Rojhilat an zimanek "Semîtî ya Bakur" hatiye wesifandin; zanyar nêzîkatiya mezin di navbera Eblaîte û Akadîya berî-Sargonîk de dibînin û têkiliya di navbera herduyan de nîqaş dikin.

Di wê çerçoveyê de ku em li ser aliyê nîqaşkirinê ên berî-sargonîkê de wê werênê ser ziman wê, di wê temenê de wê, aliyekê wê yê giring wê di xate sumerî û an gûtiyan de wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê hinek sedemên me yên ku em bi wê fahmdikin wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê

bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, zimanê akadê bixwe jî ku mirov wê bi rastin wê niqaşbikê wê weke di çavdêriya çavkaniyên me de wê bibêjin wê karibê bi demên pre-sargonîkî ve wê girêbide û wê di wê temenê de wê weke derhaninekê bi fahmkirinê wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, xosletên wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Zanyarên wekî Richard I. Caplice, Ignace Gelb û John Huehnergard dihizirin ku Eblaîte zimanek Semîtîk a Rojhilat e ku divê wekî zaravayek Akadiya destpêkê neyê dîtin, ji ber ku cûdahiyên ji zaravayên din ên Akadiya girîng hena (çav: Jerrold S. Cooper, Glenn M. Schwartz (1996). *The Study of the Ancient Near East in the Twenty-first Century: The William Foxwell Albright Centennial Conference*. Eisenbrauns. p. 259).

Manfred Krebernik dibêje ku Eblaîte "ewqas bi Akadî ve girêdayî ye ku ew dikare wekî zaravayek Akadî ya destpêkê were dabeş kirin", her çend hin ji navên ku di tabletan de xuya dibin Semîtîkên Bakur-rojava ne û an jî weke dişibihina navên hin morfolojîyên hûriyî (çav: Krebernik, "Linguistic Classification").

Edward Lipiński, îdia dike ku di hezarsala sêyemîn a berî zayînê de, di navbera zimanên Semîtîk ên Rojhilat û zimanên Semîtîk ên Rojava de sînorek zelal tune bû, Eblaîtê wekî "Paleosûrî" bi nav dike û dişibihe zimanê Akadî bi karhanîna heman pergala nivîsandinê ya ji Sumer deynkirî rave dike (çav: Lipiński, Edward (2001) [1997]. *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar* (2nd ed.). Leuven: Peeters Publishers, p; 49).

Lipiński Eblaîtê ji Akadî vediqetîne, ya paşîn dixê nav zimanên Semîtîk ên Rojhilat dema ku Eblaîtê bi Amorî û Ugarîtîk re di komekê de dabeş dike ku ew navê zimanên Semîtîk ên Bakur dide (çav: Lipiński, Edward (2001) [1997]. *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar* (2nd ed.). Leuven: Peeters Publishers, p; 50).

Ji hêla aligirên dabeşkirina wekî Semîtîka Rojhilat ve, Eblaîte wekî zimanek tê hesibandin ku hem taybetmendiyên Semîtîk ên Rojava û hem jî yên Semîtîk ên Rojhilat nîşan dide. Ji hêla rêzimanî ve, Eblaîte bêtir dişibihe Akadî, lê ji hêla ferhengî û di hin formên rêzimanî de, Eblaîte bêtir dişibihe zimanên Semîtîk ên Rojava (çav: Watson E. Mills, Roger Aubrey Bullard (1990). *Mercer Dictionary of the Bible*. Mercer University Press. p. 226).

Ji wê aliyê ve wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, zimanê semitîkî wê weke ku wê Edward Lipiński wê werênê ser ziman ji

deynkirinên zimanî ên demên berî akadê wê were girtin. Di wê temenê de wê ev gotin wê hinek têtî û çavkaniyên zimanî jî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bi xwe re ew di şêwa û rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê, dema ku wê were ser zimanên rojavayî ên bakûrê mesopotamya wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê ev wê zêdeyî wê weke ku wê Gelb wê bi gotina «bandûra hûrîyan» re wê bi gotin û temen bikê wê di rengekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Lê di wê nûqteyê de wê, pêvajoyek ku wê zêde zor bê ku mirov wê ji hev cihê bikê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku wê, minaq abla wê di wê temenê de wê weke têtînek zimanî a teybet wê bi pêvajoyên pêşveçûn û gûharinên zimanê akadê ku wê piştî wê çawa wê xwe bide diyarkirin jî wê bide diyarkirin. Abla wê di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Lê zimanê ablayî wê di şêwayekê de wê, hinek xosletên ku em dervî wê çerçoveya wê werênina ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke bide diyarkirin.

Keyeniyên wek hana û abla

Li vir keyeniyên hana û abla wê weke du keyeniyên giring bin û wê di wê temenê de wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov hinekê li ser wan bisekinê bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, mejuya van herdu keyeniyên wê di demên gûtîyan de wê bibê û wê weke du keyeniyên dema sumerî wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bidina diyarkirin.

Hinek xosletên serdema sumerîyan wê bi van herdu keyeniyên re wê were dîtîn. Ber vê yekê ji aliyê zimanî û çandî û ramyari ve wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov hinekê li ser wan bisekinê û di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Hana û an weki din ku wê bi navê hani û an jî «kur» wê were bi nav kirin wê di wê temenê de wê weke abla wê heta serdema sedsalên 23'an a berîya zayinê wê were dîtinku wê bi bandûra xwe re wê xwe bide diyarkirin. Wusa dihê dîtîn ku ev jî wê di demên akadiyan de wê weke ku ew jî wê ji aliyekê ve wê were dîtîn ku ew wê werina rûxandin.

Lê di wê demê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê, ev dema weke dema destpêka akadê wê weke demek ji gelek aliyên ve wê sergirtî wê bimênê. Her çendî ku wê bi navê akadê wê gelek şîrove

wê werina kirin jî lê wê ji wê aliyê ve wê weke ku wê sergirtî wê bimênê. Di wê temenê de wê bi rûxandin û wêrankirinên wê re wê serdemek wê weke dawî li wê were dîtin. Hinek şîrovevan wê di rengekê de wê vegotinên agade û an weke leneta agade wê weke hinek fêrsên fahmkirinê bi dagerî wê weke nişanaka wê dawîlêhatina wê serdemê wê di rengekê de wê şîrovebikin. Lê em wê dikarin wê werina ser ziman ku ev dem wê weke demek teybet wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Minaq wê hana wê li gorî çavkaniyan wê biketa bakûrê keyeniya marî de û wê di wê temenê de wê demekê wê li ser mari û abla û deverên ku ew wê li wê serwer bibin jî wê bibina xwedi bandûrekê. Lê di rengekê de wê çawa wê, pêşveçûnên wê bibin wê di rengekê de wê ji gelek aliyên ve wê weke demek sergortî wê bimênê.

Hana wê li devera ku wê bi firatê wê li herêma xabûrê kue w digihîşt hev wê di wê navendê de wê weke cih bigirta û wê di rengekê de wê wekek u wê di şêwayekê de wê xwediyê rewşek keyeni a serwer wê were dîtin. Heta ku wê demekê wê bahsa mari wê were kirin û keyên weke Tuttul wê unwana hana û an kur wê hildin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê ji wê rewşê wê were fahmkirin wê rewşa hana wê di rengekê de wê zêdeyî wê li pêş bê. Di wê temenê de wê, gotinên weke «welatê hana» û an «welatê kur» û hwd wê di rengekê de wê ji aliyê lêkolînavanên ku wê bahsa hana wê bikin de wê bi zêdeyî wê bikarbênin. Ev gotin wê di rengekê de wê di morfolojîya xwe de wê têgînek bi çerçoveyek berfireh wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê demê de wê, li herêmên rojavayê kurdistanê ku wê serwer bin wê komên weke rabiyaî, yaminî û amorîyî jî wê hebin. Lê amorî wê weke bi rengê habiru wê were pênasekirin ku ev gotin wê weke kesên bê serûber dijin, weke raperker, kesên dervî sazûmanek civakî weke li derve talanê dikin, hêrîşên talani li darxistin û an jî wê weke kesên weke xismetker, kole û hwd wê di rengekê de wê werina diyarkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê salixkirinê wê werina diyarkirin.

Li gorî çavkaniyên ku wê werina diyarkirin wê minaq mari wê heta dema hammurabi jî wê di rengekê de wê weke beşek ji keyeniya hana wê were dîtin. Di wê temenê de wê mirov nikaribê abala jî wê dervî wê di rengekê de wê şîrove bikê û wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Minaq wê keyê navdar ê mari Zimri-lim wê bi unwana welatê hana û an kur wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê diji. Ev wê weke

rewşek ramyari a ku wê ji ya ku me li jor bi çerçoveya mari re wê hani ser ziman wê cihê wê xwe di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Li gorî çavkaniyên me wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê navenda hana ku wê li keviya fîratê a ku wê li xabûrê bigihijê hev de bê wê weke deverên ku wê di wê demê de wê li ser wê re wê hin bi hin wê hûrî wê derkevina li pêş jî wê di rengê de wê were diyarkirin. Ji xwe gotinên weke «hanigalbat» ku wê werina diyarkirin ku em dikarin di zimanê roja me de wê weke di wateya gelê hana de wê fahmbikin wê bibin. Di wê temenê de wê weke gotina subarî wê ya hanigalbat jî wê di heman wateyê de wê weke navekê ramyarî, ardnigarî û keyeni wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê were wê bikarhanin. Di wê temenê de wê hinek keyên hûrî wê dema ku wê li dîroka wan wê binerê wê weke bi şûnpêya hanigalbat wê werina diyarkirin ku wê weke çawa wê hin keyên mitannî wê di rengê de wê bi şûnpêya xwe re wê gotina subarî wê di rengê de wê weke ku wê bikarbênin.

Lê di rengê de wê keyên kassit wê di rengê de wê minaq wê keyên wê yên ên weke Kaştîlaşu wê di rengê de wê bi hana ve wê were girêdan. Di rengê de wê keyên destpêkê ên kassit wek agum I og agum II (agum-kekrimê) ku wê derkevina li pêş wê bi şûnpê û dîndaniya xwe re wê xwe bi bavûbalên xwe wê bi hana ve wê girê bidin. Di wê nûqtayê de wê demê ev tîgîn wê di serê mirov de wê tîgînê wê di rengê de wê weke ku wê bidina çêkirin ku wê weke ku wê hana wê weke welatekê di dîmenekê imparatori de wê weke ku ew ji bakûrê mesopotamya û heya başûrê mesopotamya û ber zagrosan wê di rengê de wê weke ku wê xwediyê serwerî û hebûnê bin. Di wê temenê de wê, di wê renga de wê di çerçoveyek berfireh a tîgînî de wê xwe di hiş de wê bide diyarkirin.

Lê bo ku mirov wê bi wê çerçoveyê wê bi berfirehi wê werênê ser ziman jî lê wê hê di destê me de wê zêde çavkani ku wê tîgînek bi wê rengê wê bi temen bikin wê nebin. Lê ji çavkaniyên dema kassitan wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê di rengê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê wusa mazin bê wê tîgînekê wê di serê mirov de wê bide diyarkirin. Aliyekê din jî wê ew bê ku wê navê hana û an kur wê di rengê de wê, di şêwayekê de wê di nava çavkaniyên ser îştar re ku wê were ser ziman wê di rengê de wê di rengê de wê bide diyarkirin. Ji devê îştar wê gotinên hêrîşkar wê di rengê de wê li hemberê «welatê kur» wê di rengê de wê di şêwayekê de wê were dîtin ku wê were bi navkirin. Lê em bi wê rengê gotinên dijber em ji devê fîrsa yazdanî a inanna wê nabînin. Di wê temenê de wê

ber vê yekê ev fêrsa fahmkirinê wê di serê mirov de wê weke morfolojîyekê wê xwe bide afirandin ku ew wê di di wê temenê de wê weke di dema akadiyan de wê weke ku ew dikin wê hemû dijberên xwe wê reşbikin wê di rengekê de wê weke rengekê propagandayî wê, di nava xwandin û nivisandinên demê de ku wê bibê wê weke ku wê, di şêwayekê de wê xwe bide diyarkirin.

Di rengekê de wê li ser navê gûtfîyan re wê ev wê bibê. Wekî din wê di rengekê de wê di nava têgînên akadê de wê di derbarê mari û abla de jî wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Abla û mari wê di rengekê de wê piştî wê xwe di rengekê de wê weke di nava pêşbaziyeke de bin. Piştî demên ku wê mari wê derkeve li pêş û pê de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê, bixwezê li herêmên navendî ên abla serwer bibê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê, were dîtin. Di şêwayekê de wê hinek çavkani wê ji wê bidina diyarkirin ku wê weke çerçoveya keyeni a abla wê berfirehtir bê ji ya ku ew dihê zanin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê serweriya wê, êdî wê piştî wê di demekê de wê weke ku wê di bin sêwane wê de wê weke bi bandûra wê bijî wê êdî marî wê bixwezê ku ew derkeve li pêş. Lê di wê demê de wê piştî wê dema ku wê hammurabî wê were ser taxt û wê gelek keyeniyên mazin wê dagir bikê wê mari jî wê nesibê xwe ji wê bigirê. Piştî wê di rengekê de wê ew wê were dîtin ku marî wê êdî wê hin bi hin wê li dora sedsale 23an û pê de wê hin piştî wê demek xwe ya weke ku ew serwer bê wê bijî. Ev wê heta demên wêrankirina hammurabî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê, di derbarê ramyariya mari û serweriya wê ya keyeni de wê çendî ku wê îro wê hinek agahî wê bi keyên wê hebin jî lê wê di derbarê keyeniyê de wê zêde agahiyên ku wê ji me re wê karibin bibina temenekê berfireh û xort ê salixkirinê bi çandî û ramyar û çerçoveya jî wê kêm bin. Yên ku ew wê werina kirin jî wê di rengekê de wê weke hinek çerçoveyên ku wê karibê wê di rengekê de wê weke bi awayekê wê fahmbikê wê werênê ser ziman bê.

Di çavkaniyên hûrîyan de wê bi derketina li pêş a gotinên weke hanigalbatê û hwd re wê karibê wê di rengekê de wê weke nişanake temenekê bi heyina hana û an bandûra wê jî wê bi çandî û hwd re wê bi temenekê ramyarî wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Keyê babili Abieshu li dora 1711-

1684an de wê bahsa dema wî û serwerîya wî ya li herêmê wê were kirin û wê dema ku wê bahsa wê were kirin de wê bahsa têkiliya wî ya bi hana û keyeniya wê re jî wê were kirin. Lê gotinên wî ne rastarast bin ku wê di rengekê de wê bahsa rengekê têkiliyê ê bi hana re wê bikin bin. Di wê temenê de wê rewşa têkiliya bi hana re wê çawa bê wê zêde di derbarê wê de wê agahi wê nebin û an jî wê hê di destê me de wê têr agahi wê nebin ku em di wê nûqteyê de karibin wê têgînekê wê bi çerçoveya wê re wê di rengekê de wê karibin wê werênina ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê din de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê hana wê di wê nûqteyê de wê derketina wê ya li pêş wê weke aliyekê wê yê giring wê bibê û Ev dema wê, weke jinûve serî rakirinekê û xwe dana nişandinê a weke keyeniyekê bê. Lê di wê demê de wê hemû heyina wê di bin bandûra derketina li pêş a hûrîyan ku wê ji urkeşê wê bi ber bakûr ve wê weke ku wê dîrokzan wê bibêjin ku wê bi herikin wê bimênê.

Li gorî çavkaniyên piştre wê di rengekê de wê bahsa serwerîya mitanni a li ser hana wê were kirin. Di dema navîn a keyeniya hana de wê navên weke Îddin-Kakka Işar-Lim, Iggid-Lim, Isih-Dagan, Ahuni Dili, û Hammurabi wê bi navbikin. Wek dihê zanin wê hammurabî wê weke keyek babili ê wê dagir dikê wê bimênê. Di wê temenê de wê keyên din ên weke ji xanadana lim a mari ku wê weke ku wê navê wan wê were derrxistin li pêş. Navên Işar-Lim, Iggid-Lim, wê di wê rengê de wê car bi car wê weke ku wê werina kirpendin.

Weki din wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê, babili wê were dîtin ku wê serwer bibin. Lê piştî kêmûna bandûra akadê wê di rengekê de wê ev dem û herêm wê babil jî di nava de wê di nava serwerîya serdema kassitê de wê bimênê. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê, di rengekê de wê navê hana wê di rengekê de wê keyên kassitî wê bi serweriya xwe re wê di rengekê de wê bahsa wê bikin û wê morfolojiyek bi wê rengê wê weke ku wê bi xwe re wê bidina diyarkirin ku wê weke ku ev wê di şêwayekê de wê weke ew di wê demê de wê weke welatekê bi serê xwe weke hebê wê jî wê were bahskirin.

Di wê nûqteyê de wê mijare hana wê çendî ku wê di rengekê de wê weke gelek aliyên wê di tariyê de bin û wê di bin dagirkirinê de wê bi hinek fêrsên fahmkirinê ên wê demê weke bi hammurabî û hwd re wê bahsa wê were kirin jî lê wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Fêrsên xort ên bi serwerîya hana re wê di rengekê de wê di demên berî akadê û derketina wê ya li pêş de wê xwe

di şêwayekê de wê di mejîyan de wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê têtîliya hana û serwerîya wê û bi akadê re wê zêde wê agahi wê di derbarê wê de wê nebin ku mirov wê di rengekê de wê bahsa wê bikin. Yên ku ew hena jî wê têtê nekin ku ew têtîliyêk bi rêk û pêk wê vebêjin û an wê werênina ser ziman.

Hana wê di dema kassit de wê weke ku wê weke 'welat' wê hebê û wê di dema keyê kassit agum-kekrîmê de wê bahsa rêwîtiya wî ya li hana wê were kirin.

Hin birhan hene ku têtîliyêk di navbera keyeniya Hana û Kasiyan de heye ku di sedsalên piştê de li Babîlê serdest bûn. Navê keyekî ji navnîşa parastî ya hukumdarên hana, Xaştîlîaş, bi taybetî eslê Kasiyan nîşan dide. Kanalek ku ji hêla yek ji hukumdarên din ve hatiye kolandin jî di navê xwe de elementek Kasiyan heye.

Nivîskarek terxankirinê ku di kopiyên pašîn de hatî parastin, vegera peykerê Marduk ji Hana ji hêla keyekî Kasiyan ê pašîn, Agum II (Agum-Kakrime), ku dibe ku yekem kesê ku piraniya Babîlê hukum kir be (li dora 1570 b.z). Beşa nivîsê ku behsa Hana dike wiha ye:

'Ez çûm welatekî dûr, welatê Haneyan, û wan Marduk û Sarpanitu hanîn ba min. Min Marduk û Sarpanitu, yê ku ji hukumdariya min hez dikirin, vegerandin Esagil û Babîlê. Min ew vegerandin perestgehê ku Şamaş di dema wegera min de ji min re rast kir.'

Her çend di vê nuqtayê de bi eşkereyî behsa têtîliya di navbera Agum II keyê Kassit û "Xaniyan" de neke jî, dîsa jî Xaneyê bi talankirina Babîlê ji hêla keyê Hîttîtan Murşîlî I ve di sala 1595 b.z. de û desteserkirina desthilatdariyê ji hêla xanedana Kassitan ve li Babîlê ve girêdide. Piştî pevçûnên destpêkê bi Samsuiluna ya Babîlê re, mimkun e ku Kassit, ku bi eslê xwe ji Çiyayên Zagros bûn, ber bi bakur ve vekişîyan, Firatê navîn, tevî axa Xaneyê, dagir kirin û kontrol kirin. Her weha maqûl e ku mirov texmîn bike ku di navbera Hîttîtan û Xaneyê de hin têtîlî û hevkarîyê heye, ji ber ku divê artêşên dagirker ên Murşîlî I ji axa wan derbas bûn. Dibe ku hevpeymaniyek wusa çend sal piştî vekişîna Hîttîtan desthilatdariya Kassitan li Babîlê hêsantir kiribe (çav: Nissen H. J., Heine P. From Mesopotamia to Iraq: A Concise History, 2009).

Ev kopiya dereng a dema Asûriya nû ya nivîsarek ku îdîa dike ku vegera peykerên kultê ji Hana di ketina Babîlê de wînda bûne bi berfirehî vedibêje, bi gelemperî wekî sexte tê hesibandin (çav: Susanne Paulus,

"Fraud, Forgery, and Fiction: Is There Still Hope for Agum-Kakrime?", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 70, pp. 115–66, 2018).

Saggarâtum (sa-ga-ra-tumki) bajarekî Rojhilata Nêzik a kevna bû ku hîn jî cihê wê nehatiye dîtin, her çend tê zanîn ku li ser Çemê Xabûr, şaxekî Firatê, bûye. Di nivîsên ji Eblayê de jê re "Sag-garki" tê gotin. Pêşniyarek ew e ku xwendinek din a navê "Sapiratum" an "Sapirete" bû, her çend bi gelemperî tê fikirîn ku ev bajarekî cûda ye. Diyarkirinek din jî ew e ku di hezarsala 1' mîn a berî zayînê de ew bûye "Sangarite".

Saggarâtum bendergehêk çemî bû û tê zanîn ku cihê yek ji qeşeyên keyeniyê û çavkaniya tirûfan bû. Di nivîsek ji Yaqqim-Addu I, parêzgarê Saggarâtum, ji keyê xwe Zimri-Lim re wî nivîsand:

"Ji dema ku ez pênc roj berê gihîştim Saggaratumê, min bi berdewamî tirûf ji efendiyê xwe re şandiye. Lê efendiyê min ji min re nivîsand: 'Te tirûfên xirab ji min re şandine!' Lê divê axayê min di derbarê tirûfan de şermezar neke(?). Min ew tiştên ku wan ji bo min berhev kirine ji keyê xwe re şandiye ..." (çav: Sasson, Jack M., "Thoughts of Zimri-Lim", *The Biblical Archaeologist*, vol. 47, no. 2, 1984, pp. 110–120, 1984).

Ola Saggarâtumê ne diyar e. Di belgeyên ku li Mari hatine dîtin de behsa yazdanekî "Aštabi-II" hatiye kirin. Tê zanîn ku yazdanekî, Aštabi, di hezarsala 3' mîn a berî zayînê de li Ebla ya nêzik dihate perestîn. Tê zanîn ku qanûnên kultê li Saggarâtumê dihatin girtin. Hatiye diyar kirin ku yazdanên Hûrî Teshub û Hepat li wir dihatin perestîn, her çend piraniya navên kesane li Saggarâtumê Semîtik bûn (çav: Sasson, Jack M. "Hurrians and Hurrian Personal Names in the Mari Texts", *Ugarit-Forschungen* 6, pp. 353-400, 1974).

Li gorî çavkaniyan wê ev bajarê bi navê Saggarâtum wê li devera ku wê weke navenda hana wê were diyarkirin jî wê cih bigirê û wê di wê temenê de wê, çavkani wê bahsa wê bikin. Hin nişanak hena ku wê di wê temenê de wê hanayî wê li wê jî wê di rengekê de wê weke ku wê serwer bin. Di çavkaniyên piştî ên hûrîyan de ku wê weke bajarekê hûrî û bi çanda yazdanê wê ên weke teshub û hepat wê bibê jî wê ev wê hêst û fêrsa fahmkirinê wê weke ku wê xorttir bikê.

Di destpêkê de, herêma Marî, tevî Saggarâtum, ket bin kontrola keyeniyê Mezopotamya Jorîn ku ji hêla Shamshi-Adad I yê Ekallatum ve dihat birêvebirin. Shamshi-Adad I kontrola Marî da kurê xwe yê duyemîn Yasmah-Adad. Di nivîsekê de Isme-Dagan I, kurê yekem ê Shamshi-Adad I, ji Yasmah-Adad, parêzgarê Saggarâtum re dinivîse: "Bi rastî, ji ber koçberên li Saggarâtum, çalakiya serhildanê hebû, ji ber vê yekê key

ferman da ku li wir darvekirin werin kîrin" dide diyarkirin (çav: Sasson, Jack M., "Treatment of Criminals at Mari: A Survey", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 20, no. 1, pp. 90–113, 1977).

Piştî hilweşîna keyeniya Mezopotamya Jorîn, Marî, tevî Saggarâtum, ket bin kontrola Xanedaniya Lim a Suprum ku bi Yaggid-Lim dest pê kir. Hukumdarê duyemîn, Sumu-Yamam, ji du navên salan tê zanîn, yek ji wan "Sala ku Sumu-Yamam diwarê bajarê Saggarâtum ava kir" e. Keyeniya Marî ya serdema Babîl a Kevin ji çend beşan pêk dihat, navçeyên navendî yên Marî, Terqa û Saggarâtum, Qattunân (mesafeyek kurt li jorê Xabûrê ji Saggarâtum), û Tuttul. Derbarê Qattunan de hindik tişt têne zanîn (cihê Tell Fagdamiyê hatiye diyar kirin) her çend hin ji parêzgarên wê Akşak-magir, Ilušu-naşir, Zakira-ḥammu, û Zimri-Addu bûn. Parêzgarên naskirî yên Saggarâtum Másum, Itûr-Asdû (di bin Yasmah-Addu de, ku ew jî parêzgarê Marî ye), (Ḫ)abduma-Dagan (di sala 1-ê ya Zimri-Lim de mir, ew jî parêzgarê Tuttul bû), li dû wî Sumḫurabi (Zimri-Lim salên 1 heta 3-an), û Yaqqim-Addu I bûn. Másum, Amorîtekî, bi wê yekê tê naskirin ku di serdema ku Babîl hevalbend/vasayê Şemşî-Adad I yê Ekallatum bû de hevdemê Hammurabi yê Babîlê bû (çav: Lewy, Hildegard, "Šubat-Šamaš and Tuttul", *Orientalia*, vol. 27, no. 1, 1958, pp. 1–18, 1958).

Di bin serwerê din, Zimri-Lim de, Marî bi hêrişên eşîrî, bi taybetî Yaminîyan re rû bi rû ma. Di demekê de serhildaneke mezin a Yaminîyan çêbû ku Zimri-Lim tepeser kir, ev yek di navê salê de jî tê xuyakirin "Sala ku Zimri-Lim li Saggaratumê li dijî Yaminîyan bi ser ket û keyên wan kuştin". Di serdema Marî de, pêyamnêrek bi navê Lupaḫumis wiha hatiye tomarkirin ku gotiye "Wekî berê, dema ku Yaminî hatin ba min û li Saggaratumê bi cih bûn, ez ew kes bûm ku bi key re axivî: "Bi Yaminîyan re peymanekê çêke" û nîşan da ku Yaminî ji bo bajêr pirsgirêkek nebûn. Fermanek Mari digot "hemû Yaminîyan ji navçeyên Zimri-Lim ên Mari, Terqa, û Saggaratumê tomar bikin ku tê texmîn kîrin ku bi artêşên key re xizmet bikin". Zimri-Lim, hukumdarê Mari, li Saggarâtumê qesrek hebû (çav: Postgate, J. N., D. O. Edzard, and M. P. Streck, "Palast AV", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 10, pp. 212-26, 2004).

Piştî serweriyek dirêj û serketî ku tê de hevpeymaniyek bi Babîlê re hebû, keyeniya Mari, bêî Mari bixwe ku hatibû hilweşandin, di qonaxa berfirehbûna xwe de di bin Hammurabi de ket bin kontrola Babîlê ku

navê wî di sala 33-an de digot "... di şer de artêşa Mari û Malgium hilweşand û bû sedem ku Mari û axa wê û bajarên cûrbecûr ên Subartu di bin desthilatdariya wî de bi dostaniyê bijîn. ...". Behsa dawî ya girîng a Saggarâtumê di serdema Babîliya Kevin de di dema serweriya Samsu-iluna (li dora 1749–1712 b.z) de bû, ku serwerê heftemîn ê Xanedaniya Yekem a Babîlê û kurê Hammurabi bû. Navê wî yê sala 33-an wiha bû: "Sala ku Samsu-iluna key bi fermana Şamaş û Marduk hemî karên kerpîç ên bajarê Saggaratumê bi tevahî sererast kir" (çav: Ebeling, E. and Meissner, B., "Reallexikon der Assyriologie (RIA-2)", Berlin, 1938).

Di dewama wê de ku em hinekê bi şûn ve herin wê di dema sargonê akadî de wê hinek pêşveçûnên ku em dikarin wê di wê nûqtayê de bibîrbkin wê bibin. Wê were diyarkirin ku wê sargonê akadî wê hemû keyeniyên herêmê wê wêran bikê û wê were mari û wê bixwezê ku ew wê, weke dostaniyê li wir pêşbixê û wê qasrek xwe wê li wir wê bide çêkirin. Di wê demê de ku ev ev agahi rast bin wê demê em dikarin bi awayekê morfolojîkî wê jî ji wê tê bigihijin ku wê di wê temenê de wê, mari wê were derxistin weke keyeniya serdest li herêmê li pêş. Gelek çavkaniyên ku wê piştî wê werina ser ziman wê têgînek û hizrek bi wê rengê jî wê weke pişgiri wê bikin wê hebin. Minaq wê, di wê temenê de wê piştî wê, navê hana wê êdî wê navê ser ziman bê û di dewama wê de wê ji devê îştar gotinên dijberiyê û lenetkirinê li ser hana re wê hanina ser ziman weke li gûti dihat kirin di çavkaniyên akad de wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Piştî hilweşîna Babîlê di dora sala 1600 berî zayînê de, Saggarâtum, ligel Qatunân, wek beşek ji keyeniya Hana bû, û Terqa bi gelemperî wekî paytexta wê tê hesibandin (her çend Saggarâtum di wê rolê de jî hatiye diyar kirin). Ev heta dora sala 1400 berî zayînê berdewam kir dema ku Hana ket destê Împeratoriya Mîtannî. Piştî wê tu tomarên Saggarâtum tune ne (çav: Chavalas, Mark, "Terqa and the Kingdom of Khana", *The Biblical Archaeologist*, vol. 59, no. 2, pp. 90–103, 1996).

Dihê zanîn ku Saggarâtum li ser Çemê Xabûr, şaxek çemê Firatê, bû û tê texmîn kirin ku nêzîkî cihê ku van çeman lê dicivin bû. Cihê Tell Feddeîn, 30 kîlometre dûrî cihê ku lê dicivin, û her weha yê Tall Suwwar jî hatiye pêşniyar kirin. Lêkolînek paşê ya herêmê nîşan da ku ew diyar ne rast in (çav: Dossin, Georges, "Archives de Sûmu-iamam, roi de Mari", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, vol. 64, no. 1, pp. 17–44, 1970).

Dihê zanîn ku bajarokê Ziniyan (li ser sînorê Terqayê) di nav axa Saggārâtum de bû. Her weha Dur-Yasmaḥ-Addu / Dur-Yaḥdullim ku cîhek diyarkirî ya Tell Mohasan heye. Û Niḥadu, Manuhatan, Zibnatum û Dabis (çav: Heimpel, Wolfgang, "Index of Place-Names", *Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary*, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 605-630, 2003).

Şemṣî-Adad I yê Ekallatumê ji Yasmah-Adad re li ser serdaneke plankirî ya Mari ji paytexta wî ya li Shubat-Enlîl nivîsand û got:

"Tiştê ku hûn ji Shubat-Enlîl re li Saggārâtumê dişînin bila bi qeyikan werbigirin. Ji Saggāratu[m] heta Qattunanê. Ji Qattunanê bi erebeyan bila Qattunanî wê bibin. Bila ew wê bibin Shubat-Enlîlê." (Çav: Roskop, Angela, *Itineraries: Their Forms and Contexts*, *The Wilderness Itineraries: Genre, Geography, and the Growth of Torah*, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 50-82, 2011).

Rêwîtiyek ji dema Şemṣî-Adad I nîşan dide ku rêwîtiya di navbera paytexta wî ya wê demê, Shubat-Enlîl, û Saggārâtumê de 5 rojan (li dora 175 kîlometre) digirt û li ser rêya Shubat-Enlîl, Tilla, Aslhum, Iyatu(m), Lakusir û dû re Saggārâtumê berdewam dikir (çav: Goetze, Albrecht, "An Old Babylonian Itinerary", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 7, no. 2, pp. 51–72, 1953).

Zimri-Lim di serdema xwe de du "serdan" kir. Ya yekem ber bi Suprum, dû re ber bi Terqa û dû re jî ber bi jorê çemê Ḥabur ve çû, ber bi Saggārâtum, Raşum, Tâdum, Ilānşurā û Razamā ve çû û li Ḥuşlā bi dawî bû ku li wir rêûresmên Addu ya Kummê dihatin lidarxistin (çav: Pappi, Cinzia, "Religion and Politics at the Divine Table: The Cultic Travels of Zimrî-Lîm", *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East: Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20–25 Jul*, edited by Gernot Wilhelm, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 579-590, 2012).

Dihê zanîn ku di navbera Saggārâtum û Suprum de kanalek hebû. Suprum, li jorê Mari, mala xanedana Lim bû û Tell Ebu Hassan wekî cihê wê hatiye diyar kirin (çav: Miglio, Adam E., "A Dynamic Socio-Political Landscape: "Mari and the Land of the Mobile Pastoralists"", *Tribe and State: The Dynamics of International Politics and the Reign of Zimri-Lim*, Piscataway, NJ, USA: Gorgias Press, pp. 55-108, 2014).

Her wiha tê gotin ku Saggārâtum nêzîkî keyeniya Hana ye û dibe ku li Tell Ebu Ha'it be (çav: Podany, Amanda H., et al. "An Adoption and

Inheritance Contract from the Reign of Iggid-Lim of Ḫana", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 43/45, pp. 39–51, 1991).

Bo ku mirov rewşa wê demê û an demê berî wê hinekê jî bê fahmbikê wê rewşa bajarên wê demê wê di rengekê de wê karibê wê hinekê li ser wan bisekinê. Weke Saggāratumê wê karibê di dewama wê de wê, karibê bahsa ekallatum bikê.

Ekallatum, ku navê wê tê wateya "qesran", paytexta xanedaneke Amorî ya bi Babilê ve girêdayî bû, ku di sedsalên 19 û 18an berî zayînê de girîng bû. Dîroka Mezopotamyaya Jorîn di vê serdemê de di arşîvên Mari, rojavayê kurdistanê de hatiye belgekirin. Dihat zanîn ku ew li ser Çemê Dicleyê bû, her çend kîjan qerax hîn jî di nav nîqaşê de ye, û li nêzikî Aşûrê bû.

Yazdanê bajêr Addu (Hedad) bû, ku li Ekallatumê dijiyan, û Istar ji Radana, ku carinan serdana bajêr dikir wê bahsa wê bi navê bajêr re wê were kirin (çav: D. Charpin ve J. M. Durand, "Assur avant L'Assyrie", *MARI* 8 (1997), s. 367-91, 1997).

Yekem Keyê wê yê naskirî Amorî Îla-kabkabû bû, ku xuya ye ku di pevçûnekê de bi Îagitlimê Marî re bû. Kurê wî Şemşî-Adad I li dora sala 1810 b.z. li ser text hilkişîya, pevçûn berdewam kir û hewl da ku ber bi geliyê li kêleka Çemê Xabûr ve berfireh bibe. Di pevçûnên herêmî de, ew hevalbend û carinan dijaminê Dadûşa yê Eşnûnnayê bû (sala duyemîn wekî "sala ku Dadûşa artêşa Ekallatum têk bir" tê binavkirin). Berfirehbûna wî ji hêla kurê Îagitlim Îaxdunlîm ve hate rawestandin, û ew di demek kurt de ji hêla birayê û cîgirê Dadûşa, Naram-Sîn ê Eşnûnnayê ve hate têkbirin, ku ev yek bû sedem ku ew bireve Babilê, bajarekî ku ji hêla Amorîyan ve hatî damezrandin û birêvebirin. Piştî mirina Naram-Sîn ew vegeriya. Di demek kurt de rêze serkeftinên leşkerî hatin, Şemşî-Adad tevahiya Mezopotamyaya Jorîn fetih kir û tiştê ku dîroknas niha jê re keyeniya Mezopotamyaya Jorîn dibêjin ava kir. Seferberiyê îlhaqkirina Aşûrê ya nêzik jî di nav xwe de digirt. Wî paytexta xwe li Shubat-Enlil ava kir û Ekallatum spart kurê xwe yê mezin Îşme-Dagan I. (Kurê wî yê din, Yasmah-Adad, di wê demê de li ser textê Marî hat bicihkirin.) Wisa dixuye ku Îşme-Dagan rêberekî leşkerî yê jêhatî bû, lê dema ku bavê wî li dora sala 1775an mir, ew nikaribû tevahiya keyeniyê biparêze; wî hîn jî Ekallatum di destê xwe de girt, lê birayê wî Marî winda kir û hat kuştin (çav: Michalowski, Piotr, and Adnan Misir, "Cuneiform Texts from Kazane Höyük", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 50, pp. 53–58, 1998).

Serdestiya Îşme-Dagan tevlihev bû û ew gelek caran bi Nurrugumê re di pevçûnên leşkerî de bû (cih nediya). Tevî gelek hewldanên wî, ew nekarî desthilatdariya xwe li bajêr ava bike, û bû hedefa serleşkerên nêzîk, Zimrilimê Marî. Dema ku Elamîyan di sala 1765an de Ekallatum girtin, ew çû cem hevalbendê xwe yê kevnêşopî Hammurabi yê Babilê, ku alîkariya wî kir ku text vegeîne. Dibe ku dema wî li Babilê wekî dîlgirtî derbas bûbe ne wekî hevalbendek:

"Derbarê nûçeyên ku yazdanê min her dibihîst, ku Îşme-Dagan hatiye Ekallatumê: ew bê guman [neçûye Ekallatumê]. Bûyer li ser wî qewimîn, û ew (gelê Babilê?) dest bi şopandina wî kirin. Hevpeyvînerê (âpilum) yazdanê Marduk li ber deriyê qesrê rawestiya û dubare qîr kir: "Îşme-Dagan ji destê Marduk nareve. Ew (Marduk) dê destan girêbide. Ê ji bo vê yekê ew ê sînor derbas bike." Wî ev tişt li ber deriyê qesrê dubare û dubare got, û kesî tişteke jê re negot."(çav: Heimpel, W., "Letters to the King of Mari: A New Translation with Historical Introduction, Notes, and Commentary", Mesopotamian Civilizations 12, Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2003).

Piştî, Ekallatum bû bajarekî vasaletê keyê Babilê Hammurabi (salek wekî "sala ku Hammurabi bû key" dihat binavkirin, dema ku Subartu, erdên Ekallatum, Burunda û Zamlasz ji qeraxên Dîcleyê heta kanala Sipparê xist bin destê xwe), û hemû Mezopotamyayê kontrol kir. Piştî mirina Îşme-Dagan, kurê wî Mut-Aşkur li şûna wî text hişt. Ew keyê dawîn ê Ekallatumê bû ku tê zanîn. Paşê, Ekallatum ket bin kontrola împaratoriya Mîtanî û di dawiyê de di bin Şuppiluliuma I (1344–1322 b.z.) de ket destê Hîttîtan (çav: Bechar, Shlomit, "Chapter 1. Introduction", in Political Change and Material Culture in Middle to Late Bronze Age Canaan, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 1-35, 2022).

Nivîsek dibêje ku keyê kassi û Babilê Marduk-nadin-ahhe (li dora 1095–1078 b.z.) Ekallatum girtiye. Hukumdarê Asûrî Sennacherib (705–681 b.z.) ragihandiye ku wî yazdanan (peykerên wan ên kultê) "Adad û Shala" piştî 418 salan vegeandiye Ekallatum, û îdia kiriye ku ew ji hêla hukumdarê Babîliyan Marduk-nadin-ahhe (nêzîkî 1095–1078 b.z.) ve hatine sirgûnkirin (çav: Zaia, Shana, "State-Sponsored Sacrilege: "Godnapping" and Omission in Neo-Assyrian Inscriptions", Journal of Ancient Near Eastern History, vol. 2, no. 1, pp. 19-54, 2015).

Lêkolînerêkî texmîn kir ku navê orîjînal ê Ekallatum Hamazi bû, piştî ku ji hêla Ishbi-Era yê Isin ve piştî hilweşîna împaratoriya Ur III hate

hilweşandin, hate guhertin (çav: Steinkeller, Piotr, "The Historical Background of Urkeš and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia", Pp.75–98 in *Urkeš and The Hurrians: A Volume in Honor of Lloyd Cotsen*, ed. Giorgio Buccellati and Marilyn Kelly-Buccellati. BibMes 26. Malibu: Undena, 1998).

Di nivîsên serdema Babîliya Kevin a Mari de behsa Ekallātum tê kirin ku li rojavayê Çemê Dîcleyê li Herêma Xabûrê ye. Lêkolînerekî navdar diyar kiriye ku nivîsên Marî du bajarokên bi navê Ekallātum dihewînin, yek li ser Dîcleyê û yek jî paytexta Şemsî-Adad li serê şaxekî Çemê Xabûr li cihê nûjen ê "Xoueîltla" bû (çav: Frayne, Douglas, "Towards a Historical Geography of the Khābūr Triangle Region in Old Babylonian Times. Part 1.", *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 7, pp. 33-45, 2012).

Di rêwîtiyek dirêj a Babîlên Kevin ji Emar û paş ve (beşên li ser tabletê winda bûne), Ekallātum rawestgeha yekem a rêya bakur piştî Asûr û rawestgeha dawîn a berî Asûr li ser rêya vegeerê ye. Perçeyek tabletê li Tel Hazorê hat dîtin ku rêyek bazirganiyê ya bendewar ji Hazorê ber bi Mari û dûv re jî ber bi Ekallatumê ve nîşan dide (çav: Horowitz, Wayne, and Nathan Wasserman, "An Old Babylonian Letter from Hazor with Mention of Mari and Ekallātum", *Israel Exploration Journal*, vol. 50, no. 3/4, pp. 169–74, 2000).

Hatiye diyarkirin ku Ekallatum di nav rêwîtiyek rojekî ji Asûrê de ye, bi îhtîmaleke mezin li Tell Haikal (Tulul el-Haikal) (Rojhilat: 43.272797 / Bakur: 35.597384), 15 kîlometre li bakurê Asûrê li qeraxa rojhilatê Dîcleyê ye. Di demên dawî de hin lêkolîneran ev cih red kirine û li şûna wê Tell Akra bîst kîlometre li rojhilatê Asûrê, ew jî li qeraxa rojhilatê Dîcleyê, pêşniyar kirine. Di demên dawî de, cihê Tell Huwaish (her wiha Tal al-Huwaish), 18 kîlometre li bakurê Asûrê li qeraxa rojavayê Dîcleyê, wekî cihê Ekallātumê hatiye diyarkirin.

Lê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê li wê zêde bikê ku wê, weke ku wê ji demên asûr û babilê wê bahsa wê were kirin jî wê weke deverê kevntirîn wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Di demên berê de wê, weke ku wê xwediyê heyinek ku wê bahsa wê bi wê were kirin bê.

Wek Ekallātum û Saggāratumê ku wê bahsa wê bi kevnera wê re wê were kirin wê bajarê abla bê. Di wê temenê de wê, di dewama wê de wê karibê wê li ser wê bisekinê. Lê wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bibêjê ku wê rewşa hinek bajarên wê demê wê fahmkirina wê di derbarê çanda demên berê wê de jî wê têgînekê wê bi

xwe re wê karibê bide me. Di wê temenê de ev çend bajarên ku me di dewama hev de hanin ser ziman û hinek bajarên din ku wê bi derfet bê ku wê karibê werina hanina li ser ziman wê, xosletê wan ê sereka wê ew wê ev ku wê karibê wê, weke ji demên berê û bi çanda wê re jî wê di rengekê de wê fahmbikê. Di wê temenê de wê weke sipparê û nippurê û hwd ku wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Abla wê weke navendek giring bê. Lê berê ku em werina ser dema bajariya abla em dikarin pêşî bahsa tarqa bikin.

Mezopotamya di hezarsala 2'mîn a berî zayînê de hîn jî kêmtir li ser dîroka destpêkê ya deverên wek Terqa tê zanîn, her çend ew di serdema Xanedaniya Destpêkê de jî hebûnek mezin bû. Yazdanê sereke yê Terqa Dagan bû. Ev demên piştê ên babilê de wê were diyarkirin. Di dema sifirê (bronzê) a Destpêkê IIIB de, Ebla û Marî ji bo hegemonyayê li herêma Firatê pêşbazî kirin û Terqa bû bajarekî navenda wê nakokê a nava wan. Terqa navendek bajarî bû ku dîwarekî parastinê yê mezin hebû, lê bajarekî parêzgehê bû ku di bin kontrola ramiyari ya Marî de bû. Ev dema mari a piştî dema hammurabi de wê, weke ku wê bibê.

Ji hêla hukumdare Amori Yahdun-Lim ê Marî ve tê kontrol kirin ku wê di nav salekê de bi bir tînin: "Sala ku Yahdun-Lim dîwarên bajarê Marî û Terqa (jinûve) ava kir". Nexşeya Mezopotamyayê di dema keyeniya Şemşî-Adad I de ku cihê Suhûm, welatê Sûteyan nîşan dide. Ew ket bin kontrola Şemşî-Adad (li doora 1808–1776 b.z.) ya keyeniya Amori ya Mezopotamya Jorîn. Kontrola ji hêla Marî ve heta dema Zimrî-Lîm (li dora 1775 heta 1761 b.z.) berdewam kir. Navê salekê yê Zimrî-Lîm "Sala ku Zimrî-Lîm textek mezin pêşkêşî Daganê Terqa kir" bû.

Dema ku ji hêla key ve nehatibû birêvebirin, Terqa dewletek bajarî ya vasal bû ku ji hêla parêzgarekî bindest ê Marî ve dihat birêvebirin. Kibri-Dagan, parêzgarê Terqa, di bin Zimrî-Lîm de. Di Nameyek ji Marî de behsa Perestgeha Dagan dike. Nameya Kibrî-Dagan, parêzgarê Terqa, ji key re: "keyê min li ser 10 mînarên zîv ên ku sûcdaran ji min re dane nivîsand: Divê ev zîv zû bigihîje da ku ji bo karên li ser textê Dagan were hilberandin (çav: Ilya Arkhipov (2019) Zimri-Lim offers a throne to Dagan of Terqa, in J. Evans, E. Roßberger, P. Paoletti (eds.), Mesopotamian Temple Inventories in the Third and Second Millennia BCE: Integrating Archaeological, Textual, and Visual Sources. Proceedings of a conference held at the LMU Centre for Advanced Studies, November 14–15, 2016. Gladbeck, p. 131-137).

Marî/Terqa li ser çolên fireh ên rojavayê kurdistanê bi şivanên xwe re têkilî danî û bi şivanên ji Qatnayê re, bi rêya Palmîrayê re têkilî danî. Di guherînek mezin a bûyeran de, 'Hilweşîna Marî' dema ku Hamûrabî yê Babîlê (1792-1750 b.z.) hêrîşî hevalbendê xwe yê berê, Zîmrî-Lîm ê Marî (1775 heta 1761 b.z.) kir, pêk hat. Bi hilweşîna Marî re, hêz li Firata Navîn ber bi Terqa ve çû, dihênê ser ziman. Terqa piştî hilweşîna Babîlê cardin dibê bajarêk pêşeng ê keyeniya hana.

Di nîvê sedsala 15an a berî zayînê de, Terqa ket bin kontrola keyeniya Mîtannî. Piştî keyên wek Sinia û Qîş-Addu di dema keyenên Mîtannî Sausadatra, Sa'ûştatar û Parattarna de hukum kirin.

Li gorî Podany (2014), "keyên ku xwe wekî "keyê welatê Hana" bi nav dikirin û bi navên hukumdaran Mittaniyan ve ne girêdayî bûn (ankû, yên ji bilî Sinia û Qîş-Addu [her du jî di nîvê sedsala 15an de]) herî kêr heft û dibe ku heta heşt nîşan hukum kirin. Çar nîşên pêşîn text ji bav derbasî kur kirin: Iddîn-Kakka [dawiya sedsala 15an] → Işar-Lim → Iggid-Lim → Isih-Dagan [destpêka sedsala 14an] hukum kir." (çav: Amanda H. Podany (2014), Hana and the Low Chronology. *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 73, No. 1 (April 2014), pp. 49-71).

Ev dem wê ji xwe wê weke deme ku wê di wê de wê kassit wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Cihê sereke bi qasî 20 hektar (8.1 hektar) mezin e û bilindahiya wê 60 ling (18 m) e. Du ji sêyan bermahiyên Terqa ji hêla bajarokê nûjen ê Aşara ve hatine nixumandin, ku îmkânên kolandinê sînordar dike. Tê texmînkirin ku bi qasî nîvê cihê orîjînal ji hêla çemê Firatê ve hatiye hilweşandin dema ku ew hêdî hêdî rêça xwe diguherîne (çav: Carter, T. and Qualls, C., "Excavations by the Johns Hopkins University in Syria", *American Schools of Oriental Research Newsletter* 8/9, pp. 1-7, 1975).

Cih di sala 1910an de ji hêla Ernst Herzfeld ve bi kurtî hate kolandin. Di sala 1923an de, 5 roj kolandin ji hêla François Thureau-Dangin û P. Dhorne ve hatin kirin. Ji sala 1974an heta 1986an, Terqa ji hêla tîmek ji Enstîtuya Navneteweyî ya Lêkolînên Herêma Mezopotamyayê ve, di nav de Enstîtuya Arkeolojiyê ya Zanîngeha Kalîforniyayê li Los Angeles, Zanîngeha Dewleta Kalîforniyayê li Los Angeles, Zanîngeha Johns Hopkins, Zanîngeha Arizona û Zanîngeha Poitiers li Fransayê, ji bo 10 sezonan hate kolandin. Tîm ji aliyê Giorgio Buccellati û Marilyn Kelly-Buccellati ve dihat birêvebirin. Raporên dawî yên van kolandinan bi demê re hatine weşandin. Heman tîmê her wiha cihê nêzîk (5 kîlometre li

bakur) ê Hezarsala 4an ê Tell Qraya kolandin, ku ew wekî çavkaniya muhtemel a niştecihbûna Terqa didîtin, kolandin kir. Piştî sala 1987an, tîmek fransî bi serokatiya Olivier Rouault ji Zanîngeha Lyonê kolandin girt ser xwe û heta ku şert û mercên herêmi li dora sala 2010an xirab bûn, li wir xebata xwe domand (çav: Olivier Rouault, Mission archéologique à Ashara-Terqa (Syrie) : note de synthèse sur les opérations projetées en 2005, S.I., 2004).

550 tabletên bizmarî yên ji Terqa li Muzexaneyê Deir ez-Zorê hene dihên kifşkirin. Taybetmendiya girîng ên li Terqa hatine dîtin ev in: Dîwarek bajarî, ku ji sê dîwarên kevirî yên hevsengî pêk tê, 20 ling (6.1 m) bilind û 60 ling (18 m) fireh, ku bi xendekek 60 ling (18 m) fireh ve tê pêş. Dîwar bi tevahî qadeke nêzîkî 60 hektar (24 hektar) digire nav xwe û firehiya wan nêzîkî 1800 metre ye. Li gorî dîroka seramîk û radyokarbonê, dîwarê hundir nêzîkî sala 2900 b.z, dîwarê navîn nêzîkî sala 2800 b.z û dîwarê derve jî nêzîkî sala 2700 b.z. hatiye avakirin û keleh heta herî kêma sala 2000 b.z hatine bikarhanîn. Perestgehek ji bo Ninkarrak ku dîroka wê herî kêma bi qasî hezarsala 3'în e. Di nav dîtinên perestgehê de scarabên Misrî jî hebûn (çav: R. M. Liggett, Ancient Terqa and its Temple of Ninkarrak: the Excavations of the Fifth and Sixth Seasons, Near East Archaeological Society Bulletin, NS 19, pp. 5-25, 1982; see now also: A. Ahrens, The Scarabs from the Ninkarrak Temple Cache at Tell 'Ašara/Terqa (Syria): History, Archaeological Context, and Chronology, Egypt and the Levant 20, 2010, 431-444).

Xaniyê Puzurum, ku arşîveke mezin û girîng a tabletên Serdema haana, bi piranî peymanên kirîna erd û xaniyan li herêma Terqa, lê hat dîtin. Li cihê bûyerê hejmarek mohr hatine çêkirin. Gelek ji tabletan dîroka wan vedigere serdema hukmdar Yadib-Ebu. Çend mohrên Serdema Mari li deverên din ên cihê hatin dîtin (çav: kelly-buccellati, marilyn. "Sealing Practices at Terqa" in Insight through images. Studies in Honor of E. Porada. ed. by Marilyn Kelly-buccellati. - Malibu: Undena publ. 1986. X, 268, 64 s., ill., kt., portr. (= bibliotheca mesopotamica. 21.), 1986).

Ninkarrak yazdana kevnar a şîfayê bû. Perestgeha wê li gorî tabletekê bi navnîşek pêşkêşan ku bi navê wê dest pê dike û bi mohrên ku yazdana behsa wê dikin, hatiye naskirin. Bi hezaran morîkên ji materyalên hêja yên wekî agat, karneol û lapis lazuli hatine çêkirin li vir hatine dîtin (çav: Ahrens, Alexander (2010). "THE SCARABS FROM THE NINKARRAK TEMPLE CACHE AT TELL 'AŠARA/TERQA

(SYRIA): HISTORY, ARCHAEOLOGICAL CONTEXT, AND CHRONOLOGY". Ägypten und Levante/Egypt and the Levant.).

Arkeologan di hundirê perestgehê de hejmarek peykerên kûçikan ên bronz ên piçûk jî dîtin. Kûçik heywanên pîroz ên Ninkarrak bûn. Ev wê nişanaka wê jî bê ku wê di wê demê de wê ev tiştên weke heywanê kucik ên kifşkirina wê di nava çanda (yazdana) gulla de jî wê serwer bê. Her wusa wê di demên gûtiyan û piştî di dema kassitan de jî wê weke heywanek liminal wê were diyarkirin.

Tewerek merasîmî û sîmîtarek bi nivîsarek bergê ku behsa Ninkarrak dike, her du jî dema sifirê, hatin dîtin. Niştecibûna destpêkê ya avahiyê bi qasî heman serdema serdestiya sê keyên Terqa hatiye destnîşankirin. Yê herî kevin ji wan Yadikh-abu bû, hevdemê Samsuiluna yê Babîlê, ku di sala 1721 b.z. de ji hêla ya paşîn ve hate têkbirin. Kashtiliash û Shunuhru-ammu jî di vê serdemê de hukum kirin. Perestgeh gelek caran ji nû ve hate çêkirin. Ev hardû keyên dawîn jî ên kassiti bin.

Skarabên Misrî yên ku di perestgeha Ninkarrak de hatine dîtin, mînaqa herî rojhilatî ya tiştên weha numinêr dikin, di depoyek mohrkirî de ku dîroka wê vedigere serdema Babîliya Kevin. Ew vedigerin dora salên 1650-1640 berî zayînê, anku Xanedaniya Panzdehemîn a Misrê. Hîyeroglîfên ku li ser wan hatine nivîsandin wekî "bi awayekî xirab hatine çêkirin û carinan jî xelet hatine fahmkirin" têne hesibandin, ku nîşan didin ku eslê Levantînî ye, ne Misrî. Skarabên mîna hev ji Byblos, Sidon û Ugarit jî têne zanîn (çav: Ahrens, Alexander (2010). "THE SCARABS FROM THE NINKARRAK TEMPLE CACHE AT TELL 'AŞARA/TERQA (SYRIA): HISTORY, ARCHAEOLOGICAL CONTEXT, AND CHRONOLOGY". Ägypten und Levante/Egypt and the Levant.).

Dibe ku xaniyê (avahîya) ya herî kevin a cîhanê ku hatiye piştrastkirin li Terqa hatibe avakirin. Di tableteke bi nivîsa bizmarî ya ji dora sala 1780 b.z. de hatiye tomar kirin ku Zimri-Lim, keyê Marî, ferman daye avakirina wisa li Terqa, "ku berê qet ti keyî ava nekiriye." (çav: Stephanie Dalley (1 May 2002). Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities. Gorgias Press. p. 91

Weki din li vir birhanên têkiliyên bazirganî bi geliyê Îndusê re hatine dîtin. Arkeolog Giorgio Buccellati di xaniyek şewitî de ku dîroka wê vedigere sala 1720 b.z. qerenfil, biharatek girîng, dît (çav: Buccellati, G., M. Kelly-Buccellati, Terqa: The First Eight Seasons, Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes 33(2), 1983, 47-67).

"Di depoya xaniyekî ku aîdî kesekî bi navê Puzurum e, ku bi tabletan vedigere dora sala 1700 b.z an hinekî piştî wê, 'destek qerenfil ... di kavanozek nîv-veguherî ya navîn de baş parastî' hatin dîtin." Ji ber ku ev xanî wekî mezinahiya navîn hatiye binavkirin, xuya dike ku, di wê demê de, qerenfil ji bo xelkê asayî yên Terqa gihîştî bûn. Qerenfil xwecihî Giravên Molucca yên li peravên Endonezyayê ne, û li Hindistana kevnar bi berfîrehî dihatin bikar hanîn. Ev yekem birhan bû ku qerenfil berî serdema Romayîyan li rojava dihatin bikar hanîn. Ev vedîtin cara yekem di sala 1978an de hate ragihandin (çav: Buccellati, G., M. Kelly-Buccellati, *The Terqa Archaeological Project: First Preliminary Report.*, *Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes* 27-28, 1977-78, 71-96).

Weki din wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê di dewama wê de wê rewşa abla wê hinekê wê werênê ser ziman. Ji hêla ramyari ve wê, demekê wê weke hinek xosletên ku wê bi wê ve wê karibê fahmbikê wê karibê bide me.

Ebla yek ji keyeniyên herî kevin ên rojavayê kurdistanê bû. Bermahiyên wê tellek in ku bi qasî 55 km (34 mi) li başûrê rojavayê Helebê li nêzîkî gundê Mardikh e, dide nişandin wê di dewama wê de wê têgihîştinekê wê di serê me de wê bidina çêkirin. Ebla di hezarsala 3'mîn a berî zayînê û di nîvê yekem a hezarsala 2'mîn a berî zayînê de navendek girîng bû. Vedîtina wê birhan kir ku Levant navendek şaristaniya kevnar û navendî bû ku wekhevî Misir û Mezopotamyayê bû û nêrîna ku du yên pašîn di Serdema sifirê (bronzê) ya Zû de tenê navendên girîng ên li Rojhilata Nêzîk bûn, red kir. Yekem keyeniya Eblai wekî yekem hêza cîhanî ya tomarkirî hatiye binav kirin.

Ebla, ku wekî wargehek piçûk di Serdema sifirê ya Zû de (li dora 3500 berî zayînê) dest pê kir, veguherî împaratoriyeke bazirganiyê û paşê veguherî hêzek berfîreh ku hegemonyaya xwe li ser piraniya bakur û rojavayê kurdistanê rojhilatê û dora wê ferz kir. Ebla di sedsala 23'mîn a berî zayînê de hate hilweşandin. Paşê ji nû ve hate avakirin û di tomarên Xanedaniya Sêyemîn a Urê de hate behs kirin. Eblaya duyemîn berdewamiya ya yekem bû, ku ji hêla xanedaniyek nû ya keyenî ve dihat birêvebirin. Di dawiya hezarsala 3'mîn a berî zayînê de hate hilweşandin, ku rê li ber eşîrên Amorî vekir da ku li bajêr bicîh bibin, û Eblaya sêyemîn pêk hanîn. Keyeniya sêyemîn jî wekî navendek bazirganiyê geş bû; ew bû mijara û hevalbendê Yemhadê (Heleba îroyîn) heta hilweşandina wê ya dawî ji hêla keyê Hîttî Mursili I ve di dora 1600 berî zayînê de.

Eblayê bi rêya toreke bazirganiyê ya berfireh dewlemendiya xwe parast. Berhemên ji Sumer, Qibris, Misir û heta Afganistanê ji qesrên bajêr hatin derxistin. Keyeniyê zimanê xwe hebû, Eblaî, û rêxistina ramyarî ya Eblayê xwedî taybetmendiyên ji modela Sumerî cuda bû. Jin xwedî statuyek taybetî bûn, û şahbanû di karûbarên dewlet û olî de xwedî bandûrek mezin bûn. Panteona yazdanan bi piranî Semîtîkên bakur bû (di dema duyem a avakirina abla de) û yazdanên taybetî yên Eblayê di nav xwe de digirt. Bajar ji sala 1964an vir ve hatiye kolandin û bi tabletên Eblayê navdar bûye, arşîveke nêzikî 20,000 tabletên bi nivîsên bizmarî ku li wir hatine dîtin û dîroka wan vedigere salên 2500-2350 b.z. Arşîvê, ku hem bi Sumerî û hem jî bi Eblaî hatiye nivîsandin û bi karhanîna nivîsên bizmarî, rê daye têgihîştineke çêtir a zimanê Sumerî û agahdariyên girîng li ser rêxistina ramyarî û adetên civakî yên Levantê ya nivê hezarsala 3'în a b.z. peyda kiriye.

Wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên ji abla ên di dem û an serdema wê ya duyem a piştî ku ew piştî rûxandina wê ji nûve dihê avakirin de wê werina kifşkirin. Lê di derbarê demên wê yên berê de wê, kêr zanin û agahi wê hebin. Lê di wê nûqteyê de wê hinek morfolojîyên fahmkirinê wê xwe bidina diyarkirin ku wê demên berê ên kevner gûtîyan de wê, hinek morfolojîyên weke ku wê bi çanda enlil, enki û abzu re wê di rengekê de wê karibin xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Ji wê yekê ya ku mirov wê têdigihê wê ew bê ku wê di rengekê de wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin wê ew bê ku wê di demên piştî ên bi demên serwerîya semîtîkî û yên berê ên demên jiyangeriya wê ya heyî wê di rengekê de wê êdî wê were diyarkirin. Lê Ablaya dema pêşî wê di wê temenê de wê, weke hinek aliyên wê yên giring wê hebin ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Wê di derbarê pêvajoyên şariştaniyê ên kevntirin û her wusa gûharinên giring wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin.

Ebla cara yekem li dora sala 3500 berî zayînê hatiye bicihkirin; mezinbûna wê ji hêla gelek wargehên çandiniyê yên peyk ve hatiye piştgirîkirin. Bajar ji rola xwe wekî navendek bazirganiya giştî û gelemperî a herêmê ya mezinbûyî sûd wergirtiye, ku dibe ku bi zêdebûna daxwaza hirî li Sumer dest pê kiribe. Arkeolog vê serdema niştcebûnê ya zû wekî "Mardikh I" bi nav dikin; ew li dora sala 3000 berî zayînê bi dawî bû (çav: Leick, Gwendolyn (2009). Historical Dictionary of

Mesopotamia. Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras. Vol. 26 (2nd ed.). Scarecrow Press, p; 54).

Piştî Mardikh I, serdema keyeniyên yekem û duyem di navbera dora 3000 û 2000 berî zayînê de, ku wekî "Mardikh II" hatine binavkirin, tê binavkirin. I. J. Gelb Ebla wekî beşek ji şaristaniya Kish dihesiband, ku yekîneyeke çandî ya nifûsên bi zimanê Semîtîk ê Rojhilat bû ku ji navenda Mezopotamyayê heta rojavayê Levantê dirêj dibû. Kish kengi weke rengeke şariştanî ê ku wê, I. J. Gelb bi nav dikê wê, di rengekê de ku wê piştî bûna key a sargonê akadî û derketina li pêş a serdema akadê wê di xwe de wê weke gotinek û an têgihek ku ew were kirpendin bê wê, bi wê werênê ser ziman.

Di serdema keyeniya yekem de, di navbera salên 3000 û 2300 berî zayînê de, Ebla keyeniya herî girîng di nav dewletên rojavayê kurdistanê de bû, bi taybetî di nivê duyemîn ê hezarsala 3'în berî zayînê de, ku piştî tabletên Eblayê wekî "serdema arşîvan" tê zanîn (çav: Matthiae, Paolo (2013a). "A Long Journey. Fifty Years of Research on the Bronze Age at Tell Mardikh/Ebla". In Matthiae, Paolo; Marchetti, Nicolò (eds.). Ebla and its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East. Left Coast Press, p; 37).

Mardikh IIA: Serdema destpêkê ya di navbera salên 3000 û 2400 berî zayînê de wekî "Mardikh IIA" tê binavkirin. Agahiyên giştî li ser dîroka bajêr berî arşîvên nivîskî bi rêya kolandinan têne bidestxistin. Qonaxên yekem ên Mardikh IIA bi avahiya "CC" tê nas kirin, û avahiyên ku beşek ji avahiya "G2" pêk tînin, ku xuya ye qesreke keyenî bû ku di dora 2700 berî zayînê de hatiye çêkirin. Ber bi dawiya vê serdemê ve, şerekî sed salî bi Mari re dest pê kir. Mari bi kiryarên keyeniyê xwe Sa'umu, ku gelek bajarên Eblayê fetih kir, serdest bû. Di nivê sedsala 25an a berî zayînê de, padîşah Kun-Damu Mari têk bir, lê piştî serweriya wî hêza dewletê kêmbû.

Lê ev pêşbaziya nava mari û abla de dibê ku ew wê piştî serweriya komêmn smitîkî ew bûbê. Di wê demê de wê abla wê, piştî sedsale 23'an ku ew wê, bê gotin ku ew wê were rûxandin wê taqabûlî wê dema ku wê hin bi hin wê bi ber dema derketin û bilindbûna temenê akadê ve wê bibê. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê serdemek nû a bi serweriya civakên semitîkî re wê bibê.

Mardikh IIB1: Serdema arşîvê, ku wekî "Mardikh IIB1" tê binavkirin, ji dora 2400 berî zayînê heta dora 2300 berî zayînê dom kir. Dawiya serdemê wekî "wêraniya yekem" tê zanîn, bi giranî behsa wêrankirina

qesra keyene (ku jê re qesra "G" tê gotin û li ser "G2" ya berê hatiye avakirin), û piraniya akropolê digirê nava xwe. Di serdema arşîvê de, Ebla serdestiya ramiyê û leşkerî li ser bajar-dewletên din ên rojavayê kurdistanî yên bakur û rojhilatê herêma hebû, ku di arşîvan de têne behs kirin. Piraniya tabletan, ku ji wê serdemê ne, li ser mijarên aborî ne lê di heman demê de nameyên keyene û belgeyên dîplomatîk jî dihevinin (çav: Bryce, Trevor (2014). *Ancient Syria: A three thousand year history*. Oxford University Press., p; 15).

Arşîvên nivîskî ne ji beriya serdema Îgrîş-Helam in, ku tê de Ebla bac da Mari, û hêrîşeke berfireh li ser bajarên Eblaî yên li herêma Firatê ya navîn bi pêşengiya keyeniyê Marî Îblûl-Îl pêk hat. Ebla di dora sala 2340 berî zayînê de di bin desthilatdariya key Îrkab-Damu de ji nû ve hate bidestxistin; geş bû û dij-hêrîşek serketî li dijî Mari da destpêkirin. Îrkab-Damu bi Abarsal re peymaneke aştî û bazirganiyê mohr kir. Ev Peymana di navbera Ebla û Abarsal de yek ji peymanên herî kevin ên di dîrokê de ye (çav: Archi, Alfonso (2011). "In Search of Armi". *Journal of Cuneiform Studies*. 63. *The American Schools of Oriental Research*: 5–34., p; 5).

Di asta xwe ya herî bilind de, Ebla herêmek bi qasî giştiya mazinayiya rojavayê kurdistanê a nûjen kontrol dikir, ji Ursa'umê li bakur, heta herêma derdora Şamê li başûr, û ji Fenîkya û çiyayên peravê li rojava, heta Haddu li rojhilat. Beşên mezin ên keyeniyê di bin kontrola rasterast a key de bûn û ji hêla waliyan ve dihatin rêvebirin; yên mayî ji keyeniyên vasal pêk dihatin. Yek ji van vasalên herî girîng Armi bû, ku ew bajarê ku herî zêde di tabletên Eblayê de tê behs kirin e. Ebla zêdetirî şêst keyeniyên vasal û bajar-dewlet hebûn, di nav de Hazuwan, Burman, Emar, Halabitu û Salbatu jî hebûn (çav: Cooper, Lisa (2006). *Early Urbanism on the Syrian Euphrates*. Routledge., p; 64).

Li gorî Archi, ev "dwanzdeh bajarên Sûriyeyê (an rojavayê kurdistanê) ne ku demek dirêj bi Eblayê re hevalbend bûn û (guman dibe ku) di dema sefera li dijî Mari de bi awayekî alîkarî kirin: Nîrar, Ra'ak, Burman, Dub, Emar, Garmu, Lumnun, Ibubu, Ursaum, Utik, Kakmîum, û Iritum (Iridu) bûn." Wekî din, bajarên jêrîn di wê demê de di bin hegemonyaya Eblayê de bûn û salane bac didan: Dub, Dulu, Harran, Ibubu, Iritum, Kablul, Sanapzugum, Ursaum, û Utik bûn (çav: Archi, Alfonso (2011). "In Search of Armi". *Journal of Cuneiform Studies*. 63. *The American Schools of Oriental Research*: 5–34., p; 17).

Vezîr memûrê sereke yê key bû. Xwediyê meqamê xwedî desthilatdariyek mezin bû; vizêriyê herî bihêz Îbrîyûm bû, ku di dema pêşiyê xwe Arrukum de li dijî Abarsal sefer kir. Îbrîyûm 18 salan di meqamê xwe de ma û şer di hemî salekê de qewimî. Di dema serweriya Îsar-Damû de, Ebla şerê li dijî Marî berdewam kir, ku hevalbendê Eblayê Nagâr têk bir, rêyên bazirganiyê yên di navbera Ebla û başûrê Mezopotamyayê de bi rêya Mezopotamyaya jorîn girtin. Eblayê li dijî vasalên serhildêr seferên leşkerî yên birêkûpêk pêk hanîn, di nav de çend hêrîş li ser Armî, û seferê li dijî herêma başûr a Îb'al - nêzîkî Qatnayê bû. Ji bo çareserkirina şerê bi Marî re, Îsar-Damû bi Nagâr û Kîşê re hevalbendî kir. Hin zanyar diyar kirine ku Kîşa ku behsa wê tê kirin ne bajarê Mezopotamyayê bû, lê bajarokek nêzîkî Nagârê li herêma Xabûr bû. Serkêşiya seferê ji hêla wezîrê Eblayê Îbî-Sîpîş ve hate kirin, ku artêşên hevbeş di şerekî nêzîkî Terqa de ber bi serkeftinê ve bir. Hevpeymaniyê hêrîşî Armî jî kir û ew dagir kir, kurê Îbî-Sîpîş Enzî-Malik wekî waliyê hişt. Çend sal piştî seferê, dibe ku piştî mirina Isar-Damu, Ebla yekem hilweşîna xwe dît (çav: Stieglitz, Robert R. (2002). "The Deified Kings of Ebla". In Gordon, Cyrus Herzl; Rendsburg, Gary (eds.). *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language*. Vol. 4. Eisenbrauns, p; 219).

Yekem wêrankirin nêzîkî sala 2300 berî zayînê pêk hat; qesra "G" hate şewitandin, tabletên axê yên arşîvên keyenî hatin pijandin û ew hatin parastin. Gelek teorî li ser sedem û sûcdar hatine diyarkirin (çav: Biga, Maria Giovanna (2014). "Inherited space – third millennium political and cultural landscape". In Cancik-Kirschbaum, Eva; Brisch, Nicole; Eidem, Jesper (eds.). *Constituent, Confederate, and Conquered Space: The emergence of the mittani state*. Walter de Gruyter., p; 103):

Hîpoteza dîroka bilind (destpêk): Giovanni Pettinato piştgirî dide dîrokeke zû ji bo Ebla ku wêrankirinê li dora 2500 b.z destnîşan dike. Pettinato, her çend dîroka 2500 b.z tercîh bike jî, paşê qebûl kir ku bûyer di sala 2400 b.z de qewimîbe. Zanyar diyar dikin ku bajar di sala 2400 b.z de ji hêla Mezopotamyayîyekê wekî Eannatum ê Lagaşê - ku pesnê xwe dida ku ji Mari bacê distîne - an Lugalzagesi yê Umma, ku îdîa dikir ku gihîştîye Deryaya Navîn, hatiye wêrankirin.

Hîpoteza Akadî: Her du keyên Sargon ê Akadê û neviyê wî Naram-Sin îdîa kirin ku bajarekî bi navê Ibla wêran kirine, Vedîtinkarê Eblayê, Paolo Matthiae, Sargon wekî sûcdarekî muhtemeltir dibîne; nêrîna wî ji hêla Trevor Bryce ve tê piştgirî kirin, lê ji hêla Michael ve tê red kirin.

Fetihkirina Armanum û Ebla li perava Deryaya Spî ji aliyê Naram-Sin ve di gelek nivîsên wî de tê behskirin (çav: Frayne, Douglas. Sargonic and Gutian Periods. pp. 132–133).

"Digel ku, ji dema afirandina mirovahiyê ve, tu keyê ku Armanum û Ebla wêran nekiribe, yazdanê Nergal, bi çekên xwe rê li ber Naram-Sin, yê bi hêz, venekiriye û Armanum û Ebla nedaye wî. Wekî din, wî Amanus, Çiyayê Sedar û Deryaya Jorîn dane wî. Bi çekên yazdanê Dagan, yê ku keyeniya wî bilind dike, Naram-Sin, yê bi hêz, Armanum û Ebla fetih kiriye." (çav: Frayne, Douglas. Sargonic and Gutian Periods. pp. 132–133).

Rewşa abla ji wê aliyê ve wê di çerçoveya serdema gûtîyan de wê weke minaqek teybet bê. Di wê temenê de wê, di derbarê serdema wê de wê, têtikiya gûtîyan bi akadê û an ya bi akadê û bi abla re wê di wê temenê de wê karibê wê dest nişan bikê. Di wê temenê de wê dikarê di wê nûqteyê de hipotezek din jî wê pêşbixê ku wê abla wê weke ku wê li gelek herêmên bakûrê mesopotamya serwer bûna û akadê xwediya ku wê desthilatiya gûtîyî derbas bikê. Di wê de wê gelek keyeniyên piçûk ku ew simitîkî jî wê hebin. Mari yek ji wan bê ku wê piştî mazin û serwer bibê. Di wê demê de wê, li hemberê wê, weke hewldanên keyê akadê ê li ser mari re wê weke leyistina li nakokiya nava abla û mari re wê bileyîzê wê, di dîmenekê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, piştî wê, wêrankirina abla û demek kin serwerîya mari a piştî wê weke ku wê rastiyê piştastbikê. Lê di wê nûqteyê de wê, rewşa mari jî wê ji wê aliyê ve wê, têtiki û wûcana xwe re wê ne di zelaliyê de bê.

Li gorî Alfonso Archi û Maria Biga, wêranî bi qasî sê an çar sal piştî şerê Terqa qewimî. Archi û Biga dibêjin ku wêranî ji hêla Mari ve hatiye çekirin ji bo tolhildana têtikûna wê ya şerê li Terqa. Ev nêrîn ji hêla Mario Liverani ve tê piştgirî kirin. Archi dibêje keyê Mari Isqi-Mari berî ku li ser textê bajarê xwe hilkişe Ebla wêran kir (çav: Liverani, Mario (2013). *The Ancient Near East: History, society and economy*. Routledge, p; 123).

Lê ku em vê teoriya Archi û Biga wê herê bikin wê demê em divê ku hinek pêjnên din ên bi fêrsên fahmkirinê tevli mijarê bikin. Weke têtikiya mari a bi akadê û hewldana çekirina tifaqekê bi derfet. Ku ev bûbê û akadê piştî dabê wê demê wê bi alikariya akadê wê weke serwerîya xwe bi şerekê li hemberê abla wê kiribê. Di wê demê de wê, ev rewş wê weke rewşek din a teybet wê xwe bide diyarkirin.

Astour dibêje ku karesatek xwezayî bûye sedema şewatê ku dawîya serdema arşîvê hanî. Ew dibêje ku wêranî bi qada qesra keyenî ve sînorkirî bû û ti birhanên piştrast ên talankirinê tune ne. Ew agir vedigerîne dora 2290 b.z. (li gorî kronolojiya Navîn) (çav: Astour, Michael C. (2002). "A Reconstruction of the History of Ebla (Part 2)". In Gordon, Cyrus Herzl; Rendsburg, Gary (eds.). *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language*. Vol. 4. Eisenbrauns, p; 75).

Serdema keyeniya duyemîn wekî "Mardikh IIB2" tê binavkirin, û serdema di navbera 2300 û 2000 b.z de digire nav xwe. Keyeniya duyem heta hilweşîna duyem a Eblayê dom kir, ku di navbera salên 2050 û 1950 berî zayînê de qewimî, û dîroka wê ya 2000 berî zayînê tenê dîrokek fermî ye. Akadîyan di bin femandariya Sargonê Akad û neviyên wî Naram-Sin de sînorên bakur ên Eblayê dagir kirin û armanc kirin daristanên Çiyayê Amanus; destwerdan bi qasî 90 salan ji hev dûr bûn û deverên ku hêriş lê hatine kirin ne girêdayî Akadê bûn. Archî qebûl dike ku Îblaya ku di salnameyên Sargon û Naram-Sin de behsa wê tê kirin, Eblaya rojavayê kurdistanê a gûtfîyan a, lê wan wekî berpirsiyarê hilweşîna ku serdema Arşîvê bi dawî kir nabîne. Di dema Naram-Sin de, Armi bajarê hegemonîk li rojavayê kurdistanê bû û ji hêla keyê Akad ve hate hilweşandin (çav: Archî, Alfonso (2015). *Ebla and Its Archives: Texts, History, and Society*. Walter de Gruyter., p; 471).

Xanedaniyek nû ya herêmi keyeniya duyem a Eblayê piştî hukûm kir, lê bi mîrata keyeniya wê ya yekem re berdewamî hebû. Ji çavkaniyên wê yên ku em zêde ne xwediyê zanînê li wê ne wê, weke ya ji demên gûtfîyan bê. Ebla taybetmendiyên xwe yên herî kevn, tevî şewaza xwe ya mîmarî û pîroziya cihên olî yên keyeniya yekem, parast dikê. Qesreke keyenî ya nû li bajarokê jêrîn hate çêkirin, û derbasbûna ji serdema arşîvê tenê bi hilweşandina qesra "G" tê nîşankirin. Derbarê keyeniya duyem de hindik tişt tene zanîn ji ber ku ji bilî nivîsek ku dîroka wê vedigere dawîya serdemê, ti materyalên nivîskî nehatine keşîf kirin (çav: Astour, Michael C. (2002). "A Reconstruction of the History of Ebla (Part 2)". In Gordon, Cyrus Herzl; Rendsburg, Gary (eds.). *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language*. Vol. 4. Eisenbrauns., p; 74).

Keyeniya duyem di çavkaniyên hevdem de hatiye birhankirin; di nivîsekê de, Gudea yê Lagaşê xwest ku darên sedir ji Urşu li çiyayên Eblayê werin hanîn, ku nîşan dide ku axa Ebla Urşu li bakurê Karkemişê li bakûrê kurdistanê îroyîn dihevine. Nivîsên ku dîroka wan vedigere sala heftemîn a Amar-Sin (li dora 2040 b.z), hukûmdarê împaratoriya Ur

III, behsa qasidê Ensî ("Megum") ê Ebla dikin. Keyeniya duyem ji aliyê hikûmdarê Ur III ve wekî vasal dihat hesibandin, lê cewherê têkiliyê nayê zanîn û dayîna bacê jî di nav xwe de digirt. Naskirina fermî ya serweriya Ur xuya dike ku şertek jî bo mafê bazirganiyê bi wê împaratoriye re ye (çav: Astour, Michael C. (2002). "A Reconstruction of the History of Ebla (Part 2)". In Gordon, Cyrus Herzl; Rendsburg, Gary (eds.). *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language*. Vol. 4. Eisenbrauns.p; 101).

Keyeniya duyem ber bi dawiya sedsala 21-an a beriya zayinê ve hilweşiya, û bi wêrankirina bajêr bi agir bi dawî bû, her çend birhanên bûyerê tenê li derveyî "Perestgeha Kevir" û li herêma li dora qesra "E" ya li ser akropolê hatine dîtin. Sedema wêrankirinê nayê zanîn; li gorî Astour, dibe ku encama dagirkirina Hûriyan be di dora ... de. 2030 b.z, bi pêşengiya bajarê berê yê bindest ê Eblayê, Ikinkalis. Wêrankirina Eblayê di destana efsanewî ya Hurro-Hîtî "Strana Rizgarkirinê" ya perçekirî de ku di sala 1983an de hatiye keşîfkirin, tê behskirin, ku Astour wê wekî wêrankirina keyeniya duyemîn dibîne. Di destanê de, civînek Eblayê ya bi pêşengiya zilamekî bi navê "Zazalla" rê li ber key Meki digire ku dilovaniyê li girtiyên bindestê berê yê Eblayê, Ikinkalis, bike, û xezeba yazdanê bahozê yê Hûrî Teshub derdixe holê û dibe sedem ku ew bajar wêran bike (çav: Bachvarova, Mary R. (2009). "Manly Deeds: Hittite Admonitory History and Eastern Mediterranean Didactic Epic". In Konstan, David; Raaflaub, Kurt A. (eds.). *Epic and History*. John Wiley & Sons.p; 67).

Keyeniya sêyem wekî "Mardikh III" tê binavkirin; ew di navbera serdemên "A" (nêzîkî 2000–1800 b.z) û "B" (nêzîkî 1800–1600 b.z) de dabeş dibe. Di serdema "A" de, Ebla bi lez wekî bajarekî plansazkirî ji nû ve hate avakirin. Bingeh bermahiyên Mardikh II vedişartin; qesr û perestgehên nû hatin çêkirin, û kelehên nû di du çemberan de hatin çêkirin - yek ji bo bajarê nîzm û yek ji bo akropolê. Bajar li ser xetên rêkûpêk hate danîn û avahiyên giştî yên mezin hatin çêkirin. Avakirina din di serdema "B" de pêk hat.(çav: Harmanşah, Omûr (2007). "Upright Stones and Building Narratives: Formation of a Shared Architectural Practice In the Ancient Near East". In Cheng, Jack; Feldman, Marian H. (eds.). *Ancient Near Eastern Art in Context*. Brill. p. 75).

Yekem keyê naskirî yê keyeniya sêyem Ibbit-Lim e, ku xwe wekî Mekimê Eblayê bi nav kir. Peykerê bazalt ê ku nivîsa Ibbit-Lim li ser e di sala 1968an de hate keşîfkirin; Ev yek alîkarî kir ku cihê Tell-Mardikh bi

keyeniya kevnar Ebla ve were nas kirin. Li gorî Pettinato, navê key Amorî ye; ji ber vê yekê mimkun e ku niştecihên keyeniya sêyemîn Ebla bi piranî Amorî bûn, wekî piraniya niştecihên rojavayê kurdistanê di wê demê de (çav: Pettinato, Giovanni (1991). *Ebla, a new look at history*. Johns Hopkins University Press, p; 22).

Di destpêka sedsala 18an a berî zayînê de, Ebla bû vasalê Yemhadê, keyeniyek Amorî ya navenda wê li Helebê bû. Lê ev dem çendî ku wê rengê pênasekirina zêde ne zalel ji bê lê bi gotinên bi wê yekê û rengê dihên herêkirin ku mirov binerê wê karibê bibêjê ku ew dem kin dikişênê. Qeydên nivîskî ji bo vê serdemê tune ne, lê bajar hîn jî di dema Yarim-Lim III ya serweriya Yemhadê de vasal bû. Yek ji hukumdarên naskirî yên Eblayê di vê serdemê de Immeya bû, ku ji Fîrawnê Misirî Hotepibre diyariyan wergirt, ku nîşan dide ku têkilî û girîngiya berdewam a Eblayê heye. Bajar di tabletên bajarê vasal ê Yemhadî Alalaxê li bakûrê kurdistana îroyîn de hatiye behs kirin; Prensesa Eblaî bi kurê key Ammîtaqum ê Alalaxê re zewicî, ku ji şaxek ji xanedana keyeniya Yamhadî bû (çav: Frayne, Douglas (1990). *Old Babylonian Period (2003–1595 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods*. Vol. 4. University of Toronto Press, p; 807).

Ebla di dora sala 1600 b.z de ji aliyê keyê Hîtî Mursili I ve hate wêrankirin. Indilimma dibe ku keyê dawî yê Eblayê be; mohra prensê tac ê wî Maratewari li qesra rojava "Q" hate dîtin. Wekî din, li gorî Archi, Maratewari dikare keyê dawî be, ku her wiha argûman kir ku destana "Strana Rizgarkirinê" wêrankirina keyeniya sêyemîn vedibêje û hêmanên kevintir diparêze (çav: Archi, Alfonso (2002). "Formation of the West Hurrian Pantheon: The Case Of Ishara". In Yener, K. Aslihan; Hoffner, Harry A.; Dhesi, Simrit (eds.). *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*. Eisenbrauns, p; 24).

Ebla ji wêrankirina xwe ya sêyemîn qet sax nebû. Ew gundekî biçûk bû di qonaxa ku wekî "Mardikh IV" (1600–1200 b.z) dihat binavkirin, û di tomarên Alalaxê de wekî vasalekî xanedana Îdrîmî dihat behskirin. "Mardikh V" (1200 b.z) wargehek gundewarî ya Serdema Hesin a Destpêkê bû ku di serdemên paşîn de mezin bû. Pêşveçûnek din di dema "Mardikh VI" de çêbû, ku heta dora 60 p.z dom kir. "Mardikh VII" di sedsala 3-an a p.z de dest pê kir û heta sedsala 7-an dom kir, piştî wê cih hate terikandin (çav: Hooks, Stephen M. (1990). "Ebla". In Mills, Watson E.; Bullard, Roger Aubrey; Drinkard, Joel F. Jr.; Harrelson, Walter; McKnight, Edgar V.; Armour, Rollin Stely; Rowell, Edd; Wilson,

Richard F. (eds.). Mercer Dictionary of the Bible. Mercer University Press.p; 225).

Ebla ji bajarekî jêrîn û akropolek bilindkirî li navendê pêk dihat. Di dema keyeniya yekem de, bajar 56 hektar rûber hebû û bi kelehên ji kerpîçên heriyê dihat parastin. Ebla ji çar navçeyan pêk dihat - her yek bi deriyekî xwe di dîwarê derve de. Akropol qesra key "G" dihevwîne, û yek ji du perestgehên li bajêr ên ji bo Kura hatine veqetandin (bi navê "Perestgeha Sor") Bajare jêrîn perestgeha duyemîn a Kura li başûrê rojhilat dihevwîne ku jê re "Perestgeha Kevir" digotin. Di dema keyeniya duyem de, qesrek keyenî (qesra arkaîk "P5") li bajarokê jêrîn li bakurê rojavayê akropolê hate çêkirin, ji bilî perestgeha "D" ku li ser "Perestgeha Sor" a wêrankirî hatiye çêkirin (çav: Matthiae, Paolo (2013a). "A Long Journey. Fifty Years of Research on the Bronze Age at Tell Mardikh/Ebla". In Matthiae, Paolo; Marchetti, Nicolò (eds.). Ebla and its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East. Left Coast Press.p; 40).

Di dema keyeniya sêyem de, Ebla bajarekî mezin bû ku nêzikî 60 hektar mezin bû, û bi sûrek bi hêz, bi deriyên du odeyên cuda ve dihat parastin. Akropolis hate xurtkirin û ji bajare jêrîn veqetiya. Qesra keyeniyê ya nû "E" li ser akropolê hate avakirin (di dema Mardikh IIIB de), û perestgehek Îştâr li ser perestgehên berê yê "Sor" û "D" hate çêkirin (li herêma "D"). Bajare jêrîn ji li çar navçeyan hate dabeş kirin; qesra "P5" di dema Mardikh IIIA de hate bikar hanîn, û di dema Mardikh IIIB de bi "Qesra Navîn" hate guhertin (çav: Bonacossi, Daniele Morandi (2013). "Northern Levant (Syria) During the Middle Bronze Age". In Steiner, Margreet L.; Killebrew, Ann E. (eds.). The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE. Oxford University Press.p; 421).

Avahiyên din ên keyeniya sêyemîn qesra vîzer, qesra rojava (li herêma "Q"), perestgeha Şamaş (perestgeha "N"), perestgeha Rasapê (perestgeha "B1") û qesra bakur (li ser "Qesra Navîn" hatî çêkirin) bûn. Li bakurê bajarokê jêrîn, perestgeheke duyemîn ji bo Îştârê hate avakirin, di heman demê de "Perestgeha Kevir" a berê bi perestgeheke Hedad hate guhertin (çav: Nigro, Lorenzo (2007). Byblos and Jericho in the Early Bronze I: Social Dynamics and Cultural Interactions: Proceedings of the International Workshop Held in Rome on March 6th 2007 by Rome "La Sapienza" University. Lorenzo Nigro.p; 130).

Keyên keyeniya yekem li derveyî bajêr hatine veşartin; deh keyên dawîn (bi Irkab-Damu diqede) li "daribê" hatine veşartin, di heman demê de keyên kevintir di goristaneke keyenî ya li "binasê" de hatine veşartin û tenê goristaneke keyenî ya ku dîroka wê vedigere keyeniya yekem li Eblayê hatiye dîtin (Hypogeum "G4").[Ev goristana keyeniya yekem bi îhtîmaleke mezin di dema serdestiya keyê dawîn de hatiye çêkirin û dibe ku nîşanek be ku Eblai kevneşopiyên Mezopotamyayê ji bo veşartina keyan di bin qesrên wan ên keyenî de bikar haniye (Çav: Matthiae, Paolo (2013). "The Royal Palace. Functions of the Quarters and the Government of the Chora". In Matthiae, Paolo; Marchetti, Nicolò (eds.). *Ebla and its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East*. Left Coast Press, p; 50).

Nekropola keyeniya sêyem di bin qesra "Q" (qesra rojava) de hatiye dîtin; gelek hîpogea tê de hene lê tenê sê hatine kolandin. Ew gor şikeftên xwezayî di bingeha qesrê de bûn; ew hemî dîroka wan vedigere sedsalên 19 û 18 berî zayînê û planeke wekhev hebû ku ji şafteke ketinê, odeyên veşartinê û dromosek pêk dihat ku şaftê bi odeyê ve girêdide (çav: Dolce, Rita (2010). "Ebla and its origins – a proposal". In Matthiae, Paolo; Pinnock, Frances; Nigro, Lorenzo; Marchetti, Nicolò; Romano, Licia (eds.). *Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East: Near Eastern archaeology in the past, present and future: heritage and identity, ethnoarchaeological and interdisciplinary approach, results and perspectives; visual expression and craft production in the definition of social relations and status*. Vol. 1. Otto Harrassowitz Verlag, p; 252).

Ev kevneşopîya veşartinê wê têgînek din a weke ya dema gûtîyan de wê were dîtin wê weke bi xwe re wê bide diyarkirin. Ev bi têgîna 'parastgeha binêardê' ya ku wê di wê de wê weke ku wê werina bicihkiriin bê. Ev di çanda enki de jî wê hebê. Û di rengekê din de jî wê, weke têgînek ku wê bi ber binêardê ve wê, kûrbûnê wê di wê temenê de wê, di temenekê di wê de wê weke karibin bijin jî wê were dîyarkirin. Li hin deverên rojavayê kurdistanê û bakûrê kurdistanê ên weke girê-miraza' kifşkirinên di wê temenê de hatina kirin wê di rengekê de wê, çandê wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê weke bide diyarkirin.

Minaq gora keyene ya ku di qesra keyene de hatiye dîtin "G" wekî hîpogeu "G4" tê binavkirin; ew vedigere serdema arşîvê, bi îhtîmaleke mezin serdema serweriya Isar-Damu. Gor pir zirar dîtiye; piraniya

kevirên wê hatine talankirin û ji sîstema banê tiştek nemaye. Her weha ti bermahiyên hestî an tiştên cenazeyê tê de tune ne ku nîşan didin ku ew bi giranî hatiye talankirin, qet nehatiye bikar hanîn, an jî wekî "cenotaf" hatiye çêkirin (çav: Laneri, Nicola (2016). "Embodying the memory of the royal ancestors in western Syria during the third and second millennia BC: The case of Ebla and Qatna". In Nadali, Davide (ed.). *Envisioning the Past Through Memories: How Memory Shaped Ancient Near Eastern Societies. Cultural Memory and History in Antiquity. Vol. 3.* Bloomsbury., p; 56).

Di navbera salên 1992 û 1995an de hatiye kolandin, ew di bin sektora rojava ya qesrê de di kûrahiya nêzîkî 6 metreyan de ye. Gor ji du odeyan pêk tê ku li ser hev bi erdên gêçê lîmê vekirî ne. Her du ode jî bi şîklê çargoşeyî ne; odeya rojhilat (L.6402) 4 metre fireh e, ji 3,5 metreyan dirêjtir e (dirêjahiya giştî ji ber zirara giran nayê zanîn) û ber bi rojava-rojhilat ve ye. Odeya rojava (L.5762) 5.20 metre dirêj, 4 metre fireh û ber bi rojava-rojhilat ve ye. Ji bo çêkirina dîwaran kevirê kilsinî hatiye bikarhanîn û çend blokên ku ji aliyan ve ber bi navenda odeyan ve derdikevin nîşan didin ku banê wê kemerek bi kerbel bû (çav: Laneri, Nicola (2016). "Embodying the memory of the royal ancestors in western Syria during the third and second millennia BC: The case of Ebla and Qatna". In Nadali, Davide (ed.). *Envisioning the Past Through Memories: How Memory Shaped Ancient Near Eastern Societies. Cultural Memory and History in Antiquity. Vol. 3.* Bloomsbury., p; 56).

Gor di bin erdê Avahiya Q de hatin dîtin, ku di serdema Isin-Larsa de hatiye çêkirin. Minaq gora prensesê: dîroka wê vedigere dora sala 1800 berî zayînê, ew gora herî kevin û piçûk a keyeniya sêyemîn e ku hatiye dîtin. Di sala 1978an de hatiye kolandin, tê de bermahiyên jineke ciwan hebûn, ji ber vê yekê nav lê hatiye kirin. "Dromos" xwedî pileyên ku qismî di zinaran de hatine birîn û qismî bi keviran hatine çêkirin e, ku ber bi odeyê ve diçin, ku bi riya mezinkirina şikeftê xwezayî hatiye bidestxistin. Gor tenê gor e ku nehatiye talankirin; tê de zêrên hêja û tiştên cenazeyê hebûn (çav: Grajetzki, Wolfram (2013). *Tomb Treasures of the Late Middle Kingdom: The archaeology of female burials.* University of Pennsylvania Press, p; 173).

Gora sîsternan: ev gor di nekropolê de ya herî zirardar e. Ew ji defînkirinek odeyek duqat pêk tê; ya herî kevin, (Q79A), di heman serdema gorra prensesê de hatiye çêkirin, û dema ku gor ji nû ve hatiye bikarhanîn gelek zirar dîtiye, û dromosek li cihê Q79A ber bi dawiya

sedsala 17an berî zayînê ve hatiye çêkirin (ku bûye sedema damezrandina gorra Q79B). Ev dibe ku cihê bêhnvedanê yê keyeekî be; darek (sembola hêza keyenî) di Q79A de hatiye keşîfkirin (çav: Nigro, Lorenzo (2009). Doumet-Serhal, Claude (ed.). "The eighteenth century BC princes of Byblos and Ebla and the chronology of the Middle Bronze Age". Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises. Hors-Série VI (Interconnections in the Eastern Mediterranean: Lebanon in the Bronze and Iron Ages: Proceedings of the International Symposium Beirut 2008). Beyrouth: Ministère de la Culture, Direction Générale des Antiquités., p; 161).

Gora keyê bizinan(goat king): ew ya herî mezin a nekropolê ye; du odayên danînê dihewîne û bi rêya şaftek vertîkal tê gihîştinê. Niştecihê gorê bi teqezî nayê zanîn, ji hêla arkeologan ve ew wekî 'keyê bizinan' tê binavkirin ji ber hebûna textek ku bi serên bizinên sifirê (bronzê) di gorê de hatiye xemilandin. Qedehek zîv ku navê key Immeya li ser hatiye nivîsandin di gorê de hatiye dîtin, ku ev yek wî keyî dike xwediyê gorê yê herî muhtemel (çav: Matthiae, Paolo (2010). Ebla: la città del trono: archeologia e storia. Piccola biblioteca Einaudi: Arte, architettura, teatro, cinema, música (in Italian). Vol. 492. Einaudi., p; 217).

Hikûmdariya keyeniya yekem ji key (bi navê Malîkûm) û wezîrê mezin pêk dihat, ku serokatiya encûmenek mezinan (Ebbû) û rêveberiyê dikir. keyeniya duyem jî monarşî bû, lê ji ber nebûna tomarên nivîskî kêmtir li ser wê têne zanîn. Keyeniya sêyem monarşîyek bajar-dewlet bû ku di bin desthilatdariya Yemhad de girîngiya wê kêmtir bû (çav: Hamblin, William J. (2006). Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC. Routledge, p; 267).

Şahbanû rêvebirina karûbarên dewletê bi key re parve dikir. Mîr tacê di karûbarên navxweyî de û Mîrê duyem jî di karûbarên derve de beşdar bû. Piraniya erkên wî, tevî yên leşkerî, ji hêla wezîrê û rêveberiyê ve dihatin kirin, ku ji 13 rûmetdarên dadgehê pêk dihat - her yek ji wan di navbera 400 û 800 mêran de kontrol dikir û burokrasiyek bi 11,700 kesên ava dikir. Her yek ji çar taxên bajarê jêrîn ji hêla mufetîşek sereke û gelek cîgirên ve dihat rêvebirin. Ji bo çavdêriya berjewendiyên keyene, keyah sixor (meşkim), berhevkar (ur) û peyamnêr (kas) dixebitand (çav: Hamblin, William J. (2006). Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC. Routledge, p; 242).

Di warê dabeşkirinên îdarî de jî wê ev rewş wê were dîtin. Gelek keyeniyên muwekîl dilsozê Ebla bûn û her yek ji hêla keyê xwe (En) ve

dihat birêvebirin; ew keyên vasal pir xweser bûn, bac didan û alîkariya leşkerî didan Eblayê. Navenda îdarî ya li paytextê wekî "SA.ZA" dihat binavkirin; ew qesrên keyene, depo û hin perestgeh dihewîne. Herêmên li derveyî dîwarên paytextê di nivîsên Eblayê de bi hev re wekî "uru-bar" (bi rastî tê wateya derveyî bajêr, yan di zimanê roja me de wê weke "dûrûber." bi wateya herêmên derve ên bi serê xwe.) dihatin binavkirin. Gund û bajarokên di bin desthilatdariya navendî de an rasterast ji paytextê dihatin birêvebirin, an jî karbidestên tayînkirî hebûn. Sernavên karmendên sivîl berpirsiyarî û desthilatdariya xwediyê belgeyê bi zelalî diyar nakin ji ber ku her bajarok kevneşopiyên xwe yên ramyarî hebûn (çav: Cooper, Lisa (2006). *Early Urbanism on the Syrian Euphrates*. Routledge., p; 91).

Lugal ku ew bi wateya key bê, dema ku li Mezopotamyayê lugalek key destnîşan dikir, li Eblayê wê parêzgarek destnîşan dikir ku rasterast di bin desthilatdariya paytextê de bû. Cewhera vê sernavê wekî beşek ji burokrasiya Eblaî nezêl e; her lugal di bin desthilata wezîrê mezin de bû, û hilgîrên wê bajarên ku rasterast di bin desthilata paytextê de bûn, birêve dibirin û hemî kelûpel dianîn da ku di depoyên Eblayê de werin hilanîn. Pettinato di metnên îdarî yên Eblaî de 14 lugalên cûda jimart û encam da ku keyenî ji çardeh beşan pêk tê; du ji wan di paytextê de bûn û diwanzdehên mayî jî tevahiya keyeniyê digirtin nav xwe.

Mînaq navê "ugula" wek sernav wekî serpereşt tê wergerandin; hin ugula serdestên serbixwe bûn û hin jî desthilatdariya herî bilind a komeke eşîrî numînêr dikirin. An jî wek elîtek rêveber û bi hêz ku ew xwediyê hêz û erkên paya bilind bin. Gelek bajaran ugulayek wekî serokê rêveberiyê destnîşan kiribûn, wekî bajarê Darum (çav: Biga, Maria Giovanna (2013). "Defining the Chora of Ebla : A textual perspective". In Matthiae, Paolo; Marchetti, Nicolò (eds.). *Ebla and its Landscape: Early state formation in the ancient Near East*. Left Coast Press., p; 265).

Herêmên di bin kontrola rasterast a key de ku ji bo paytextê ji hêla aborî ve girîng bûn, ji hêla arkeologan ve wekî "chora" têne binavkirin. Herêmên di bin kontrola rasterast a key de ji derveyî chora dirêjtir dibûn û ji ber berfirehbûna leşkerî ya domdar a Eblayê ku deverên nû lê zêde kir, diyarkirina mezinahiya rastîn a keyeniyê û chorayê dijwar e; hin ji wan rasterast dihatin birêvebirin dema ku yên din destûr didan ku hukumdaran xwe wekî vasal bihêlin (çav: Biga, Maria Giovanna (2013). "Defining the Chora of Ebla : A textual perspective". In Matthiae, Paolo;

Marchetti, Nicolò (eds.). Ebla and its Landscape: Early state formation in the ancient Near East. Left Coast Press., p; 266).

Bi gelemperî, chora herêma bingehîn a Eblayê ye ku piştî paytextê digire nav xwe. Ew bajar û gundên ku key an wezîrê wî qesrên wan hebûn, bajarokên ku perestgehên girîng ên yazdanên bi saziya keyeniyê ve girêdayî bûn, bajarokên ku ji hêla key ve di dema rêûresmên cûda yên ku ew beşdarî wan bûye de serdana wan dihat kirin (wek rêûresma nûkirina keyeniyê), û bajarên din ên wekî yên ku tekstîl lê dihatin şandin, vedihewîne. Chora li dora 3000 km² dirêj dibe; ji rojava ber bi rojhilat ve deştên rojhilatê çiyayê Zawiya, zozana Maţkh, çiyayê el-Hass û çiyayê Şabîth vedihewîne. Herêmen rasterast li ser sînoren çora wek el-Xab, deşta el-Rûj û el-Cebbul xwedî têkiliyeke çandî ya nêzîk bi çora re ne (çav: D'Andrea, Marta; Ascalone, Enrico (2013). "Assembling the Evidence. Excavated Sites Dating from the Early Bronze Age in and around the Chora of Ebla". In Matthiae, Paolo; Marchetti, Nicolò (eds.). Ebla and its Landscape: Early State Formation in the Ancient Near East. Left Coast Press, p; 215).

Serdemên Mardikh II heman çand parve dikirin. Dihê texmînkirin ku nîfûsa Eblayê di dema Mardikh IIB1 (2400–2300 b.z) de li paytextê dora 40,000 û li tevahiya keyeniyê zêdetirî 200,000 kes bû. Eblayiyên Mardikh II nêzîkî cîranên xwe yên Semîtîk ên Bakur-rojava, wek Amorîtan, axaftvanên Semîtîk jî hebûn. Giovanni Pettinato got ku zimanê Eblayî, yek ji kevintirîn zimanên Semîtîk ên ku hatine birhankirin, zimanekî Semîtîk ê Rojava bû; Gelb û yên din digotin ku ew zaravayekî Semîtîk ê Rojhilat nêzîktir zimanê Akadî ye. Lihevkirina akademîk Eblayîyê wekî zimanekî Semîtîk ê Rojhilat dibîne ku hem taybetmendiyên Semîtîk ên Rojava û hem jî yên Rojhilat nîşan dide (çav: Rendsburg, Gary A. (1997). "Eblaïtes". In Meyers, Eric M. (ed.). The Oxford encyclopedia of archaeology in the Near East. Vol. 2. Oxford University Press, p; 183).

Lê çavkaniyên me didina nişandin ku wê, ji aliyekê din ve jî wê bi zimanî wê xwediyê rengdêriyek ku wê ne dûrî çerçoveya gûtî-kassit-hûrî bê.

Eblayê çend festîvalên olî û civakî li dar dixist, di nav de rêûresmên ji bo cîgirtina keyekî nû, ku bi gelemperî çend hefteyan dom dikirin. Salnameyên Eblai li ser bingeha saleke rojê ya ku di nav duwanzdeh mehan de dabeş dibû, hatine çêkirin. Du salname hatin keşîfkirin; "salnameya kevin" ku di dema serweriya Îgrîş-Helam de dihat

bikarhanîn, û "salnameyeke nû" ku ji hêla wezîr Îbî-Sîpîş ve hatibû destnîşan kirin. Gelek meh bi navê yazdanan hatin binavkirin; di salnameya nû de, "Îtû be-lî" meha yekem a salê bû, û tê wateya "meha yazdanê". Li şûna hejmarekê, her salekê navek lê dihat dayîn (çav: Podany, Amanda H. (2010). *Brotherhood of Kings: How international relations shaped the ancient Near East*. Oxford University Press., p; 34).

Jin mûçeyên wekhev ên mêran distandin û dikarîbûn bigihîjin meqamên girîng û serokatiya dezgehên hikûmetê bikin. Eblaî Kunga ji Nagarê îtxal dikirin, û wan ji bo kişandina erebeyên keyenî û karbidestên bilind, û her weha diyariyên dîplomatîk ji bo bajarên hevalbend bikar dihanîn. Cîvak li gorî keyeniyên Mezopotamyayê kêmtir li dora qesr û perestgehê bû. Qesra Eblaî li dora hewşê hatibû sêwirandin, ku ber bi bajêr ve vekirî bû, bi vî rengî rêveberiyê nêzîktir dikir. Ev yek berevajî qesrên Mezopotamyayê ye, ku dişibîyan kelehên bi deriyên teng û gihîştina wan a ber bi hewşa derve ve sînordar bû. Muzîk di civakê de roleke girîng dileyîze û muzîken hem xwecihî bûn, hem jî ji bajarên din ên wekî Mari weke ên dordorê ku wê girêdayî abla bin hatin kirêkirin. Eblayê jî kesûberên ji Nagarê kirê kirin, lê paşê hejmara wan kêmtir û hin ji wan hiştin da ku kesûberên herêmî yên Eblaî perwerde bikin (çav: Eidem, Jesper; Finkel, Irving; Bonechi, Marco (2001). "The third-millennium inscriptions". In Oates, David; Oates, Joan; McDonald, Helen (eds.). *Excavations at Tell Brak. Vol. 2: Nagar in the third millennium BC*. British School of Archaeology in Iraq., p; 101).

Gelheya Mardikh III bi piranî wek Amorîtên Semîtîk bûn. Di tabletên keyenîya yekem de behsa Amorîtan wekî cîran û xelkên gundan dihat kirin, Ev nişan dide ku ew di demên berê de wê weke komek civakî di nava yên xwecihî ên herêmê de didîjin û piştî serwer û serdestî herêmê bûna bi demê re û piştî hilweşîna keyenîya duyem ew li Eblayê serdest bûna. Li bajêr zêdebûnek mezin di avakirinê de çêbû, û gelek qesr, perestgeh û keleh hatin çêkirin. Eblaîyên ku Amorî diaxivîn gelek ji heman yazdanan wekî Eblaîyên ku Paleo-Sûryanî diaxivîn ên serdemên berê dipêristin, û pîroziya akropolê li navenda bajêr diparastin. Îkonografî û îdeolojiya keyenî ya keyenîya sêyem di bin bandûra çanda Yemhadê de bûn; keyenî ji yazdanên Yemhadê li şûna Îstarê Eblayê hat wergirtin, ku ev yek ji mohrên Eblayî yên serdema Indilimmayê diyar e (çav: Armstrong, James A. (1996). "Ebla". In Fagan, Brian M. (ed.). *The Oxford Companion to Archaeology*. Oxford University Press., p; 191).

Di serdema keyeniya yekem de, qesrê aboriyê kontrol dikir, lê malbatên dewlemend karûbarên xwe yên darayî bêî destwerdana hikûmetê birêve dibirin hebûn. Sîstema aborî ji nû ve belavker bû; qesrê xwarin li karkerên xwe yên daîmî û demsalî belav dikir. Tê texmînkirin ku nêzîkî 40,000 kes beşdarî vê pergalê bûne, lê bi gelemperî, û berevajî Mezopotamyayê, erd di destê gundan de ma, ku salane parek didan qesrê. Çandinî bi piranî şivanî bû; keriyên mezin ên pez ji hêla qesrê ve dihatin birêvebirin. Niştecihên bajêr xwediyê nêzîkî 140,000 serî pez û bizinan û 9,000 pez bûn (çav: Liverani, Mario (2013). *The Ancient Near East: History, society and economy*. Routledge., p; 124).

Ebla dewlemendiya xwe ji bazirganiyê digirt; dewlemendiya wê bi qasî ya bajarên herî girîng ên Sumerî bû, û reqîbê wê yê sereke yê bazirganî Marî bû. Tiştên sereke yên bazirganiyê yên Eblayê muhtemelen dar ji çiyayên nêzîk û tekstîl bûn. Her weha xuya ye ku hunerên destan hinardekirineke mezin bû, ku ev yek bi mîqdara berhemên ku ji qesrên bajêr hatine derxistin ve dihê birhankirin. Ebla xwediyê toreke bazirganî ya berfireh bû ku digihîşt heta Afganistana îroyîn. Ew tekstîlan dişand Qibrisê, dibe ku bi rêya bendera Ugarîtê, lê xuya ye ku piraniya bazirganiya wê bi qeyikê ber bi Mezopotamyayê ve dihat rêvebirin - bi taybetî Kish. Di qesra sereke G de berhemên ji Misira Kevnar ên ku navên fîrawûnên Khafre û Pepî I li ser wan hene hatin dîtin (çav: Pettinato, Giovanni (1991). *Ebla, a new look at history*. Johns Hopkins University Press, p; 155).

Ebla di dema keyeniya duyemîn de jî navendek bazirganiyê ma, ku ev yek bi bajarên derdorê yên ku di serdema wê de xuya bûn û bi bajêr re hatin wêrankirin ve dihê birhankirin. Bazirganî di dema keyeniya sêyemîn de jî çalakiya sereke ya aborî ya Eblayê bû; vedîtinên arkeolojîk nîşan didin ku danûstandinek berfireh bi Misir û bajarên peravê yên rojavayê kurdistanê yên heya wekî Byblos re hebû (çav: Matthiae, Paolo (2008). "Ebla". In Aruz, Joan; Benzel, Kim; Evans, Jean M. (eds.). *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.. Metropolitan Museum of Art.* , p; 34).

Ebla dewletek pîryazdanî bû. Di dema keyeniya yekem de eblayiyan keyên xwe yên mirî dihebandin. Panteona Ebla ya yekem cotên yazdanan dihevwîne û ew dikarin di sê cureyan de werin dabeş kirin; di ya yekem û ya herî gelemperî de, cot hebûn, wek yazdan û hevjiîna wî ya jin. Cureyê duyem ê cotan du kesên yazdanî bûn, wek yazdanên ku ji bo afirandina kozmosê hevkarîyê dikin, mîna di panteonên Misir û Mezopotamyayê de.

Cureyê sêyem cotên yazdanî dihewîne ku di rastiye de yazdanekî yekane bûn ku du navên wan hebûn. Eblayîyan çend yazdanên Mezopotamyayê dihebandin, tercîh dikirin xwedayên Semîtik ên Bakur-Rojava, ku hin ji wan tenê ji bo Eblayê bûn. Cureyê yekem ê cotan Hadabal (NI-da-KUL) dihewîne, ku tenê li Eblayê bû, û hevîna wî, Belatu ("jina wî");[Rasap û hevîna wî Adamma; yazdanên serek ên bajarê Kura, ku tenê li Eblayê bû, û hevîna wî Barama bû (çav: McNulty, Mary F.; Brice, Elizabeth (1996). "Ebla". In Berney, Kathryn Ann; Ring, Trudy; Watson, Noelle; Hudson, Christopher; La Boda, Sharon (eds.). *Middle East and Africa*. Vol. 4: *International Dictionary of Historic Places*. Routledge., p; 246).

Cureyê sêyem yazdanê hunermend Kamîş/Tît, Kothar-wa-Khasis û gerstêrka Venusê ku ji hêla yazdanên çiyayî yên cewî ve tê nûminêr kirin; Şehar wekî stêrka sibê û Şalim wekî stêrka êvarê dihewîne (çav: Stieglitz, Robert R. (2002a). "Divine Pairs in the Ebla Pantheon". In Gordon, Cyrus Herzl; Rendsburg, Gary (eds.). *Eblaitica: Essays on the Ebla Archives and Eblaite Language*. Vol. 4. Eisenbrauns., p; 209).

Eblayîyên pêşîn gelek yazdanên din dihebinin, wekî yazdana rojavayê kurdistanî Îşara, ku yazdana malbata keyene bû. Îştar jî di hate perestîn lê di yek ji navnîşên pêşkêşkirina mehane de tenê pênc caran dihat behs kirin, di heman demê de Îşara pir girîngtir bû, 40 caran xuya bû. Yazdanên din Damu; yazdanê Mezopotamyayê Utu; Ashtapi; Dagan; Hadad (Hadda) û hevîna wî Halabatu ("ya Halab"); û Shipish, yazdana rojê ku perestgehek ji bo kulta xwe hebû. Çar deriyên bajêr li ser navê yazdanên Dagan, Hadda, Rasap û Utu hatine binavkirin, lê nayê zanîn ka kîjan derî kîjan navî hebû. Bi tevahî, navnîşa pêşkêşan behsa nêzîkî 40 yazdanan kir ku qurbanî distandin (çav: Feliu, Lluís (2003). *The God Dagan in Bronze Age Syria*. Translated by Watson, Wilfred G.E. Brill.p; 8-9).

Tiştêkê din jî wê weke ku wê di roja me de wê li sûra amedê wê weke çar deriyê wê hebin û her yekê wê li aliyekê wê vebê ev wê ne tenê wê weke têgînek bi wê aliyê ve çûnûhatinê û an rewşek parastinê tenê bê. Ji wê zêdetirî wê di wê temenê de wê, ev wê weke kevneşopîyek baweriyê a di demên gûtiyan û piştî wê di dema hûriyan de jî wê bi berdewamî wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê xwe bide diyarkirin û domandin.

Di dema keyeniya sêyemîn de, Amorî yazdanên hevpar ên Semîtik ên bakur perizîn; yazdanên bêhempa yên Eblaî winda bûn. Hadad yazdanê herî girîng bû, lê Îştar cihê Îşara girt û ji bilî Hadad bû yazdanê herî girîng ê bajêr (çav: Archi, Alfonso (2002). "Formation of the West

Hurrian Pantheon: The Case Of Ishara". In Yener, K. Aslihan; Hoffner, Harry A.; Dhesi, Simrit (eds.). *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*. Eisenbrauns.p; 31).

Di destpêka pêvajoya deşîfrekirina tabletan de, Giovanni Pettinato îdiayên li ser girêdanên muhtemel ên di navbera Ebla û Incîlê de kir, behsa referansên îdiakirî yên di tabletan de ji bo hebûna Yahweh, Patrik, Sodom û Gomorrah û referansên din ên Incîlê kir. Lêbelê, piraniya heyecana medyayê ya destpêkê li ser girêdanên îdiakirî yên Eblaî bi Incîlê re, ku li ser texmîn û texmînên pêşîn ên Pettinato û yên din hatine çekirin, niha bi berfirehî tê redkirin û lihevkarina akademîk ew e ku Ebla "tu eleqeya wê bi peyamnêrên Biçûk, rastbûna dîrokî ya Patrikên Incîlê, perestina Yahweh, an Sodom û Gomorrah re tune". Di lêkolînên Eblayê de, bal ji berawirdkirina bi Incîlê re dûr ketiye; Ebla niha wekî şaristaniyek bi serê xwe tê lêkolîn kirin. Îdiayan bûn sedema pevçûnek kesane û akademîk a di jwar di navbera zanyarên têkildar de, û her weha tiştê ku hin kes wekî destwerdana ramyarî ya rayedarên rojavayê kurdistanê û sûriyeyê bi nav dikin (çav: Chavalas, Mark W. (2003). Chavalas, Mark W. Jr.; Younger, K. Lawson (eds.). "Mesopotamia and the Bible". *Assyriology and Biblical studies: A century and a half of tension*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement. 341. A&C Black, p; 41).

Di sala 1964an de, arkeologên Îtalî ji Zanîngeha Romya La Sapienza di bin rêveberiya Paolo Matthiae de li Tell Mardikh dest bi kolandinan kirin. Di sala 1968an de, wan peykerê ku ji bo yazdana Îştar hatibû veqetandin û navê wî Ibbit-Lim bû, û wî wekî keyê Eblayê bi nav dikir, dît. Ev peyker bajar nas kir, ku ji nivîsên Lagashê û Akadîkî ve demek dirêj tê zanîn. Di deh salên pêş de, tîmê qesrek (qesra G) keşf kir ku dîroka wê ji dora 2500-2000 b.z. ye. Di nav keşan de peykerek piçûk a ji materyalên hêja, Lapis lazuli, kevirên reş û zêr hatiye çekirin heye (çav: Liverani, Mario (2013). *The Ancient Near East: History, society and economy*. Routledge.p; 129).

Sêzdeh tabletên bizmarî ên 'lentîkulî' yên tijî û qat qat di odeya textê qesrê de hatin dîtin, ku tê texmînkirin ku li wir ji ber ketina bajêr li beramberî arşîvê bûn. Di depoyekê de li kêleka odeya text, alaya hema bêje temam a keybanûyê û qatên ku tê bawerkirin ku ji alaya key tîn hatin dîtin. Berhemên din mobîlyayên darîn ên bi inciyan hatine xemilandin û peykerên tevlihev ên ji kevirên rengîn hatine çekirin jî di nav de bûn. Kaseyek zîv a ku navê key Immeya li ser bû, ji "Gora

yazdanê Bizinan" hat dîtin, digel gewherên Misrî û gopalek merasîmê ya Misrî ku ji hêla firawn Hotepibre ve hatî pêşkêş kirin, dihê kifşkirin (çav: Akkermans, Peter M.M.G.; Schwartz, Glenn M. (2003). *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16,000-300 BC)*. Cambridge University Press, p; 271).

Nêzikî 17,000 qatên tabletên bizmarî hatin dîtin; dema ku bi hev re werin danîn, ew 2,500 tabletên temam pêk tînin, ku arşîva Eblayê dike yek ji mezintirîn ji hezarsala 3'în berî zayînê. Nêzikî 80% ji tabletan bi karhanîna tîkeliya logogram û nîşanên fonetîk ên Sumerî yên asayî hatine nivîsandin, dema ku yên din numinêrek nûjen û bi tevahî fonetîk bi karhanîna alaya bizmarî ya Sumerî ya zimanek Semîtî ya berê nenas, ku jê re "Eblaite" dihat gotin, nîşan dan. Lîsteyên ferhenga duzimanî ya Sumerî/Eblaî di nav tabletan de hatin dîtin, ku ev yek rê da wergerandina wan. Tablet gelek têgihiştinên girîng li ser jiyana çandî, aborî û ramyarî ya li bakurê Mezopotamyayê li dora nîvê hezarsala 3'în a berî zayînê peyda dikin. Ew her wiha têgihiştinê li ser jiyana rojane ya niştecîhan peyda dikin, û agahdariyên li ser dahatên dewletê, ferhengên Sumerî-Eblaî, danûstandinên dîplomatîk bi hukumdaran biyanî re, nivîsên dibistanê, îlahî û efsaneyan di hewînî (çav: Pitard, Wayne T. (2001) [1998]. "Before Israel: Syria-Palestine in the Bronze Age". In Coogan, Michael David (ed.). *The Oxford History of the Biblical World* (revised ed.). Oxford University Press., p; 32).

Tabletên ku zêdetirî 4000 salî ne, pirtûkxaneya herî kevin a ku heta niha hatiye dîtin pêk tînin. Li Eblayê, "arşîv an pirtûkxane berhevokek rêkûpêk a tomarên ku herî kêr 500 sal ji yên din ên ku berê li her deverê hatine dîtin kevintir bûn." Birhanên rêzkirin û dabeşkirina wan hene. Tabletên mezintir di destpêkê de li ser refîkan hatibûn hilanîn, lê dema ku qesr hate hilweşandin ketin erdê. Cihên tabletên ketî rê dan kolvanan ku cihên xwe yên resen li ser refîkan ji nû ve ava bikin. Wan dît ku tablet di destpêkê de li gorî mijarê hatibûn danîn (çav: Franks, Patricia C. (2013). *Records and Information Management*. American Library Association, p; 2-5).

Ev taybetmendî di kolandinên Sumerî yên berê de tune bûn. Teknîkên sofîstîke yên rêzkirina nivîsan, digel pêkhatina wan, birhanên kevnariya mezin a pratîkên arşîv û pirtûkxaneyê ne, ku dibe ku ji ya ku berî kifşkirina pirtûkxaneya Eblayê dihat texmînkirin pir kevintir bin. Beşek girîng a tabletan nivîsên edebî û ferhengografîk di hewînê; birhan nîşan didin ku berhevok - bi kêmanî qismî - wekî pirtûkxaneyek rastîn xizmet

kiriye, ne wekî berhevokek arşîvan ku tenê ji bo keyan, wezîrên wan û burokrasiya wan hatiye çêkirin. Tablet birhanên nivîsandina zû ya nivîsan bo ziman û nivîsên biyanî, dabeşkirin û katalogkirin ji bo vegerandina hêsantir, û rêzkirina li gorî mezinahî, form û naverokê nîşan didin. Bi vî awayî tabletên Eblayê têgihîştinên nû li ser eslê pratîkên pirtûkxaneyê yên ku 4,500 sal berê dihatin bikar hanîn, dane zanyaran (çav: Wellisch, Hans H. (1981). "Ebla: The World's Oldest Library". *The Journal of Library History*. 16 (3). University of Texas Press: p; 488–500).

Her çend kronolojiya teqez a arşîvê hîn ne diyar be jî, kronolojiyek nisbî ji bo serdema 50 salan hatiye damezrandin. Ji ber ku Eblayê navên salan an hejmarên salan ên bi şewaza Mezopotamyayê bikar nehaniye û navê hukumdarên di nivîsan de kêman caran dihat behs kirin, zanyar guhertinên nivîsê, guhertinên rêzimanê, û ya herî girîng jî prosopografiya endamên dadgehê, jin û keçên key, bikar hanîne. Tabletên herî têkildar ji bo vê hewildanê rêzek hesabên metal ên salane û hesabên keten ên mehane bûn (çav: Biga, Maria Giovanna, and Francesco Pomponio., "Elements for a Chronological Division of the Administrative Documentation of Ebla.", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 42, no. 2, pp. 179–201, 1990).

Gelek navên ji wan dihên kifşkirin wê navên sumerî û gûtîyî bin. Di wê çerçoveyê de wê karibê wê bibêjê ku wê dahûrkirina navan wê bi serê xwe wê karibê têgihîştinek xort wê di wê warê de wê di derbarê fahmkirina demê de wê ji aliyekê ve wê karibê bide mirov. Pîraniya tablet û qatên tabletên ku hatine dîtin li Muzexaneyê Herêmî ya Îdlibê li Sûriyeyê hatine hilanîn. Rewşa wan a niha nayê zanîn.

Keyaniya yekem a Eblayê mînaqek ji dewletên navendî yên destpêkê yên li ser axa rojavayê kurdistanê û sûriyeyê ye, û ji hêla zanyarên wekî Samuel Finer û Karl Moore ve wekî yek ji împaratoriyan herî kevin dihê hesibandin, ku ew wekî yekem hêza cîhanî ya tomarkirî dibînin. Vedîtina Eblayê nêrîna kevin a dîroka rojavayê kurdistanê û sûriyeyê wekî pirek di navbera Mezopotamya û Misrê de guherand; wê birhan kir ku herêman bi serê xwe navendek şaristaniyê bû (çav: McBee Roberts, Jimmy Jack (2002). *The Bible and the Ancient Near East: Collected Essays*. Eisenbrauns, p; 12).

Wê dema ku ev van rewş û gotinên li ser ebla li berçav digirin û em bi gotin û vegotinên li ser gûtîyan ên nava kurdan ku wê heta roja me wê bi têgihên weke "ji bakûrê mesopotamya û heta ber zagrosan wê pêşde herin

û wê serwer bibin" ku wê werina ser ziman û wan di dewama wan gotina de weke kirde û çavkaniyek fahmkirinê bi hasibênin wê demê wê, weke di ahenge wê de wê têgihiştinekê wê weke ku wê bidina me. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, dîroka wê demê wê, ji wê aliyê ve wê, pêwîsta ji gelek aliyên ve wê bi rohnikirina wê hebê. Rewşa bajarên wê demê ên ku ew dijin wê piştî wê hin bi hin wê çawa wê mazin û bi bandûr bibin bi rewşên ramyari wê di wê warê de wê, karibê têgihekê wê bide me. Dewama ebla de wê bajarê eshnunna wê di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din wê di dewama wê de wê li ser wê bisekin in. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din wê bi ahenge fahmkirina wê demê re wê di renekê de wê weke karibê têgihiştinekê bide me. Demên pêşî ên Eshnunna û yên piştê ên duyem weke yên bi rengê bi keyeniya ebla re ku wê karibin werina fahmkirin wê di renekê ne dûrî wê de wê têgihiştinekê wê bi xwe re wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Eşnûnnayê navê wê bi morfolojikî wê weke yê mitannî û an hûrî û an 'hûrrî' ku wê were diyarkirin wê têgihihekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê rengê de wê bi rêzimanîya roja me de wê, weke ji navê Eşnûnnayê '..nnayê' bê, ji navê mitannî 'nniyê' bê û an ji navê hûrrî '..rrîyê' bê wê, di wê temenê de wê têgînek rengdêrî wê, karibê wê fahmbikê.

Eshnûnna (her weha wek Eshnunak jî) (Tell Asmar a îroyîn li parêzgeha Diyala, başûrê kurdistanê û Iraqê) bajarekî kevnar ê Sumerî (û paşê Akadî) û bajar-dewletek bû li navenda Mezopotamyayê 12.6 mîl li bakurê rojavayê Tell Agrab û 15 mîl li bakurê rojavayê Tell Îşxalî. Her çend li Geliyê Diyala li bakurê rojavayê Sumerê ye jî, bajar dîsa jî bi ewlehî di nav hawîrdora çandî ya Sumerî de cih digirt. Carinan, di belgeyên arkeolojîk ên pir zû de, jê re Aşnûnnak an Tupliaş tê gotin (çav: Ungnad, A., "Zu den Patesis von Tupliaš", *Orientalistische Literaturzeitung*, vol. 12, no. 1-6, 1909, pp. 81-81, 1909).

Yazdanê parêzvan ê bajêr Tishpak (Tišpak) bû, her çend yazdanên din, di nav de Sin, Adad, û Inanna yên Kiti (Kitîtum) jî li wir dihatin perestîn. yazdanên kesane yên hukumdarên Belet-Šuḫnir û Belet-Terraban bûn, ku wê yên wê dema gûtiyan û berê wê bin.

Eshnûnna (Eşnûnna), ku ji serdema Jemdet Nasr, li dora sala 3000 berî zayînê de lê hatiye niştecîkirin, di serdema Xanedaniya Destpêkê ya Mezopotamyayê a dema gûtiyan de bajarekî girîng bû. Ji tomarên bi nivîsên bizmarî û kolandinan tê zanîn ku bajar di serdema Akadî de

hatiye dagirkirin, her çend berfirehiya wê ji ya ku di serdema Ur III de gihîştîye wê pir kêmtir bû. Herêmen Qesra Bakur ji vê serdemê ve ne û hin ji mînaqên herî zû yên endezyariya avêtina kanalizasyonê ya berbelav nîşan didin, di nav de tuwaletên di malên taybet de jî hene (çav: George, A. R. "On Babylonian Lavatories and Sewers.", Iraq, vol. 77, 2015, p. 75–106).

Serwerên yekem ên bajarî yên ku têne zanîn rêzek parêzgarên vasal di bin Xanedaniya Sêyemîn a Ur de bûn. Dibe ku Eşnûnna têkiliyên taybetî bi malbata keyenî re hebûn. Mînaqî, jina Şulgî Şulgî-Sîmtûm dilsoziya xwe ji du yazdanên ku bi xanedaniya parêzgar re li Eşnûnna ve girêdayî ne nîşan da, û apê Shu-Sin Babati demkî li Eşnûnna dijiya (çav: Reichel, C. 2008. "The King is Dead, Long Live the King: The Last Days of the Šu-Sîn Cult at Ešnunna and its Aftermath.", In: N. Brisch (ed.), Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond, 133-155. OIS 4, Chicago).

Îturya wekî parêzgarê Eşnûnnayê di bin desthilatdariya Urê de ji herî kêr Su-Sun sala 9an heta Ibî-Sin sala 2an tê birhankirin. Wî li bajarekî nû yê jêrîn perestgehek ji bo Shu-Sin ava kir. Piştî mirina Shu-Sin, kurê wî Šu-ilišu li pey Îturya hat, ku di sala 2026 b.z de salnameya Ur III ji holê rakir û li şûna wê salnameyek herêmî danî. Wî her weha dev ji xwe wekî ensî (parêzgarê) Eşnûnnayê berda, li şûna wê xwe wekî lugal (key) û "evîndarê Tişpak" bi nav kir. Mohra wî her weha yazdanên Belat-Şuhnir û Belat-Terraban behs kir. Mohra wî ya kesane wî nîşan dide ku rûyê wî bi yazdanê Tişpak re ye, ku di destekî xwe de darek û zengilek û di destê din de jî kêrek digire dema ku li ser du dijminên bindest radiweste (çav: Peyronel, Luca (2013-01-01), "Elam and Eshnunna: Historical and Archaeological Interrelations during the Old Babylonian Period", Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives, Brill, p. 51–70).

Piştî hilweşîna Împaratoriya Ur III, li Akadê serdemek kaosê çêbû ku gelek bajar-dewlet ji bo desthilatdariyê pêşbaziye dikirin. Eşnûnna nêzîkî 15 salan wekî dewleta serbixwe ya Warumê xwe ava kir. Piştê ew ji hêla Subartu ve demek kurt hate girtin, ku dibe ku Šu-iliya ji holê rakiribe. Îşbî-Erra (di sala xwe ya 9-an de, dora sala 2010 b.z) ya bajarê Isin ê başûrê Mezopotamyayê, Sûbartû têk bir û Nur-ahum wekî hukumdarê nû yê Eşnûnnayê tayîn kir. Kerpiçên bi nivîsa wî ya standard "Nur-ahum, hezkiriyê yazdanê Tişpak, parêzgarê Ešnunna" hatin dîtin (çav: Douglas Frayne, "Ešnunna", Old Babylonian Period (2003-1595 B.C.): Early

Periods, Volume 4, Toronto: University of Toronto Press, p: 484-592, 1990).

Serwerên Eşnûnnayê piştî Şu-îliya xwe wekî rêveberê Eşnûnnayê li ser navê Tîşpak bi nav dikirin, û Tîşpak tewra sernavên kevneşopî yên ku bi gelemperî ji hêla keyan ve têne pejirandin jî girtin. Mohra Şu-îliya ew di bin Tîşpak de hukum dikir, ankû "Tîşpak, keyê bihêz, keyê axa Warum, keyê çar perçeyan, Şu-îliya (ya wî ye...)" (çav: Sharlach, T. M., "Belet-şuhnir and Belet-terraban and Religious Activities of the Queen and the Concubine(s)", *An Ox of One's Own: Royal Wives and Religion at the Court of the Third Dynasty of Ur*, Berlin, Boston: De Gruyter, 2017, p. 261-286, 2017).

Tîşteke ku wê bale me pir zêde wê bikişênê wê, demên akadê wê bi zêdeyî wê derkevina li pêş û yên berê wê, weke ku ew rasti tûfanekê hatibin wê hemû wê bi agahiyên di derbarê wan û kêmbûna wan re wê rû bi rû bimênin. Ev wê weke rewşek zêde xarib wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê, rewşa demên berê weke ku wê bi awayekê werina ji holê rakirin û agahiyên wan wê werina tûnakirin wê were dîtin. Ji wê aliyê ve wê, wê agahiyên demên berê wê demê kêmbûna wan wê, weke aliyekê ku wê, gelek demên şariştanî ên berê ku wê me ji wan bê agahi bihêlê wê weke rewşekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Piştî Kirikiri Nur-ahum ji desthilatdariyê derxist. Ji ber ku bi serwerê berê re têkilî tunebû, ew muhtemelen destdirêjker bû, û agir beşa bakur-rojavayê perestgeha Su-Sin wêran kir. Lêbelê, wî hîn jî xwe wekî "ensi of Eshnunna" li ser navê Tîşpak bi nav dikir. Nêrînek alternatîf ew e ku Kirikiri di rastiye de birayê Nur-ahum bû. Kirikiri rêzek nû ya serweran bi kurê xwe Bilalama re ava kir. Bilalama zewacek dîplomatîk bi Elam re çêkir, keça xwe Me-Kubi da Tan-Ruhuratir. Navê Kirikiri ne-Semîtîk e, û dibe ku Elamî be (çav: Reichel, Clemens (1 January 2018). "Centre and Periphery—the Role of the 'Palace of the Rulers' at Tell Asmar in the History of Ešnunna (2,100 –1,750 BCE)". *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies*. p; 40).

Bilalama hewl da ku tēkiliyên baş bi Ilum-muttabbil ê Der û Elam re biparêze, her çend Der û Elam di şer de bûn. Piştî Bilalama Îşar-ramassu hat. Dûv re qesr di agir de hate wêrankirin, ku dibe ku encama dagirkirina biyanî be. Dibe ku Îlum-mutabbîlê Derê Eşnûnna girtibe û li şûna Îşar-ramasû Usur-awasû danîbe, ku ev yek wê bibûya sedema ku

Der hewl da ku hevpeymaniya di navbera Elam û Eşnûnna de hilweşîne. Serdestiya cîgirên Azuzum, Ur-Ninmarkî û Ur-Ningîşzîda xuya bû ku aştiyane bû. Li Eshnûnnayê serdemek nezelaliya ramyarî çêbû (çav: De Graef, Katrien (2022). "The Middle East after the Fall of Ur: From Ešnunna and the Zagros to Susa". In Radner, Karen; Moeller, Nadeen; Potts, D.T. (eds.). *The Oxford History of the Ancient Near East: Volume II: From the End of the Third Millennium BC to the Fall of Babylon*. Oxford Academic. p: 408–496).

Cîgirê Ur-Ningîşzîda, Îpiq-Adad I, kurê Ur-Ninmarkî bû. Bi gelemperî ji hêla hevdemên xwe ve wekî "key" û an "mîr" dihat binavkirin, sernavek ku hin caran serwerên Eşnûnna yê paşê jî wekî wî dihatin binavkirin. Ew keyê wê demê ê herî kevin yê Eşnûnna ye ku ew di nameyên de hatine keşfikirin jê re hatine şandin, ku di navbera serwerên cûrbecûr ên li eshnûnnayê de senkretîzmê peyda dike. Navê salê ku behsa dersînorkirina Sumu-abum bo Derê dike, dibe ku dîroka wê ji serdema Ipiq-Adad I be, an jî di demekê de li dora serdema wî be (çav: Wasserman, Nathan; Bloch, Yigal (24 July 2023). "The Amorites: A Political History of Mesopotamia in the Early Second Millennium BCE". *The Amorites*. Brill, p; 224).

Cîgirê Ipiq-Adad, Şerîa, tenê bi du navên salan tê zanîn. Cîgirê Şerîa, Warissa, bi heft navên salan tê zanîn, di nav de yê ku fetihkirina bajarên Ishur, Tutub û Nerebtum (Kiti) pîroz dîkin. Tê zanîn ku cîgirê Warissa, Belakum, peymanek bi keyekî bînav re mohr kiriye, di heman demê de ku peymanek bi hukumdarên Nerebtum û Shadlash re hatibû çêkirin (çav:

Charpin, Dominique; Edzard, Dietz Otto; Stol, Marten (2004). "Mesopotamien: Die altbabylonische Zeit". *Orbis Biblicus et Orientalis*. 160/4).

Dihê zanîn ku Ibal-pi-El I bi Sin-Iddinam ê Larsayê û Sîn-kāšid ê Urukê re li dijî Sabium ê Babîlê û Ikūn-pî-Sîn ê Nerebtum peymanek mohr kiriye. Lêbelê, ev yek pirsgrêkek kronolojîk diafirîne, ji ber ku destpêka serweriya Ipiq-Adad II bi gelemperî bi rêya Kronîka Mari Eponym ve wekî sala 1860 b.z tê hesabandin, berî ku ev peyman bi gelemperî wekî dora sala 1842 b.z tê pejirandin. Guichard diyar kir ku serweriya Ipiq-Adad dibe ku ji hêla Ibal-pi-Elekî din ve ku peyman mohr kiriye, berî ku Ipiq-Adad dîsa cihê xwe bigire, were qut kirin, an jî dibe ku di rastiyê de du Ipiq-Adad li pişt 46 salên ku ji Ipiq-Adad II re di Kronîkên Eponym de hatine veqetandin hebûn, Ipiq-Adad II û Ipiq-Adad III, ku Ipiq-Adad

III dê kurê Ibal-pi-El I be, yê ku peyman mohr kiriye. Pêşniyara duyemîn a Guichard ji hêla Nahm ve tê pejirandin, ku ew jî diyar dike ku fetihkirina Rapiqum ji hêla Ipiq-Adad III ve hatiye kirin. Ji aliyekî din ve, de Boer û De Graef diyar dikin ku Kronîka Mari di dema hilkişîna Ipiq-Adad de bi ihtîmaleke mezin şaş bû, û ew pir zû dîrok kir. Li şûna wê, Wasserman & Bloch diyar dikin ku dibe ku Ipiq-Adad II bibe hevserwerê Ibal-pi-El I, ku di Kronîkên Eponym de wekî sala hilkişîna wî ("di mala bavê wî de") hatiye tomar kirin, di heman demê de Ibal-pi-El di vê çarçoveya demê de li ser Eshnunna hukumdarî kir, bi awayekî mîna Sin-iddinam ê Larsayê û bavê wî Nur-Adad (çav: Wasserman, Nathan; Bloch, Yigal (24 July 2023). "The Amorites: A Political History of Mesopotamia in the Early Second Millennium BCE". *The Amorites*. Brill., p; 228-9).

Navê sala 6an ê Sin-iddinam îdîa dike ku wî Anshan û Eshnunna wêran kiriye. Guichard îdîa dike ku ev yek ji bo Eshnunna bûye sedem ku bi Larsayê re hevpeymaniya jorîn bigere (çav: Guichard, Michaël (2014). "Un traité d'alliance entre Larsa, Uruk et Ešnunna contre Sabium de Babylone". *Semitica*. 56: 9–34).

Ipiq-adad II yekem keyê Eshnunna yê wê demê bû ku ji Shu-Iliya vir ve diyarkerê îlahî li pêş navê danî, û sernavên "keyê bihêz", "keyê cîhanê" û "keyê ku keyeniya Eshnunna berfireh kir" girt ser xwe. Kronîkên Mari behsa wê dikin ku wî Aminumê Asûr têk bir lê ji hêla Elam ve têk çû. Paşê, wî bi bandûr herêma eshnûnna xist bin kontrola keyeniya Eshnunna. Dibe ku Ipiq-Adad II Rapiqum jî fetih kiribe, lê zanyarên din diyar kirine ku navê salê li şûna wê formek alternatîf a navê sala 11an a Hammurabi be, ku fetihkirina wî ya Rapiqum pîroz dikir. Lêbelê, Lacambre û von Koppen dibêjin ku divê ew wekî navê salê ji bo Ipiq-Adad were xwendin, dibe ku ber bi dawiya serweriya wî ve, bê. Rapiqum paşê ji hêla Dadusha û dûv re jî Ibal-pi-El II ve hate fetihkirin. Di dawiyê de, bi saya armancên hem Sumu-la-El ê Babîlê û hem jî Ipiq-Adad II, xêzek sînor di navbera her du keyeniyên de hate çêkirin, ku li cîhekî li ser Sippar-Amnanum dirêj dibe. Xeta sînor piştî wê gelek caran guherî, Apil-Sin Aştabala û bajarên din ên li kêleka Dicleyê fetih kir, ku ji hêla Naram-Sin ê Eshnunna ve hate diyarkirin (çav: Lacambre, Denis; van Koppen, Frans (1 January 2009). "Sippar and the Frontier between Ešnunna and Babylon. New Sources for the History of Ešnunna in the Old Babylonian Period". *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, Vol. 41, 2008-2009, p. 151-177).

Naram-Sin, cîgirê Ipiq-Adad II, jî berdewam kir ku diyarkera îlahî berî navê xwe bikar bîne û epîtetên bi heman rengî yên ambicioz bikar hanî. Naram-Sin di Lîsteya keyên Asûrî de di beşa li ser Shamshi-Adad de jî hate behs kirin, ew kesê ku Shamshi-Adad neçar kir ku sirgûn bibe. Qanûnên Eşnûnnayê û avakirina jinûve a eshnûnna di dema Naram-Sîn de ji wê serdemê bûn (çav: Reichel, Clemens (1 January 2018). "Centre and Periphery—the Role of the 'Palace of the Rulers' at Tell Asmar in the History of Ešnunna (2,100 –1,750 BCE)". *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies.*, p; 44).

Mari, di dema serdema Yahdum-Lîm de, pergala nivîsandinê ya ji Eşnûnnayê bi karhanîna nîşanan û şiklê tabletê qebûl kir, û nameyek paşê ku ji Îbal-pî-El II di destpêka serdema Zimrî-Lîm de ji wî re hatiye şandin, behsa wê yekê dike ku Yahdum-Lîm keyê Eşnûnnayê wekî "bav" bi nav kiriye ku ev yek pozîsyonek bilindtir ji aliyê keyê Eşnûnnayê ve nîşan dide. Yahdum-Lîm her weha herêma Puzurran ji Eşnûnnayê kirî. Pongratz-Leisten diyar dike ku hêza ramyarî ya Eşnûnnayê heta bandûra çandî ya li ser cîranên xwe dirêj bûye, ku ev yek ji wekheviyên şewazê di navbera stela Dadûşa, stela Mardîn û nivîsên avahiyê yên Yahdum-Lim de tê dîtin, ku dibe ku paşê bandûr li îdeolojiya Asûryayê kiribe (çav: Pongratz-Leisten, Beate (25 September 2015). *Religion and Ideology in Assyria*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, p; 129).

Piştî mirina Naram-Sin, sê key, Îqîş-Tîşpak, Îbî-Sîn, û Dannum-tehaz, li pey hev bi kurtî hukum kirin. Ji van hersêyan, Îqîş-Tîşpak ne girêdayî Îpîq-Adad II bû û dibe ku destdirêjker bû. Rêzeya van hersê hukumdaran bi teqezî nehatiye destnîşankirin. Piştî van hersê hukumdaran, Dadûşa, birayê Naram-Sîn, bû padîşahê Eşnûnnayê. Şemşî-Adad I gelek caran bi keyeniya Eşnûnnayê re nakokî hebûn, li ser bajarên Saduppum û Nerebtum. Nameyek ji bo keyê paşê yê Mari Zimri-Lim hatiye nivîsandin, tê de hatiye vegotin ku çawa Şemşî-Edad carekê keyê Eşnûnnayê wekî keyê xwe bi nav kiribû. Dadûşa, keyê Eşnûnnayê di wê demê de, vexwendinek ji Hammurabi yê Babîlê re şandiye da ku tevî sefera Manîksûmê bibe, lê Hammurabi red kiriye. Dadûşa hêrîşek ber bi nivê Firatê ve jî da destpêkirin, lê Îşme-Dagan Yasmah-Eddû piştrast kir ku planên hêrîşeke dijber hene. Di dawiyê de peymanek aştîyê di navbera Şemşî-Edad û Dadûşa de hate mohrkirin. Her du jî di dawiyê de di seferek li dijî Qebrayê de hevkarîyê kirin, û vegotina bûyeran a Şemşî-Edad û Dadûşa bi rêzê ve di stela Mêrdînê û stela Dadûşa de hate tomar kirin. Serkeftina li ser Qebrayê di sala pêş de bi navê Dadûşa hate

pîrozkirin, her çend key paşê di heman salê de bimire jî (çav: Rollinger, Robert (2017). "Dāduša's Stela and the Vexed Question of Identifying the Main Actors on the Relief". *Iraq*. 79: 203–212).

Danûstandinên bi cîgirê Dadûşa, Îbal-pî-El II, ji bo Şemşî-Adad dijwar derketin, û şandiyên ji Eşnûnnayê piştî salan berdewam kirin ku werin keyeniya Şemşî-Adad da ku li ser peymanekê danûstandinan bikin. Paşê, di dema eponymê Nîmer-Sîn de, leşkerên Şemşî-Adad dê tevlî Eşnûnnayê û yên Babilê bibin di seferek li dijî Malgîum de destpêkirin (çav: Charpin, Dominique; Edzard, Dietz Otto; Stol, Marten (2004). "Mesopotamien: Die altbabylonische Zeit". *Orbis Biblicus et Orientalis*. 160/4., p; 183).

Piştî mirina Şemşî-Adad, keyeniya wî bû du qat, Îşmî-Dagan li Ekallatumê key û Yasmah-Addu li Mariê key bû. Lêbelê, Zimrî-Lîm dê textê Mari bigire û Yasmah-Addu dê winda bibe. Windabûna Yasmah-Addu bi gelemperî bi serokê eşîra Simal a bi navê Bannum ve tê girêdan. Lêbelê, Heimpel diyar dike ku Eşnûnnayê dibe ku di biryara Yasmah-Addu ya revîna ji Mari de rolek leyîstibe. Îbal-pî-El bi Zimrî-Lîm re dest bi danûstandinan kir, diyar kir ku sînore keyeniyên wan li Harradumê were xêzkirin û têkiliya di navbera Mari û Eşnûnnayê de ji serdema keyê Mari Yahdun-Lîm nû bikin. Wî ji xêrxwazê xwe Yarim-Lîm, keyê Yemhadê (Heleb) re ragihand ku her çend Eşnûnnayê dixwest hevpeymaniyek çêbike jî, Zimrî-Lîm her gav nûneran red dikir, ku dibe ku ne wisa be ji ber ku di vê demê de di navbera wî û Eşnûnnayê de çend nîqaş hebûn. Di dawiyê de, Zimrî-Lîm peyman têrker nedît, ji ber ku wî dixwest Suhumê kontrol bike, û pêşniyar red kir. Pêdiviya valakirina mirovan ji Suhumê di sala 3-an (2-an) ya Zimrî-Lîmê de dikare hêrişek nû ji hêla Eşnûnnayê ve nîşan bide. Mari û Eşnûnna di navbera sala 3 û 5an (2 û 4an) a Zimri-Lim de di şer de bûn. Eşnûnna, di wê demê de wê bi ebla re di têkiliyek baş de bê. Eşnûnna di sala 3an (2an) a Zimri-Lim de Rapiqum girt, ku di sala 9an a Îbal-pî-El de hate pîrozkirin. Paşê Îbal-pî-El ultîmatomê ji Zimri-Lim re şand ku ew ê Şubat-Enlîl bigire. Artêşa Eşnûnna, bi serokatiya keyê berê yê Allahad Atamrum û serokê Yamînî Yaggih-Addu, Asûr û Ekallatum girt, û bûyer di nameyek ji Zimri-Lim re hate vegotin ku "Aşûr, Ekallatum û Eşnûnna niha bûne yek mal." Wisa xuya dike ku Îşem-Dagan ji paytext derketiye da ku berî ku Ekallatum were dagirkirin, biçe Babilê. Eşnûnna di girtina Şubat-Enlîl de bi ser ket, ku xuya ye ku ev yek bûye sedema radestbûna çend keyên li herêmê ji Eşnûnna re. Eşnûnna piştî ku bajêr pêşniyarên aştîyê red kirin,

Kurda dorpêç kir, lê ew di dorpêçkirinê de têk çûn û neçar man ku vegerin Endarigê (çav: Heimpel, Wolfgang (2003). *Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary*. Eisenbrauns.p; 52).

Wan her weha piştgirî da Yamîniyan li dijî Zimrî-Lîm, yên ku di destpêka serweriya xwe de neçar man ku bi serhildanek wan re mijûl bibin. Zimrî-Lîm, di sala xwe ya 4-an (3-an) de, demekê li Aşlakka ma, bajarek ku wî di sala xwe ya 3-an (2-an) de girt, bi ihtîmaleke mezin bajêr wekî baregehek seferan bikar hanî da ku hêrîşî artêşa Eşnûnniyan bike. Piştî, Eşnûnna ji Şûbat-Enlîl vekîşîya û Yanuh-Samar wekî key bi çend hezar leşkeran li pey xwe hişt, ihtîmaleke mezin ji ber ku ew ji hêla Halmam ve hatin hêrîş kirin. Piştî Zimrî-Lîm bi serkeftî Endarig dorpêç kir û bajar girt. Yamîniyan di vê demê de hêrîşî Mari jî kirin, û Charpin diyar kir ku planek heye ku artêşa Eşnûniyan û Yamîniyan bicivin, her çend ew ne serkeftî bû (çav: Charpin, Dominique; Edzard, Dietz Otto; Stol, Marten (2004). "Mesopotamien: Die altbabylonische Zeit". *Orbis Biblicus et Orientalis*. 160/4., p; 204).

Piştî ku Mari Andarig vegerand, wan dest bi danûstandinên aştiyê kirin, her çend komên li Mari li dijî çêkirina peymanek aştiyê bi Eşnûnnayê re bûn, ku doza herî navdar rêzek ji kahinek Dagan bû ku di sê tabletên cûda de ji Zimri-Lim re hatibû veguhastin, bahs dikê. Bi taybetî, Inib-shina (kahîn û xwişka Zimri-Lim) kahinê rasterast bi keyê Eşnûnnayê ve girêdide, û behs dike ku Dagan dê Îbal-pî-El hilweşîne. Lupakhum, kesek ku ew jî bi yazdanê Dagan ve girêdayî ye, hişyariyek nezelal li ser Eşnûnnayê da, û yazdana Dêrîtum şermezar kir ji ber ku ew li ser peymanek aştiyê bi Eşnûnnayê re hesab dikir. Digel vê yekê, Zimri-Lim peyman bi keyê Eşnûnnayê re mohr kir. Bi peymana di navbera Zimri-Lim û Îbal-pî-El de di sala 5an a Zimri-Lim de, Mari karî bihêle Hît û Rapiqum da Babilê (çav: Durand, Jean-Marie (1997). *Les documents épistolaires du 'palais' de Mari. Tome I (in French)*. Cerf., p; 434).

Heta sala 6an a Zimri-Lim, rewşa jeopolîtîk pir aloz bûbû, wekî ku di nameyekê de ku ji Zimri-Lim re hatiye şandin (Mariya Zimri-Lim bi ihtîmaleke mezin nayê behskirin ji ber ku ew wekî tişteki asayî tê hesibandin): "Tu key bi tena serê xwe bi rastî jî bihêz nîne: deh heta panzdeh key li pey Hammurabi yê Babilê diçin, ewqas li pey Rim-Sin ê Larsayê diçin, ewqas li pey Îbal-pî-El ê Eşnunna diçin, û ewqas li pey Amut-pî-El ê Qatna diçin; lê bîst key li pey Yarim-Lim ê Yemhadê diçin" (Çav: Sasson, Jack M. "The King and I a Mari King in Changing

Perceptions." *Journal of the American Oriental Society*, vol. 118, no. 4, 1998, pp. 453–70).

Piştire, di navbera sala 8 û 10an (sala 7an û 9an) a Zimri-Lim de, têkiliya bi Elamê re bi danûstandinên diyariyan ji her du aliyên ve zêde bû, û Mari gelek caran qalayî distîne. Ji wê demê ve "sukkalmaya Elamê" di têkiliyên navneteweyî de cihekî bilind girtibû, û di dawiyê de Siwe-palar-huppak di sala 8an (7an) a Zimri-Lim de ji Mari û Babîlê piştgirî xwest ku li dijî Eşnûnayê piştgirî bikin, ku her duyan jî piştgirî dan. Elam dê di destpêka sala 10an (9an) a Zimri-Lim de di girtina Eşnûnayê de biserkeve. Durand vê dawiyê diyar kir ku Eşnûnayê dibe ku berî Îbal-pî-El wekî sixorekî Elamê tevgeriyabe, ku tê vê wateyê ku dagirkirina Elamîyan a Eşnûnayê di bingeş de kirya re li dijî vasalekî serhildêr bû. Lêbelê, di dawiyê de hevpeymaniyek dij-Elamî hate damezrandin, û Elam neçar ma ku paşve vekişe, lê ne berî talankirina bajarê Eşnûnayê. Hammûrabî paşê nameyek ji sukkalmah re nivîsand ku wî got ku gelê Eşnûnayê "wê li gorî navûdengê xwe yê wekî serhildêran nejîn." (çav: Van De Mieroop, Marc (30 April 2008). *King Hammurabi of Babylon: A Biography*. John Wiley & Sons, p; 29).

Hammûrabî eleqeya xwe nîşan dabû ku textê Eşnûnayê bigire, û Zimri-Lim teşwîq kiribû ku keyekî dilsozê Hammûrabî li ser textê Eşnûnnayê deyne. Name her wiha diyar dike ku hin endamên malbata keyene ya Eşnûnayê di dema serhildanê de reviyên û li Babîlê penaber bûn. Lêbelê, Silli-Sin, ku ne xizmê malbata keyene ya berê ya Eşnûnayê bû, ji hêla leşkerên Eşnûnayî ve li Eşnûnayê wekî key hate danîn. Hammûrabî û Silli-Sin bi hev re tablet guhertin da ku sond bixwin. Paşê, keyê nû yê Eşnûnayê dema ku hewl didan têkiliyan ji nû ve saz bikin, peyamnêrên di navbera Elam û Babîlê de asteng kir, ku muhtemelen bû sedema zêdebûna rageşiyê di navbera Babîl û Eşnûnayê de (çav: Heimpel, Wolfgang (2003). *Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary*. Eisenbrauns., p; 109).

Silli-Sin paşê nameyek şand û ji Îşme-Dagan û Hammurabi yê Kurda re got ku leşkeran neşînin Babîlê, her çend ji wan were xwestin jî, û heta hewl da ku ji Zimri-Lim jî bixwaze ku heman tiştî bike, lê peyamnêr hate girtin û bûyer ji Zimri-Lim re hate ragihandin (çav: Charpin, Dominique; Edzard, Dietz Otto; Stol, Marten (2004). "Mesopotamien: Die altbabylonische Zeit". *Orbis Biblicus et Orientalis*. 160/4, p; 226).

Leşkerên ji Mari ji şerê berê yê bi Elamê re hîn jî li axa Babîlê bi cih bûbûn, û Zimri-Lim dixwest wan vegerîne. Dema ku Hammurabi paşê ji

wî hat xwestin ku leşkeran vegeîne Mari, fikarên bi Eshnunna re wekî sedema nexwestina wî ji vê yekê nîşan da. Charpin diyar dike ku daxwazên herêmi yên ji Hammurabi ji bo bêhêvîkirina keyê nû yê Eshnunna bûn, ji ber ku ew ê bi Eshnunna re aştîyê neke ger Upi, Shahaduni û qeraxên Dicleyê nedin wî. Wisa xuya dike ku Silli-Sin van pêşniyaran red kiribe. Dibe ku Silli-Sin jî daxwaza seferberiya leşkeran kiribe, ku dê Hammurabi xemgîn bikira (çav: Heimpel, Wolfgang (2003). *Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary*. Eisenbrauns, p; 113).

Îshme-Dagan jî dev ji hevpeymaniya xwe ya berê ya bi Mari û Babilê berda û bi Eshnunna re hevalbendî kir, dibe ku ji ber ku Atamrum kontrola Shubat-Enlil wergirtibû. Wisa xuya dike ku Atumrum dilsoziya xwe ya kevin a bi Eshnunna re parastîye, ji ber ku Eshnunna wekî yek ji hevalbendên wî hatibû navnîş kirin. Lêbelê, xuya bû ku têkiliya di navbera wan de xirabtir bûye ji ber ku Atumrum paşê leşkeran ji Eşnunnayê veguhezand cihekî nû, ku leşkeran gilî kirin ku "bajarekî wêranbûyî" bû (çav: Heimpel, Wolfgang (2003). *Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary*. Eisenbrauns, p; 131-132).

Nûnerên Eşnunnayê di danûstandineke peymanê ya di navbera Atamrum (keyê Andarig û Allahad) û Aşkur-Addu (keyê Karana) de amade bûn. Heimpel dibêje ku hebûna dîplomatekî ji Eşnunnayê balkêş bû ji ber ku Eşnunna û niha dijminekî nerasterast ê Andarig û Karana ye ji ber piştgiriya Îshme-Dagan, û diyar dike ku ew wekî çavdêr hatine tehemûlîkirin ji ber ku ew bi fermî dijmin nebûn. Xuya ye ku Eşnunna di dawiyê de peymanek aştîyê bi Babilê re mohr kiriye, û ji ber vê yekê piştgiriya xwe ya ji bo Îshme-Dagan berdaye. Hammurabi û Silli-Sin jî zewacek dîplomatîk hebû, ku yek ji keçên Hammurabi bi Silli-Sin re zewicî bû (çav: Heimpel, Wolfgang (2003). *Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary*. Eisenbrauns, p; 134-135).

Ev rewş hemû wê bi gemû rewşên din re wê, rewşên gûharinê ên piştî ji dema gûtiyan li ya akadê û piştî wê babilê wê di rengekê de wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê têkiliyên demê ên nû ku ew dihên li darxistin wê, çawa wê li gorî ya nû û ya kevn wê bibê wê, ahangekê wê di nava wê de wê bide çêkirin wê li wê were lêgerîn. Minaq Eşnunnaya wê, weke hertimî li ser wê temenê wê bi berxwedêrîya wê ya ku ew dide nîşandin re wê, di dimenekê de wê xwe bide diyarkirin.

Di sala 1762 berî zayînê de, di sala 31an a Hammurabi yê Babilê de, Babîliyan bajarê Eşnûnna dagir kirin. Wî yazdanê navdar ê Aşûr vegerand ku dema Eşnûnna bajarê Aşûr girtibû hatibû rakirin. Çarenûsa Silli-Sin nayê zanîn, ji ber ku arşîvên Mari 4 meh şûnda bi dawî bûn (çav: Van De Mieroop, Marc (30 April 2008). *King Hammurabi of Babylon: A Biography*. John Wiley & Sons, p; 52).

Di navê xwe yê sala 38an de, Hammurabi dê îdia bike ku Eşnûnna bi lehiyê wêran kiriye (çav: Matthew Rutz, and Piotr Michalowski. "The Flooding of Ešnunna, the Fall of Mari: Hammurabi's Deeds in Babylonian Literature and History." *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 68, pp. 15–43, 2016).

Di Qanûna Hammurabi de, key dibêje ku ew keyê dîndar bû ku rûyê Tishpak geş kir, ku Charpin vê yekê bi bîrdoziya keyên Eşnûnna ve girêdide, ku nîşan dide ku Hammurabi xwe wekî keyê rewa yê Eşnûnna pêşkêş dikir. Charpin her wiha destnîşan dike ku bi heman rengî, di nivîsên Samsu-iluna de, wî piştî ku behsa tepeserkirina serhildana li Eşnûnna kir, xwe wekî key bi nav kir, ev tê vê wateyê ku Samsu-iluna piştî kuştina Iluni xwe wekî keyê Eşnûnna dihesiband (çav: Charpin, Dominique (2018). "Old Babylonian Eshnunna: a historiographical case". In Gonçalves, Carlos; Michel, Cécile (eds.). *Interdisciplinary research on the Bronze Age Diyala.*, p; 15).

Di dema serweriya cîgirê Hammurabi, Samsu-iluna, gelek serhildan ji bajarên cuda yên Mezopotamyayê dest pê kirin, û Iluni wek keyê serhildêr li Eşnûnnayê bû. Iluni bi kêmî ve 6 navên salan hene ku dikarin bi serweriya wî ve werin girêdan. Arşîvên tabletan ji Muzexaneyê Iraqê 7 navên salan dihejmêrin (çav: Michalowski, Piotr (1 January 2019). "Memories of Rim-Sin II". In Guichard, M.; Langlois, A.I. (eds.). *De l'argile au numérique. Mélanges assyriologiques en l'honneur de Dominique Charpin.* p. 669–692).

Her çend berê dihat hizirîn ku Iluni di serdema serhildanê de, mîna Rim-Sin II an Rim-Anum, textê Eşnûnnayê girtiye jî, nivîsên nû yên di sala 2018an de hatine weşandin xuya dikin ku Iluni li ser textê bavê xwe Lipissa hilkişiyaye. Ev dibe ku nîşan bide ku Lipissa bû, ne Iluni, ku serxwebûna Eşnûnnayê vegerand. Wasserman û Bloch jî îhtîmala ku ev Lipissa heman Lipissa (Lipit-Sin) bû ku leşkerên xurtkirinê ji Eşnûnnayê ji bo şerê Îshme-Dagan li dijî Turukkean Di kurdi de ev gotina turukkean taqabûlî gotina "torika" û an torikan" dikê kku ev weke keslî colî dijin dikê) rêberî kir, nîrxandin (çav: Wasserman, Nathan; Bloch, Yigal (24

July 2023). "The Amorites: A Political History of Mesopotamia in the Early Second Millennium BCE". *The Amorites*. Brill., P; 246).

Keyên serhildêr carinan hevalbend bûn, lê di navbera wan de nakokî jî hebûn. Samsu-iluna di nivîsekê de behsa têkberina Rim-Sin II (keyê serhildêr li Larsayê) û Iluni dike. Dihate hizirîn ku nivîs bi hev re têkçûna wî ya li ser Rim-Sin di sala 10an de bi têkçûna wî ya li ser Eshnunna di sala 19an de (navê sala 20an) bi bîr tîne, lê çend guhertinên navê Samsi-iluna di sala 10an de serkeftinek li ser Eshnunna û Yamutbal nîşan didin. Bi vî awayî, nivîs bi rastî bûyerên nêzîkî deh sal piştî ku ew qewimîbûn bi bîr tîne, ji ber ku wî pîroz kir ku dîwarê bajarê Kîş di sala 23an a wî de (navê sala 24an) qewimî (çav: Michalowski, Piotr (1 January 2019). "Memories of Rim-Sin II". In Guichard, M.; Langlois, A.I. (eds.). *De l'argile au numérique. Mélanges assyriologiques en l'honneur de Dominique Charpin*. p. 669–692).

Rim-Anum, keyê serhildêr li Urukê, bi heman rengî îdîa kir ku wî Yamutbal, Eshnunna, Isin û Kazallu têk bîriye. Her çiqas Samsu-iluna di tepeserkirina serhildana li başûr de bi ser ket jî, cihên mîna Eshnunna demekê serbixwe man. Navê Samsi-iluna yê di sala 20-an de ku behsa têkçûna Eshnunna dike, dibe ku têkçûna dawî ya Iluni be. Piştî Iluni, nivîsek li ser Samsu-Ditana behsa serkeftina li ser Ahushina, keyê Eshnunna dike (çav: Wasserman, Nathan; Bloch, Yigal (24 July 2023). "The Amorites: A Political History of Mesopotamia in the Early Second Millennium BCE". *The Amorites*. Brill., P; 248).

Di sedsala 12an a berî zayîne de, hukumdarê Elamî Shutruk-Nakhunte Eşnûnna fetih kir û hejmarek peyker, ji serdema Akadiyan bigire heya serdema Babîliya Kevin, birin Sûsayê.

Ji ber soza kontrola rêyên bazirganiyê yên sûdmend, Eşnûnna dikaribû wekî deriyek di navbera çanda Mezopotamya û Elamî de bixebite. Rêyên bazirganiyê gihîştina gelek tiştên ekzotîk û lêgerînkirî yên wekî hespên ji bakur, sifir, qalayî û metalên din û kevîrên heja dida wê. Di gorrekê de li Eşnûnna, pendantek ji kopalê ji Zanzîbarê hat dîtin. Hejmareke piçûk ji mohr û morîkên ji şaristaniya Geliyê Îndusê jî hatin dîtin (çav: Henri Frankfort, "The Indus civilization and the Near East." *Annual Bibliography of Indian Archaeology for 1932*, Leyden, VI, pp. 1–12, 1934).

Bermahiyên bajarê kevînar niha di girê tell, an girê niştəcîhbûna arkeolojîk a Tell Asmar de, ku nêzîkî 50 mîl li bakur-rojhilatê Bexdayê û 15 km li xêzek rast li rojhilatê Baqubayê ye, têne parastin. Ew yekem car

ji hêla Henri Pognon ve di sala 1892an de hate dîtin lê wî berî mirina xwe di sala 1921an de cihê wê negot. Piştî ku antîkên ji vê deverê dest pê kirin ku di firotgehên firoşkaran de li Bexdayê xuya bibin, ew ji nû ve hate dîtin û di navbera şeş sezonan de di navbera salên 1930 û 1936an de ji hêla tîmek Enstîtuya Rojhilatî ya Zanîngeha Chicagoyê ve bi serokatiya Henri Frankfort bi Thorkild Jacobsen, Pinhas Delougaz, Gordon Loud, û Seton Lloyd ve hate kolandin (çav: Henri Frankfort, Thorkild Jacobsen, and Conrad Preusser, "Tell Asmar and Khafaje: The First Season's Work in Eshnunna 1930/31", *Oriental Institute Communication* 13, 1932).

Balkêşên sereke yê kolandinên Chicagoyê qesr û perestgeha pêvekîrî (28 metre bi 28 metre bi dîwarên 3 metre fireh) ya Su-Sîn (ku ji hêla kolanvanan ve bi rêzê ve wekî Qesra Serweran û Perestgeha Gimilsîn tê binavkirin) bûn. Qesr di dema hikumdarê Ur III Shugi de û Perestgeh ji hêla walî Ituria ve ji bo hikumdarê Ur III yê yazdanyî Su-Sîn di dema serweriya wî de hatiye çêkirin. Qesr di dema serweriya Bilalama de qismî hate hilweşandin lê di dawiyê de bi tevahî hate restorekirin. Hewldanên kolandinê yê mayî ber bi Perestgeha Ebû ve hatin rêve kirin ku destpêka wê vedigere serdema Xanedaniya Destpêkê ya I û ku di nav sedsalan de rêze guhertinên mezin derbas kiribû. Avahiyek mezin a Başûr hate keşf kirin, ku tê bawer kirin ku ji serdema Ipiq-Adad II ye, ku tenê bingeheên wê mane. Hejmarek xaniyên taybet û qesrek ji serdema Akadî jî hatin kolandin. Her wiha gelek hewl hate dayîn ku li E-sikil, perestgeha Tishpak, bê serkeftin were lêgerîn. Di tomarên ku bi Sumerî hatine nivîsandin de perestgeh ji bo Nînazu tê veqetandin dema ku yê bi Akadî behsa Tishpak dîkin (çav: Thorkild Jacobsen, "Philological Notes on Eshnunna and Its Inscriptions", *Assyriological Studies* 6, Chicago: University of Chicago Press, 1934).

Tevî ku demek dirêj ji kolandinên li Tell Asmar derbas bûye jî, xebata lêkolîn û weşandina vedîtinên mayî yê ji wê kolandinê heta roja îro jî berdewam dike. Van vedîtinan, peykerên terracotta, pêlîstok, gerdanî, mohrên bangorî, û bi qasî 200 mohrên gilî (nêzîkî 85% mohra keyê û 15% mohra derî) û bi qasî 1750 tabletên bizmarî (nêzîkî 1000 ji wan ji qesrê hatine) dihewîne. Ji ber ku tenê karkerên bê tecrube hebûn, gelek tablet di dema kolandinan de zirar dîtin an şikestin. Projeyek ji bo paqijkirin, pijandin û katalogkirina hemî tabletan heta salên 1970-an pêk nehat. Tabletên ji serdema Akadî di sala 1961-an de hatin weşandin. Her çend piraniya tabletên Eshnunna xwedî xwezaya îdarî ne jî, 58 tîp in ku

di vê serdemê de kê m in. Name bi şêweyek zû ya zaravayê Babîliya Kevin a zimanê Akadî hatine nivîsandin, ku jê re "Babîliya Kevin a kevnar" tê gotin. Ew bi qasî du koman in a) berê, bi giranî ji serdema Bilalame, Nur-ahum û Kirikiri û b) paşê, bi giranî ji serdema Usurawassu, Ur-Ninmar, û Ipiq-Adad I. Tabletek bi zaravayê "Kapadîk" ê Akadî yê Asûriya Kevin bû (çav: R. M. Whiting Jr., "Old Babylonian Letters from Tell Asmar", Assyriological Studies 22, Oriental Institute, 1987).

Ji sala 2001 heta 2002, arkeologên Iraqî li Tell Asmarê xebitîn. Kolandin li ser deverê xaniyên taybet li beşa başûr a cihê bû. Nozdeh mohrên bangorî, du ji wan pir zirar dîtin, hatin dîtin. Li ser yek mohrê hatiye nivîsandin "Azuzum Waliyê (bajarê) Eshnunna Atta-ilî Nivîskar, xulamê te/wî". Yekî din dibêje "Bilalama! hezkirî [yê yazdan Tishpak] hukumdarê (bajarê) Eshnunna Ilšu-dan on ê Ur-Ninsun nivîskar xulamê te/wî ye". Rapora dawî ya ji wê kolandinê di pêvajoya weşanê de ye (çav: Al-Luhaibi, Ahmed A., "New Cylinder Seals From Tell Asmar (The Ancient City Of Eshnunna) From The Iraqi Excavations 2001–2002", Iraq 85, pp. 29-48, 2023).

Di serdema Xanedaniya Destpêkê de, Perestgeha Ebû li Tell Asmarê (Eshnunna) di gelek qonaxan re derbas bû. Ev qonaxên avakirina Perestgeha Arkaîk a Xanedaniya Destpêkê, Perestgeha Çargoşe û Perestgeha Tekane dihevine. Ew, ligel peykerên ku li wir hatine dîtin, ji bo veqetandina arkeolojîk a sê beşî ya serdema Xanedaniya Destpêkê bo ED I, ED II, û ED III ji bo Rojhilata Nêzik a kevnar alîkarî kirin. Komek ji 12 peykerên perestgehê, bi şêwazek geometrîk, di Perestgeha Çargoşe de hatin dîtin; ev wekî Xezîneya Tell Asmar tene zanîn. Ew hin ji mînaqên herî navdar ên peykerên Rojhilata Nêzik ên kevnar in. Kom, ku niha parçe bûye, yazdanan, kahînan û perestvanên bexşkeran bi mezinahiyên cûda nîşan didin, lê hemî bi heman şêwaza pir hêsankirî. Hemî çavên wan ên pir mezinkirî hene, lê figura herî dirêj, wêneya sereke ya kultê ku yazdanê herêmî nîşan dide, xwedî çavên mezin e ku "hêzek dijwar" dide wê. Çar ji peykeran li Muzexaneyê Enstîtuya Rojhilatî ya Zanîngeha Chicago, yek li Muzexaneyê Hunerê ya Metropolitan û li Muzexaneyê Iraqê ya li Bexdayê tene girtin. Kolektorên orîjînal pêşniyar kirin ku perestgeh bi tenê ji bo yazdanê Ningishzida hatiye veqetandin. Ji wê demê ve hatiye diyarkirin ku kulta biçûk a Înanna û Dumuzi jî li Perestgeha Ebû dihat perestîn (çav: Romano, Licia,

"Who was Worshipped in the Abu Temple at Tell Asmar?", KASKAL 7, pp. 51–65, 2010).

Gotara sereke bi navê: "qanûnên Eşnûnnayê" weha diyar dikê. "Ger zilamek kurên xwe bîne dinyayê, ji jina xwe veqete û bi yekî din re bizewice, ew zilam dê ji mal û milkê were derxistin û dikare biçe pey kesê ku ew jê hez dike. Jina wî (ji aliyê din ve) ew xanî îdîa dike." (çav: Falkowitz, Robert S. "Paragraph 59 of the 'Laws of Ešnunna.'" *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, vol. 72, no. 1, 1978, p. 79–80).

Qanûnên Eşnûnnayê ji du tabletan pêk dihên, ku li Shaduppum (Tell Harmal) hatine dîtin û perçeyek li Tell Haddad, Mê-Turan a kevnar, hatiye dîtin. Ew di dora serdema key Daduşa ya Eşnûnnayê de hatine nivîsandin û xuya dikin ku ne kopiyên fermî ne. Kengê qanûnên rastîn hatine çêkirin nayê zanîn. Ew dişibin Qanûna Hamûrabî (çav: *The Laws of Eshnunna*, Reuven Yaron, BRILL, 1988,).

Di demên xanadana Ur a sêyem de wê keyên Eşnunna ku wê serwer bibin jî wê bi rêzê Urguedinna, Bamu, Kallamu, lugal-kuzu, Ituria, Shu-illîa bin. keyê pêşî wê li dora 2065'an û wan de wê weke li ser taxt wê rûnihe. Ev demên li dora serdema Eşnûnna a sêyem de wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bibin.

Weki din Eşnûnna ên weke Nuhahûm, kirîkîrî, Bilalama, Isharramashu, Usur-awasu, Anum-muttabil, Abîmadar, Azuzum, Ur-Ninmar, Ur-ningiszida, Ipid-adad I, Sarrija, Warassa, Belakum, Ibal-pî-El I, Ibal-pî-El II, Dannum-tahaz, Ibnîe-erra, Iqishi-Tishpak, Ibbi-suen, Dadûşa û hwd bibin. Ev key jî wê demên wan wê weke taqabûlî demên xanadana isinlarsa wê weke ku wê bikin wê werina hanin li ser ziman. Berî dema dannum-tahaz wê ji dema ipid-adad II û heta dema Danum-tahaz wê di wê navê de wê weke dema ku wê dema ku wê Naram-suen wê were ser taxt û wê weke keyê Eşnûnna ê wê navberê jî wê di rengekê de wê ji hê wê bahskirin.

Daduşa (Dāduşa) (li dora 1800–1779 b.z. hukumdarî kiriye) yek ji keyên Eşnunna yê navenda Mezopotamyayê bû, ku li Geliyê Diyalayê bû. Ew kurê keyê Eşnunna Ipiq-Adad II (li dora 1862–1818 b.z. hukumdarî kiriye) bû. Her çend berê keyên Eşnunna xwe wekî ensî (waliyê) yazdanê bajêr Tishpak bi nav dikirin jî, di destpêka sedsala 19-an de hukumdarên Eşnunna dest pê kirin ku xwe wekî key (sumer lugal) bi nav bikin. Bavê Daduşa Ipiq-Adad II û birayê wî Naram-Suen nêzikî 1818–? b.z. hukumdarî kiriye, dibê ku ev navlêkirina naram-suen ne ew naram-suen ku em dizanin bê. Dibê ku ew yekê din bi wê navê hatibê ser

taxtê Eşnûnna.), ku berî wî li Eşnunna hukumdarî kirine, her duyan jî sernavê key bi kar hanîn û Dadûşa jî li pey wî çû (çav: Van De Mieroop, Marc (2007). *A History of the Ancient Near East* (2 ed.). Blackwell Publishing Ltd. p. 99–100).

Ipiq-Adad II kontrola Eşnunna berfireh kir da ku bajarên din ên li Geliyê Diyalayê, di nav de Nerebtum, Shaduppum, û Dur-Rimush, bigire nav xwe. Dadûşa polîtîkayên berfirehker ên bavê xwe û birayê xwe Naram-Suen şopand, şer û dîplomasiyê tevlihev kir da ku kontrola xwe li ser deveran zêde bike. Berdewamiya berfirehkirina wî bû sedem ku Eşnûnna di destpêka sedsala 18an de bibe yek ji dewletên herî bihêz ên herêma Mezopotamyayê. Weki din Dadûşa piştî wî bû kurê wî Îbal pi'el II (li dora 1779-65 beriya zayînê hukumdarî kiriye) (çav: Van De Mieroop, Marc (2007). *A History of the Ancient Near East* (2 ed.). Blackwell Publishing Ltd. p. 99–100).

Di sala 1781 berî zayînê de, Dadûşa bi keyê Mezopotamyaya Jorîn, Şemşî-Adad I, re hêz da hev da ku herêma di navbera her du Çemên Zab de dagir bike. Hêrişa li ser Qebrayê di sala dawîn a keyeniya Dadûşa û sala 28' mîn a keyeniya Şemşî-Adad I de pêk hat. Ew di vê hewldanê de serkeftî bûn, û Dadûşa stelek serketinê ji bo bîrhanîna bûyerê çêkir. Stela Mardîn a perçebûyî ya Şemşî-Adad I çîrokê ji perspektîfek cûda vedibêje (çav: Van De Mieroop, Marc (2007). *A History of the Ancient Near East* (2 ed.). Blackwell Publishing Ltd. p. 99–100).

Stel abîdeyek kevirî ya dirêjkirî ye ku di destpêkê de li Perestgeha Adad li Eşnunnayê bû. Aliyê pêşiyê bi çar qeydan hatiye neqîşandin dema ku aliyên teng bi 220 rêzên nivîsek bizmarî hatine nivîsandin ku li 17 stûnan dabeş bûne; 180 cm bilind, 37 cm fireh û 18,5 cm stûr. Ev stele di sala 1983an de bi tesadufî dema ku li derdora Eşnûnnaya kevînar (Tell Esmar a îroyîn) li parêzgeha Diyala, Iraqê, bîrek dihat kolandin, hat dîtin. Di dema vedîtinê de navenda aliyê pêşiyê zirar dît. Qeyda jorîn (wêneya qehremaniyê) Dadûşa (çep) di pozîsyona kujer de nîşan dide, ku li keyê Qebrayê yê tîkçûyî û kuştî, Bunu-Îştîr dinêre. Fîgurekî mîr ê rawestayî (rast) Dadûşa dihebîne; tê texmînkirin ku ew jî Dadûşa an jî yazdanê Adad e. Dîska rojê bi tîrêjên xwe yên Şamaş, digel heyva Sin, li beşa jorîn a navendî xuya dike. Li binê wêneyê, dîwarên bajarê Qebrayê xuya dibin. Ev stele serkeftina wî ya li ser bajarê-dewleta Qebrayê (dibe ku Kurd Qaburstan) û keyê wê Bunu-Îştîr, bi alîkariya keyê Şemşî-Adad I ê Ekallatum, bi bîr tîne. Nivîsa stelê dibêje ku Dadûşa serê Bunu-Îştîr jê

kiriye û serê wî biriye Eşnunnayê (çav: Bahrani, Zainab (2008), "Rituals of War: The Body and Violence in Mesopotamia", New York, 2008).

Di nivisêkê de wê bahsa wê rewşê wê bi wê rengê wê were kirin. Ev rêz wê bi stêla Dadûşa wê bi wê werina diyarkirin:

"... Ez bi heybet nêzikî Qebrayê, bajarê wî yê sereke dibim. Di deh rojan de min ev bajar bi dîwarekî dorpêçkirinê yê dorpêçkirî, bi komkirina axê, bi alîkariya şikestinekê, hêrîşekê û hêza xwe ya mezin girt. Min bi lez û bez keyê wê Bunu-Îştâr bi agirê çeka xwe ya bihêz girêda û bi rastî min serê wî zû hanî Eşnunnayê. ..." (çav: Van Koppen, F., "Old Babylonian Period Inscriptions", in M.W. Chavalas (ed.), *The Ancient Near East. Historical Sources in Translation*. Malden, Oxford and Carlton: Blackwell, p. 88–106, 2006).

Stela vedigere serdema Babîlên Kevin, dora 1800-1779 b.z. Ev dem wê weke dema serwerîya lullubiyan di wê dema navbori de ku wê li wê serwer bin wê karibê wê werênê ser ziman. Ew li Galeriya Babîlên Kevin a Muzexaneyê Iraqê li Bexdayê tê pêşandan. Di dema dagirkirina Iraqê ya bi pêşengiya Amerîkayê di sala 2003an de û dûv re jî talankirina Muzexaneyê Iraqê di Nisana 2003an de, stela ji talan û vandalîzmê filitî (çav: Rollinger, Robert, "Dāduša's Stela and the Vexed Question of Identifying the Main Actors on the Relief", *Iraq*, vol. 79, pp. 203–12, 2017).

Du tabletên ku di dema kolandinên li cihê Shaduppum (Tell Harmal a îroyîn) di salên 1945 û 1947an de hatine dîtin, qanûnên dişibin Qanûna Hammurabi, lê ji wan kevintir in, di hewînin. Qanûnên Eşnunna di dema an jî berî serweriya Dadûşa de hatine nivîsandin, her çend ne diyar e ka Dadûşa ew nivîsandine an na. Hin ji qanûnên ku di vê rêzîknameyê de cih digirin dişibin Qanûna Hammurabi û Qanûna Mûsa ya di Kitêba Derketinê de. Mînaqî, ew hemî rêzîknameyek di hewînin ku bi tiştê ku diqewime dema ku ga li mirovekî dixê (çav: Bruckner, James K. (2008). *Exodus (Understanding the Bible Commentary Series)*. Baker Books.).

Lê kifşkirinên Eşnunna wê giring bin. Ber ku wê di wê warê de wê bidina diyarkirin ku wê qanun û an rêgezên bi vê rengê ên nivîskî wê karibin piştrastbikin ku wê berî dema hammurabi wê li wir wê hebin. Anjî wê di rengekê de wê, weke dîmenekê çavkaniya qanûnên hammurabî wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin. Di wê warê de wê, Eşnunna wê weke keyenî û an dewletek bi qanunî bê û wê di wê temenê de wê, di nava wê de wê, têkiliyên nava jin û mêr, bazirganiyê, û

kiryarên rêveber û hwd ku wê di wê de wê weke bên diyarkirin wê bi wê re wê dîmenekê wê bi xwe re wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Minaq dema bal pi'el II ku ew wek keyekî keyeniya Eshnunna li Mezopotamyaya kevnar bû. Wî nêzîkî 1779-1765 b.z hukumdarî kir. Ew kurê Daduşa û biraziyê Naram-Suen ê Eshnunna bû. Wî bajarên Diniktum û Rapiqum fetih kirin. Bi Hammu-râpi yê Babîlê û keyê Amorî Şemşî-Adad I re wî keyeniya Malgium dorpêç kir heta ku hukumdarê wê wan bi 15 telantên zîv kirî. Ew hevdemê Zimrî-Lîm ê Marî bû û bi Yarim-Lîm I Amud-pi-el ê Qatanum, Rim-Sin I ê Larsayê û ya herî girîng Hammurabi ê Babîlê re hevpeymaniyên bihez çekir, da ku li hember bilindbûna Şemşî-Adad I li Asûryayê (li ser sînore wî yê bakur) ku bi xwe bi karkemîş, Hassum û Urşû û Qatnayê re hevpeymanî kiribû, bisekine (çav: Michael David Coogan (2001). The Oxford History of the Biblical World. p. 68).

Hin zanyar diyar kirine ku keyê Incîlê Amrafel dibe ku Ibal Pi-El II yê Eshnunna be. Hinên din Amerafhel wekî Hammurabi dihesibînin. Ew ji hêla Siwe-Palar-Khuppak ê Elamê ve hate kuştin, ku Eshnunna girt, û li şûna wî Silli-Sin hat hilbijartin (çav: Micael Roaf "Cambridge Atlas of Archaeology - king lists p 111 and p: 108-123).

Di demên babiliya kevn de wê keyên Eşnûna ên weke Shillî-sin, Ilunî, Annî, û Ahû-şina bê. Di wê demê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rewşên weke rewşa desthilatdariya hammurabî û samsu-iluna de wê di rengekê de wê, weke ku wê, bandûra vê dema Eşnûna wê weke ku wê hebê. Ber vê yekê bi şibandinên navên dawîn ê iluna bê û an yê Bal-pî-el II ku wê weke şibandina hammu-rapî' jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê balê bikişênê li ser wê bê.

Eşnûna wê weke navendek giring wê di wê rengê de wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê mijare navenditiya wê, di rengekê de wê dibîne. Minaq wê hinek keyên wê weke keyên Der jî wê di carna wê di listeya keyên Der de wê bên dîtin. Di wê temenê de wê, ev wê weke serwerîyek wan wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Lê bi zêdeyî wê keyên dema kassit wê li wê werin dîtin. Ev dema gûtî wê weke demek vegûharinê ku wê, bi tememî wê dîmenekê din ji ya demên berê cihê wê wekeku wê bi xwe re wê, bide diyarkirin. Gelek dîrokzan wê nivisandina dîroka herêmê ji demên serweriya akadê û pê de wê dema ku wê dihênina ser ziman wê weke

dêmenekê din ên cihê û ne weke di dewama ya berê de wê, di renegekê de wê werênina ser ziman.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di şêwayekê de wê, xosletên demê wê di renegekê de wê, dema ku em rewş û dîroka keyên bajarên demê û an keyeniyên wan ên demê dinerin wê jî wê di renegekê de wê dibînin.

Di demên piştî sedsale 19' min û pê de wê derketina li pêş a xanadana Ur a sêyem û pê de wê, bikeve bin serwerîya wê de. Wê piştî wê, di bin serwerîya kassitan de wê, ew wê, rewşa xwe wê di renegekê de wê bide domandin.

Minaq shuruppak wê weke navendek giring wê dikarê wê bahsa wê di dewama wê de wê bikê ev wê bi wê re wê, weke navendek keyeni wê, derkeve li pêş. Lê Shuruppak wê zêdetirî wê weke navendek kultî wê weke xwe bide diyarkirin.

Şûruppak ku Şuruppag, were wateya "cihê şîfayê" û an jî wek SU.KUR.RU-da ku wê wateyek cihê şîfayê û an cihê bilind ê çîyayî jî ku wê bi xwe re wê bide me bibê. Wekî din wê SU.KUR.RU-da wê, navê wê yê berê dema akadê ê kevntirin jî wê xwe di renegekê de wê bide diyarkirin. Li herêma Tell Fara ya îroyîn, bajarekî kevnar ê Sumerî bû ku bi qasî 55 kîlometreyan (35 mi) li başûrê Nîppur û 30 kîlometreyan li bakurê Uruk a kevnar li qeraxên Firatê li Parêzgeha El-Qādisiye ya Iraqê bû. Şûruppak ji bo Nînlîl, ku jê re Sud jî tê gotin, yazdana genim û hewayê, hatibû veqetandin. Serdema Xanedaniya Destpêkê IIIa carinan wekî serdema Fara jî tê binavkirin. Divê bi cihê arkeolojîk ê Levantîne Tell el-Far'ah (Başûr) neyê tevlihevkin. "Şûruppak" carinan navê keyekî bajêr, saxmayîyê efsanewî yê Tofanê û nivîskarê "fermanên Şûruppak" jî dide diyarkirin.

Astên herî kevn ên kolandin li Shuruppakê vedigerin serdema Jemdet Nasr a dora 3000 b.z. Çend tiştên ji sifirê arsenîkî hatine çêkirin li Shuruppak/Fara hatine dîtin ku vedigerin serdema Jemdet Nasr (li dora 2900 b.z). Tiştên wekhev li Tepe Gawra (asta XII-VIII) jî hatine dîtin (çav: Daniel T. Potts, Mesopotamian Civilization: The Material Foundations. Cornell University Press, 1997, p;167).

Bajar di serdema Xanedaniya Zû de di girîngî û mezinahiyê de zêde bû, ji 40 hektar (0.4 km²) derbas bû. Di Lîsteya keyên Sumerî de hukumdarek heye, Ubara-Tutu, hukumdarê dawîn "berî tofanê". Di hin guhertinan de kurek, Ziusudra, li dû wî tê. Di guhertinên paşîn ên Destana Gilgamesh de, zilamek bi navê Utnapishtim, kurê Ubara-Tutu,

wekî keyê Shuruppakê tê zanîn. Dihê texmîn kirin ku ev beşa Gilgamesh ji berhemeke din a edebî, Mîta Atrahasis, hatiye girtin (çav: Maureen Gallery Kovacs, "TABLET XI", The Epic of Gilgamesh, edited by, Redwood City: Stanford University Press, pp. 95-108, 1989).

Bajar di dawîya Serdema Xanedaniya Zû III (2600-heta 2350 b.z) de gihîşt asta xwe ya herî mezin dema ku nêzîkî 100 hektar fireh bû (çav: Leick, Gwendolyn (2002). Mesopotamia: The Invention of the City. London: Penguin).

Tabletên bi nivîsên bizmarî yên ji Serdema Xanedaniya Zû III aboriyek geş û leşkerî nîşan didin ku bi bajarên li seranserê herêmê ve girêdayî ye. Hatiye diyar kirin ku Fara beşek ji "hexapolis"ek bi Lagash, Nippur, Uruk, Adab, û Umma re bû, dibe ku di bin serokatiya Kish de. Hatiye diyar kirin ku di Serdema Xanedaniya Zû IIIa de Shuruppak ji kontrola Kish derbasî ya Uruk bû û di bin serokatiya Uruk de beşek ji seferên leşkerî yên hevbeş li dijî Kish (bi Adab, Nippur, Lagaş, Umma re) bû (çav: Steinkeller, Piotr, "A Campaign of Southern City-States against Kiš as Documented in the ED IIIa Sources from Šuruppak (Fara)", Journal of Cuneiform Studies 76.1, pp. 3-26, 2024).

Li gorî ku mirov ji nava destana gilgamêş û hwd dixwênê wê di wê rengê de wê rewşa vê herêmê wê di rengê de wê weke bi Urukê ve wê girêdayî bê û wê bi pêşveçûnên wê ve wê, girêdayî û di dewama wê de wê were hanin li ser ziman. Li ser wê çerçoveyê de wê shuruppak wê di rengê de wê weke navendekê kultî wê xwe di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di Serdema Akadî de (nêzîkî 2334–2154 b.z), Şuruppak ji hêla parêzgarekî ku sernavê 'patesî' digirt ve dihat birêvebirin. Mîna piraniya bajarên li ser Firatê, di dema Împeratoriya Akadî de ew jî hilweşiya, û an bi hêrişên akadî hat hilweşandin. Wek bajar û keyeniyek dema wê ya berê a navdar bê. Konekî axê yê ji serdema Împeratoriya Akadî ku li Şûrapak hatiye dîtin, weha nivîsandiye: "Dada, parêzgarê Suruppak: Hala-adda, parêzgarê[n] Suruppak, kurê wî, deriyê bajêr ê yazdan Sud danî" (çav: Frayne, Douglas R. (1993). "Akkad". The Sargonic and Gutian Periods (2334–2113). University of Toronto Press. pp. 5–218).

Di serdema Ur III de (nêzîkî 2112-2004 b.z), bajar ji hêla parêzgarekî (ensi) ve ku ji hêla Ur ve hatibû tayînkirin ve dihat birêvebirin. Ev yek hem nîşanaka wêranî û bindestkirina wê jî dikarê were fahmkirin. Yek ji wan Ur-nigar, kurê Shulgi, parêzgarên pêşîn ên Ur III ye. Yek ji tabletên ku li wir hatine dîtin, bi navê salekê ve girêdayî destpêka serdestiya Shu-

Sin, li kêleka parêzgarê dawîn ê Ur III ye. Çend parêzgarên Şûrapakê di bin Împeratoriya Ur III de ji bermahiyên epîgrafîk ên hevdem têne zanîn, Ku-Nanna, Lugal-hedu, Ur-nigin-gar, û Ur-Ninkura. Di nivandinên edebî yên pir derengtir de behsa çend hukumdarên qaşo tê kirin (çav: Frayne, Douglas, "Table III: List of Ur III Period Governors", Ur III Period (2112-2004 BC), Toronto: University of Toronto Press, pp. xli-xliv, 1997).

Di salên 2020an ên berîya zayinê de, Împeratoriya Ur III bi ziwabûnek mezin re rû bi rû ma. Dihê texmîn kirin ku ew di demek kurt de li dora 2000 b.z hatiye terikandin.

Mohrek bangorî ya Isin-Larsa û çend plakayên seramîk ên ku dibe ku dîroka wan di destpêka hezarsala duyemîn a beriya zayinê de be li wir hatin dîtin. Dîtinên wir bi piranî ji Serdema Xanedaniya Zû ne Di sala 2-an a Enlil-bani (nêzîkî 1860–1837 b.z), hukumdarê Isin, zanyarekî Nîppur tê tomar kirin ku dermanek giyayî li Şûrapak hiştiye (çav: Adams, Robert McCormick (1981). *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates* (PDF). Chicago: University of Chicago Press. Fig. 33 compared with Fig. 21).

Di hin agahiyên kolandina salên 1930an behsa qatek ji bermahiyên lehiyê di dawîya serdema Jemdet Nasr de li Şûrupakê dike. Şûrupak di efsaneyê Mezopotamyayê de yek ji bajarên "berî-avê" ye û mala key Utnapishtim e, ku bi çekirina qeyîkekê ji ber lehiyê sax dimîne. Schmidt nivîsand ku çîroka lehiyê ya Incîlê ya;

‘xuya ye ku li ser bûyereke pir rastîn an rêzek ji wan hatiye avakirin, wekî ku ji hêla hebûna li Ur, li Kîş, û niha li Fara, bermahiyên lehiyê ve tê diyar kirin, ku li ser niştecihbûna mirovan kom bûne. Di dawiyê de "çîroka Nûh" heye, ku dibe ku sembola mayîndebûna çanda Sumerî û dawîya çanda Jemdet Nasr a Elamite be (çav: Schmidt, Erich (1931). "Excavations at Fara, 1931". *University of Pennsylvania's Museum Journal*. 2: 193–217).

Weki din dermayin dişibihe ya ku ji hêla avulsiyonên çeman ve hatî danîn, pêvajoyek ku di pergala çemê Dicle-Firatê de gelemperî bû dide diyarkirin.

Tell Fara ji bakur ber bi başûr nêzîkî kîlometreyekê dirêj dibe. Rûbera giştî nêzîkî 120 hektar e, nêzîkî 35 hektar ji gir ji deşta derdorê zêdetirî sê metreyan bilind e, herî zêde 9 metre bilind e. Ev cih ji du gir pêk tê, yek ji yê din mezintir e, ku bi nivînek kanalek kevn û her weha bajarekî jêrîn

veqetandî ye. William Loftus di sala 1850an de serdana wê kir. Hermann Volrath Hilprecht di sala 1900an de lêkolînek kurt kir. Wî "serên bizinên sifir; şûrek sifir, berî Sargonîd; çirayek bi şiklê çûkek; bangorek mohrkirî ya pir kevnar; hejmarek tabletên berî Sargonîd, û 60 plakayên nexşandî yên ji dayika înciyan" dît (çav: Schmidt, Erich (1931). "Excavations at Fara, 1931". University of Pennsylvania's Museum Journal. 2: 193–217).

Ew cara yekem di navbera salên 1902 û 1903an de ji hêla Walter Andrae, Robert Koldewey û Friedrich Delitzsch ên Civaka Rojhilatî ya Alman ve ji bo heşt mehan hate kolandin. Wan sistemeke nû ya "nûjen" bi kar hanî ku tê de kolandina xendekên bi firehiya 8 lingan û kûrahiya 5 lingan her çend yardekê li seranserê firehiya girekî mezintir hebû. Ger dîwarekî avahîsaziyê di xendekekê de bihata dîtin, ew bêtir dihat lêkolînkirin. Nasnameya destpêkê ya cihê wekî Suruppak ji nivîsek bizmarî gilî yê serdema Ur III hat ku tê de behsa "Haladda, kurê Dada, patesiyê Shuruppak (bi SU.KUR.RUki hatiye nivîsandin) ADUS-a Deriyê Mezin ê yazdanê Shuruppak (bi SU.KUR.RU-da hatiye nivîsandin) tamîr kir". Di nav dîtinên din de, 847 tabletên bizmarî û 133 qatên tabletên serdema Xanedaniya Zû ya III hatin berhevkirin, ku di dawiyê de li Muzexaneyê Berlînê û Muzexaneyê Stenbolê bi dawî bûn. Di nav wan de nivîsên îdarî, qanûnî, ferhengî û edebî hebûn. Zêdetirî 100 ji tabletan behsa belavkirina rasyonan ji karkeran re dikirin. Nêzikî hezar mohr û qatên gilî yên Xanedaniya Zû (ku ji bo ewlekirina derî û kiryakirinan têne bikar hanîn) jî hatin dîtin. Piraniya wan ji mohrên bangorî bûn lê 19 ji mohrên wê demê bûn. Di sala 1903an de, Edgar James Banks serdana vê cihê kir, ku li cihê Adab, ku çar demjimêran bi rêveçûna ber bi bakur ve ye, kolandin dikir. Banks wêneyên xendekên Alman kişandin û bîrek bi qûtra 20 lingî li navenda girê mezintir, ku bi kerpîçên 'plano-konveks' hatibû çêkirin, û her weha kanalîzasyonek kemerî jî, ku bi heman rengî hatibû çêkirin, dît. Tablet li wir hatin dîtin. Banks her wiha destnîşan kir ku li ser girê biçûktir goristanek hebû (çav: Banks, Edgar James (1912). *Bismya; or The lost city of Adab : a story of adventure, of exploration, and of excavation among the ruins of the oldest of the buried cities of Babylonia* (PDF). New York: G. P Putnam's Sons – via Internet Archive).

Di sala 1926an de, Raymond P. Dougherty di dema lêkolîna xwe ya arkeolojîk a herêmê de serdana wê kir. Di Adar û Nîsana 1931an de, tîmek hevbeş a Dibistanên Amerîkî yên Lêkolînên Rojhilatî û Zanîngeha Pennsylvania ji bo sezonek şeş hefteyên din li Shuruppakê kolandin,

Erich Schmidt wekî derhêner û epîgrafîst Samuel Noah Kramer ji ber raporên kolandinên neqanûnî li herêmê hat teqewîrkirin. Ew karîn astên sereke yên dagirkirinê wekî Jemdat Nasr (Fara I), Xanedaniya Destpêkê (Fara II), û împaratoriya Ur III (Fara III) dabeş bikin. Di navbera Fara I û Fara II de "bûyerek lehiyê" hebû. Kolandinê 96 tablet û perçe - bi piranî ji demên berî-Sargonîk - duqat û nepijandî dîtin. Tablet behsa Shuruppak dikirin ku ev yek navê orîjînal ê herêmê piştrast kir (çav: Martin, Harriet P., "The Tablets of Shuruppak", in *Le temple et le culte, Compte rendu de la vingtième Rencontre Assyriologique Internationale*, Leiden, p. 173-182, 1975).

Di sala 1973an de, lêkolînek sê-rojî ya rûyê herêmê ji hêla Harriet P. Martin ve hat kirin. Lêkolînê, ku bi piranî ji berhevoka perçeyên seramîkê pêk tê, piştrast kir ku Şûruppak bi kêmanî ji serdema Jemdet Nasr dest pê dike, di serdema Xanedaniya Destpêkê de pir berfireh bûye, û her weha beşek ji Împaratoriya Akad û Xanedaniya Sêyemîn a Ur bû (çav: Martin, Harriet P. (1983). "Settlement Patterns at Shuruppak". *Iraq*. 45 (1): 24–31).

Lêkolînek rûberî û lêkolînek magnetometrî ya tevahî ya cihê di navbera salên 2016 û 2018an de ji hêla tîmek ji Zanîngeha Ludwig Maximilian a Münîhê ve bi serokatiya Adelheid Otto û Berthold Einwag hate kirin. Xebata destpêkê di bin lêkolîna herêmî ya QADIS de bû. Ji bo çêkirina modelê bilindahiya dijîtal a cihê dronek hate bikar hanîn. Lêkolîneran bi hezaran nivisên bizmariyên diziyê yên ku ji hêla talankeran ve hatine hiştin dîtin ku li gelek deveran rûyê erdê xera kiribûn, û çend metreyên jorîn ên girê sereke hilweşiyabûn. Ew karîn bermahiyên xendeka 900 metre dirêj a ku ji hêla kolandinan ve di salên 1902 û 1903an de hatiye hiştin bikar bînin da ku belgeyên kolandinê yên kevin û nexşeyên hewayî bi encamên wan ên jeomagnetîk araste bikin. Beşek ji vê cihê ji ber komên xerav ên ji kolandinan negihîştî bû. Dîwarekî bajêr hat dîtin (li Herêma A), ku di demên berê de nehatibû dîtin. Bender û keştiyek jî hatin dîtin (çav: Otto, A., Einwag, B., Al-Hussainy, A., Jawdat, J.A.H., Fink, C. and Maaß, H., "Destruction and Looting of Archaeological Sites between Fāra / Šuruppak and Iṣān Bahrīyāt / Isin: Damage Assessment during the Fara Regional Survey Project FARSUP", *Sumer* 64, p. 35–48, 2018).

Di listeya keyên sumeri de wê minaq wê Ubara-tutu wê weke kûrê En-men.dur-na dihê diyarkirin. En-men-dur-ana (her wiha En-men-dur-an-ki, û an Enmenduranki) ji Zimbir (bajarê ku niha wekî Sippar tê

zanîn) keyekî kevnar ê Sumerî bû, ku navê wî di Lîsteya keyên Sumerî de wekî heftemîn keyê berî-xanedaniyê yê Sumerî xuya dike. Ew her weha mijara mît û efsaneyan bû, tê gotin ku nêzîkî 21,00 salan hukum kiriye (çav; 4. Ancient Near Eastern Context", Toward a Poetics of Genesis 1-11, Penn State University Press, p. 122–230, 2013-05-06).

Navê wî tê wateya "serokê hêzên Dur-an-ki", lê "Dur-an-ki" bi xwe tê wateya "cihê hevdîtina ezman û erdê" (bi rastî "girêdana jor û jêr", an jî di zimanê roja me de wê weke "der û azman (kî) bê."). Ev têgînek wê weke ya di demên berî dema akadê ku wê weke bi çanda Utu û Nintu ve girêdayî wê weke bi girêdana ard û azman ve wê were pênasekkirin jî bê. Di wê temenê de wê ev wê weke têgînek ku ew bi wê dihê dîyarkirin. Di zimanê roja me de wê, têgîna 'duran' wê, weke cihê lê sekinî jî wê karibê were xwandin. Weki din "duran" di wateya ya jî me dîr û wêdetir de ya di zimanê roja me de. Di dewama wê de 'kî' wê weke ya bilind û azman jî wê di rengekê de wê karibê were xwandin.

Weki din bi navê, emmeduranki, di zimanê roja me de wê were wateya 'yê di nava ard û azman de dijin.

Bajarê En-men-dur-ana, Sippar, bi perestina yazdanê rojê Utu ve girêdayî bû, ku paşê bi zimanê Akadîkî wekî Shamash hate binavkirin. Wêjeya Sumerî û Babîlî damezrandina Sipparê bi Utu ve girêdidê (çav: James B. Pritchard. Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. 3rd ed. pp 43, 164, 265, 270, 271).

Weke mîteke ku bi zimanekî Semîtîk hatiye nivîsandin behsa Emmeduranki dike, paşê ji aliyê yazdanên Şamaş û Adad ve hatiye birin bihuştê û sirên bihuşt û erdê fêrî wî kiriye. Bi taybetî, hunerên falgirtinê, wek mînaq çawa rûnê li ser avê were kontrolkirin û çawa peyamên di kezeba heywanan de û çend sirên din ên yazdanî werin ferqkirin, fêrî Emmeduranki bûne (çav: John W. Rogerson and Philip R. Davies, The Old Testament World. p 203).

Di dewma wê de wê weke kûrê En-men-dur-ana ku wê bahs jê were kirin Ubarta-tutu wê weke bavê utnapîştîm jî ku wê weke kesê ji tofanek mazin xilasbûya û gihiştîya nemiriyê û di destana gilgamêş de bahs jê dihêkirin bê. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê bi wî re wê were hanin li ser ziman. Di vegotinên berê ên bi Enki re wê bahsa weke 'mirovê pêşî wê bahsa Ziusudra wê were kirin û wê temenê de wê weke wê têgîna di rengê weke bi utnapîştîm re dihê diyarkirin wê bi wê re jî wê were kirin. Lê di hinek çavkaniyên ku wê piştî wê were diyarkirin de wê, weke Ziusudra utnapîştîm û keyê Shuruppak wê di rengekê de wê jî

jê wê were bashkirin. Ev di rengekê din de jî wê di dewama wê de wê ji En-men-dur-ana û heta Ziusudra wê weke xeleke keyeni wê di rengekê de wê heta wê demê wê di rengekê de wê weke ku wê bixwe re wê biafirênê.

Shuruppak wê weke deverê ku wê piştî demên serwerîya akadê wê ji serwerîya urukê wê bi ber ya kişê ve wê bê birin û wê di wê temenê de wê di bin serwerîya desthilata demê a kishê de wê di rengekê de wê weke ku wê bibê.

Kiş wê di aslê xwe de wê weke ku wê were dîtin û wê gelek dîrokzan û lêkolînavan wê li ser wê bisekin wê weke navendek giring a demê bê û wê di dema akadê de wê ne weke bajarek keyeni û navendî a dihê avakirin a ku ew berê wê demê heya û di wê temenê de wê were bidest xistin wê di şêwayekê de wê were dîtin. Ji wê aliyê ve di dewama wê de wê li ser dîroka kişê hinekê sekin in wê weke aliyekê fahmkirina mijarê di dewama wê de wê weke ku wê biafirê bê. Ber ku wê kiş wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê dema ku em dîroka wê binerin wê, weke navendek serdema akadê û pêşkertina wê ya ji dema sargonê akadê û ku ew wê desteserkirina keyeniyê dikê û hwd ve wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş.

Kiş bi sumerî wek Kiş; di transkrîpsiyonan de wek Kiški ku ew dihê diyarkirin di dema Akadî wek Kiššatu dihê diyarkirin li dora Tell el-Uhaymir a îroyîn, cihekî dîrokî û arkeolojîk ê girîng li Parêzgeha gûtî, akad û Babil ye, ku 80 km (50 mi) li başûrê Bexdayê û 12 km (7.5 mi) li rojhilatê bajarê kevnar ê Babilê ye. Cihê Ras el-Amiyah a serdema Ubaid 8 km (5.0 mi) dûr e. Ji serdema Ubaid heta serdema Helenîstîk ew hatiye dagirkirin. Di demên Xanedaniyên Destpêkê de yazdana serek a bajêr Îştar bi hevîna xwe Ea re bû. Perestgeha wê, li Tell Ingharra, (E)-hursag-kalama bû. Di demên Babilên Kevin de yazdanên sereka bûne Zababa, digel hevîna wî, yazdana Bau û Îştar. Perestgeha wî Emeteursag (paşê Ekişiba) li Uhaymir bû (çav: McEwan, G. J. P., "Late Babylonian Kish", Iraq, vol. 45, no. 1, pp. 117–23, 1983).

Weki din wê jî dikarê wê di dewama wê de wê weke fahmbikê ku wê berê wê demê wê weke ku wê herêmek Urukê wê, bibê û wê çanda yazdana urukê a navdar inanna û an di dema akadê de ku wê weke îştar wê were diyarkirin wê li wê bicih bibê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di wê demê de wê, weke fêrsek fahmkirinê ku mirov wê bi têtînek morfolojîkî wê fahmbikê wê pêşîya wê bi urukê û inanna ku wê hebê wê piştî wê bi kiş û îştarê ku wê derkeve li pêş wê bê destpêka

serdemek nû ku wê ya berê wê serwer bibê û wê bikê bin serwerîya xwe de. Ev wê weke nişanaka serwerî û serdemek nû a ku wê êdî wê di demên piştî wê li giştîya mesopotamya wê xwe bide diyarkirin bê.

Kish ji serdema Ubayd (nêzîkî 5300–4300 b.z) ve hatiye dagirkirin, û di Serdema Xanedaniya Destpêkê de dema ku gihiştîye firehiya xwe ya herî zêde ya 230 hektarî, wekî yek ji hêzên pêşeng ên herêma navdar bûye (çav: Weiss, Harvey (1975). "Kish, Akkad and Agade". *Journal of the American Oriental Society*. 95 (3): 434–453).

Lîsteya keyên Sumerî dibêje ku Kish piştî tofanê yekem bajarê ku key lê hebûn bû. Yani wê ji aliyekê ve wê bi wê yekê di dewama Shuruppakê de wê karibê wê fahmbikê. Piştî wê ev herêma weke ya keyeniyek urukî bê wê piştî wê cihê bibê bi dagirkirinê piştî wê ku wê ser wê werina kirin. Xanedana Iemîn a Kish bi Ĝushur dest pê dike. Navê cîgirê Ĝushur Kullassina-bel e, lê ev di rastiyê de hevokek bi zimanê Akadî ye ku tê wateya "Hemû ew yazdan bûn". Ji ber vê yekê, hin zanyar diyar kirine ku ev dibe ku ji bo demekê nebûna desthilatdariyek navendî li Kishê nişan bide. Navên neh keyên din ên Kishê yên berî Etanayê Nanĝišlišma, En-tarah-ana, Babum, Puannum, Kalibum, Kalumum, Zuqaqip, Aba, Mašda, û Arwium in. Navên keyên kishê wê, di rengekê de wê di dîmenê zimanê gûtîyan de wê bên dîtin. Mihtemel ev yên demên berê akadê ên dawîya serdema gûtîyan bin. Dîtinên arkeolojîk ên ji serdema Urukê nişan didin ku ev cih beşek ji Berfirehbûna Urukê bû û ji ber vê yekê di destpêkê de bi zimanê Sumerî dihat axaftin Ignace Gelb Kish wekî navenda çanda Semîtik a Rojhilatê ya herî kevin ku ew jê re dibêje şaristaniya Kish destnîşan kir, lêbelê ev têgeh ji hêla lêkolînên dawî ve hatiye lêpîrsîn (çav: Sommerfeld, Walter (2021). "The 'Kish Civilization'". In Vita, Juan-Pablo (ed.). *History of the Akkadian Language. Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East. Vol. 1. BRILL. p. 545–547*).

Ji bîst û yekem keyê Kishê yê di navnîşê de, Enmebaragesi, ku tê gotin çekên Elamê girtiye, navê yekem e ku ji hêla dîtinên arkeolojîk ên ji serdema wî ve tê piştrast kirin. Ew bi referansên din ên edebî jî tê zanîn, ku tê de ew û kurê wî Aga yê Kishê wekî reqîbên hevdem ên Dumuzid, Masîgir, û Gilgamesh, hukumdarên destpêkê yên Urukê têne xuya kirin.

Tiştêkê din jî em divê ku wê cihêbûnê di nava wê de wê bikin wê weke dema sargonê akadî û demên berê sargonê akadî ê kishê divê ku ew bi demên wê yên keyenî re wê kifşbikin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin.

Hin keyên destpêkê yên Kishê bi rêya arkeolojiyê têne zanîn, lê li ser listeye keyên sumerî navê wan nehatiye danîn. Dibe ku dijwar be ku were destnîşankirin ka ev bi rastî hukumdarên Kishê ne an tenê navê hevpar "keyê Kishê" pejirandine. Ev, Mesilim jî di nav de ye, ku li Adab û Lagaşê perestgeh ava kirine, ku xuya dike ku wî hin kontrol li wir kiriye. Du mînaqên din jî lepika şûrekî bronz ê Serdema Zû ya Dînatiya II bû ku li Girsuyê hatibû dîtin û li ser wê "Lugal-namni[r]-sum (keyê Kisê ye)" û perçeyek peykerê li Nîppurê hatibû dîtin ku li ser wê "Enna-il, keyê Kisê" hatibû nivîsandin (çav: Frayne, Douglas R, "KIŠ", in *Presargonic Period: Early Periods*, Volume 1 (2700-2350 BC), *The Royal Inscriptions of Mesopotamia*, Vol 1, pp. 49-60, Toronto: University of Toronto Press, 2008).

Piştî serdestiya xwe ya destpêkê, Kîş ji hêla aborî û leşkerî ve paş ket, lê girîngiyeke ramyarî û sembolîkî a xurt parast. Bandûra wê gihişt heta bajarê Ebla yê li nêzîkî Deryaya Navîn, wekî ku ji hêla tabletên Ebla ve tê xuya kirin. Li gorî tabletên Eblayê, Kîş di dema hukumdarê Eblayê Îşar-Damu de têk çû, dibe ku ji hêla Urukê ve. Piştî demek kurt Kîş tevî Eblayê bû di têkbirina Mari de, û dû re prenseseya Eblayê Keşdût bi keyê Kîşê re zewicî. Ev wek başûr û bakûr gihiştinek hev a hegemenîkî jî bû. Her wekî Nîppûr li başûr, kontrola Kîşê hêmanek sereke bû di rewakirina serdestiya li ser bakurê Mezopotamyayê de. Ji ber nirxa sembolîk a bajêr, hukumdarên bihêz paşê sernavê kevneşopî "keyê Kîşê" îdia kirin, her çend ew ji Akad, Ur, Asûr, Isîn, Larsa an Babilê bûn jî. Yek ji yên herî pêşîn ku ev sernav piştî ku Kîş xist bin împaratoriya xwe qebûl kir, key Mesannepada yê Urê bû (çav: Albrecht Goetze, "Early Kings of Kish", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 15, no. 3, pp. 105–111, 1961).

Sargonê Akadî, damezrînerê Împaratoriya Akadî, ji herêma nêzîkî Kîşê hatiye, ku li gorî nivîseke ji dema Asûrî ya nû ya pir derengtir ku tê îdiakirin ku nav û otobiyografiya Sargon e, jê re Azupiranu tê gotin (çav: L. W. King, "Chronicles Concerning Early Babylonian Kings", II, London, pp. 87–96, 1907).

Azupiranu û an Şamhurrêşu, cihekî bû ku wekî bajar an bajarokek li Mezopotamyaya kevnar dihat binavkirin. Di nivîsek Asûrî de ku îdia dike ku ew otobiyografiya Sargonê Akad e, Azupiranu wekî cihê jidayikbûna Sargon tê binavkirin û wekî "li ser qeraxên Fîratê ye" tê binavkirin. Azupiranu navekî Akadyayî ye ku tê wateya "bajarê zeferanê". Gwendolyn Leick destnîşan dike ku ev nav tenê navekî giştî ye ji bo herêmeke çiyayî li bakur ku giyayên azupiranu lê şîn dibin (çav: Bauer,

Susan Wise (17 March 2007). *The History of the Ancient World: From the Earliest Accounts*. W. W. Norton & Company).

Di destpêka Xanedaniya Yekem a Babîlê de, Kish di bin kontrola Babîlê de bû, lê di bin bandûra urukê de jî bû, û navê sala dehem a hikumdar Sumu-abum (nêzîkî 1897–1883 b.z.) wekî "Sala ku (Sumu-abum) dîwarê bajarê Kish ji bo Kish çêkir (gihîşt bihuştê)" (di sala pêş de dubare bû). Piştî demek kurt, Kish ji hêla Sumuelê Larsayê ve hate fetihkirin, wekî ku di navê sala yanzdehem de "Sala ku artêşa Kisz bi çekan hate lêdan" tê xuya kirin, di navên sê salên pêş de dubare bû. Di sala 13-an a Sumu-la-El de, ew radigihîne ku Kish wêran kiriye (di çar salên pêş de dubare bûye) û dûv re di sala 19-an de dîwarê bajarê Kish wêran kiriye û di sala 30-an de jî "Sala ku perestgeha Zababa, Emeteursag / xanî, xemilandina qehremanan (Zababa), hate çêkirin". Di vê demê de Kish ket bin kontrola dewleta bajarê Eshnunna di bin hukumdarên Ipiq-Adad II û Naram-Sin de. Di dema hukumdarê Babîlê Sin-Muballit (nêzîkî 1813–1792 b.z.), bavê Hammurabî, Kish bi tundî di bin kontrola Babîlê de bû û heta rojên dawî yên Xanedaniya Yekem a Babîlê wisa ma. Tê zanîn ku hukumdarên Babîlê di zerweya desthilatdariya xwe de, Hammurabî û Samsu-iluna, li Kîşê avakirinek berfireh kirine, di nav de ji nû ve avakirina dîwarê bajêr. Di vê demê de, niştecihbûna rojhilatê li Hursagkalama wekî bajarekî cuda hatibû dîtin, û dibe ku ew di nav devera dîwarkirî de nebûya (çav: Gibson, McGuire, "The City and Area of Kish", Coconut Grove, Miami, Florida, Field Research Projects, 1972).

Di hin serdem an serdemên di serdema Babîliya Kevin de, Kish di bin kontrola rêze hukumdarên de bû ku bi gelemperî wekî Xanedaniya Manana dihat binavkirin. Piraniya tiştên ku tene zanîn ji du arşîvên neqanûnî yên kolandî tene ku tê texmîn kirin ku ji bajarê Damrum, nêzîkî Kîşê ne. Van hukumdarên Iawian, Halium, Abdi-Erah, Manana, û çar kesên din hene. Çend navên salên Iawium tene zanîn, di nav de "Sala mirina Sumu-ditana". Samsu-Dîtana hukumdarê dawî yê Xanedaniya Yekem a Babîlê bû. Hukumdarek, Aşdûniarîm, ji nivîsareke dirêj a li ser bingeha konekî ji axê ku li Kîşê hatiye dîtin tê zanîn (çav: Charpin, D., "Recherches sur la "dynastie de Mananâ": Essai de localisation et de chronologie", RA 72, pp. 13–40, 1978).

"Aşdûniarîm, zîlamê bihêz, hezkiriyê Îştarê, ji hêla Zababa, keyê Kîşê ve hatî tercîh kirin, dema ku çaryeka çaremîn a cîhanê dijminatîya min kir, min heşt salan şer kir, û di sala heştan de dijberê min bi rastî jî berê

xwe da axê. ..." (Çav: "RIME 4.08.01.01 Composite Artifact Entry." 2013. Cuneiform Digital Library Initiative (CDLI). January 20, 2013).

Xanedana Kassîtan a piştî wê paytext ji Babilê veguheşt Dur-Kurigalzu û bandûra Kish kêmbû. Hin birhan hene ku çalakîyên Kassîtan li Kishê zêde hene. Piştî wê, girîngiya Kishê bi girîngî kêmbûye, ji ber ku tenê di çend belgeyên ji dawîya hezarsala duyemîn a berî zayînê de tê behs kirin. Di serdemên Asûrîya nû û Babîlyayîya nû de, Kish di nivîsan de pirtir tê behs kirin. Lêbelê, heta vê demê, Kish bi xwe ya (Tell al-Uhaymir) hema hema bi tevahî hatibû terikandin, û niştecihbûna ku nivîsên ji vê serdemê jê re dibêjin "Kiş" muhtemelen Hursagkalama (Tell Ingharra) bû (çav: T. Claydon, "Kish in the Kassite Period (c. 1650 – 1150 B.C)", Iraq, vol. 54, pp. 141–155, 1992).

Piştî serdema Axameniyan, Kish bi tevahî ji tomarên dîrokî winda dibe; lêbelê, birhanên arkeolojîk nîşan didin ku bajarok piştî wê demê dirêj hebû. Her çend cihê li Tell al-Uhaymir bi piranî hat terikandin jî, Tell Ingharra di serdema Partan de ji nû ve hate vejandin, mezin bû û bû bajarekî mezin bi kelehek mezin a ji kerpîçên heriyê. Di serdema Sasaniyan de, cihê bajarê kevin bi tevahî hate terikandin û rêze wargehên girêdayî li her du aliyên kanala Shatt en-Nîl belav bûn. Ev enkarnasyona dawî ya Kîşê di bin desthilatdariya Sasaniyan û dû re jî ya Îslamî de geş bû, berî ku di salên paşîn ên Xîlafeta Ebasiyan (750–1258) de bi dawî bibe (çav: Gibson, McGuire, "The City and Area of Kish", Coconut Grove, Miami, Florida, Field Research Projects, 1972).

Kiş 12 km (7.5 mi) rojhilatê bajarê kevnar ê Babilê û 80 km (50 mi) li başûrê Bexdayê ye. Cihê arkeolojîk ê Kiş deverê oval e ku bi qasî 8 bi 3 km (5 bi 2 mi) ye, ku ji hêla nivîna berê ya hişk a Çemê Firatê ve di beşên rojhilat û rojava de tê veqetandin, ku nêzîkî 40 girên li ser rûberê bi qasî 24 kîlometre çargoşe belav bûne, ya herî mezin Uhaimir û Ingharra ne (çav: Naoko Ohgama, Eleanor Robson, "Scribal schooling in Old Babylonian Kish: the evidence of the Oxford tablets", in *Your praise is sweet. A memorial volume for Jeremy Black from students, colleagues and friends*, British Institute for the Study of Iraq, pp. 207-236, 2010).

Piştî ku tabletên bi awayekî ne rêkûpêk hatine kolandin di destpêka sedsala bîstan de dest pê kirin xuya bibin, François Thureau-Dangin cih wekî Kiş nas kir. Ew tablet di gelek muzexaneyan de bi dawî bûn. Ji ber nêzîkbûna wê ya Babilê (ku keşîfgerên destpêkê bawer dikirin ku ew beşek ji wê ye) cih di sedsala 19-an de ji hêla hejmarek keşîfger û rêwiyan ve hate ziyaret kirin, hin ji wan kolandinkirin bûn, bi taybetî ji

hêla serkarê Hormuzd Rassam ve ku bi ekîbek ji 20 zilaman re çend mehan li wir koland. Austen Henry Layard û her wiha Julius Oppert di destpêka sala 1852an de li wir hin xendek kolandin, her çend dîtin di Karesata Qurnê de winda bûn. Tiştêk ji van xebatên destpêkê nehat weşandin. Navê cihê wekî Kish ji hêla George Smith ve di sala 1872an de li gorî kerpîçek Adad-apla-iddina ya ku 60 sal berê hatibû keşîfkin, hate destnîşankirin. Tîmek arkeolojîk a fransî di bin serokatiya Henri de Genouillac de di Çileya 1912an de sê mehan li Tell Uhaimir kolandin, nêzikî 1400 tabletên Babîliyên Kevin dîtin ku li Muzexaneya Arkeolojiyê ya Stenbolê û Louvre hatin belavkirin. Wî her wiha li avahiyek monumentî ya Babîlyayî ya nû li Tell Ingharra kolandin. Li Tell Bander wî materyalên Parthî kifş kirin (çav: Henri de Genouillac, "Premières recherches archéologiques à Kish : mission d'Henri de Genouillac 1911–1912 : rapport sur les travaux et inventaires, fac-similés, dessins, photographies et plans. Tome premier", Paris : Libr. ancienne Edouard Champion, 5, quai Malaquais, 1924).

Piştê, tîmek hevbeş a Muzexaneya Zeviyê û Zanîngeha Oxfordê di bin serokatiya Stephen Langdon de ji sala 1923an heta 1933an kolandin kirin, û materyalên ku hatine dîtin di navbera Chicago û Muzexaneya Ashmolean a li Oxfordê de hatin parvekirin. Heftdeh girên cuda hatin kolandin lê bala sereke ya kolandinan li Tell Ingharra û Tell Uhaimir bû. Kolandinên rastîn ên li Tell Uhaimir di destpêkê de ji hêla E. MacKay û paşê ji hêla L. C. Watelin ve hatin rêvebirin. Xebata li ser bermayiyên faunal û flora ji hêla Henry Field ve hat kirin. Heta li gorî pîvanên wê demê jî, belgekirina vê kolandinê (ciyên dîtinê, çavkaniya wan û hwd.) pir kêmtir bû. Ev yek bi mirina serekeyan di nav çend salan de û destpêka Şerê Cîhanê yê Duyemîn re jî dijiwartir bû. Di dehsalên dawî de hewldanek mezin heye ku daneyên ji hemî not û dîtinên zevî yê kevin ji nû ve werin çêkirin. Golîkek hestî ji Qonaxa 2-an li herêma YWN, veguheztina di navbera serdemên Xanedaniya Destpêkê û Akadî de, radyokarbona bilezker bû ku dîroka wê vedigere 2471-2299 b.z. kifşkirin (çav: Zaina, F., A Radiocarbon date from Early Dynastic Kish and the Stratigraphy and Chronology of the YWN sounding at Tell Ingharra, Iraq, vol. 77(1), pp. 225–234, 2015).

Lêkolîneke rûberî ya Kîş û derdora wê di salên 1966-1967an de hate kirin. Ev yek nîşan da ku di serdemên Ubaid û "Protoliterate" de li Uhaimir û Ingharra gund hebûn. Ev gund di serdema ED I de berfireh bûn û bûn du bajar û di Ed III de gihîştin zerweyê û Ingharra di wê demê

de bû bajarê herî mezin. Di serdema Akadî de cih bi sivikî hatibû dagirkirin, li ser Ingharra û Girê Rojava bajarokên piçûk hebûn. Di serdema Ur III, Isin-Larsa û Babîliya Kevin de vejînek bi piranî li dora Uhaimir bû. Nîvê duyemîn ê hezarsala 2-an a b.z.-ê dagirkirinek sivik nîşan da, hemî li ser Girê Rojava. Di serdema Babîlyayîya nû de, rêça çem ji bakur ber bi rojava ve guherî, Uhaimir xwedî perestgehek mezin bi kelehêk pêve girêdayî, perestgehek mezin li ser Ingharra û bajarokek mezin li ser Girê Rojava bû. Niştecibûna Axameniş/Seleucid bi dawîya rojavayê Uhaimir ve sînordar bû. Serdemên Partî û Sasaniyan dagirkirinek sivik nîşan dan, ji bilî Tell Bandar. Wekî beşek ji vê lêkolînê, li Umm-el-Jir (cihê bi navê Umm el-Jerab ku Enstîtuya Rojhilatî di sala 1932an de tabletên Akadîyên Kevin dîtibû) 27 kîlometre dûrî Kîşê, sondaj hatin kirin (çav: Gibson, McGuire, "Umm El-Jîr, a Town in Akkad", *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 31, no. 4, pp. 237–94, 1972).

Di demên dawî de, tîmek Japonî ji Zanîngeha Kokushikan bi serokatiya Hideo Fuji û Ken Matsumoto di salên 1989-89, 2000 û 2001an de li Tell Uhaimir kolandin. Sezona dawî tenê hefteyek dom kir. Kar bi giranî li ser Tell A bû û demek li avahiya "plano-konveks" derbas kir (çav: K. Matsumoto, "Preliminary Report on the Excavations at Kish/Hursagkalama 1988–1989", *al-Rāfidān* 12, pp. 261-307, 1991).

Di Sibata 2022an de arkeologên Iraqî li Kîşê li ser beşek ceribandîne ya 30 metre bi 30 metre Radara kifşkirina Erdê û Berdana Elektrîkî skan kirin. Di sefera Chicagoyê ya bo Kîşê di salên 1923-1933an de, çend beşên din jî tê de hene: Tell Ingharra – Zîguratên cewî û Komplexa Perestgeha Babîlî ya nû. Devera P: Li beşa bakurê Kîşê ye ku Avahiya 'Plano-konveks' lê bû. Gir A, ku qesrek û goristanek dihevine. Tell H, bi qasî "Niştecibûna Sasaniyan" tê nas kirin (çav: R. S. Moorey, "Kish excavations, 1923–1933 : with a microfiche catalogue of the objects in Oxford excavated by the Oxford-Field Museum, Chicago, Expedition to Kish in Iraq", New York : Oxford University Press, 1978).

Ev cih jî sê jêr-tell (T, X, û Z) pêk tê. Tell Z cihê yek ji zîguratên sereke bû û li wir perestgeh jî serdema Babîliya Kevin heta serdema Babîliya nû hatibûn avakirin û ji nû ve hatibûn avakirin. Li Tell X kelehêk ji Hezarsala 1'mîn a b.z. hate dîtin û li Tell T hin avahiyên Babîliya Kevin hatin dîtin. Di navbera Uhaimir û Ingharra de sê tellên piçûktir û li rojhilattir Tell W hene ku tabletên Asûrî ya nû û her weha

arşîveke tevahî ya Babîliya nû ku ji nêzîkî 1000 tabletan pêk tê, li wir hatin dîtin.

Tell Ingharra, ku li aliyê rojhilatê Kişa kevnar e, di dema kolandina Chicago de bi berfirehî hate lêkolîn kirin û rêza arkeolojîk a herî navdar di navenda hezarsala 3'în a b.z. de peyda kir. Cih ji çend jêr-tell pêk tê (A, B, D, E, F, G, H, û Tell Bandar ku ji Tell C û V pêk tê). Bi taybetî, kolandina sala 1923an bi giranî li ser girê E bi zîguratên wê yên ducarî sekinî, di heman demê de perestgeha Babîlyayîya nû ya bi qasî 130 metre çargoşe, ku li ser platformek plano-kopnvex a Xanedaniya Destpêkê hatiye avakirin, yek ji du avahiyên ku di raporek weşandî de bi rêkûpêk hatiye vegotin bû(çav: Zaina, Federico (April 2016). "Tell Ingharra-East Kish in the 3rd Millennium BC: Urban Development Architecture and Functional Analysis". Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. 1: 431).

Zîguratên ducarî ji kerpîçên piçûk ên 'plano-konvex' bi şeweyek 'herringbone' li ser zerweya Tell Ingharra hatine çêkirin. Ya mezintir li aliyê başûr-rojavayê perestgehê ye û ya biçûktir li aliyê başûr-rojhilat e. Rapora kolandinê bi giranî li ser zîgurata mezintir sekinî dema ku tenê raporek li ser ya biçûktir ji hêla Mackay ve hebû. Li gorî dîtinên ji zîgurata mezintir, tê diyar kirin ku avahî di dawiya serdema IIIa ya Xanedaniya Destpêkê de ji bo bîrhanîna bajêr hatine çêkirin. Balkêşiya zîguratan ji bo kolanvanan balkêş bû ji ber ku ew tenê avahiya Xanedaniya Pêşîn bû ku ji hêla ji nû ve avakirinên paşîn ve nehatibû hilweşandin an jî nehatibû veşartin, ji ber vê yekê ew birhanên hêja yên wê serdemê peyda kir(çav: P. R. S. Moorey, "Kish excavations, 1923–1933 : with a microfiche catalogue of the objects in Oxford excavated by the Oxford-Field Museum, Chicago, Expedition to Kish in Iraq", New York : Oxford University Press, 1978).

Di derbarê kompleksa perestgehê de, vedîtinên perestgehê destnîşan kiribûn ku gir beşek ji bajarê Hursagkalama bû. Ew heta piştî 482 b.z. wekî navendek olî ya çalak dihat bikar hanîn. Wan her weha avahîsaz wekî Nabonidus an Nebukadnezar II li gorî kerpîçên bi nivîsan û perçeyên bangêrê weke zeriki ên ku di perestgehê de hatine ragihandin destnîşan kiribûn (çav: P. R. S. Moorey, "Kish excavations, 1923–1933 : with a microfiche catalogue of the objects in Oxford excavated by the Oxford-Field Museum, Chicago, Expedition to Kish in Iraq", New York : Oxford University Press, 1978).

Goristanek Xanedaniya Pêşîn I/IIIa ber bi başûr ve ber bi Girê A ve dirêj dibû ku hejmarek gorên statuya bilind tê de gelek definkirin û erebeyên ku ji hêla hesp ve têne kişandin hene û wekî pêşengên definkirinên keyên li Ur têne hesibandin (çav: Guillermo Algaze, "Life and Death in Early Dynastic Kish: The Evidence from Ingharra, Trench Y", in Karen L. Wilson and Deborah Bekken, "Where Kingship Descended from Heaven: Studies on Ancient Kish", Studies in Ancient Cultures 1, Chicago: Institute for the Study of Ancient Cultures, pp. 1–7, 2023)

Di demên pêşî ên xanadana kish de wê weke ku wê were diyarkirin wê, avahisaziyek wê ya baş wê were dîtin wê di rengekê de wê, di zagûratên li kişê ku wê werina dîtin de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Çendî ku wê weke parastgehê wê were dîtin jî wê di wê de wê, cihê hilberînê, perwerde, hilandinê û hwd jî wê, di wê de wê weke ku wê hebin. Di roja me de wê bi lêkolinên li ser parastgehên li kişê û bajarên din ên ji dema sumer a kevn ku wê werina kirin de wê bi wan re wê, rêjeya pêşketina wan wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were xwestin ku ew were kifşkirin û derxistin li holê. Ya dema kiş wê ji hinek aliyan ve wê giringiya wê ew bê ku wê weke ku wê were diyarkirin wê, di şêwayekê de wê, di demek ku wê, bûhûrînê de bê. Di wê demê de wê demên wê yên pêşî wê yên weke yên xanadana demên sumeriyên ew weke ya gûtiyan bin. Di wê temenê de wê, heta demên derketina akadiyan wê, di wê demê de wê weke demên pêşî wê karibê wê di rengekê de wê şîrovebikê. Ji wê aliyê ve wê, listeya keyên sumerî wê hinek navên keyên wê di rengekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Minaq wê dema Ğuşûr ku wê li dora 2900 salê wê were dîrokkirin wê karibê bahsa wê bikê.

Ğuşûr ku wê bi nivîsên bizmari jî wek Ğuşûr wê were nivîsin, di listeya keyên Sumerî de, ku berhemeke edebî ye ku di destpêka hezarsala duyemîn a berî zayînê de li Mezopotamyayê hatiye afirandin, wekî keyê Kîş xuya dike. Li gorî guhertina listeya keyê sumerî, ew an yekem keyê di listeyê de ye ku tê behs kirin, an jî yekem keyê piştî tofanê ye. Li gorî listeyê, Juşûr 1200 salan hukumdari kiriyê. Juşûr di nivîsên Xanedaniyên Destpêkê de xuya nake. Dîrokbûna wî, mîna ya gelek keyên din ên beşên destpêkê yên Lîsteya keyên Sumerî, ne bi derfeta were hesibandin. Ğuşûr di wêjeyê de wekî Juşûr, Jucur, Guşûr, Ngûşûr, û Gişûr jî hatiye nivîsandin. Xwendineke zû ya nivîsa bizmari Gaur bû (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of

Mesopotamia". M. G. Biga – M. Liverani (Eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente – Quaderno 5; Roma): 231–248).

Kullassina-belê Kişê li gorî lîsteya keyên Sumerî wek keyê duyemîn ê Xanedana Yekem a Kişê bû, ku lê zêde dike ku wî 960 sal (an jî di hin nusxeyan de 900 sal) hukum kiriye. Ew piştî Ğuşur re navê wî dihe nivîsandin. Ji ber ku nav xuya dike ku îfadeyeke Akadî ye ku tê wateya "Hemû (kullat) wan (şîna) (xwedan (bêl) bûn", carinan hatiye diyar kirin ku têketina navî di navnîşê de ji bo nîşandana serdemek di Kişê destpêkê de bû ku tê de desthilatdariyeke navendî tune bû. Wergereke alternatîf a navî "yazdanê (bêl) hemû (kullat) [jinên wan] (şîna)" hatiya diyarkirin (çav: John Maier, *Gilgamesh: a Reader*, p. 244; Jean-Jacques Glassner, *Mesopotamian Chronicles* p. 60).

Lê di dewama wê de wê dikarê wê li wê zêde bikê ku wê weke navê jinê ê di zimanê roja me de wê, beremberê wê têngîna "şîna" wê xwe di rengekê de wê di wê demê de wê bide diyarkirin.

Nangishlishma yê Kishê (ku wekî Nanjiclicma jî tê nivîsandin) sêyemîn keyê Sumerî di Xanedaniya Yekem a Kishê de bû, ku li gorî hin guhertinên navnîşa keyên Sumerî nêzikî 670 salan hukum kir. Navê wî di nivîsên Xanedaniyên Destpêkê de xuya nake, ev tê vê wateyê ku ne mimkûn e ku ew kesekî dirokî yê rastîn be (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Li gorî lîsteya keyên Sumerî, En-tarah-ana yê Kişê çaremîn keyê Sumerî bû di Xanedaniya Yekem a Kişê de. 'Prizma Weld-Blundell' di vê demê de zirar dîtibû, ji ber vê yekê Thorkild Jacobsen navê vî hukumdarî wekî Bahina veğerandibû. Ne mimkûn e ku En-tarah-ana hebûya ji ber ku navê wî di nivîsên ku ji serdema ku tê texmînkirin ku ew tê de jiyaye (Serdema Xanedaniya Destpêkê) de xuya nake. Ew 420 sal, 3 meh û 3 roj û niv serwerî wergirtiye. Çima dirêjahiya serweriya wî ewqas taybetî ye li gorî dirêjahiyên qeydkirî yên keyên din ên Xanedaniya Destpêkê nayê zanîn.

Li gorî lîsteya keyên Sumerî, Babumê Kîşê pêncemîn keyê Sumerî bû di Xanedana Yekem a Kişê de. Ne mimkûn e ku Babum hebûya ji ber ku navê wî di nivîsên ku ji serdema ku tê texmînkirin ku ew tê de jiyaye (Serdema Xanedaniya Destpêkê) de xuya nake. Mîna serekên din ên

xanedana yekem, navê wî peyvek Akadî ye, bābum tê wateya "derî" (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (eds.), *ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi* (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Lê di zimanê roja me de wê navê babumê û an babûmê wê di wateyên weke "bavê me" de wê hinek wateyna jî wê karibê bi xwe re wê bide me. Ev di kirde û morfolojiya gotinê de wê weke bahsa kesek mazin ku ew herkesek weke mazin û bavê xwe herê dikê wê, têginekê wê bi xwe re wê bide me. Ji têgîna gotinê a "...bûmê" wê tenê wê weke têgînekê wê weke ya aidiyetê wê bi wê rengê wê bi xwe re wê bide diyarkirin jî lê wê bi heman rengê wê wateyên weke 'ez bûma' jî wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê karibê bide diyarkirin. Wekî din wê 'bab' ku wê di wateya bav de wê karibê were xwandin wê her wusa wê di wateya li ba bûnê û an li cem bûnê û an bi ber çûnê û an bi ber ve çûnê û hwd jî wê hinek wateyên ku mirov wê ji wê derhênê wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Li gorî lîsteya keyên Sumerî, Puannumê Kişê şeşemîn keyê Sumerî bû di Xanedana Yekem a Kişê de. Ne mimkûn e ku Puannum hebûya ji ber ku navê wî di nivîsên ku ji serdema ku tê texmînkirin ku ew tê de jiyaye (Serdema Xanedaniya Destpêkê) de xuya nake (çav: William W. Hallo, *Beginning and End of the Sumerian King List in the Nippur Recension*, *Journal of Cuneiform Studies*, 17 (1963), p 53).

Weki din ku em li gorî zimanê roja me li wateyekê bo wê lê bigerin wê wateya yê mazinê me û an yê serserê me û hwd wê di rengekê de wê hinek wateyna wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. An jî bi morfolojikî wê wateya pu'yê ji annum dihê û yan jî bi gotinekê din weke puwannum ku wê di wateya ez bo wan im bi wê rengê wê wateyekê bide me bê.

Li gorî navnîşa keyên Sumerî, Kalibumê Kişê di Xanedana Yekem a Kişê de keyê heftemîn ê Sumerî bû. Ev nav wekî "Ga-lí-bu-um ... normalîzekirî wekî Kalibum" hatiye nivîsandin, û tê bawerkirin ku ji Akadî tê wateya 'nêçîra kûçik'. Ne mimkûn e ku Kalibum hebûya ji ber ku navê wî di nivîsên ku ji serdema ku tê texmînkirin ku ew lê jiyaye (Serdema Xanedaniya Destpêkê) de xuya nake (çav: Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List* (Chicago: University of Chicago Press, 1939), pp. 78f).

Gotina 'kal..' di zimanê roja me de dihê wateya kesê pîr, navserî xwe û kal. bi rengê kalibum wateyna morfolojikî ên weke kalbûnê bi xwe re wê di rengekê de wê bide me.

Kalumum ji Kishê li gorî navnîşa keyên Sumerî, heştemîn keyê Sumerî di Xanedana Yekem a Kishê de bû. Mîna endamên din ên Xanedana Yekem berî Etanayê, navê wî ji ber heywanekî hatibû girtin; navê wî "Kalumun" di Akadî de tê wateya "berx". Ne mimkûn e ku Kalulum hebûya ji ber ku navê wî di nivîsên ku ji serdema ku tê texmînkirin ku ew tê de jiyaye (Serdema Xanedaniya Destpêkê) de xuya nake (çav: Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List* (Chicago: University of Chicago Press, 1939), pp. 78f).

Kal û an kalbûnê ku wê bide diyarkirin. weke kalulum jî wê di şêwayekê de wê wateyên weke kalbûnê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Lê bi têngîna '..mum'ê jî wê têngîna bûyinekê weke ya li ser kalbûnê û an pêkhatinek ku ew bi rengekê wê weke ji kesekê û an tiştekê ku ew rûdaya wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Zuqaqipê Kîşê li gorî Lîsteya keyên Kîşê, nehemîn keyê Sumerî yê Xanedana Yekem a niv-efsawewî ya Kîşê bû, ku tê de dirêjahiya serweriya wî wekî 900 sal tê dayîn. Navê wî tê wateya "Dûpişk". Ne mimkûn e ku Zuqaqip hebûya ji ber ku navê wî di nivîsên ku ji serdema ku tê texmînkirin ku ew tê de jiyaye (Serdema Xanedaniya Destpêkê) de xuya nake (çav: Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List* (Chicago: University of Chicago Press, 1939), pp. 78f).

Weki din wê jî wê dikarê weke morfolojiyek jinavê 'zuqaqipê' ku wê were xwendin weke 'zûka bê' jî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, tiştekê pê bûyî û an bi serê hati wê bi têngîna '..pê' re wê karibê ji wê bixwênê. Di kirdeya gotina de wê, 'Zu..' weke navekê dihê diyarkirin û wê tiştekê bi yekê û an tiştekê kirinê wê bi têngîha '...qaqi..' re wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê.

Li gorî lîsteya keyên Sumerî, Atabê Kîşê dehê keyê Sumerî di Xanedaniya Yekem a Kîşê de bû. Cihê wî kurê wî Meşda bû. Ne mimkûn e ku Atab hebûya ji ber ku navê wî di nivîsên ku ji serdema ku tê texmînkirin ku ew tê de jiyaye (Serdema Xanedaniya Destpêkê) de xuya nake (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (eds.), *ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi* (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Meşda yê Kîşê li gorî listeya keyên Sûmerî, yanzdehemîn key Sumerî di Xanedaniya Yekem a Kîşê de bû. Ew kurê padişah Atab bû. Mîna endamên din ên Xanedaniya Yekem berî Etanayê, navê wî ji ber heywanekî hatibû girtin; navê wî "Meşda" di Akadî de tê wateya "gazel." (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Li gorî listeya keyên Sumerî, Arwiumê Kîşê diwanzdehemîn keyê Sumerî bû di Xanedana Yekem a Kîşê de. Bavê wî Maşda bû, hukumdarê berê. Mîna endamên din ên Xanedana Yekem berî Etanayê, navê wî ji ber heywanekî hatibû girtin; navê wî "Arwium" di Akadî de tê wateya "xazela nêr" (çav: Jacobsen, Sumerian King List, p. 80 n.60).

Etana li gorî Lîsteya keyên Sumerî, sêzdehê keyê xanedana yekem a Kîşê bû. Ew wekî cîgirê Arwium, kurê Maşda, wekî keyê Kîşê tê navnîş kirin. Lîste her wiha Etana wekî "şivan, ku hilkişiya ezmanan û hemî welatên biyanî yek kir" bi nav dike, û dibêje ku wî 1560 sal hukum kir (hin kopiyan 635 dixwînin) berî ku kurê wî Balih, ku tê gotin ku 400 sal hukum kiriye, were şûna wî. Keyên di beşa destpêkê ya listeya keyên sumer de bi gelemperî wekî dîrokî nayên hesibandin, ji bilî dema ku di belgeyên Xanedaniya Destpêkê ya hevdem de têne behs kirin. Etana yek ji wan e (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (Eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Efsaneyek Babilî dibêje ku Etana bêhêvî bû ku zarokek çêbike, heya ku rojekê wî alîkariya rizgarkirina eyloyekî ji birçîbûnê kir, ku dûv re ew bir ezman da ku nebata jidayikbûnê bibîne. Ev bû sedema jidayikbûna kurê wî, Balih.

Di şeweya berfireh a efsaneyê de, darek heye ku li jor hêlîna baz û li binî mar heye. Hem mar û hem jî baz soz dane Utu (yazdanê rojê) ku bi hev re baş tevbigerin û xwarinê bi zarokên xwe re parve bikin.

Lê rojekê, baz zarokên mar dixwe. Mar vedigere û digirî. Utu ji mar re dibêje ku di zikê gayekî mirî de veşêre. Baz dadikeve xwarê da ku ga bixwe. Mar baz digire û wî diavêje çalekê da ku ji birçîbûnê û tîbûnê bimire. Utu zilamek bi navê Etana dişîne ku alîkariya baz bike. Etana baz xilas dike, lê ew ji çûk jî dixwaze ku nebata jidayikbûnê bibîne, da ku bibe bavê kurekî. Baz Etana dibe ezmanê yazdanê Anu, lê Etana di

hewayê de ditirse û ew vedigere erdê. Ew hewlek din dike û nebata jidayikbûnê dibîne, ku dihêle ew Balih hebe.

Heta niha, guhertinên bi sê zimanan hatine dîtin. Guhertina Babîliya Kevin ji Susa û Tell Harmal tê, guhertina Asûriya Navîn ji Asûr tê, û guhertina Standard ji Nînewa ye.

Zanyariya folklorê qebûl dike ku çîroka Etana ku alîkariya bazekî dike, dikeve nav çîroka Aarne-Thompson-Uther a 'ATU 537', "Baz wekî alîkar: leheng li ser baskên bazekî alîkar tê hilgirtin". Her weha hatiye diyar kirin ku mîta Etana ji folklorîk ê kevneşopîya devkî ya paşîn derketiye holê (çav: Ferrer, Juan José Prat. *Historia del Cuento Traditional*. Urueña: Fundación Joaquín Díaz. 2013. pp. 52-53 (footnote nr. 96).

Tiştekê din jî wê vegotina atana û lêgerîn û an hewldana xwe gihandina geyayê ji dayikbûnê xwe bigihênê wê weke di rengekê di destana gilgamêş de wê weke li geyayê nemiriyê gerinê wê, di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê de jî wê mar wê hebê. Di wê temenê de wê, di wê de wê werênê ser ziman ku ew mar geyayê gilgamêş xwe gihandiyê wê xwe bigihênê û ew wê bixwê û wê bigihijê nemiriyê. Di morfolojiya vegotina atana û geyayê jidayikbûnê wê, dîmenekê din ê weke ya gilgamêş û geyayê nemiriyê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Dibê ku ev şibandinek weke ji hev hatibê girtin jî.

Li gorî listeya keyên Sumerî, Balih ji Kîşê çardehê keyê Sumerî bû di Xanedaniya Yekem a Kîşê de. Bavê wî Etana bû, ku ew li şûna wî bû hukumdar. Keyên di beşa destpêkê ya listeya keyên sumerî de bi gelemperî wekî dîrokî nayên hesibandin, ji bilî dema ku di belgeyên Xanedaniya Destpêkê de têne behs kirin. Balih ne yek ji wan e (çav: Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List* (Chicago: University of Chicago Press, 1939), pp. 80f).

Tiştekê dn jî li ser navê balih re wê weke keyê kiş karibê bibêjê ku ew weke kesekê mitikî ê bûyi jî wê li gorî efsanaya bavê wî a gihandina geyayê jidayikbûnê ku ew dikê ku ew bigihijiyê de. Di morfolojiya vegotinê de wê dema ku wê navê balih were diyarkirin wê demê wê weke ew ghiştibê wê armanca xwe wê, bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê din wê xwe bide diyarkirin. Di bûyina balih de wê demê wê ev jî wê weke kesekê ji yazdanê rojê utu hati diyarkirin li atana bi rêya geyayê jidayikbûnê bê û an rêyek din. Di wê temenê de wê weke bi wasifên pîroz wê were diyarkirin.

Di morfolojiya gilgamêş de wê hewldanên gihiştina geyayê nemiriyê wê di wê de wê dîsa wê, navê utu wek yazdanê rojê û an azmana wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Wê demê wê, di wê temenê de wê hinek xosletên utu ên li ser rûyê ardê ên bi wê rengê ku ew diafirênê wê bi wê re wê weke morfolojiyekê ku ew bi wê re wê were lê hizirkirin wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di rengdêra gotinê û morfolojiya wê de wê weke bi têngînek 'mê' û dayik de wê utu wê xwe bide diyarkirin. Lê wê di rengê ku ew di hinek diyarkirinên din ên efsaneyî û an ragihandinên din de wê weke 'nêr' û bav jî wê di hinekan de wê were diyarkirin.

Li gorî Lîsteya keyên Sumerî, En-me-nuna yê Kişê panzdehê keyê Sumerî bû di Xanedana Yekem a Kişê de. Keyên di beşa destpêkê ya listeya keyên sumeri de bi gelemperî wekî dîrokî nayên hesibandin, ji bilî dema ku di belgeyên Xanedanên Destpêkê de têne behs kirin. En-me-nuna ne yek jî wan e (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (Eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248.).

Li gorî Lîsteya keyên Sumerî, Melem-Kişê Kîşê şazdehê keyê Sumerî bû di Xanedana Yekem a Kişê de. Bavê wî En-me-nuna bû, ku ew li şûna wî bû hukumdar. Keyên di beşa destpêkê ya liste keyên sumeri de bi gelemperî wekî dîrokî nayên hesibandin, weke ku me bo yên li ser hanin ser ziman (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (Eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248.).

Barsal-nuna û an bar.sal.nun.na jî Kişê, li gorî Lîsteya keyên Sumerî, di Xanedana Yekem a Kişê de keyê heftemîn ê Sumerî bû. Bavê wî En-me-nuna bû; ew li şûna birayê xwe Melem-Kiş hat text. Dibe ku navê wî wateya Mîhê key be. Barsal tê wateya Mîhê. Barsal-nuna di belgeyên Xanedaniya Destpêkê de nayê behs kirin, ev tê vê wateyê ku mimkun e ku ew kesekî dîrokî nebe (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (Eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248.)

Li gorî listeya keyên Sumerî, Zamûgê Kîşê di Xanedaniya Yekem a Kîşê de keyê hejdehê yê Sumerî bû. Bavê wî Barsal-nuna bû, ku ew li şûna wî bû hukumdar. Navê wî di belgeyên din de ji bilî listeya keyên sumer û pê de xuya nake (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Tizqarê Kîşê keyê nozdehê yê Sumerî bû di Xanedana Yekem a Kîşê de û li gorî hin guhertinên Listeya keyên Sumerî navê wî dibê, piştî bavê xwe Zamuq bû serwer. Navê wî di nivîsên Xanedanên Destpêkê de xuya nake (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Li gorî Listeya keyên Sumerî, İlkuyê Kîşê bîstemîn keyê Sumerî bû di Xanedana Yekem a Kîşê de. Navê wî di nivîsên Xanedaniyên Destpêkê de xuya nake (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Li gorî Listeya keyên Sumerî, Iltasadumê Kîşê 21emîn keyê Sumerî bû di Xanedana Yekem a Kîşê de. Navê wî di nivîsên Xanedaniyên Destpêkê de xuya nake (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga - M. Liverani (eds.), ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi (Vicino Oriente - Quaderno 5; Roma): 231–248).

Enmebaragesi û an Enmebárgisi li dora 2750 b.z) di destpêkê de Mebarasi keyê berî dawî yê xanedana yekem a Kîş bû û di Listeya keyên Sumerî de wekî 900 sal hukumdarî hatiye tomar kirin. Mîna kur û cîgirê xwe Aga, wî di serdema ku Kîş li ser Sumeran desthilatdar bû hukumdarî kir. Enmebaragesi nîşana gaveke ya girîng ji mîto-dîrokê ber bi dîrokê ve dide, ji ber ku ew hukumdarê herî kevin ê di listeya keyan de ye ku navê wî rasterast ji arkeolojiyê tê piştrast kirin (çav: Jacobsen The Sumerian King List pp. 82-85).

Hinekê wê weke têgînek ku wê bi navê enmebaragesi ku wê wê were ser sekin in wê hinek têgînên bi ji hev cihêkirinên di gotinê de wê bi wê

werina kirin. Di wê warê de wê hinek diyarkirin ku wê di destpêkê de wê werina ser ziman wê di karibê wê bi wê rengê wê werêne ser ziman.

EN wek sernavê rûmetê ku beşek ji navê orîjînal bû, li ser keyên ku bi bajarên pîroz ên ji bo Inanna ve girêdayî ne di dîroknivîsîna mîtolojîk a xanedana Ur-Nammu de tê bikar hanîn. (çav: Steinkeller (2015) p.45).

Weki din ME: Michalowski wê wekî isib (kahîn) dixwîne, lê Steinkeller encam dide ku ew formeke nivîsandinê ya kurtkirî ya mêran (tac) ..

BARA Li gorî onomasticê ew cihekî kultîkî/ramyarî ye. Lêbelê, heke şablon "ME ji bo Karmendê A guncaw be", ew ê were wateya "serwer". (çav: Steinkeller (2015) p.45).

SI: lêkera ku tê wateya "dagirtin", ku ji lêkera neguhêrbar TUS (rûniştin, mayîn) hêzek çalaktir heye, xwedan wateyek pir îdeolojîk e. Bi her du vebijarkan re, nav dikare wekî "Keşîşê ku li ser textê dimeşe" an "Tacê minasib ji bo serwerekî" were wergerandin (çav: Steinkeller (2015) p.45).

Dîroka serwerî û temenê Enmebaragesi di nav civaka akademîk de gelek nîqaş derxistiye holê, bi pêşniyarên ji destpêka Xanedaniya Zû I (nêzikî 2900-2800 b.z) heya Xanedaniya Zû IIIa (nêzikî 2600 b.z) diguherin. Piraniya zanyar bi gelemperî dîrokek nêzikî 2600 b.z destnîşan dikin, çend nivîsên ku ji wê serdemê re têne dîrokkirin destnîşan dikin, hinên din jî van nivîsan hinekî zûtir li dora 2700 b.z danîne. Gianni Marchesi û Niccolò Marchetti, di pirtûka xwe ya 2006an de: Peykerên keyeniyê yên Mezopotamyaya Xanedaniya Destpêkê, diyar dikin ku sê ji çar nivîsên ku bi gelemperî ji Enmebaragesi re têne vegotin, behsa kesayetiyek ne-keyeniyê dikin, ji ber nebûna diyarkerên keyeniyê û ji ber ku ew ji yekane nivîsa zanîn a ku Enmebaragesi wekî key vedibêje, derengtir hatine nivîsandin. Ev raman di weşanên projeya ARCANÉ (Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East) de jî têne nîşandan, ku nirxandina herî nûjen a kronolojiya Mezopotamyaya hezarsala 3'în a berî zayîne ye (çav: Marchesi Toward a Chronology of Early Dynastic Rulers in Mesopotamia pp. 139-156).

Çar nivîs bi navê Mebaragesi hatine dîtin, lêbelê, tenê yek bi taybetî behsa sernavê key dike, perçeyek firaxek (IM 30590) bi eslê xwe nediya ku bi "li Kutê hatiye desteserkirin" hatiye nîşankirin, li Muzexaneya Bexdayê tê hilanîn; (wek "Mebaragsî, keyê Kîşê"). Ev nivîs dikare li ser bingeha paleografîk ve bi Serdema Xanedaniya Zû ya I ve were dîrokkirin li gorî forma pir kevnar a nîşana Kîşê, ku hîn jî qiloçên serê bizinan li eslê grafemê nîşan dide (çav: Mittermayer (2005) pp.23-24).

Perçeyek firaxek din ji Xefacayê, ku bi navê ME-barag-[si] hatiye nivîsandin, bi gelemperî jî ji keyê Kîşê re tê vegotin. Lêbelê, diroka perçeyê ji ED IIIa ye, û Bara ya nivîsê ji ya nivîsa li Muzexaneya Bexdayê cuda ye, ku dibe ku nîşan bide ku ew behsa Mebaragesiyekî din dike ku ne key bû. Ew di Lîsteya keyên Sumerî û di Nivîsa Tummal de jî tê birhankirin, hem wekî bavê Aga yê Kîş û hem jî wekî avakerê yekem ê perestgehê (çav: Marchesi *Toward a Chronology of Early Dynastic Rulers in Mesopotamia* pp. 139-156):

Enmebaragesi,
keyê vî bajarî (Nippur),
Xaniyê Enlil ava kir,
Agga kurê Enmebaragesi,
Tummal kir pêşeng.

Nivîsara Tummal a tableta Babîl a Kevin (1900-1600 b.z.)

Enmebaragesi her wiha wekî Gilgamesh û Aga wekî bavê Aga yê ku dorpêça Urukê danî tê behs kirin. Di Xudan ji bo Çiyayê Zindî de, xwişka Gilgamesh, ku ji bo cinawir Huwawa tê pêşkêş kirin, Enmebaragesî ye, dihê bahskirin (çav: Kramer, S.N. (1963). *The Sumerians: their history, culture, and character*. University of Chicago Press. p. 46).

Li gorî Lîsteya keyên Sumerî, Kish li ser tevahiya axa bakurê Babîlê û beşa herî bakur a bajarên başûrê Babîlê yên wekî Nîpûr, Îsîn û Eresh, û beşên mezin ên Herêma Diyalayê serdest bû. Ew li şûna Îltasadum li ser text rûnişt, li wir 900 salan hukumdarî kir, seferek serketî li dijî Elamê birêve bir û Masîgir Dumuzîd li Urukê girt. Hin birhanên kêmanî hene ku nîşan didin ku mîna keyên Ur III yên paşîn, hukumdarên Kish ên Xanedaniya Destpêkê hewl dan ku xwe bi rayedarên li Nîpûrê re bikin yek, dibe ku ji bo îdiayek ji bo serokatîyê li ser axa Sumer an jî bi kêmanî beşek ji wê rewa bikin. Bikarhanîna sernavê key wek keyê Kish ku îdiayek serweriya neteweyî diyar dike, prestîja xwe dide vê rastîyê ku Kish carekê li ser tevahiya neteweyê hukumdarî kiriye. Birhanên arkeolojîk ên ji Kish nîşan didin ku bajarek di ED II de geş bûye û bandûra wê ya siyasî ji axê wêdetir dirêj dibe, lêbelê di ED III de bajar bi lez kêmanî bûye (çav: Faryne "The Struggle for Hegemony in Early Dynastic II Sumer" *The Canadian Society for Mesopotamian Studies* pp.65-66).

Lîsteya keyên Sumerî dibêje "En-me(n)-barage-si, yê ku çekên welatê Elamê xera kir, bû key." Kevneşopiyek berfirehbûna Kişîtan (kassiti) ber

bi Susiana û platoya Îranê ve di nivîsek keyê ED II yê Kişê de bi navê Enna-il tê nîşandan, ku seferên wî yên leşkerî li Elamê bi bîr tîne. Nivîsên Enmebaragesi yên li Xefajahê hatine keşifkirin, ûkeyekî nenas ê Kişê li Tell Agrab, nîşaneyên bawerpêker ên hebûna Kişîtan li Herêma Diyala ne (çav: Steinkeller An archaic “prisoner plaque” from Kiş pp.131-157).

Dagirkirina Urukê û nezelaliya wê di şîrovekirinê de wê hinekê li ser wê bisekinê. Guhertinek di lîsteya keyên Sumerî a berê de wekî ku digot key Dumuzid Masîgirê Urukê Enmebaragesi girtiye hate şîrovekirin, lê wergerek nû Enmebaragesi wekî yê ku Dumuzid girtiye diguherîne (çav: THE BROCKMON COLLECTION DUPLICATE OF THE SUMERIAN KINGLIST (BT 14) by Jacob Klein (Bar-Ilan University)).

Ev yek wek nîşana têkoşîna ramyarî û leşkerî ya di navbera Kîş û Urukê de, kurtbûna serweriya Dumuzîd, û çima Dumuzîd ne xwediyê cîgirên mîratî û an keyeni bû, zelal dike. Li gorî vê şîroveyê, piştî keyê giştî Lugalbanda li Urukê, Dumuzîd Masîgir ji Kuara(?) û text girt. Enmebaragesî hêrîşî Urukê kir, Dumuzîd girt, bajar xist bin destê xwe û Gilgameş kir keyê xwe yê vasal (çav: THE BROCKMON COLLECTION DUPLICATE OF THE SUMERIAN KINGLIST (BT 14) by Jacob Klein (Bar-Ilan University)).

Keyê Ur III yê paşîn Shulgi yek ji helbestên xwe yên pesnê Gilgameş dikê, ku wî bi girtin û têkbirina Enmebaragesî yê Kîş wekî kurê wî Aga wekî Gilgameş û Aga vedibêje, dide nasîn. Her çend di dîmena dîrokî ya serdema Xanedaniya Destpêkê de ev pir mimkun e, lê texmîna du şerên cûda dijwar e ku were parastin ji ber ku Gilgameş di herduyan de jî serketî derdikeve; serkeftina wî ya yekem dê têkçûn û radestbûna ji hêla keyeniya Kîş ve were wateya wê (çav: Katz Gilgamesh and Akka p.14).

Ji ber ku Gilgamesh behsa têkiliyên leşkerî yên di navbera wan de di demên berê de dike û deyndariya wî ji bo rizgarkirina jiyana wî, dibe sedema ku Gilgamesh berê bi Aga ve girêdayî bû, ev yek jî bi wê texmînê re nakok e ku wî di şerekî berê de li dijî Kîş bi ser ketibû. Teoriyeke din jî ev e ku ji ber ku Enmebaragesî hegemonya Kîş ava kir, têkbirina Aga dê ji bavê wî yê bihêz kêmtir bandûrker be, ku ji ber vê yekê armanca îlahî pêk hanî û Gilgamesh wekî kesayetiyek bihêz nîşan dide. Ji ber ku Enmebaragesî ji bo şûna Aga hatiye danîn, îlahî kevneşopiyêke edebî ya cuda nîşan nade, lê belê kevneşopiyêke wêjeyî ya yekane ji çîrokê nîşan dide (çav: Katz Gilgamesh and Akka p.15).

Aga û an Aga, Agga, an Akkà li 2700 b.z, bi gelemperî wekî Aga yê Kîşê tê nasîn, di serdema Xanedaniya Destpêkê ya I de di xanedana yekem a Kîşê de key bû. Ew di Lîsteya keyên Sûmerî de wekî keyê 23emîn ê Kîşê tê navnîş kirin û di gelek çavkaniyan de wekî kurê Enmebaragesî tê navnîş kirin. Keyê Kîşê di dema zerweya xwe de li bajêr hukûm dikir, dibe ku jî axa Kîşê wêdetir, tevî Umma û Zabala, gihîştibû (çav: Jacobsen The Sumerian King List p.83).

Helbesta Sûmerî ya Gilgamesh û Aga dorpêçkirina Urukê jî aliyê Kîşê ve piştî ku keyê wê Gilgamesh red kir ku radest Aga bibe, tomar dike, ku bi têkçûna Aga û di encamê de hilweşîna hegemonyaya Kîşê bi dawî bû (çav: Katz Gilgamesh and Akka p.10).

Navê Aga Sumeriya û navekî kesane yê kêman caran tê piştrastkirin di demên Xanedaniyên Destpêkê de, ku nasnameya wî di nivîsên keyî de eşkere dike. Navê wî di Stela Ushumgal de, wekî gal-ukkin ("fermî yê Meclîsa Mezin") xuya dike (çav: Selz (2003) p. 506).

AK muhtemelen nivîsandinek Xanedaniyên Destpêkê ya Akka bû, (perçeya borî ya lêkera "çêkirin" a Sumerî). Navê ku tê pirsîn divê wekî hevokek genîtal a Sumerî were şîrovekirin, Akka muhtemelen tê wateya "Ji hêla [yazdanek] ve hatî çêkirin" (ak + Navê yazdanî.ak).

Aga di du berhevokên dîroknivîsî de, Lîsteya keyên Sumerî û Nivîsara Tummal de tê piştrastkirin, her du jî wekî kurê Enmebaragesî, ku bi rêya nivîsên arkeolojîk hatiye verast kirin; ev çavkanî dikarin hebûna Aga û Gilgamesh piştrast bikin. Navê Aga di Stela Ushumgal û keştiya key Aga de xuya dike, her du jî bandûra li ser Umma nîşan didin (çav: Faryne "The Struggle for Hegemony in Early Dynastic II Sumer" The Canadian Society for Mesopotamian Studies pp.65-66):

Enmebaragesî,
padîşahê vî bajarî (Nîpûr),
Xaniyê Enlîl ava kir,
Agga kurê Enmebaragesî,
Tummal kir pir pêşeng (navdar).

Li gorî Lîsteya keyên Sumerî (ETCSL 2.1.1), Kish hegemonyaya Sumerê hebû ku li wir 625 salan hukûm kir, li şûna bavê xwe Enmebaragesî li ser text rûnişt, û di dawiyê de bi têkçûna li hember Urukê bi dawî bû (çav: Sumerian King List (ETCSL 2.1.1)).

Bikarhanîna sernavê keyenî wek keyê Kish ku îdiaya serweriya neteweyî diyar dike, prestîja xwe jî vê rastiyê vedigire ku Kish carekê tevahiya neteweyê hukûm kir. Serweriya wî muhtemelen Umma, û di

encamê de Zabala, ku di Serdema Xanedaniya Destpêkê de girêdayî wê bû, digirt nav xwe; ev dikare bi xuyabûna wî di "Gem of King Aga" de were piştgirî kirin, ku tê de ew wekî keyê Umma tê behs kirin. Hin birhanên kêman hene ku nîşan didin ku mîna keyên Ur III yên paşîn, hukumdarên ED Kish hewl dan ku xwe bi rayedarên li Nîppur re bikin yek, dibe ku ji bo rewakirina îdiaya serokatîyê li ser axa Sumer an jî bi kêmanî beşek ji wê Birhanên arkeolojîk ên ji Kîşê nîşan didin ku di ED II de bajarekî geş bûye û bandûra wî ya ramyarî li derveyî herêmê dirêj bûye, lêbelê di ED III de bajar bi lez kêman bûye (çav: Katz Gilgamesh and Akka p.16).

Di helbesta Gilgamesh û Aga (ETCSL 1.8.1.1) de, Aga yê Kîş qasid dişîne ba vasalê xwe Gilgamesh li Urukê û ji bo avdana Kîşê keda koleyan dixwaze (çav: W.G Lambert (1980) p.339-340).

Bir hene ku werin temamkirin.

Li welêt bîr hene ku werin temamkirin.

Li welêt bîrên kêman kûr hene ku werin temamkirin.

Bîrên kûr û tîlên hildanê hene ku werin temamkirin.

Aga ferman dide Urukê ku ji bo avdana Kîşê bixebite.

Gilgamesh peyamê li ber "bav û kalên bajêr" (ab-ba-iri) dubare dike da ku nerazîbûna Aga nîşan bide, lê mezin red dîkin. Gilgamesh, di nav guruş (zilamên navser) de ku dê neçar bimînin kar bikin, serhildanê dide destpêkirin. Ew Aga wekî "kurê key" bi nav dîkin, ku ev yek nîşan dide ku ew hîn ciwan û negihîştî bû. Guruş banga serhildanê ya Gilgamesh qebûl dîkin û wî lugal (key) îlan dîkin (çav: Keetman. Akka von Kîş und die Arbeitsverweigerer p.19).

Piştî deh rojan, Aga dîwarên Urukê dorpêç dike, ku welatîyên wê niha tevlihev û tirsonek in. Gilgamesh ji bo ku li ber Aga raweste dilxwazek dixwaze; parêzvanê wî yê keyeniyê Bîrhurtura xwe pêşkêş dike. Dema ku ji deriyên bajêr derdikeve, ew tê girtin û tînin ber Aga, ku wî dipirse û îşkence dike. Aga ji lêşkerekî Urukê yê ku li ser dîwar xwar bûye dipirse gelo Bîrhurtura keyê wî ye. Bîrhurtura vê yekê înkâr dike, bersiv dide ku gava keyê rastîn xuya bibe, ew ê Aga bikuje û artêşa wî bike toz. Aga yê hêrsbûyî îşkenceya xwe du qat dike.

Dûv re Gilgamesh li ser dîwar xwar dibe. Aga li hember şewqa wî ya îlahî li ber xwe dide, lê ev yek artêşa Kîşî ditirsîne. Enkîdu û guruş ji tevliheviya wan sûd werdigirin da ku wan bibirin û Aga di nav artêşa wî de bigirin. Gilgamesh ji Aga re wekî serokê xwe diaxive, bi bîr tîne ka Aga çawa jiyana wî xilas kiriye û penageh daye wî; Aga daxwaza xwe

vedikişîne û lava dike ku kerema wî were vegerandin. Gilgamêş, li ber çavên yazdanê xwe Utu, Aga azad dike da ku vegere Kîşê (çav: George The epic of Gilgamesh: a new translation p.148).

Sirûda Shulgi O (ETCSL 2.1.1) ya hukumdarê Ur III Shulgi (nêzîkî 2094-2047 b.z.) pesnê Gilgamesh dide ji ber ku wî Enmebaragesi yê Kîş têk biriye ne. Her çend pevçûnek wusa pir mimkun be jî, lê pejiwandina du şerên cûda diwar e ji ber ku Gilgamesh di her duyan de jî serketî derdikeve; serkeftina wî ya yekem dê Kîş jixwe têk biçûya, û pêşî li serkeftina duyemîn girtiba. Ger Gilgamesh di şerekî berê de li dijî Kîş bi ser ketiba, ew ê bi Aga re li ser hevkarîya leşkerî ya berê û deyndariya ji bo rizgarkirina jiyana wî neaxivîba (çav: Katz Gilgamesh and Akka p.14).

Teoriyek din jî ev e ku ji bo nirxandinên edebî, hegemonê damezrîner Enmebaragesi dê ji kurê xwe dijberek balkêştir be. Enmebaragesi tenê ji bo şûna Aga hatiye danîn, û guhertinên cûda yên sirûdê berhemeke edebî ya yekane pêk tînin (çav: Katz Gilgamesh and Akka p.15).

Di demên piştê wê weke ku wê were ditin, piştî Aga wê li gorî hinek dirokzanan wê dema xanadana kiş a duyem wê destpêbikê û wê di wê destpêkê de wê piştî wê navê «munushushumgal» wê derkeve li pêş. Lê di derbarê dema wî û wê serdemê de wê zêde agahi wê newina diyarkirin. Yên ku ew dihên diyarkirin jî wê di nava yên demên kevnera de ku wê werina ser ziman wê werina diyarkirin.

Weki din têkiliya kiş û Urukê wê di wê demê de wê di rengekê de wê weke rengekê pêşbazî a weke ya piştê ku wê bi mari û ebla re wê bibê û wê were ditin wê bibê. Dikarê fahmbikê ku wê kiş wê di bin bandûra urukê de wê bibê û wê serdem û an sedsalên demdirêj wê derbas bikê. Piştî wê ku ew mazin dibê û wê xort bibê wê bixwezê ku ew wê weke keyeniyek dirêj û mazin derkeve li pêş.

Dema xanadana sêyem a kiş wê ji dema keyên wê yên weke lugalmen, luglutu, menunesi, uhub û mesilim û hwd re wê dest pê bikê. Di wê temenê de wê ev wê weke demna pêşketî û hegomenikî ku wê di rengekê hemdem û demdirêj de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bikê bê.

Minaq Mesilim û an her weha Mesalim (nêzîkî 2550 b.z) tê nivîsandin, lugal (key) bajar-dewleta Kîşê ya Sumerî bû. Her çend navê wî di navnîşa keyên Sumerî de tune be jî, Mesilim di nav kesayetiyên dîrokî yên herî kevin de ye ku di belgîyên arkeolojîk de hatine tomar kirin. Wî demekê di serdema "xanadana Zû ya III" de (nêzîkî 2600–2350 b.z)

hukumdarî kiriye. Nivîsên ji serdema wî diyar dîkin ku wî li hem Adab û hem jî Lagaşê avakirina perestgehan piştgirî kiriye, ku li wir xuya ye ku wî hin desthilatdariya serweriyê wergirtiye. Ew ji hejmarek perçeyan jî tê zanîn (çav: Visicato, Giuseppe; Alberti, Amedeo; asiatici, Amedeo (1994). *Early dynastic administrative tablets of Šuruppak*. Istituto universitario orientale. p. 15–19).

Mesilim bi rola navbeynkar di pevçûneke di navbera Lugal-sha-engur, ensî wî li Lagaşê û bajar-dewleta cîran Umma de tê nasîn, derbarê mafên bîkarhanîna kanalek avdanê ya bi rêya deşta Gu-Edîn li ser sînore di navbera herduyan de. Piştî ku ji yazdanê Îştaran (îştaran jî îştara cihê wê weke yazdana parastinê û bi rengê marek weke ejderha dihê dagerkirin. Û kom stêra wê weke dûnya wê ya tekûz dihê diyarkirin. Ev kom stêr di rengê mar de dihê kifşkirin.) nêrîn xwest, Mesilim di navbera Lagaşê û Umma de sînorek nû ava kir û stûnek ji bo nîşankirina wê danî, ku biryara xwe ya dawî li ser nivîsand. Ev çareserî ne daîmî bû; keyekî paşê yê Umma, Uş, stûn di kiryarek dijberiyê de hilweşand. Ev bûyer di yek ji nivîsên hukumdarê Lagaşê Entemena de wekî bûyerek bingeîn a kevînar têne behs kirin ku sînore di navbera her du bajarên Sumerî de destnîşan kir (çav: Cone of Enmetena, king of Lagash". Louvre Museum. 2020).

Di salên 1950an de, Sumerolog Edmund Gordon birhanên wêjeyî nîrxand û teoriyek ceribandî pêşniyar kir ku Mesilim û key Mesannepada yê Urê, ku paşê di serdema xwe de sernavê "keyê Kîşê" jî girt, di rastiye de yek û yek in. Her du nav li deverên din jî metelokek bêhempa ya Mezopotamyayê li ser keyê ku perestgeha wî hatiye hilweşandin têne zanîn. Di guhertina Sumerî de, metelok weha dibêje "E-babbarê ku Mesilim ava kiribû, Annane, zîlamê ku tovê wî hatibû birîn, hilweşand." E-babbar perestgeha li Lagaşê bû, û Gordon Annane wekî guherînek navê A-anne-pada, ankû kurê Mes-anne-pada bi xwe, girt. Meteloka Akadyayî û an gûtiyîya pir derengtir weha dibêje "Perestgeha ku Mesannepada ava kiribû, Nanna, ku tovê wê hatibû jêkirin, hilweşand". Lêbelê, Thorkild Jacobsen ev teoriya red kir û gihîşt encamek berevajî, ku Mesilim û Mesannepada muhtemelen ji hev cuda ne, û îdia kir ku nivîskarê Akadî navê Mesilim ku di navnîşa keyan de nebû nas nekiriye, û tenê navê navekî ku ew jî navnîşê dizanibû li şûna wî nivîsandiye (çav: Jacobsen, Thorkild (1962). "Towards the Image of Tammuz". *History of Religions*. 1 (2). The University of Chicago Press: 189–213).

Li gorî nivîsa wî ya li ser serê gurzekê, Mesilin hevdemê keyekî Lagaşê yê nenas ê bi navê Lugalshaengur bû. Ev yek nîşan dide ku Mesilin berî

xanedana Lagaşê ya Ur-Nanshe hukum kiriye (çav: Katz, Dina (1993). *Gilgamesh and Akka*. BRILL. p. 13).

Mesilim ji nivîsên din ên perçebûyî jî tê zanîn. Bi taybetî, du tabletên îdarî yên xanedaniyê hene ku tê de ew wekî hevdemê (û muhtemelen serwer) Lugalshaengur, Waliyê Lagaşê, û Nin-Kisalsi, Waliyê Adab tê binavkirin. Nivîsek li ser tasekê wiha dibêje: ' "Me-silim, keyê Kîşê, (ev) tas (ji bo rêûresma burgiyê) şand perestgeha Esar. Nin-KISALsi, (waliyê) Adeb bû." (Çav: CDLI-Archival View". cdli.ucla.edu).

Minaq Di hin guhertinên Lîsteya keyên Sumerî de, Susada wekî keyê yekem ê xanedana duyemîn a Kîş xuya dike. Li gorî wê berhevoka edebî, Susada 201 salan hukum kiriye. Keyên di beşa destpêkê ya listeya keyên sumeri de bi gelemperî wekî dîrokî nayên hesibandin, ji bilî dema ku di belgeyên hemdem de behsa wan tê kirin. Susada ne yek ji wan e (çav: Marchesi, Gianni (2010). "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". M. G. Biga – M. Liverani (Eds.), *ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi* (Vicino Oriente – Quaderno 5; Roma): 231–248).

Piştî Susada wê navên li dûv dihên ên weke Aya'enzud, Annail, zuzu, dadasig wê werin. Di dewama wan de wê mamagal, kalbum, tuge, men-nune, lugalngu û ibbi-Ea wê navê wan wê were diyarkirin.

Piştî wê, baha key kug-bau û an weke kubaba jî dihê xwendin wê ji jê were bahskirin. Kubaba bi sumeri wek kug-ba-u ku wek keybanûyeke efsanewî ya Mezopotamyayê bû ku li gorî Lîsteya keyên Sumerî sed sal berî derketina xanedana Akshakê li ser Kîş hukum kiriye. Bi gelemperî tê texmînkirin ku ew ne kesayetiyeke dîrokî bû (çav: Marchesi, Gianni (2004). "Who Was Buried in the Royal Tombs of Ur? The Epigraphic and Textual Data". *Orientalia*. 73 (2). GBPress - Gregorian Biblical Press: 153–197).

Navê Kubaba bi şêweya bizmarî wekî kù-ba-ú, kù-bu-ú, ku-ub-ba-bu-ú an ku-ub-ba-bu-ú hatiye nivîsandin. Her weha wekî Ku-Baba bi tîpên bizmari hatiye nivîsandin, bi xêzekê ku hêmanan ji hev vediqetîne û tîpa yekem a teonîmê bi tîpa mezin hatiye nivîsandin. Nîşana yekem dikare wekî kug li şûna ku were nivîsandin, ku ev yek di sernavê têketina têkildar a di "Reallexikon der Assyriologie", Ku(g)-Baba de tê nîşandan. Ev nav dikare ji Sumerî wekî "Babayê geş" an "zîvê Baba" were wergerandin. Xwendina rast a nîşana dawî di teonîmê de ku wekî hêmana duyemîn a vê navê teoforîk tê bikar hanîn hîn jî mijara nîqaşê ye, /u/ û /wu/ ji bilî /ba/ têne pêşniyar kirin. Li gorî vê yekê, navê keybanûyê

dikare bi awayekî alternatîf wekî Kug-Bau an Kug-Bawu were nivisandin (çav: Marchesi, Gianni (2002). "On the Divine Name dBA.Ú". *Orientalia*. 71 (2). GBPress- Gregorian Biblical Press: 161–172).

Keybanû Kubaba û an wek yazdana Kubaba jî hin nivisandin wê were diyarkirin. Lê wê weke keseyetek jidil a ku wê weke keyekê demekê hukumkiriya û keyeni rêveberiya. Di wê temenê de wê weke keseyetiyek dîrokî bê. Ji ber cudahîyên cîhî û demkî, girêdanek di navbera navên Kubaba û yazdana bi heman navî Kubaba de nayê saz kirin. Gonzalo Rubio tekez dike ku navê paşîn etîmolojiyek zelal tune û nikare wekî ku ji zimanê Sumerî an jî ji yek ji zimanên Semîtîk hatiye şîrove kirin. Ew bi nivîsa bizmarî wekî ku-ba-ba an ku-pa-pa hatiye nivîsandin (çav: Hawkins, John D. (1983), "Kubaba A. Philologisch · Kubaba A. Philological", *Reallexikon der Assyriologie*, retrieved 2023-05-20, p; 257).

Arguman hatine kirin ku dibe ku Kubaba hukumdarek dîrokî be, her çend ev nêrîn îro wekî maqûl nayê hesibandin. Çavkaniyên herî kevin ên ku behsa wê dikin tenê bi sedsalan piştî ku ew tê texmîn kirin ku jiyaye hatine çekirin. Asûrîolog wê wekî hukumdarek "efsanewî" an "mîtolojîk" dibînin. Wekî ku Gianni Marchesi destnîşan kiriye, navên ku bi hêmana ku- dest pê dikin berî serdema Ur III nayên piştrast kirin, û danîna hukumdarek ku yek ji wan hildigire di serdema Xanedaniya Destpêkê de anakronîzmek pêk tîne. Claus Wilcke destnîşan dike ku di Lîsteya keyên Sumerî de serweriya Kubaba bi awayekî xwezayî dirêj e, 100 sal dom kiriye. Hatiye destnîşankirin ku listeya keyên sumeri dîroka Xanedaniya Destpêkê bi awayekî rast nîşan nade, wekî ku bi nehiştina tevahî ya Lagash, ku hêzek ramyarî ya mezin bû, di dema serweriya Eannatum de, tê nîşandan. Kubaba di tu nivîsên keşîfkirî yên hukumdarên dîrokî yên Xanedaniya Destpêkê de jî nayê behs kirin. Martel Stol digihîje wê encamê ku nivîsên ku behsa Kubaba dikin divê tenê wekî spekulasyon li ser çîrokên gelêrî yên kevneşopî werin şîrove kirin (çav: Stol, Marten (2016). *Women in the Ancient Near East*. De Gruyter. p; 463).

Kubaba di Lîsteya keyên Sumerî de tê behs kirin, her çend ji ber zayenda wê, hebûna wê wekî keybanûyek neasayî tê hesibandin. Her çend hin nivîskarên nûjen wê wekî keybanûyek bi nav dikin jî, sernavê Sumerî ku jê re tê bikarganîn lugal ("key") e, ku hevtayê wê yê jinane tune bû. Li şûna wê, nivîsek ji Ur dibêje ku dema Kubaba hukumdarî dikir key tune bû. Ew tenê hukumdarek ji xanedana sêyemîn a Kîşê ye ku di navnîşê de ye. Lîste wê wekî xwedîya beşek (mîLÚ.KAŠ.TIN-na) bi

nav dike, wê bi "xurtkirina bingeha Kîşê" dide nasîn û hukumdariyek 100 salî dide nasîn ku bi veguestina demkî ya desthilatdariyê ji Kîşê bo Akshakê bi dawî bû berî ku ji hêla Puzur-Suen ve were vegerandin. Tê gotin ku hukumdarê paşîn kurê Kubaba ye, ku wê dike dapîra Ur-Zababa, dişberê efsanewî yê Sargonê dirokî yê Akkadê; Piotr Steinkeller destnîşan dike ku dirokbûna van hukumdarên Kîşê û kevneşopiya Sargon a têkildar bi nivîsekê tê redkirin ku behsa wê yekê dike ku bajar ji aliyê Enshakushanna yê Urukê ve hatiye talankirin, ku dibe ku hevdemê Sargon be, û keyê wê yê wê demê, ku wekî dîl hatiye girtin, bi navê Enbi-Eštar hatiye binavkirin. Kopiyên herî kevn ên listeya keyên sumerî yên naskirî vedigerin serdema Ur III. Her çend navên hin hukumdarên, mîna Mesanepada, bi ihtîmaleke mezin ji nivîsên sondxwarinê hatine girtin jî, yên din, mîna Bazi û Zizi, dibe ku navên asayî yên dayîn ji navnîşên ferhengî, wekî Lîsteya Nav û Pişeyan a Xanedaniyên Destpêkê, an jî dahênanên eşkere, hatine kopîkirin. Guhertinên destpêkê yên listeya keyên sumerî anekdotên li ser hukumdarên takekesî, tevî Kubaba, nagirin, ku nîşan dide ku ew bi ihtîmaleke mezin dahênanek paşîn bûn. Berhevkar kê, heke hebin, hesabên dirokî bikar hanîne. Li gorî vê, paşxaneya Kubaba wekî xeyalî tê hesibandin, û bi çîrokên din ên neasayî an endamên pişeyên cûrbecûr ên ku di heman kompozîsyonê de dibin key, di nav de Susuda ya tijîtir, deryavan Mamagal, û karkerê keviran Nanniya, hatiye berhev kirin (çav: Steinkeller, Piotr (2017). *History, Texts and Art in Early Babylonia*. De Gruyter. p; 41).

Di Kronîka Weidner de, ku wekî berhemeke ji Lîsteya keyên Sumerî tê hesibandin, rêza xanedana Kubaba û xanedana Akshak tê guhertin, Puzur-Nirah berî wê hukum kiriye ne paşê. Beşa ku ji wê re hatiye veqetandin bi awayekî xirab hatiye parastin. Ew vedibêje ka çawa Kubaba piştî ku pêşkêşiyek masî li perestgeha xwe Esagil pêşkêş kir, ji hêla Marduk ve keyenî wergirtiye. Berhevok li ser ragihandina peyama ku keyên ku bergirina Marduk paşguh kirine bêhêz bûne, disekine, û ji bo vê armancê hejmarek anakronîzman bikar tîne, ev hesab yek ji wan e. Ew ji kopiyên Asûrîya nû û Babîlyayî nû tê zanîn, û di destpêkê de ne zûtir ji dora 1100 b.z hatiye çekirin (çav: Glassner, Jean-Jacques (2004). *Mesopotamian Chronicles. Writings from the ancient world*. Society of Biblical Literature, p; 261).

Referansên ji bo Kubaba ji nivîsên ku li ser nîşanên ku bi falbaziya kubaba ve girêdayî ne jî tene zanîn. Wekî ku Beate Pongratz-Leisten destnîşan kiriye, behsa hukumdarên efsanewî yên wekî wê, Guşur, Etana

an Gilgamesh di berhemên ku aîdî vê kategoriyê ne de tê kirin, ji bo sazkirina wan wekî modelên paradigmâtîk ên keyeniyê bûn. Di yek ji berhevokên nîşanan de, "nîşana Kubaba" jidayikbûna hebûnek androjîn e ku hem penîs û hem jî vajînayek heye. Mimkun e ku jidayikbûna miyekê li şûna mirovekî were mebest kirin. Tê gotin ku bûyerek wiha pêşbînî dike ku "welatê key wê were wêrankirin". Marten Stol îdîa dike ku karakterê wê yê neyînî têgihîştinek neyînî ya jinekê nîşan dide ku rolek bi gelemperî mêranî, ya hukumdarek, pêk tîne. Nîşanên din kevneşopiyek diparêzin ku li gorî wê Kubaba şervanek bû (çav: Stol, Marten (2000). *Birth in Babylonia and the Bible: Its Mediterranean Setting*. Cuneiform Monographs. Brill Styx, p; 164).

Piştî wê, hukumdara weke mitolojikî a jin ku wê hinek nîşanek wê hebin ku ew weke jidil hebûya û jiyankiriya jî wê, di rengekê de wê piştî wê serdemek nû wê destpê bikê. Ew jî wê, hinek dîrokzan wê dema ku wê kronolojiya keyên kişê wê dîyarbikin wê piştî wê navê Enbi-îştar' wê werênina ser ziman û ev nav wê di rengekê de wê, weke gûharinek giring wê weke ku wê di xwe de wê bihawênê. Weke ku wê di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê dikarê wê, werênê ser ziman ku wê, hinek têgînên nû derkevina li pêş.

Li vir em dikarin parantezekê vekin û tişteke din bi giring wê werênina ser ziman. Ew jî wê, lli ser têgîna yazdanî a weke li urukê inanna û weke li kişê îştar wê weke ku wê di rengekê de ku wê xwe bide diyarkirin. Ev nakoki û an jî nav gûharina weke ya heman yazdanê wê di çerçoveya pêşbaziya nava uruk û kişê de jî wê di rengekê de wê weke ku wê kaeribê di dewama wê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê ev gûharînen ji inanna li îştar wê bi wê re wê xwe di wê temenê de wê bidina diyarkirin ku wê piştî demên xanadana pêşî a kişê û pê de wê hin bi hin wê pêvajoyek gûharîne wê weke ku wê bi ber îştar' bûnê ve wê di rengekê de wê were birin û ev wê di şêwayekê de wê xwe bi wê re wê were dîtîn. Di wê renga de wê diyar bibê ku wê pêşbaziya nava kiş û urukê wê di wê temenê de wê, xwe bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê bide diyarkirin. Kiş wê piştî wê serdestîya urukê wê hin bi hin ku wê bi hezar salê wê biji wê ji destê wê bigirê û wê hin bi hin wê li ser wê serwer bibê. Ev wê were dîyarkirin ku wê di wê temenê de wê, serdema kiş wê di wê temenê de wê weke serdemek ku wê weke bi xwe re wê, bi gûharin û wergerendînen ji çanda şariştana urukê li ya kişê wê hin bi hin wê were kirin û wê bi wê re wê kiş wê weke

diyardeyek şariştanî wê di wê temenê de wê bi wê re wê weke ku wê derxê li pêş. Di wê temenê de wê diyardeyiya şariştanî a kişê wê di aslê xwe de wê, pêwîst bê ku wê di rohnîya wan gûharinan de wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Wekî din jî wê dikarê wê werênê sr ziman ku wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê kiş wê bi wê re wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Diyardeyiya şariştanî a kişê wê, gûharinên bingihîn wê bibê û wê di pevçûnên demên xadanana kişê ên pêşî û heta demên gilgamêş û piştî wê demên keyên din wê di wê temenê de wê li ser temenekê wê xwe bide diyarkirin û wê serdema wê, serwerîyê wê di dema renggirtina dema akadê weke hêzek hegomenikî û serwerbûna wê ya ser herême û li demê wê bi xwe re wê werênê li holê.

Di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê, ev pêvajoyên ku wê heta wê demê wê werin wê di renekê de wê weke aliyê wê yê giring wê hebin û wê bandûrên wê yê hem neyinî û hem jî serdemî wê di demê de wê weke ku wê hebin. Piştî wê demê wê pêvajoyek şariştanî ku wê ji kişê wê bi ber herêmen din ve wê di temenê şerê hegomenikî wê li giştîya mesopotamiya wê bibê wê êdî wê bibê. Ev pêvajo wê nişanaka serdemek nû û bi tememî wê li ser esasê bi nakokiyên ya berê ku wê were avakirin wê di renekê de wê were dîtîn. Di wê temenê de wê, mijare akadê wê di wê temenê de wê, fahmkirina wê tenê wê dikarê wê weke demek ramyarî wê dikarê wê fahmbikê. Li ser ardnigariyê wê çendî wê xwediyê heyin û bandûrê bê wê weke aliyekê ku wê karibê bikê mijare niqaşê. Wê niqaşkirinê jî aliyê demografikî ya demê ve wê karibê wê di renekê de wê bikê.

Gûharinên ku ew dihên kirin wê têkiliya kult û ramyariyê wê bi xortî wê di wê demê de wê were dîtîn ku wê wer kirin. Ev serdem wê weke serdemek giring wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di serdema akadê de wê ev dem wê, piştî wê weke ku wê bi awayekê û şerên serdestiyê re wê, gelek keyeniyên berê wê bi pêşketina wan re wê jî holê wê rabikê.

Pêşbaziya nava kişê û urukê wê tenê wê nikaribê wê ji aliyê rewşek ramyari tenê bi sînor ve wê fahmbikê. Wê di wê temenê de wê ev wê bi demê re wê bi wê temenê ramyarî wê bi temen û têgînek kultî jî wê pêşkeve û ev cihêbûnên ku ew wê bi demê re wê bi wê re wê bibin wê êdî wê rengê pêşketin û pêşveçûnên demê ku wê bibin jî wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê biafirênin û wê bi gûharênin.

Ji wê aliyê ve rewşa serdema kişê wê weke aliyekê ku wê pêwîstî bi wê heya ku ew li ser wê temenê ew bi pêvajoyên wê yên demên bûhûrî û hwd re ku ew were fahmkirin û were diyarkirin bê. Gelek mifteyên fahmkirinê wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê di wê demê de wê weke veşarti bin. Di wê temenê de wê ev dem wê demek ramyari bê û wê dema kultî û demografikî û şariştanî a urukê wê hin bi hin wê ji holê rabikê. Wê li ser temen û bandûra wê bêgûman wê bijî. Lê wê ne weke wê û lê wê weke xwe ya ku wê bi demê re wê afirandî wê bijî.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê nûqteyê de wê pêvajoya şariştana dema kişê wê piştî wê çawa wê di rengê de wê weke li ser temenekê ramyari-kultî wê ava bê û wê weke demek hegomenikî bê. Piştî wê, gûharinên ku wê bi demê re wê bibin wê, di dewama wê de wê bibin û wê, bên diyarkirin. Ev wê weke demek ku wê rengê pêşveçûn û têgihên wê ku wê reng wê bidina demên piştî jî bê. Wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê rewşa wê de wê werênê ser ziman. Kiş wê ji wê aliyê ve wê ji bajarekê û keyeniyekê û demên wê zêdetirî wê weke serdemek nû a ku wê bandûra wê bi wê rengê wê, li giştîya mesopotamya wê bibê wê di dîmenekê fahmkirinê de wê xwe bi wê re wê di şewayekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê pêvajoyên wê, gûharinên bi wê û hwd wê heta temenê pêvajoya demên piştî wê ên akadê wê di rengê de wê were diyarkirin. Ew pêşbazî û rewşên weke hevrikiya nava kultî ku wê di wê demê de wê di astek giştî û hegomenikî de wê bibê wê di wê demê de wê, bi vegotinên weke ya 'leneta agade' û hwd re wê, karibê bi awayekê şenberî bibînê û fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Li gorî hinek vegotinan wê keyên piştî wê demê ên weke puzur-suen ku wê serwer bibin wê tîkiliya wan wê bi kug-bau re were dîtin û wê weke "kûrê wê" werina bi navkirin. Piştî wê Ur-zababa wê weke kurê Puzur-Suen wê di rengê de wê were diyarkirin.

Ur-Zebaba (li dora 2340 b.z) di Lîsteya keyên Sumerî de wekî keyê duyemîn ê Xanedana 4'mîn a Kîşê tê navnîş kirin. Ev nivîs her wiha tomar dike ku Ur-Zebaba Sargonê Akadî wekî qedehvanê xwe tayîn kiriye. Sargon paşê bû hukumdar û Împeratoriya Akadî pêşxist.

Li gorî Lîsteya keyan, Ur-Zababa kurê key Puzur-Suen bû. Diya wî nayê zanîn. Dibe ku dapîra wî keybanû Kubaba bûya. Çendî ku wê li ser wê heman xatê weke nîfşa sêyem a piştî navê "ur-zababa" wê were diyarkirin û 'zababa' wê, bi morfolojikî têkiliyek morfolojikî û ontolojikî wê weke ku wê bi wê re wê bikê ku ew were danin jî lê ev wek têgihek mihtacê piştrastkirinê dimênê. Di zimanê roja me de wê, "za" û an "zah" ku wê carna weke "zeh" jî wê were diyarkirin wê bahsa uzwa û an organê zayendî ê jinê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. An jî "za" wê bûyinekê û an ji wê bûyinekê wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Di têtînek bi wê rengê de wê, di hinek ritualên 'kubaba' de wê, bahsa wê were kirin ku wê organên zayendî ên jin û mêr wê werina diyarkirin, weke nişanaka bûyînê. Minaq di nava kurdan de wê gotinên weke "zaha gur (organê zayendî [mê] ê gûr)" û hwd wê hebin ku ev gotin wê di wan de wê bi gotinên bi wê rengê wê têtînek baxtewarî wê bi wan re wê bi morfolojikî û wateya gotinê re wê bide diyarkirin. Gotinên weke "tu dibê qey zaha gûr pê ve ya" wê bo şansê mirov û an baxtewerîya mirov weke di encama wê de wê karê mirov hertimî wê rast wê herê wê bi wê re wê di rengekê de wê were hanin li ser ziman. Gelek caran wê kurd wê ji hev re wê dema ku wê karê wan hertimî rast wê herê û weke bi şansa bin wê gotina weke "tu dibê qey zaha gur pê ve ya" wê diyar bikin. Ev gotin wê di wan de wê weke gotinên ku wê dema ku wê weke gotinên civakî wê çendî wê werina ser ziman jî bin lê wê weke gotinna kultî bin ku wê di wan de wê, weke bahsa pîrozkirinekê jî wê werina kirin. Gotina "zaha gûr" wê, weke organekê ku mirov bi xwe re di hilgîrê û an dihemênê û ew şansa û an baxtê mirov rast dibê. Ev bi mirov ve bê û an weke yê heywanekê ji wê were kirin û bi xwe re hertimî weke nivîstekê hilgîrê bê.

Zaha û an 'za' û an yan 'zah' wê bahsa organê zayendî wê bikê. Di wê temenê de wê, ji wê organ û an uzwa zayendî wê têtînek baxtewariyê wê hertimî wê bi wê re wê weke ku wê di temenê bûyînê û pêkhatinê de wê bi wê re wê wer hanin li ser ziman û wê were diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê, gotinên "za" ku wê hem wê bahsa bûyinek bi wê rengê wê bikê û hem jî wê bahsa uzwek zayendî a kesekê wê bikê wê di rengekê de wê, bi wê çerçoveyê de wê were hanin li ser ziman. ..

Efsaneya Sargon nivîsek Sumerî ye ku tê texmînkirin ku biyografiya Sargon e. Di nivîsê de, behsa Ur-Zababa tê kirin, ku piştî xewnekê şiyar dibe. Ji ber sedemên nediyar, Ur-Zababa Sargon wekî serleşkerên xwe tayîn dike. Di demek kurt de piştî vê yekê, Ur-Zababa Sargon vedixwîne

odeya xwe da ku li ser xewnek Sargon, ku tê de dilovaniya yazdana Ìnanna heye, nîqaş bikin. Ur-Zababa pir tirsîya. Ji bo ku wî bikuje, Ur-Zababa Sargonek bêhemdî dişîne da ku neynika xwe ya bronz bigihîne E-sîkil, ku hesinkarê sereke, Belic-tîkal, wê werbigire. Ur-Zababa ji hesinkar re ferman da ku Sargon û neynikê bavêje nav qalibên peykerê dema ku ew gihîştin. Lêbelê, di rêya xwe de ber bi E-sîkilê ve, yazdana Ìnanna ferman dide Sargon ku nekeve nav E-sîkilê, lê tenê li deriyê E-sîkilê bi Belic-tîkal re hevdiştin bike. Ev yek şansê Belic-tîkal ji bo kuştina Sargon xera dike, û pênc heta deh roj şûnda Sargon dîsa li dadgehên Ur-Zababa xuya dibe (çav: "The Sargon Legend." The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature. Oxford University, 2006).

Dema ku Sargon vedigere Ur-Zababa, key dîsa ditirse, û biryar dide ku Sargon bişîne Lugal-zage-sî ya Urukê, bi peyamek li ser tabletek axê ku jê dixwaze Sargon bikuje (çav: "The Sargon Legend." The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature. Oxford University, 2006).

Kronîka Weidner (ABC 19) hem bi Lîsteya key û hem jî bi Efsaneya Sargon re li hev dike ku Sargon dike kasabirê Ur-Zababa, û wî di rêzekê de wekî hukumdar di navbera Kubaba (Kugbau) û Sargon de behs dike. Ur-Zababa ferman da Sargon, kasabirê xwe, ku vexwarinên şerabê yên Esagila biguherîne. Ew berdewam dike û dibêje ku Sargon bi tevahî bi vê fermanê re neçû serî, û her çend ew bû key, di dawiyê de ji hêla yazdanên Sumerî ve ji ber rêûresmên xwe yên nerast hate cezakirin (çav: Weidner Chronicle).

Piraniya kopiyên Lîsteya keyan didin ku Ur-Zababa serdestiyek nerast a 400 salan, lê kopiyek ku "şeş sal" dixwîne wekî maqûltir tê hesibandin. Tê zanîn ku Lugal-zaggesi yê Uruk û Umma di dawîya serdestiya xwe de Kish wêran kir, berî ku ew ji hêla Sargon ve were avêtin. Pir caran tê texmîn kirin ku Sargon di hilweşîna Ur-Zababa de jî rolek listiye, lê nivîsên têkildar pir qat qat ne ku eşkere bin. Xalikên Ur-Zababa li Kîşê ku di listeya keyan de hatine nav kirin, dest pê kir bi Zimudar, xuya ye ku vasalên Sargon bûn, û ti birhan tune ku wan bi rastî li Sumer hegemonya bi kar hanîne (çav: Kish at The History Files).

Di derbar Ur-zababa û dema wî de wê hinek pirs wê hebin ku wê mihtacî bersivê bin. Di serî de wê pirsên ku ew dihên ditin ku ew werina bersivandin wê di warê serdema wî û desthilatiya wî de bê. Di wê demê de wê, di dema wê de wê, çawa wê, ji desthilatiyê wê were kirin bê. Di wê nûqtayê de wê çendî ku wê, çavkani wê kêma jî bin lê ev têgih wê

weke têtîhek teqez wê xwe bide diyarkirin ku wê sargon jî wê di xistina wî û uruk û umma û lagashê de jî wê di destpêkê de wê rol û weyn wê bileyîzê. Di wê nûqtîyê de wê, hemû çavkaniyên ku wê bahsa sargonê akadî wê bikin wê di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê weke bi mitikî wê bahsa wî bikin ku wê di vegotinek ne dûrî ya paşê wê weke bi jiyane musa re wê were diyarkirin wê ew wê were hanin li ser ziman. Ew wê, di wê temenê de wê, bê gotin ku wê dayika wî ew wê wî li ber çem wê werênê dînyê û wê li çem wê berdê, piştê wê, ew wê, were û inanna wî kifşbikê û wê di bin ewlehiya wê de wê mazin bibê. Piştî wê, di renekê de wê mazin bibê û wê baxtê wî ji wê û pê de wê were diyarkirin ku ew wê, were diyarkirin. Di wê temenê de wê weke temenê sargon ku wê di bingihê serkevtinê wî de wê, were diyarkirin jî wê ji aliyekê ve wê di aslê xwe de wê ev rewş bê. Wê di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, sargonê akadî wê di renekê de wê weke aliyekê wê ye giring wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin.

Mijare sargon a aliyê din ku ew piştî hat ser serdestiyê ew wê, di wê temenê de wê weke bi wê fermana inanna wê were ser taxt bê. çavkaniyên piştê ên di wê şopê de ku wê weke bahsa xate serweriya hegomenikî û lêxwedî derketinê wê bikin heta kassitan wê di wê temenê de wê, di renekê de wê bingihê pejiyendinê wê weke ku wê biafirênin.

Lê em wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê, piştî wî ku wê sargon wê were ser taxt wê, weke di qasrê de wê weke derbeyê wê bikê û wê herê û hilkişê ser taxt wê, bi gotin û morfolojîyê wê were diyarkirin.

Sargonê Akadî Şarrugî; di sala 2279 b.z mir), ku wekî Sargonê Mezin jî tê zanîn, yekem hukumdare Împeratoriya Akadî bû, ku bi fetihkirina xwe ya bajar-dewletên Sumerî di sedsalên 24 û 23an b.z de tê zanîn. Carinan ew wekî yekem kesê di dîroka tomarkirî de tê nas kirin ku li ser împaratoriyeke hukum kiriye.

Ew damezrînerê xanedana "Sargonî" an "Akadiya Kevin" bû, ku piştî mirina wî nêzîkî sedsaleke heta fetihkirina Sumerê ji hêla Gutiyan ve hukum kir. Lîsteya keyên Sumerî wî dike kasabirê key Ur-Zababa ye Kîşê berî ku Sargon bi xwe bibe key (çav: Bauer, Susan Wise (2007). The History of the Ancient World: From the Earliest Accounts to the Fall of Rome. W. W. Norton & Company).

Dihê texmînkirin ku împaratoriya wî, ku wî ji paytexta xwe ya Akadê ya ku hîn nehatiye naskirin, hukum dîkir, piraniya Mezopotamyayê û hin deverên Levant, Hurrian û Elamite di nav xwe de digirt.

Sargon wekî kesayetek efsanewî di wêjeya Asûrîya nû ya sedsalên 8 heta 7 berî zayînê de xuya dike. Tabletên bi perçeyên Efsaneya Jidayikbûna Sargon di Pirtûkxaneyê Ashurbanipal de hatin dîtin (çav: Westenholz, Joan Goodnick (January 1984). "Review of The Sargon Legend: A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero Who Was Exposed at Birth. By Brian Lewis". Journal of Near Eastern Studies. 43 (1): 73–79.).

Pîştî Ur-zababa wê di rengekê de wê were dîtin ku wê hinek navên din ên weke yên ku wê li kişê wê derkevina li pêş wê bibin. Weke Zimudar, Usi-watar, Eshtar-muti, ishme-shamash, shu-ilishu, nanniya, iphur-kish, û hwd bin. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, ev rewşa keyeniya kişê wê di rengekê de wê weke rewşek teybet wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Lê di wê demê de wê weke navendek din a giring ku wê navê wê derkeve li pêş weke kiş wê nippur bê. Di wê temenê de wê pêwîst bê ku wê hinekê wê li ser wê bisekinê bê. Di demên gûtiyan de wê weke navendekê giring bê û wê di wê temenê de wê çavkaniyên wê bidina diyarkirin ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Nîpûr ku bi sumeri wek Nîbru, gelek caran, "bajarê Enlil" dihê diyarkirin. Bajarekî kevnar ê Sûmerî bû. Ew navenda taybetî ya perestina yazdanê Sûmerî Enlil, "yazdanê Bayê", hukumdarê kozmosê bû, ku tenê bi An ve girêdayî bû. Nîpûr li Nuffara îroyîn 5 mîl li bakurê Afak a îroyîn, Walîtiya El-Qâdisiye, Iraqê bû. Ew bi qasî 200 kîlometre li başûrê Bexdayê ya îroyîn û bi qasî 100 km li başûrê rojhilatê bajarê kevnar ê Babîlê ye. Nişandina li vê derê vedigere serdema Ubaid, serdema Uruk, û serdema Cemdê Nasr. Eslê navê kevnar nayê zanîn lê diyarkirinên cûda hatine kirin (çav: Jacobsen, T., "The Assumed Conflict between Sumerians and Semites in Early Mesopotamian History", Journal of the American Oriental Society 59/4, pp. 485–495, 1939).

Nippur bi serê xwe qet hegemonyaya ramyarî wek bi dest nexist, lê kontrola wê pir girîng bû, ji ber ku ew dihat hesibandin ku dikare "keyeniyê" bide monarşên ji bajar-dewletên din. Bi awayekî taybetî bajarekî pîroz bû, ji ber ku perestgeha navdar a Ekur a Enlil girîng bû. Ninurta, kurê Enlil, navenda xwe ya sereke ya perestgehê, perestgeha E-shumesha, di bajar-dewletê de jî hebû (çav: Robson, Eleanor (2015), "Ninurta, god of victory", Nimrud: Materialities of Assyrian Knowledge

Production, Open Richly Annotated Cuneiform Corpus, UK Higher Education Academy).

Li gorî Kronîka Tummal, Enmebaragesi, hukumdarekî destpêkê yê Kish, yekem kes bû ku ev perestgeh ava kir. Bandûra wî li ser Nippur jî bi arkeolojîk hatiye kifş kirin. Kronîk hukumdarên Sumer ên destpêkê yên li pey hev navnîş dike ku merasîmên navber li perestgehê dimeşandin: Aga yê Kish, kurê Enmebaragesi; Mesannepada yê Ur; kurê wî Meskiang-nunna; Gilgamesh ê Uruk; kurê wî Ur-Nungal; Nanni yê Ur û kurê wî Meskiang-nanna. Ev her wiha nîşan dide ku ev pratîk di serdema Ur III de ji hêla Ur-Nammu yê Ur ve ji nû ve hatiye vejandin, û heta ku Îbbî-Sin Enmegalana wekî kahînê sereke li Urukê tayîn kir (li dora 1950 b.z).

Nivîsên Lugal-Zage-Si û Lugal-kigub-nidudu, keyên Uruk û Urê, û yên hukumdarên din ên pêşîn, li ser qulikên derî û vazoyên kevirî, rêzgirtina ku wê demê perestgeha kevnar lê dihat girtin û girîngiya ku bi xwedîbûna wê ve dihat dayîn, wekî dayîna mohreke diyarkirî ya meşrûbûnê, nîşan didin. Li ser pêşkêşiyên xwe yên sondxwarinê, hin ji van hukumdaran xwe wekî ensis, an jî waliyan, destnîşan dikin.

Di dawîya hezarsala 3'în a berî zayînê de, Nippur jî aliyê hukumdarên Akad, an Agade ve hate fetihkirin û dagirkirin, û gelek tiştên sondxwarinê yên Sargon, Rimush, û Naram-Sin şahidiya rêzgirtina ku wan jî li vê perestgehê digirtin dikin. Naram-Sin hem perestgeha Ekur û hem jî dîwarên bajêr ên 17.5 metre fireh ji nû ve ava kir. Yek ji çend mînaqên ku Nippur wekî xwediyê hukumdarê xwe tê tomar kirin, ji tabletek tê ku serhildana çend bajarên Mezopotamyayê li dijî Naram-Sin, di nav de Nippur di bin Amar-enlila de, nîşan dide. Tablet berdewam dike û vedibêje ku Naram-Sin van bajarên serhildêr di neh şeran de têk bir û ew dîsa xistin bin kontrola xwe. Tableta Weidner (ABC 19) diyar dike ku Împeratoriya Akad wekî tola yazdanî hilweşiya, ji ber ku Sargon dest bi veguhastina statuya "bajarê pîroz" ji Nippur bo Babilê kir.

Ev dagirkirina Akadiyan di dema xanedaniya sêyemîn a Urê de bi dagirkirinê hat, û avahiyên Ur-Nammu, avakerê mezin ê perestgehan, rasterast li ser yên Naram-Sin hatine danîn. Ur-Nammu şiklê wê yê dawîn ê taybetmendî da perestgehê. Wî avahiyên pêşiyên xwe qismî hilweşand, terasek ji kerpîçan, bi qasî 12 m bilind, ku qadeke bi qasî 32,000 m² vediheviye, ava kir. Nêzîkî qiraxa bakur-rojava, ber bi quncika rojava ve, wî zîguratek ji sê qonaxên kerpîçên hişk çêkir, ku bi kerpîçên di firinê de hatine pijandin û di nav bîtûmê de hatine danîn, rû bi

rû ma. Li ser lûtkeyê, wekî li Ur û Eridu, odayek piçûk hebû, perestgeha taybetî an jî cihê xwedayê. Gihîştina qonaxên zîguratê, ji hewşa jêrîn, bi rêya rûberek meyldar li aliyê başûr-rojhilat bû. Li bakur-rojhilatê zîguratê, xuya ye, Mala Bel hebû, û di hewşên li jêr zîguratê de gelek avahiyên din, perestgeh, odayên xezîneyê û yên wekî wan hebûn. Tevahiya avahiyê bi goşeyên ber bi xalên sereke yên çerxê ve hatibû arastekirin.

Ur-Nammu her wiha dîwarên bajêr li ser xeta dîwarên Naram-Sin ji nû ve ava kir. Vegerandina taybetmendiyên giştî yên perestgeha vê serdemê û yên piştî wê, bi dîtina nexşeyek nexşeyî li ser perçeyek tabletek axê pir hêsan bûye. Ev nexşeya nexşeyî çareka bajêr li rojhilatê kanala Shatt-en-Nil numînêr dike. Ev çarek di nav dîwarên xwe de, bajarek di nav bajêr de, çargoşeyek nerêkûpêk çêdike, bi aliyên xwe yên bi qasî 820 m dirêj, ji çar aliyên din veqetandî, û ji welatê li bakur û rojhilat, bi kanalên li her alî veqetandî, bi kenarên fireh li ser dîwaran. Kanalek piçûktir ve çareka bajêr bi xwe kir du beş. Li beşa başûr-rojhilat, li nivê aliyê wê ye başûrê rojhilat, perestgeh hebû, lê li beşa bakur-rojava, li kêleka Shatt-en-Nil, du depoyên mezin têne destnîşan kirin. Li gorî vê planê, perestgeh ji hewşek derve û hundir pêk dihat, her yek bi qasî 8 donim (32,000 m²) rûber digirt, ku bi dîwarên ducar dorpêçkirî bûn, û li qiraxa bakur-rojavayê wê jî zîguratek hebû.

Hukumdarê Ur III Shu-Sin, piştî wêrankirina Şimānum, wekî ku di navê salê de tê gotin, girtiyên wî şerî li nêzikî Nippurê ku wî damezrandiye bi navê Şimānum (carinan jê re E-Šu-Suen tê gotin) bi cih kirin. Ev pratîka ji bo avêtina girtiyan di hezarsala yekem de berdewam kir (çav: Steinkeller, Piotr, "Corvée Labor in Ur III Times", From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D.: Proceedings of the International Conference on Neo-Sumerian Studies Held in Madrid, 22–24 July 2010, edited by Steven J. Garfinkle and Manuel Molina, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 347-424, 2013).

Perestgeh ji hêla keyên xanedaniyên cûda yên paşve ve hate avakirin an jî ji nû ve hate avakirin, wekî ku ji kerpîç û tiştên diyariyê yên ku nivîsên keyên xanedaniyên cûda yên Ur û Isin li ser hene xuya dike. Wisa dixuye ku di dema dagirkirina Elamîyan de an jî di dora wê demê de bi awayekî pir êş kişandiye, wekî ku ji perçeyên şikestî yên peykeran, vazoyên diyariyê û tiştên wekî wan ên ji wê serdemê xuya dikin. Rim-Sin I, keyê Larsayê, xwe wekî "şivanê welatê Nippur" bi nav dike. Bi damezrandina împaratoriya Babilê, di bin serweriya Hammurabi de, di destpêka

hezarsala 2-an a berî zayînê de, navenda olî û her weha navenda ramyarî ya bandûrê, hate veguheztiya Babîlê, Marduk bû serwerê panteonê, gelek taybetmendiyên Enlil ji wî re hatin veguheztiya, û Ekur, perestgeha Enlil, heta radeyekê hate paşguh kirin (çav: Jonathan S. Tenney, "The Elevation of Marduk Revisited: Festivals and Sacrifices at Nippur during the High Kassite Period", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 68, pp. 153–80, 2016).

Bajar ji hêla Ilî-ma-ilu, serwerê yekem ê Xanedana Sealand a Yekem ve di dora sala 29-an a serweriya Samsu-iluna, serwerê Babîlê de hate girtin. Ew di sala 5-an a wî de, piştî ku wî çemê Dicleyê nelet kir, ji hêla Abî-eşuh ve hate vegerandin (çav: Béranger, Marine, "Dur-Abi-ešuh and the Abandonment of Nippur During the Late Old Babylonian Period: A Historical Survey", *Journal of Cuneiform Studies* 75.1, pp. 27-47, 2023).

Di bin desthilatdariya xanedaniya Kassîta a piştî wê de, dema kurt piştî nîvê hezarsala 2-an, Ekur careke din bi şahîya xwe ya berê hate veegerandin, çend monarşên wê xanedaniyê li ser wê ava kirin û xemilandin, û bi hezaran nivîsar, ku ji serdema wan hukumdaran in, di arşîvên wê de hatine keşîfkirin. Perestgehek nû di nav Ekurê de, Ekurigibarra, ji hêla Kurigalzu I (li dora 1375 b.z.) ve hate çêkirin (çav: Bartelmus, A. (2010): *Restoring the past. A historical analysis of the royal temple building inscriptions from the Kassite Period*, Kaskal 7, 143–171).

Piştî nîvê sedsala 12-an b.z., serdemek dirêj a paşguhkirinê ya berawirdî ji ber guheztina rêça çemê Firatê tê, lê bi vegera avê û fetihkirina Babîlyayê ji hêla keyê Asûrî Sargon II ve, di dawîya sedsala 8-an b.z. de, em dîsa bi nivîsarên avahîyan re rû bi rû dimînin, û di bin Ashurbanipal de, li dora nîvê sedsala 7-an beriya zayînê, em Ekur bi şahiyek ji her demê mezintir ji nû ve hatî çêkirin dibînin, zîgurata wê serdemê 58 bi 39 m bû (çav: Mark Altaweel and Carrie Hritz, *Assyrians in Nippur*, pp. 41-62 in *Studies in Ancient Oriental Civilization* 71, Chicago: The Oriental Institute, 2021).

Piştî hilweşîna Împeratoriya Asûrîya nû, xuya ye ku Ekur hêdî hêdî hilweşiyaye, heta ku di dawiyê de, di serdema Seleucid de, perestgeha kevnar veguheriya kelehê (Yewnanî ya Kevnar: Νίπποῦρ, Nippoúr). Dîwarên mezin li qiraxên terasê kevnar hatine çêkirin, hewşên perestgehê bi xanî û kolanan hatine dagirtin, û zîgurat bi xwe bi awayekî ecêb bi şiklê xaç li ser hatiye çêkirin û veguheriya akropolê ji bo kelehê. Ev keleh heta dawîya serdema Partan, li dora 250 PZ, hatiye dagirkirin û

bêtir lê hatiye avakirin; lê di bin serweriya paşê ya Sasaniyan de ew jî hilweşiyaye.

Nîpûr li herdu aliyên nivîna kevnar a kanala Shatt-en-Nil, yek ji rêyên herî kevin ên Firatê, di navbera nivîna niha ya wî çemî û Dîcleyê de, hema hema 160 km li başûrê rojhilatê Bexdayê bû. Nivîna kanalê cihê dike Girê Rojhilat û Girê Rojava. Ew bi kompleksa mezin a girên kavilan tê numinêr kirin ku ji hêla Ereban ve wekî Nuffar têne zanîn, ku ji hêla keşifgerên berê Niffer ve hatine nivîsandin, ku ji hêla nivîna hişk a Shatt-en-Nil (Arakhat) a kevin ve ji du beşên sereke ve tê dabeş kirin. Xala herî bilind a van kavilan, girekî konîk ku bi qasî 30 m li jor asta deşta derdorê, li bakurê rojhilatê nivîna kanalê bilind dibe, ji hêla Ereban ve Bint el-Amiror wekî "keça mîr" tê binav kirin. Cihê herî zêde gihîştîye 130 hektar, ev di serdema Ur III û dîsa di serdema Kassite de bûya.

Nîpûr cara yekem, bi kurtî, di sala 1851-an de ji hêla Sir Austen Henry Layard ve hate kolandin. Kolandina berfireh ji aliyê ekspedîsyoneke ji Zanîngeha Pennsylvania ve dest pê kir. Xebat çar sezonên kolandinê di navbera salên 1889 û 1900an de dihevwîne û ji aliyê John Punnett Peters, John Henry Haynes, û Hermann Volrath Hilprecht ve tê birêvebirin (çav: Nippur, or Explorations and Adventures on the Euphrates; the narrative of the University of Pennsylvania expedition to Babylonia in the years 1888-1921, Volume 1, John Punnett Peters, G. P. Putnam's Sons, 1897).

Bi hezaran tablet li girekî biçûktir ku jê re "girê tabletan" tê gotin, bi navînî nêzikî 7.5 metre bilind û 52 metre çargoşe rûber, li başûrê rojhilatê girê perestgehê, hatin dîtin. Kemerek rastîn, yek ji mînaqên herî kevin ên cîhanê, jî hat dîtin. Di tebeqeya Partî de qutiyek ku perçeyên tewerên sondxwarinê yên ji cam hatine çêkirin ji serdema Kassît tê de hene hat dîtin. Çend hukumdarên Kassît ên dereng têne numinêrkirin, di nav de Kurigalzu II jî (çav: Clayden, T., "Glass Axes of the Kassite Period from Nippur.", Zeitschrift für Orient-Archäologie, vol. 4, pp. 92–135, 2011).

Nîpûr di navbera salên 1948 û 1990an de ji aliyê tîmek ji Enstîtuya Rojhilatî ya Chicagoyê ve 19 sezonan hate kolandin, ku carinan Muzexaneyê Arkeolojî û Antropolojîyê ya Zanîngeha Pennsylvania û Dibistanên Amerîkî yên Lêkolînên Rojhilatî jî tevlî bûn. Beşek ji vê hewildanê rakirina bermahiyên mezin ên arkeolojîk ji kolandinên Zanîngeha Pennsylvania bû. Di vê pêvajoyê de tasên Xanedaniyên Destpêkê, tabletên bizmarî û mohrên kerpîç hatin dîtin. Li perestgehên Înanna û li bingeha Ekurê depoyên bi peykerên Shulgi û Ur-Nammu hatin dîtin. Perestgehek Înanna, ku di serdema Xanedaniyên Destpêkê de

dest pê kir, bi tevahî hate kolandin. Guhertinên nû yên li ser hev ên perestgehê heta serdema Partan dirêj bûn. Di nav van keşfan de tabletek hebû ku dîroka wê vedigere sala 4an a keyê Kassî Şagarakti-Şûrîaş, yek jî vedigere sala 44an a keyê Ur III Şulgî, û mohreke morê ya Geliyê Îndûsê. Di sala 1977an de wan demek kurt li cihê nêzik ê Umm el-Hafriyat kolandin, ku di pêvajoya talankirina giran de bû. Tabletên serdema Sargonîk ên ku li wir hatine dîtin nîşan didin ku navê kevnar ê wê deverê Maşkan-Ili-Akkade bû. Kolandin niha di pêvajoya weşandinê de ye (çav: John P. Peters, *The Nippur Library*, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 26, pp. 145–164, 1905).

Hewldanên pêşîn ji bo ji nû ve destpêkirina xebatê li Nippur di sala 2018an de di bin serokatiya McGuire Gibson de dest pê kirin. Xebata kolandin li Nippur di Nîsana 2019an de di bin serokatiya Abbas Alizadeh de dest pê kir. Bala destpêkê li Nippur li ser avahiyek mezin a serdema Partî û xaniyek piçûk a Sasaniya Dereng bû. Destûr ji bo kolandina li Dlehim û Drehem jî hatiye dayîn. Kolandin di Mijdara 2022an de ji bo sezona 21'în dest pê kir ku du meh dom kir. Kar li Drehemê nêzik dest pê kir lê piştî ku rayedaran biryar dan ku pêşî li wir qereqolek polîsan were damezrandin da ku pêşî li talankirinê were girtin, rawestiya. Piştê kar vegeriya avahiya Partî (çav: Abbas Alizadeh, "Nippur in the Age of COVID-19", *Oriental Institute of Chicago - News and Notes - Winter/Spring 2022*, pp. 20-21).

Hûrguliyên kolandinê yên berfireh ji bo Zîgurata Ur-Gur hatine tomar kirin. Bi tevahî, bilindahiya cihê zîguratê 25 metre ye, bingehek çargoşeyî ya 39 metre bi 58 metreyan heye, ji sê qonaxên kerpîçên hişk pêk tê, û bi kerpîçên di firinê de hatine pijandin ên ku di bîtûmê de hatine danîn, hatiye rûpûş kirin. Goşeya bakur a zîguratê ber bi rojhilatê bakurê magnetîkî ve 12 pileyan nîşan dide. Avahiya avakirinê û materyalên wê homojen in, ji kerpîçên piçûk ên nepijandî ne, bi awayên cuda hatine danîn: qata yekem a kerpîçan li aliyên qiraxê ye bi aliyên dûz li derve, qata duyem li aliyên qiraxê bi seriyên derve, qata sêyem li aliyên dûz bi qiraxên derve (çav: Peters, John P. (1895). "Some Recent Results of the University of Pennsylvania Excavations at Nippur, Especially of the Temple Hill". *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*. 10 (1): 13–46).

Zîgurat pergalek lûleya avê di hewînê. Ji rûyê jorîn ê zîguratê, di nîvê sê rûyan de lûleyek ji bo derxistina avê heye. Ji kerpîçên pijandî yên 1 metre fireh û 3 metre kûr hatiye çêkirin, li dora bingeha lûleyê gêçek ji

bîtûmê heye, ku ber bi derve ve diçe û herikin hene da ku avê derxînin (çav: Peters, John P. (1895). "Some Recent Results of the University of Pennsylvania Excavations at Nippur, Especially of the Temple Hill". The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts. 10 (1): 13–46).

Rêyên peyatî ji zîguratê bi şiklê xaçê bi kerpîçên mezin ên çargoşe dirêj dibin, ku tê de perçeyên seramîkê ji bo girêdana gil bi hev re têne bikar anîn. Ew 2.4 metre li jêr bingeha zîguratê û 12 metre dûr dirêj dibin, bi qonaxa herî nizm a zîguratê ve girêdayî ne, ku bingeha zîguratê ji baranê diparêze (çav: Peters, John P. (1895). "Some Recent Results of the University of Pennsylvania Excavations at Nippur, Especially of the Temple Hill". The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts. 10 (1): 13–46).

Perestgeha Enlil a li bakurê rojhilatê zîguratê hate kolandin. Topografiya Perestgeha Enlil hate derxistin. Bi kolandina stratîgrafîk, rêza kronolojîk a perestgehê hate çêkirin. Perestgeha ku dîroka wê vedigere serdema Ur III ji hêla Urnammu ve hate çêkirin, ji hêla keyên ku bi sedsalan li Nippur hukum kirine ve hate restorekirin û ji nû ve hate çêkirin (çav: Nippur I, Temple of Enlil, Scribal Quarter, and Soundings: Excavations of the Joint Expedition to Nippur of the University Museum of Philadelphia and the Oriental Institute of the University of Chicago, Donald E. McCown and Richard C. Haines, Oriental Institute Publication 78, 1967).

Ji ber ku Perestgeha Enlil piştî Ur III hate ji nû ve avakirin, agahdariya mîmarî ya ku hate peyda kirin li ser bermahiyên serdema Ur III bû. Perestgeha çargoşe bi qasî 45×21 m pîvand, bi deriyek li ser dîwarê bakur-rojhilat û deriyek li ser dîwarê başûr-rojava. Erd bi kerpîçên çargoşe yê bi kerpîçên pijandî yê bi mezinahiya 37 cm hatine çêkirin. 2 avahiyên bingeîn di bin erdê asfaltkirî de bi bilindahiya 1.3 m hatine çêkirin. Dîwarên ku qalindahiya wan ji 3.35 heta 3.95 m diguhere, bi kerpîçên nepijandî yê bi kef û çîmentoya heriyê hatine çêkirin. Ji bo pencereyan nişanek tunebû, dîwarên li jor asta erdê nehatin parastin, lê ji bo ronîkirina zêde di Perestgeha Enlil de pencere hewce bûn. Bilindahiya dîwaran a muhtemel 13.2 m bû ji ber ku ew sê qat ji binesaziyê ku 4.40 m ye, zêdetir bû. Her çend ti bermahiyên banê nemane jî, pêşî purlin û qamîş hatin nixumandin û dû re axa ku bi kayê re hatiye tevlihevkirin hat danîn (çav: Nippur I, Temple of Enlil, Scribal Quarter, and Soundings: Excavations of the Joint Expedition to Nippur of the University Museum

of Philadelphia and the Oriental Institute of the University of Chicago, Donald E. McCown and Richard C. Haines, Oriental Institute Publication 78, 1967).

Ji nexşeya erdê ya Perestgeha Enlil di serdema Ur III de, 2 sellae ku her yek bi 2 odeyên piçûk ên bi deriyên firehtir (2.40 m, 1.45 m ji bo deriyê normal) û 2 odeyên alîkar ve girêdayî bûn, hatin pêşkêş kirin. Birhanên şewitandinê yên di sellayê de (odeya 13) û odeyên piçûk (odeya 16, 17) li kêleka sellaya din (odeya 18), nivîsara Perestgeha Enlil li dora serdema Ur III; her du jî nîşan didin ku armanca Perestgeha Enlil xwarindayîna yazdanan li ser zigguratê ya li kêleka wê bû, wekî 'perestgeha metbexê', da ku amadekirina xwarinê pêk were. Ji bilî vê, Perestgeha Enlil ji bo yazdanên li ser text rûniştine tu cîhek ji bo "diaîsê" nîşan neda. Ji ber vê yekê, Perestgeha Enlil ne ji bo bergê bû. Lêbelê, rêûresmên olî yên bi xwarina îlahî ve girêdayî, dibe ku vexwarina servîsan, dikarin wekî armanca Perestgeha Enlil di serdema Ur III de xizmet bikin (çav: Nippur I, Temple of Enlil, Scribal Quarter, and Soundings: Excavations of the Joint Expedition to Nippur of the University Museum of Philadelphia and the Oriental Institute of the University of Chicago, Donald E. McCown and Richard C. Haines, Oriental Institute Publication 78, 1967).

Di sala 1990an de, kolanvanên Enstîtuya Rojhilatî avahiyek li herêma "WA" wekî Perestgeha Gula, yazdana şîfayê a dema kassitan û hevjinê Ninurta, destnîşan kirin. Avakirina herî zû ya perestgehê di serdema Isin-Larsa de bû, bi jî nû ve avakirinên mezin di serdemên Kassît, Asûrîya nû û Babîlîya nû de. Tê texmînkirin ku perestgeha wînda ya Ninurta li nêzîkê ye (çav: Schneider, Bernhard, "Nippur: City of Enlil and Ninurta", Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean, pp. 745-762, 2022).

Hema hema rasterast li hember perestgehê, qesrek mezin hate kolandin, ku xuya ye ji serdema Seleucid e, û li vê taxê û li başûrtir li ser van girên hejmareke mezin ji tabletên nivîskî yên serdemên cûda, di nav de arşîvên perestgehê yên Kassît û arşîvên bazirganî yên Împeratoriya Axamenîyan, hatin kolandin. Ya paşîn, "pirtûk û kaxez" ên mala Murashu, têgînên bazirganî yên keyeniyê, ronî dixin ser rewşa bajar û rêveberiya welêt di serdema Axamenîyan de. Dîroka tabletan di navbera salên 454- 404 b-z de ye, piraniya wan di navbera salên 440- 414 b.z de ne. Arşîv nîşan dide ku nîfûsek cihêreng heye ji ber ku sêyeka peymanan navên ne-Babîlî nîşan didin. Malbata Murashu, ku herî kêr sê nîfşên li pey hev dom kir, ji kirêkirina parselên mezin ên zeviyên çandiniyê sûd wergirt ku ji

parêzgarên dagirker ên kassit, esilzade û leşkeran re, dibe ku bi rêjeyên erzankirî, hatine dayîn, ku xwediyên wan bi îhtîmaleke mezin bi vegera nerm razî bûn. Dûv re karsazî van parçeyan ji bo çandina cotkarên xwecihî û koçberên biyanî yên dawî bi berdêlek qezenc dabeş dikir. Malbata Murashu erd kirê dikir, parçe dikir, dûv re parçeyên piçûktir ji hev re kirê dikir an jî kirê dikir, bi vî rengî tenê wekî navbeynkar tevdiageriya. Bi vî rengî hem ji kirêyên berhevkirî û hem jî ji rêjeya krediya berhevkirî ya ku piştî dabînkirina amûrên çandiniyê yên pêwîst, amûrên avdanê û dayîna bacan nîşan dide, sûd werdigirt. Di sala 423/422 berî zayînê de, malbata Murashu "nêzîkî 20,000 kg an 20,000 şekel zîv" wergirt. "Çalakîyên malbata Murashu bandûrek wêranker li ser aboriya welêt kir û bi vî rengî bû sedema îflasa xwediyên erdê. Her çend malbata Murashu di destpêkê de pere deyn da xwediyên erdê, piştî çend dehsalan ew dest pê kir ku bêtir û bêtir cihê xwediyên erdê bigire, û erd dest pê kir ku di destên wan de kom bibe." (çav: Muhammad A. Dandamaev, *Slavery In Babylonia*, 1984, 2009, Northern Illinois University Press, DeKalb, Illinois. pp. 62–63).

Cihê TA qadeke 20 m × 40 m ye ku li Girê Tabletê li Nippurê ye. Ew di navbera salên 1948 û 1952an de hatiye avakirin û ji ber krîza aborî ya sala 1739 b.z qismî hatiye terikandin û di sala 1720 b.z de bi tevahî hatiye valakirin. Di wê demê de wekî civatek piçûk bi avahiyên niştecîhî û hin binesaziyên giştî yên piçûk xizmet dikir. TA tijî avahiyên piçûk û ne rêkûpêk e ku civatek bi tevahî diafirînin. Xaniyên ku li TA tene dîtin bi gelemperî yek qatî ne ku di wê serdemê de taybetmendiyek hevpar e. Tenê sê ji xaniyan derenceyek ber bi qata jorîn ve heye lê ew ne wekî du qatî lê wekî qata banî tê hesibandin (çav: E. C. Stone, *Nippur Neighborhoods*, *Oriental Institute, Studies in Ancient Oriental Civilization*, vol. 44, 1987).

Bi tevahî 1.591 tablet li cihê TA hatine dîtin. Di derbarê nivîsên ku di tabletan de tene dîtin de li du kategoriyên sereke tene dabeş kirin, belgeyên taybet û materyalên perwerdehiyê, TA wekî qadeke niştecîhî tê dîtin. Piraniya xaniyên li TA xaniyên niştecîbûnê ne, lê tenê yek ji malan (Xaniya F) wekî dibistana nivîsandinê tê dîtin, ev encam ji ber hejmareke girîng a 1,407 tabletan e ku di Xaniya F de hatine dîtin. Wekî din, di hin malan de madeyên organîk hatine dîtin, ji ber vê yekê, dibe ku xwedîkirina heywanan hebe. Wekî din, ji ber naveroka tabletan, tê bawer kirin ku TA xwediyê xwediyên piçûk ên taybet e (çav: E. C.

Stone, Nippur Neighborhoods, Oriental Institute, Studies in Ancient Oriental Civilization, vol. 44, 1987).

Minaq perestgeha Înanna (Înanna ya Durankî) nîşaneyeke dîrokî ya Mezopotamyayê ye. Her çend perestgeh di xanedana Ur de elementek olî bû jî, gelek pirsgirêkên ramyarî û civakî yên bi perestgehê ve girêdayî hebûn. Kolandinên ku bûn sedema keşfkirina bermahiyên perestgeha Nîpûr di sala 1952an de ji hêla Donald McCown ve hatin kirin. Paşê perestgeh di navbera salên 1954 û 1958an de hate kolandin, gihîşt asta serdema Xanedaniya Destpêkê ya II. Di salên 1960-1961an de gihîştin asta Xanedaniya Destpêkê ya I (bi avahiyek mezin li ser heman planê) û dûv re jî asta Serdema Jemdat Nasr û Uruk (xaniyên taybet). Di nav dîtinan de serê Naram-Sîn, hukumdarê Împeratoriya Akadyayê, hebû, ku nîşan dide ku wî perestgeh ji nû ve ava kiriye. Di dema kolandinan de, tîm bi nezanî di pêşvebirina xebata xwe de zehmetî kişand. Koledar gihîştin rûyek ku dişibiya rêgehek kerpîçên pijandî. Bi taybetî, vê bûyerê gelek eleqeya tîmê kişand, û bi pêşveçûna bêtir, ew gihîştin tiştê ku dişibiya odeyek. Di lêkolînên xwe yên bêtir de, wan odeyek bi nivîsan keşf kirin, ku nîşan didin ku avahî perestgehek bû ku ji hêla Sulgi, keyê duyemîn ê xanedana sêyemîn a Ur ve hatî çêkirin. Lêbelê, plana mîmarî ya perestgehê bi tebeqeyên avahiyê bêtir tê nîşandan. Di dema kolandinê de, hate dîtin ku avahî tebeqeyên bîst û sê qatan hebûn. Kolektoran eşkere kir ku her yek ji bîst û sê tebeqeyan armancek cûda pêk tîne. Mînaqî, astên VIII-VII bi peyker û pûtan ve girêdayî bûn ku di çalakiyên olî yên perestgehê de dihatin bikar hanîn. Li ser derveyî perestgehê, kolangeran dîtin ku ew bi nîşên ku çalakiyên olî yên li perestgehê piştgirî dikirin ve dihat xuyang kirin. Nîşan tabletên taybetî hebûn ku bi wêjeya der barê hînkirinên li perestgehê de hatibûn nivîsandin. Perestgeha Inanna di xanedana Ur û kassit de bandûrek ramyarî ya girîng hebû. Ew ji hêla Sulgi û gelek keyên paşîn ve hate çêkirin, ku ew wekî pêdestalek ji bo birêvebirina serokatiya xanedanê bikar hanîn. Perestgehê yekîneyên îdarî yên taybetî hebûn ku ji keyê xanedanê re berpirsiyar bûn. Ev dikare bi wê rastiyê ve were girêdan ku xwedawenda sereke ya perestgehê, Înanna, bi desthilatdariyê ve girêdayî bû. Key bawer dikirin ku yazdana Înanna xwedî hêz e ku bandûrê li ser mijarên ramyarî bike, ku ev yek girîngiya perestgehê û populerbûna wê ya demdirêj di seranserê xanedanan de rave dike (çav: Barnard, B. E. (2020). Domesticated Partners: A New Analysis of a Sumerian Vessel. Metropolitan Museum Journal, 55(1), 91-99).

Drehem an Puzrish-Dagan a kevnar, ku carinan jê re dibêjin taxeke Nîppur, bajarê herî navdar ê navendên ji nû ve belavkirinê yên serdema Ur III ye. Ew nêzîkî deh kîlometreyan li başûrê Nîppurê ye. Bi hezaran tabletên bi nivîsên bizmarî şahidiya wê dikin, ajalên dewletê (ga, pez û bizin) li Drehemê kom bûne û li perestgehan, berpîrsên wê û qesrên keyenî yên Sumeran hatine belavkirin. Perestgehên Nîppura nêzîk cihên sereke yên ajalan bûn. Bajar ji hêla Shulgî, keyê Urê ve hatiye damezrandin. Hin ji arşîvên wê yên bi nivîsên bizmarî li Muzexaneyê Royal Ontario, Toronto ne (çav: Liu, Changyu, "The Female Fat-tailed Sheep in Palaeography and the Administration of Drehem during the Ur III Period", *Archiv orientální* 90.1, pp. 41-59, 2022).

Cihê nêzîk ê Dlehim (Dulaihim, Delehem, Dlehem, Dlihim) bi qasî 40 hektar rûber e, bi nivînek kanalek kevnar a 50 metre fireh ve li beşên rojhilat û rojava veqetandî ye, û niha wekî 2,5 metre bilind tê binavkirin. Ew nêzîkî 21 kîlometreyan li başûrê Nîppurê û nêzîkî deh kîlometreyan li başûrê Drehemê ye. Di sala 1889an de John Punnett Peters û di sala 1903an de Edgar James Banks serdana vê cihê kirin (bi baweriya ku ew Drehem e). Ew cara yekem di sala 1925an de ji aliyê Raymond P. Dougherty ve li ser navê Dibistanên Amerîkî yên Lêkolînên Rojhilatî hate lêkolînkirin (tevî Drehem). Girê wê demê heta 25 lingan li jor deştê bilind dibû û bi hin kerpîçên pijandî û kêrên kevirî yên kevirî ne pir balkêş bû. Di demên nûjen de di sala 1988an de ji aliyê H. Fujii yê Zanîngeha Kokushikan a Tokyoyê ve hate lêkolînkirin. Di rojên destpêkê yên arkeolojiyê de ew pir caran bi Drehemê nêzîk re dihat tevlihevkirin. Ew qadeke 36 hektarî digire nav xwe û di serdema Ur III de hatiye dagirkirin. Ev cih wekî cihê Tummalê kevnar hatiye pêşniyarkirin (ku tê texmînkirin ku çavkaniya Nivîsara Tummal e). Tummal di serdema Ur III de roleke ramiyarî ya sereke leyîst. Di sala 2016an de, projeya lêkolîna QADISê lêkolîneke hewayî û rûberî ya cihê pêk hanî. Çar kerpîç (sê ji bo kanalizasyoneke paşê hatine bikaranîn û yek jî li herêmeke perestgehê) yên hikumdarê Ur III, Amar-Sin, li cihê hatin dîtin. Şopên berfireh ên avahiyên serdema Ur III, di nav de perestgeheke oval bi terasa navendî, bi firînen dronan û lêkolînên rûberî hatin tespîtînkirin. Hebûna bermayên leşkerî yên nûjen jî hate dîtin. Lêkolîna Qadisê, bi rêya wêne û sondajê, diyar kir ku cihê xwedî bendergeheke 150 metre bi 80 metre ye. Di sala 2019an de Enstîtuya Rojhilatî ya Chicagoyê destûr wergirt ku li Dlehimê kolandinê bike û di sala 2022an de kolandina destpêkê dest pê kir (çav: Marchetti, Nicolò, Al-Hussainy, Abbas, Benati, Giacomo, Luglio,

Giampaolo, Scazzosi, Giulia, Valeri, Marco and Zaina, Federico., "The Rise of Urbanized Landscapes in Mesopotamia: The QADIS Integrated Survey Results and the Interpretation of Multi-Layered Historical Landscapes", *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, vol. 109, no. 2, pp. 214-237, 2019).

Cihê Tell Wares̄h (ku pêşî jê re Tell Hindi jî digotin ji ber ku ew bi qasî 1 kîlometre li bakur-rojavayê Tell Hindi ye, paşê navê xwe ji Tûlûl Werrish girt ku 3 kîlometre li başûr-rojavayê ye) 12 kîlometre li bakur-rojhilatê Nippur (UTM 38 S 532261.73 m E, 3561401.12 m N) ye û di sala 1990-an de ji hêla Muhammad Yahya Radhi ve li ser navê Lijneya Kevnar û Mîrateya Dewleta Iraqê ve rastî kolandîneke rizgarkirinê hat. Ev yek ji hejmarek kolandinên rizgarkirinê bû ku di bersiva kolandina projeya Kanala Sereke ya Avdanê de hatin kirin. Cihê xêzên avahiyan û gelek berhemên dîrokî yên li ser rûyê erdê nîşan dida. Bermayiyên ji serdema Isin-Larsa bûn û plakayên terrakota, peyker, mohrên axê, mohrên bangorî û hejmarek tabletên bi nivîsa bizmarî, bi piranî belgeyên qanûnî, di nav de bûn. Ji yên paşîn ên herî berbiçav 29 tabletên ku di kûpek axê de hatine dîtin bûn ku navên salan ên çar hukumdarên Larsa, Ebî-Sare, Sumu-el, Nur-Adad, û Sin-Iddinam (1785- 1778 b.z) tê de hebûn. Heman tîm di sala 2019an de wekî beşek ji lêkolînek mezintir li herêmê ji nû ve serdana vê deverê kir û daneyên cografîk bi dest xist. Raporek dawî niha di pêşveçûnê de ye (çav: Abbas, Al-Hussainy. "Glyptic Styles at an Isin-Larsa Minor Settlement: Seals and Seal Impressions from Tell Wares̄h 2.", *Journal of Orientalia*, vol. 91, no. 1, 2022).

Nippur ku mirov wê ji kijan aliyê ve wê li wê dinerê û li çavkaniyên li ser wê dinerê wê dibînê ku wê weke bajarek pîroz ku wê ji dema gûtîyan bê. Her wusa wê, di wê temenê de wê, bajarên weke kultî ku wê karibê bahsa wan bikê wê bi zêdeyî ji dema gûtîyan wê weke wê bajarê karkar wê di rengekê de wê derkeve li pêş.

Karkar bajarekî kevnar ê Mezopotamyayê bû li Iraqa û başûrê kurdîstana îroyîn a. Cihê wê yê rast nayê zanîn, her çend li gorî çavkaniyên nivîskî tê zanîn ku ew li ser Dîcleyê, di navbera Adab û Zabalamê de ye. Nasnameya wê bi cihê arkeolojîk Tell Ġidr hatiye pêşniyar kirin, her çend ev yek bi gelemperî nayê pejirandin. Bajar cara yekem di nivîsên serdema Urukê de tê behs kirin. Ew wekî navendeke kultê ya yazdanê hewayê Îshkur, ku paşê bi navê Akadî Adad tê nasîn, xizmet dikir, û perestgehek ku li wir ji bo wî hatiye veqetandin baş hatiye

birhan kirin. Her çend gelek nivîsên keyenî û nivîsên îdarî yên ji serdema Ur III û Babîliya Kevîna behsa Karkar dikin jî, di demên paşîn de şahidî bi nivîsên edebî ve sînordar in, û ne diyar e ka bajar berdewam kiriye ku lê bijî.

Her çiqas ji bilî formên Karkar Karkara, Kakra û Kakru jî têne pejirandin, nivîsandina yekem wekî kevneşopî tê hesibandin. Di nivîsa bizmarî de nav wekî kar-karki hatiye nivîsandin. Nivîsek logografîk, jî tê diyarkirin. Nivîsên herî kevin ên navî, ku vedigerin serdema Urukê, logogramê li şûna nivîsandina fonetîk bikar tînin, her çend di wê demê de nîşan bi forma NI2 (nîşana 396 di dabeşkirina nûjen a nivîsa bizmarî ya arkaîk de) hebû, li şûna IM (nîşana 264) (çav: Schwemer, Daniel (2007). "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part I" (PDF). *Journal of Ancient Near Eastern Religions*. 7 (2). Brill: 121–168, p; 130-131).

Heman logogram, heke li şûna wê bi dingir a diyarker hatiye nivîsandin, yazdanê Ishkur destnîşan kir, ku bi Karkar ve girêdayî bû, ku ev yek bû sedem ku Dietz Otto Edzard vê peymanê nivîsandinê bi karhanîna logograma EN.LÍLki re bide ber hev da ku Nippur, navenda kultê ya Enlil nûminêr bike. Lêbelê, ne her mînakê IMki dikare wekî referansek ji bo Karkar were şîrovekirin, ji ber ku heman logogram dikare ji bo pêşkêşkirina navên du bajarên din jî were bikar hanîn: Enegi, navenda kultê ya Ninazu, û Muru, navenda kultê ya Ninkilim. Di van her du rewşan de sedema karhanîna vê logogramê nayê zanîn (çav: Edzard, Dietz Otto (1980), "IM", *Reallexikon der Assyriologie* (in German), vol. 5, retrieved 2023-03-26, p; 64).

Karkar di çavkaniyên serdema Urukê de jixwe hatiye birhankirin. Bajar wekî navendeke kultê ya yazdanê hewayê yê Mezopotamyayê xizmet dikir. Di wê demê de û an ku di dema gûtiyan de wê gotina yazdanê hewayê bo enlil jî wê were diyarkirin. Bajar di sefera hukûmdarê Urukê Utu-hengal li dijî hukûmdarê Gutî Tirigan de cih digire. Sefera ji Urukê derket, ji Nagsûyê derbas bû û dû re li ser Karkarê berdewam kir (çav: Steinkeller, Piotr, "New Light on the Hydrology and Topography of Southern Babylonia in the Third Millennium", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 91, no. 1, pp. 22-84, 2001).

"Piştî ku ew (Utu-hegal) ji perestgeha xwedayê Iskur derket, di roja çaremîn de wî ... li bajarê Nagsu li ser kanala Iturungal bicîh bû. Di roja pêncemîn de wî ... li perestgeha III-tappe bicîh bû. Wî Ur-Ninazu (û)

Nabi-Enlil, generalên ku wî (Tirigan) wekî nûner şandibûn welatê Sumer, girtin, (û) kelepçe li wan danîn. Piştî ku ew ji perestgeha III-tappe derket, di roja şeşemîn de wî ... li Karkar bicîh bû. Ew çû bo yazdana ba Iskur (û) dua jê re kir" (çav: Frayne, Douglas, "Uruk", Pre-Sargonic Period: Early Periods Volume 1 (2700-2350 BC), University of Toronto Press, pp. 409-440, 2008).

Her çend di destpêkê de bi navê Sumerî Ishkur dihat binavkirin jî, di serdema Ur III de ew bi tevahî bi Adad re bû yek, ku herî kêr ji hêla nivîskarên Mari yên berî-Sargonîk ve bi wî re têkildar bû. Ew dikaribû bi navekî Lugal-Karkar an Lugal-Karkarra, "yazdanê Karkar", were binavkirin. Ew her weha yazdanê sereke yê panteona herêmi a gûtiyan bû. Ji bilî Îşkur, jîna wî Şala jî li Karkarê dihat perestîn. Perestgehek ku ji bo yazdanê hewayê hatibû veqetandin li bajêr hebû. Navê merasîmi yê Eugalgai (ku wekî Eugalgalla jî tê nivîsandin) hildigirt, "Mala Bahozen Mezin". Di Sirûden Perestgehê de heman perestgeh wekî Eugalgim, "Mala Mina Bahoze Mezin" tê binavkirin. Her du nav jî di Lîsteya Perestgehên Kanonîkî de, bi rêzê ve di rêzên 295 û 297 de derbas dibin. Her wiha mimkun e ku Edurku, "Mala, Cihê Paqij", perestgehek Şala ku di lîtanîyek lipşur de hatiye şahidî kirin, bi heman awayî li Karkarê bû û beşek ji Eugalgai pêk hanîbû (çav: George, Andrew R. (1993). *House Most High: the Temples of Ancient Mesopotamia*. Winona Lake: Eisenbrauns, p; 81).

Kevntirîn behskirina kulta yazdanê hewayê li Karkarê di nivîsekê de ku ji sê kopiyên serdema Babîliya Kevin tê zanîn, lê tê texmînkirin ku di destpêkê de di dawîya hezarsala sêyemîn a berîya zayînê de hatiye nivîsandin, li gorî wê key Utu-hegal ê Urukê li vî bajarî dua lê kir da ku di şerekî pêşerojê de piştgiriya wî bi dest bixe di dema sefera xwe ya li dijî Gutîyan de. Her çend sirûdek perestgehê ya ku li ser perestgehê disekine jî tê zanîn û bi kevneşopî bi Enheduanna ve girêdayî bû jî, dîroka wê bi rastî nayê diyarkirin. Wekî din, wekî ku ji hêla Daniel Schwemer ve tê nîqaş kirin, hin çavkaniyên destpêkê yên ji Adab tê texmînkirin ku karbidestên olî yên ji Karkarê behs dikin. Ew hebûna nivîsên îdarî yên Sargonîk ên ku bi rasyonên ji bo kahîna ereş-dingir (entum) û kahîna sanga (şangûm) ya Îşkur re mijûl dibin wekî mînaqên gengaz destnîşan dike (çav: Schwemer, Daniel (2001). *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen* (in German). Wiesbaden: Harrassowitz., p; 131).

Çavkaniyên têkildarî Karkarê ji serdema Ur III jî hene. Bajar wekî cihekî olî yê girîng dihat hesibandin, û pêşkêşiyên ji bo perestgeha Îshkur ne tenê ji navendeke rêveberiya keyeniyê, Puzrish-Dagan, lê di heman demê de ji Girsu û Umma jî dihatin peyda kirin, wekî ku di nivîsên ji serdema Shu-Sin de hatiye belgekirin. Di korpûsa nivîsê ya ji Nîppur de jî behsa danûstandinek di derbarê kelûpelên ji bo vê perestgehê de tê kirin. Wekî din, li gorî Douglas Frayne Ur-Nammu, navê salekê yê keyekî nenas ji Xanedaniya Sêyemîn a Urê, her çend Shulgi jî hatiye diyar kirin, ku behsa tayînkirina kahînek Îshkurê dike ku "bi nişanan hatiye hîlbijartin" dibe ku bi kevneşopiyên Karkarê ve jî têkildar be (çav: Frayne, Douglas (1997). *Ur III Period (2112-2004 BC)*. RIM. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia*. University of Toronto Press., p; 18).

Karkar û perestgeha wê di çavkaniyên ji serdema Babîliya Kevin de hatine belgekirin. Bajar di navên salan ên Iddin-Dagan ê Isin de tê behs kirin, ku ji bo yazdanê xwe textek amade kir, û Rim-Sîn I ê Larsayê, ku di sala xwe ya diwanzdehemîn de kahînek nû (entum) tayîn kir. Şahidiyên din ên ji serdema serweriya hukumdarê paşîn behsa keça vî keyenî dikin ku kahîna niha ya Adad li Karkarê ye, nivîsek îdarî ji Larsayê behsa keriyek pez a xwediyê wî yazdanî dike, û du beşên di nivîsên ji Nîppûrê de ku behsa parvekirinên ji bo Adad-eşarekî diyarkirî dikin, ku li ser navê kahîna ji Karkarê tevdigeriya. Di pêşgotina Qanûnên Hamûrabî de di navnîşek yazdanên sereke yên Babîlê de behsa "Adad ê Karkarê" jî tê kirin. Li gorî Daniel Schwmer, navê bajêr dikare wekî elementek navên kesane jî were bikar hanîn, wekî şûna navê yazdanê wê yê sereke (çav: Schwemer, Daniel (2001). *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen* (in German). Wiesbaden: Harrassowitz, p; 435).

Ne diyar e ka Karkar piştî serdema Babîliya Kevin navendeke bajarî ya sereke maye yan na, û îhtîmala ku ew hêdî hêdî hatiye terikandin hatiye diyar kirin. Di çavkaniyên ji serdemên paşîn de tu referansên ne-edebiyatî yên ji bo wê nehatine dîtin. Îstîsnayek navê kesekî Rîş-Karkara ye, "Karkar tê pesinandin", ku di nivîsek Babîliya Navîn de hatiye destnîşankirin. Dibe ku Karkar di bin nivîsandina logografîk a navê xwe de di navnîşa navên zîgurat û diwarên bajêr ên ji Nînewa (beşa dawî ya nivîsê K 4337) de jî were birhan kirin, ku bi îhtîmaleke mezin di serdema Kassîtan de hatiye çêkirin. Ew behsa zîguratek li vî bajarî dike, Earattakišarra (é-arattaki-ki-šár-ra; li gorî wergera Andrew R. George

"Xanî, Çiya/Ya herî esilzade ya Gerdûnê"). Nivîsarek din, navnîşek perestgehan, di heman demê de behsa zigguratek li IMki dike, ku tê texmîn kirin ku di vê çarçoveyê de wekî Karkar jî tê fahm kirin, lê dibêje ku ew wekî Eudegalanna ("Xanî, Ecêba Mezin a Bihuştê") dihat nasîn (çav: George, Andrew R. (1993). *House Most High: the Temples of Ancient Mesopotamia*. Winona Lake: Eisenbrauns, p; 153).

Bêgûman wê di wê demê de wê, ji demên kevnera ên berî akadê û heta wê demê wê hebûna bajarên ku ew hebûna wê têgînekê wê di wê warê de wê karibê bide me. Di wê temenê de wê li kijan bajarê wê dinerê wê di wê temenê de wê têgînekê wê di wê warê de wê karibê wê bi rehetî bi çavkaniyên xwe re ew bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve em wê jî dikarin wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku ev dem wê weke demek teybet bê û wê di wê temenê de wê, bi bajar dewlet û an keyeniyên wê re wê kifşkirinên ku ew bi wê yekê dihên kirin wê di derbarê dîroka demên kevntirin jî wê di wê temenê de wê têgînekê wê bi xwe re wê bi rehetî wê bide me.

Di wê çarçoveyê de wê, mijare bajarên demên gûtî û akadê wê dema ku em li wan dinerin wê di demên akadê de wê gelek ji wan wê werina wêrankirin. Di wê temenê de lê wê dîsa wê di çavkaniyên herêmî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê karibê bahsa wan bikê û werênê ser ziman bê ku wê, bi mejuya xwe re wê, nişanakên xort wê bidin diyarkirin.

• **Abdusamet Yigit, kurdistan, cizirabota, 2024**